सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्

विश्वसंस्कृतसम्मेलनम्

WORLD SANSKRIT CONFERENCE

5-9 April, 2001 Vigyan Bhawan, New Delhi

(Under the auspices of the Ministry of Human Resource Development, Govt. of India)

PROCEEDING OF WORLD SANSKRIT CONFERENCE

VOLUME 4

(Sanskrit, Hindi and English Sections)

Editor
Prof. Vachaspati Upadhyaya

Sub Editor
Prof. Ramesh Kumar Pandey

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
विद्यया विन्दतेऽमृतम्

Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha
(Deemed University)
New Delhi - 110016

PROCEEDINGS
OF
World Sanskrit Conference

Volume 4

(Sanskrit, Hindi and English Sections)

Editor

Prof. Vachaspati Upadhyaya

Vice-Chancellor

S.L.B.S.R.S. Vidyapeetha, N.Delhi

President, Association of Indian Universities, Delhi

Secretary, Maharshi Sandipani Rashtriya Vedavidya Pratishthan, Ujjain

Sub Editor

Prof. Ramesh Kumar Pandey

Head, Research and Publication

S.L.B.S.R.S. Vidyapeetha, N.Delhi

Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha

(Deemed University)

New Delhi-110016

Publisher :
Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha
(Deemed University)
Katwaria Sarai, New Delhi-110016
www.slbsrsv.ac.in

Year 2007

Printed at :
Amar Printing Press
8/25, Vijay Nagar, Delhi-110009

प्रो० वाचस्पति उपाध्याय
कुलपति
Prof. Vachaspati Upadhyaya
Vice Chancellor
श्री लालबहादुरशास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठ
नई दिल्ली-११००१६
Shri Lal Bahadur Shastri
Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha,
New Delhi-110016

सचिव
महर्षि सान्दीपनि
राष्ट्रीय वेदविद्या प्रतिष्ठान
(मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार का स्वायत्तशासी संस्थान)
प्राधिकरण भवन, द्वितीय तल, भरतपुरी, उज्जैन 456 010 (म.प्र.)
Secretary
Maharshi Sandipani
Rashtriya Vedvidya Pratishthan
(An autonomous organisation of the Ministry of HRD, Govt. of India)
Pradhikaran Bhavan, II Floor, Bharatpuri, UJJAIN-456 010 (M.P.)

AVANT-PROPOS

It is indeed my pleasure in placing before the academic world in general and the votaries of Sanskrit in particular the proceedings of the World Sanskrit Conference held in the year 2001.

Sanskrit as a language is undoubtedly a repository and reservoir of our priceless heritage. The year 2001 was celebrated as the Sanskrit Year. It was a land mark in the annals of Sanskrit when the delegates from all over the country and abroad with great commitment, perseverance and patience gathered together with a view to exploring new horizons in the field of Sanskrit.

Inspite of various impediments to the steady development of this language coupled with the successive disturbances both at internal and external fronts which India had to bear encountering ever since the dawn of history, India has successfully held up to the World her archaic literary map and compares with the literature of any other nation of the globe. The beginnings of her civilization are yet in the obscurity. Relatively to any other language of the ancient World, the antiquity of Sanskrit has an unquestionable priority. "Yet such is the marvellous continuity" says Max Muller "between the past and the present of India, that in spite of repeated social convulsions, religious reforms and foreign invasions, Sanskrit may be said to be still the only language that is spoken over the whole extent of the vast country. So says M. Winternitz: "Sanskrit is not a 'dead' language even today. There are still at the present day a number of Sanskrit periodicals in India, and topics of the day are discussed in Sanskrit pamphlets. Also, the Mahabharata is still today read aloud

publicly. To this very day Poetry is still composed and words written in Sanskrit and it is the language in which Indian Scholars converse upon scientific questions. Sanskrit at the least plays the same part in India still, as Latin the Middle ages in Europe, or as Hebrew with the Jewsë (History of Indian Literature, I.45).

It has been quite aptly remarked that *"the Indian people and the Indian civilization were born, so to say, in the lap of Sanskrit and it went hand in hand with the historical development of the culture which have come down to our day as an inheritance of priceless order for India, may, for the entire world".* Sanskrit with its philosophical insight and humanist inclusivity has flourished and evolved through the millennia tenaciously yet flexibly in different historical periods and in different shades.

I consider it relevant to quote the Landmark Judgement of the Honéble Supreme Court of India of 1993 on Sanskrit Studies in India:

> *"So far as "We, the people of India" are concerned, they have always held in high esteem the cultural heritage of this ancient land. And to foretell our views, learning of Sanskrit is undoubtedly necessary for protection of this heritage. The stream of our culture would get dried if we were to discourage the study of Sanskrit...."*.

We may now refer to the policies and programmes as accepted by the Government of India. In the 1968 policy, the following inspiring statement regarding the importance of this language is worthy of notice. I quote:

> *"Considering the special importance of Sanskrit to the growth and development of Indian languages and its unique contribution to the cultural unity of the country facilities for its teaching at the school and university stages should be offered on more liberal basis. Development of new methods of teaching the language should be encouraged, and the possibility explored of including the study of Sanskrit in those courses (such as modern Indian Philosophy) at the first and second degree stages, where such knowledge is useful".*

In addition to the above-quoted statement; reference must be made from the 1986 policy in para 5.33: regarding the future course of action:

> *"Research in Indology, the humanities and Social Sciences will receive adequate support. To fulfil the need for the synthesis of knowledge, inter-disciplinary research will be encouraged. Efforts will be made to delve into India's ancient fund of knowledge and to relate it to contemporary reality. This effort will imply the development of facilities for the intensive study of Sanskrit".*

It has been laid down in Article 351 of our constitution that while dealing with the duty of the Union to promote the spread of Hindi, it would draw, whenever necessary or desirable, for its vocabulary, primarily on Sanskrit. Encouragement to Sanskrit is also necessary because of it being one of the languages included in the Eighth Schedule."

We live in an age of unprecedented challenges and opportunities. On the one hand, we face the grim reality of over population, hunger, ecological disasters, new devastating diseases, and the ever-present possibility of a nuclear holocaust. On the other hand, science constantly expands our intellectual horizon and helps create new technological wonders that, we hope, will solve some of our problems. Biologists are ėengineeringë genes to increase the productivity of vegetables and fruit trees; chemists are unlocking enzymes to make them usable for non-biological purposes, such as waste disposal, or to repair DNA in order to enhance and prolong life; and physicists are working on superconductivity and the use of lazer in computers. Scientists are also exploring the possibility of bionic organs, the application of electro-magnetic fields in the healing process, and artificial intelligence. **(From the Preface, In Search of The Cradle of Civilization Georg Feuerstein, Subhash Kak & David Frawley)**

In the backdrop of above-mentioned statement, it is a desideratum for votaries of Indian knowledge system to revisit the heritage passed on to us with a multi-dimensional projection.. To understand *'Shastra Parampara'*, it requires enormous grit and stamina coupled with a discerning mind. Our tradition has laid due emphasis on both *Jnan and*

Vijnan. Both are to be pursued with utmost care for liberation and not for bondage. Our endeavor in exploring the intricacies of Indian knowledge system must stand the test of time. Authoritative statements always win plaudits of unbiased Pandits.

The arena of Indian knowledge system include Logic, Philosophy of Language, Technology and Craft, Policy and Governance, Ethics and Sociological Texts, Architecture the outer Science Poetics and Aesthetics, Law and Justice, Mathematics and Astronomy, Agriculture, Trade and Commerce and Medicine and Life Science.

In order to re-examine the content and intent of above-said disciplines the different themes of the Conference were the following:

(i) The Contribution of Sanskrit towards World Civilization

(ii) Sanskrit and the Frontiers of Knowledge

(iii) Sanskrit and Contemporary challenges

(iv) Towards a new Pedagogy of Sanskrit

(v) (Sub-Theme: Sanskrit as a living language)

(vi) Prospective themes of Sanskrit Research

(vii) Sanskrit Manuscripts in the World

In addition to the above, we had also organized *'Sastra Charca Parisad'* for interaction amongst the Scholars on the advance study and research in the various fields of Sanskrit learning embedded abstruse texts of various systems.

One of the main objectives of this Conference was to provide forum for exchange of ideas between the scholars of India and abroad on the themes of the Conference. In addition to this, it was also resolved that the Status of Sanskrit Studies in different countries should be presented in a comprehensive manner at the global level. The Organizing Committee was of the view that the information contained in the articles here would be of immense value for researchers.

The conference got very encouraging response from the scholars in Indology both from India and abroad. We got an opportunity of

publishing two invaluable volumes entitled: *"Sanskrit Study in India"* and *"Sanskrit Study in Abroad"*. These two volumes were distributed to the participants to emphasize that Sanskrit was invaluable and indispensable because of its enormous academic rich resources.

Their papers are being published under the following five volumes:

Volume I : Sanskrit Language & Literature: For the sake of convenience, this volume has been divided into two parts. Part I contains papers written in Sanskrit and Hindi and covers 502 pages whereas Part II comprises articles in English and comes to 364 pages.

Volume II : This volume entitled 'Religion and Philosophy' For the sake of convenience, this volume has been divided into two parts. Part I contains papers written in Sanskrit and Hindi and covers 348 pages whereas Part II comprises articles in English and comes to 470 pages.

Volume III: This volume comprises three Sections such as Manuscriptology, Pedagogy and Technical sciences, this volume also has been divided into two parts. Part I contains papers written in Sanskrit and Hindi and covers 324 pages whereas Part II comprises articles in English and comes to 304 pages.

Volume IV: This volume covers Veda and Vedāṅga. It contains 62 articles divided as Sanskrit (22 articles), Hindi (13 articles) and English (27 articles).

Volume V : This volume consists of the topics such as Purāṇas, Āyurveda, Environmental Science and Indian Culture. Language-wise the number of the articles is Sanskrit (23 articles), Hindi (18 articles) and English (18 articles). Thus the total number of articles in this Volume comes to 59.

The papers received from the participating scholars have been published in five volumes.

The collection of the articles has been christened as *Pañcāmṛtam* according to five volumes under which all the articles have been arranged.They have further been named as *Caṣaka-s* such as *Prathama Caṣaka-s* etc. The two parts of the First Volume (*Caṣaka*) have been named as *Prathmo Binduḥ* and *Dvitīyo Binduḥ.* These articles have been arranged according to Devanāgari and English alphabets of the names/surnames of the author.

It is regretted that all the articles read at the Conference and submitted for publication could not be accommodated for various reasons. Nevertheless, I am grateful to all the participants who attended the Conference and/or presented their papers.

I am also indebted to various funding authorities, but for whose financial assistance such a huge affair as the World Sanskrit Conference could not have been organized on such a large scale and for so many days.

The idea of organising the Conference at such a large scale was mooted by Dr.Murli Manohar Joshi Ji, the then Honéble Minister of Human Resource Development, Government of India, New Delhi.

We are indebted to the officials of the Ministry of Human Resource Development for extending full co-operation due to which the conference could be arranged in the Vigyan Bhavan, New Delhi for long five days. The support made by the Rashtriya Sanskrit Sansthan under the able leadership of Prof.V.Kutumba Shastri provided a fillip for the success of the conference.

I am ending my editorial remark with a sad note. We lost Dr. K.P.A. Menon, an eminent Scholar and Administrator, who was a constant source of inspiration in each endeavor of ours before and after the World Sanskrit Conference. To me, he was my friend, philosopher and guide. I sincerely pay my tributes to the memory of Late Dr. K.P.A. Menon and pray God to give eternal peace wherever he is. During his tenure as the Chancellor of this Vidyapeeth, he guided the destiny of this infant Institution and paved way for enormous academic achievements.

I am especially indebted to Justice Ranganath Mishra, Chairman, Organising Committee who has given the benefit of his mellow wisdom in all the endeavours we have made for publication works. We are really beholden to the members of the Advisory Board of Editors, especially the Chairman Dr. V.R. Panchamukhi, Chancellor, Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati and other expert members who have exhibited deep interest in going through the articles penned by eminent Scholars. We place on record our immense gratitude to our knowledgeable contributors who prepared their articles with great authenticity at a very short notice.

We would like to place on record the sincere help, encouragement and the tacit support of a host of scholars especially Prof. Ramesh Kumar Pandey, Professor (Research & Publication), Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha and Prof. Jagadamba Prasad Sinha, Ex.HoD, Department of Sanskrit, University of Lucknow, U.P.

I have the pleasure to make a special mention about the efforts put in by M/s Amar Printing Press who deserves appreciation for their sincere co-operation and qualitative approach but for which these volumes could not have seen the light of the day.

As we stand on the threshold of 21st Century, the five volumes are bound to provide the twin objectives of attempting to take stock of what has already been achieved and sending an agenda for the future. It is time to make resolution for tomorrow's World supported by the eternal values enshrined in Sanskrit, the repository of our pristine glory.

(Vachaspati Upadhyaya)

Śrāvaṇapūrṇimā

V.S. 2062

Editorial

Sanskrit language, as a vehicle for conveying the tenets of Indian culture, has been irrigating the lush green Indian land with its ever-flowing currents of thoughts. In the modern times bubbling with the feelings of universality, it is the divine language (Sanskrit) which is a panacea for quelling all sorts of perils associated with the advancement of science and technology. It is the divine language (Sanskrit) which is the remedy for all sorts of perils, it is the means for attaining all aims of human life, it is the placid water for washing the mud of mutual enmity. It is here that lies the harmless path of one's progress, it is the song of goodwill of a group of people, it is the way of cooperative understanding of the whole universe, it is like one's own feeling for all the living beings. It is the glory of science of the nature and it is the old way of modern inventions, taking shelter of the creeper of Sanskrit, glorified with variety of knowledge and science laden with the blossomed flowers and in order to make the whole universe fragrant with the heaps of their pollengrains that the year 2001 of the Christian era a five-day Special Session of the World Sanskrit Conference was convened in the famous Vijñāna Bhavana in Delhi, the capital of India, on behalf of the Department of Language of the Ministry of Human Resource Development, Government of India.

The Vice-Chancellor of Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha (Deemed University), Prof. Vachaspati Upadhyaya, whose knowledge of the scriptures is well known, was appointed its General Secretary. It was due to his efforts that this Vidyapeetha was selected the main venue of the Conference. And, it was with his personal efforts that more than one thousand scholars well-acquainted with the way of living, language, manners of different lands and capable of crossing the river of knowledge of Sanskrit

attended the Conference and participated in various sessions and lively discussions.

It was not practically possible to publish all the papers presented in the Conference. Hence, a Committee of experts was appointed to select th articles for publication. Only the articles selected by that Committee are being published in five volumes. Volume one is divided into two parts. Part First contains the articles in Sanskrit and Hindi whereas Part Second contains those in English. Other volumes contain the articles presented in Sanskrit, Hindi and English. In all the Parts/Volumes the list of contents has been given in the beginning and that of the scholars is appended at the end. The articles have been arranged according to the alphabetical order of the surnames of the scholars in every Volume/Part.

In publishing these articles I was fortunate in getting the advice and guidance of the experts of various subjects. Without getting their guidance it would not have been possible these papers. I express my sincere gratitude to these scholars who are experts in their respective fields.

Our learned Vice-Chancellor, Prof. Vachaspati Upadhyaya, encouraged me in so many ways including being good enough to write a AVANT-PROPOS to these Volumes. As Chief Editor of these Volumes he has guided and helped me at every stage of their publication. I confess that I could not have succeeded in bringing this publication without the support of Prof. J.P. Sinha. I express my heartiest gratitude to him for his constant guidance and help.

I would like to conclude with acknowledging the efforts of Sri Hiralal of the Amar Printing Press in bringing out the publication of nicely got up.

—R.K. Pandey

विषयसूची

English

हिन्दी

वेदेषु अर्थव्यवस्था

डॉ० महावीरोऽग्रवालः

वेदाः खलु सर्वासां विद्यानां सर्वस्य ज्ञानस्य वा मूलभूता इत्यस्मिन् विषये न विवदन्ते मनीषिणः । मानव-जीवनस्य परमलक्ष्यभूतं पुरुषार्थचतुष्टयमपि वेद-मन्त्रेषु विस्तरेण प्रतिपादितं वर्तते । धर्म-अर्थ-काम-मोक्षेषु निखिलं मानवजीवनं समाहितं भवति । आसीत् कोऽपि समयः यदा जनाः धर्म—मोक्षयोः सिद्ध्यर्थं प्रामुख्ये प्रयतन्ते स्म, परं साम्प्रतिके काले अर्थ-कामयोरेव प्राधान्यं तत्रापि च अर्थस्य महत्त्वं सर्वैरेव प्रतिदिनमनुभूयते । 'अर्थस्य पुरुषो दासः', 'सर्वे' गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते, 'यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलिनः' इत्यादि वचनानि अर्थस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्ति । वर्तमानसमये निखिलेऽपि संसारे अर्थार्जनमेव मानवानां प्रमुखोद्यमः, अर्थप्राप्त्यर्थं सत्य-असत्ययोः, धर्म-अधर्मयोः पुण्य-पापयोरपि नास्ति चिन्ता । परं अन्यायेन, अधर्मेण, अनृजुना वा मार्गेणार्जितं धनं न कदापि सुखं, शान्तिं च प्रयच्छति । यदि मानवाः श्रुतिप्रतिपादितां धनार्जनसरणिमाश्रयेयुः तर्हि सर्वेषामेव कल्याणं भवेत् । कृत्स्नेऽपि संस्कृतवाङ्मये दारिद्र्यं सर्वथा निन्द्यं मतम् । उक्तं केनापि विदुषा 'दारिद्र्यं षष्ठं महापातकम्' इति । वेदे सर्वत्र अर्थप्राप्त्यर्थं एवं विधाः प्रार्थनाः प्राप्यन्ते—

'अग्ने नय सुपथा राये, 'वयं स्याम पतयो रयीणाम्', 'इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि देहि अस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त' । एवं विधेषु मन्त्रेषु भद्रस्य, श्रेष्ठस्य, धर्ममार्गेणार्जितस्य धनस्यैव प्रार्थना वर्तते । पापलक्ष्मी न कदापि गृहेऽस्माकं प्रविशतु, केवलं पुण्यालक्ष्मीरेव समागच्छतु—

एता एना व्याकरं खिले गा विष्ठिता इव ।
रमन्तां पुण्या लक्ष्मीर्याः पापीस्ता अनीनशम् ।। अथर्व ७.११५.४

वेदेषु अर्थस्य आधारभूतानि तत्त्वानि सन्ति— भूमिः, पशवः, मनुष्याश्च । सर्वम् अर्थतन्त्रं त्रयाधीनम् ।

भूमिः— अन्नधान्यादीनामुत्पत्तिः, खनिजद्रव्याणां प्राप्तिः वृक्षादिगृहनिर्माणसाधनानि च भूमिरेव प्रयच्छति । अथर्ववेदस्य सुविख्याते भूमिसूक्ते पृथिव्याः सरसातिसरसं, गरिमामण्डितं, हृदयाह्लादी वर्णनं प्राप्यते । 'माताभूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः' । इयं भूमिरस्माकं जननी, वयं च अस्याः पृथिव्याः पुत्ररूपाः । भूरियं सर्वेषां भरण—पोषण कारयित्री, समेषामैश्वर्याणां धारयित्री, आश्रयप्रदायिनी, प्रतिष्ठादायिनी च वर्तते—

विश्वम्भरा वसुधानि प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी । अथर्व-१२.१.६

भूमिसूक्ते भूमिमाता असकृत् हिरण्यवक्षा पदेन सम्मानिता । एकस्मिन् मन्त्रे कोऽपि देशभक्तः पृथिवी–वन्दनां कुर्वाणः उद्गायति—

शिला भूमिरश्मा पांसुः सा भूमिः संधृता धृता ।
तस्यै हिरण्यवक्षसे पृथिव्या अकरं नमः ॥ अथर्व० १२.१.२६

व्रीहियवादीनामन्नानां प्रदायित्रीं भूमिं नमस्कुर्वाणो वैदिकऋषिः प्रार्थयते—

यस्यामन्नं व्रीहियवौ यस्या इमाः पञ्च कृष्टयः ।
भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नामोऽस्तु वर्षमेदसे ॥ अथर्व० १२.१.२६

भूरियं नानाविधैश्वर्याणां खनिः । अस्याः गुहासु किं नास्ति ? वयं प्रार्थयामो सुमनस्यमाना पृथिवी माता अस्मान् निखिलानि वसूनि प्रयच्छतु—

निधिं बिभ्रती बहुधा गुहा वसु मणिं हिरण्यं पृथिवी ददातु मे ।
वसूनि नो वसुदा रासमाना देवी दधातु सुमनस्यमाता ॥ अथर्व० १२.१.४४

पशवः— अर्थप्राप्तेः अन्यतम आधारोऽस्ति— पशुः । वैदिकसाहित्ये पशुधनस्य महत्त्वं सर्वत्र जेगीयते । कृष्याधारभूताः पशवः बहुभिः प्रकारैः राष्ट्रस्य समृद्धिवृद्धौ कारणभूताः भवन्ति । वेदमन्त्रेषु पशुरक्षायाः प्रार्थना वैदिकऋषीणां पशुप्रेमं प्रदर्शयति—

यथा—

शं नो द्विपदे शं चतुष्पदे । अथर्व. १४.२.४०

प्रिया पदानि पशवो नि पाहि । ऋ० १.६७.३

मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । ऋ० १.११४.८

यद्यपि सर्वेऽपि पशवः रक्षणीयाः, उपयोगिनः, समृद्धिप्रदातारश्च भवन्ति, परं गोधनस्य महत्त्वं नूनमप्रतिमम् । वेदे गवां महत्त्वम्, अर्चनीयत्वं, समृद्धिप्रदायित्वं भूयो भूयः संघोष्यते । पुराकाले गोधनमेव समृद्धिसूचकममन्यत । गोपालनं सर्वोत्कृष्टं कर्म मन्यते स्म भारतीयैः । यथा कृषिः राष्ट्रमन्नधान्यान्वितं करोति तथैव गवां बाहुल्यमपि अन्नसमस्यामपाकरोति । गोभिः मानवजातेः जीवनं पालितं पोषितञ्च भवति । यथा गवां तथान्येषां पशूनाम् अर्थव्यवस्थायां महत्त्वं निर्विवादमेव ।

उद्योगः— उद्योगमन्तरा न कोऽपि देशः समृद्धेः चरमोत्कर्षतां प्राप्नोति । वैदिककाले भारतीयाः शिल्पविज्ञाने उद्योगादिषु च परमनिपुणाः बभूवुः । वेदे आध्यात्मिकज्ञानेन सहैव भौतिकविज्ञानमपि परां कोटिम् आटीकमानम् आसीत् । वेदे नानाविधशिल्पकलापारङ्गताः शिल्पिनः कारुपदेन अभिधीयन्ते । न केवलं पुरुषा अपितु नार्योऽपि शिल्प-विधायां निपुणा आसन् । तदानीन्तनाः राजानः शिल्पिनां कृते शिक्षणालयानां स्थापनामकार्षुः । उद्योगकला-निपुणः शिल्पिनः शस्त्रास्त्र, वस्त्र, विमान, नौका, गृह, चर्म, हिरण्य, रथादि निर्माणेन अर्थसमृद्धिम् कुर्वन् । विविधधातुभिः नानाविधानि अस्त्र-शस्त्राणि निर्मियन्ते स्म । वेद-मन्त्रेषु वज्र, तिग्मतेजा, हेति, प्रहेति,

त्रिषंधिवज्र, अयोमुखवज्र, सूचीमुखा वज्र, विकंकतीमुखा वज्र, धूमाक्षी वज्र, वृधुकर्णी वज्र, अश्रुमुखी वज्र, अग्निजिह्वा-वज्र, धूमशिखा वज्र-क्षुर-सृक-पवि-असि-निषङ्ग-धनु-पिनाक-इषु-शर-बाणवृषप्रभृतीणां शस्त्राणां वर्णनमुपलभ्यते। यजुर्वेदस्य षोडश, त्रिंशद् अध्याययो: मन्त्रेषु नानाविधशिल्पीनां वर्णनं वैदिक कालीनोद्योगस्य स्वरूपं ज्ञातुं शक्यते।

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नम:
कुलालेभ्य: कर्म्मरिभ्यश्च वो नमो। यजु० १६.२७

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं... मेधायै रथकारं धैर्य्याय तक्षाणम्।

तपसे कौलालं मायायै कर्मारं रूपाय मणिकारं शुभे वपं शरव्याया इषुकारं।
हेत्यै धनुष्कारं कमणे ज्याकारं... ॥ यजु० ३०/६, ७

बीभत्सायै पौल्कसं वर्णाय हिरण्यकारं तुलायै वणिजं... । यजु० ३०/१७

ऋग्वेदे प्रयुक्ता: पूषा, सिरि तन्तु, ओतु, तसर, मयूरवादि शब्दा वस्त्रोद्योगस्य स्वरूपं प्रतिपादयन्ति। तदानीन्तने काले वस्त्रवयने स्त्रीणां प्राधान्यमासीत्। ता: वस्त्रनिर्माणकलायां परं कौशलमाप्तवत्य आसन्। शतपथ-ब्राह्मणेऽस्मिन् विषये निगद्यते—

तद्यथा—

एतत्स्त्रीणां कर्म यदूर्णासूत्रम् (शतपथ १२.७.२.११)

वैदिकसंहितासु सूत्रनिर्माणसंकेता: स्पष्टरूपेण प्राप्यन्ते।

तद्यथा—

यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वातत:। ऋग् १०.५७.२

ऋतस्य तन्तुर्वितत: पवित्र आ...। ऋग् ९.७३.९

यथा वर्तमानसमये कलयन्त्रेषु विविधानि वस्त्राणि निर्मीयन्ते तथैव वैदिककालेऽपि निर्मीयन्ते स्म।

निष्क-रुक्म-मणि-कृशन्-हिरण्य-खादि-प्रतिहस्त-कंकण-स्रज-कुरीर-ओपश प्रभृतीनां, धातूनामाभूषणानां च प्रयोगेण आभूषणनिर्माणकलाया: सङ्केता: प्राप्यन्ते।

वेदमन्त्रेषु प्रयुक्ता: अयस् रौप्य-सुवर्ण-त्रपु-सीसं प्रभृतयश्शब्दा: धातूद्योगं प्रतिपादयन्ति। यथा—

हिरण्यं च मे ऽयश्च मे श्यामञ्च से लोहञ्च
मे सीसञ्च मे त्रपुश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्। यजु० १८.१३

इत्थमेव चर्मोद्योगस्य, कटनिर्माणस्य, भोजनयज्ञादि पात्रनिर्माणस्य, जलयान-वायुयान-विद्युद्यानादीनां च वर्णनेन तत्कालीनमुद्योग-गौरवं ज्ञायते। वेदमन्त्रेषु वास्तुकलाया: विविधानि निदर्शनानि मनांसि मोहयन्ति।

तत्र गृहाणां गयः, कृदरः, गर्त्तः, हर्म्यम्, अस्तम्, पस्त्यम्, दुरोण: नीडम्, दुर्याः, स्वसरणि, अमा, दम, कृत्तिः, योनिः सद्म, शरणम्, वरुथम्, छर्दिः छाया, शर्म, अज्यादयोभेदाः प्रतिपादिताः सन्ति ।

वैदिककाले धनाढ्याः, अतिधनाढ्याः, सामान्याः सर्वविधाः जनाः, द्रष्टुं शक्यन्ते । ते च प्रायशः परिश्रम-शीलाः उद्योगिनो बभूवुः । यथोक्तं - न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः, उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः, इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति, यन्ति प्रमादमतन्द्राः ।

वाणिज्यम्—प्राचीनकाले यथा कृषिः समुन्नता, पशुपालनं समुन्नतं, शिल्प-विद्या परिवृढा तथैव वाणिज्यमपि समृद्धमासीत् । प्राचीनाः आर्याः रहस्यमेतद् अज्ञासिषुः यद् वाणिज्यमन्तरा अर्थव्यवस्था न सुदृढ़ा भवितुमर्हति । अथर्ववेदस्य तृतीयकाण्डस्य पञ्चदशतमे सूक्ते वाणिज्यस्य मनोहारी वर्णनं पठित्वा तत्कालीनं वाणिज्यं ज्ञातुं शक्यते । वाणिज्यविकासाय ये ये उपायाः संभवन्ति ते ते सर्वे तत्र वर्णिताः सन्ति । पदार्थविनिमयस्य रमणीयं चित्रमेकं विलोक्यताम्—

देहि मे ददामि ते निमे धेहि नि ते दधे ।
निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते । यजु० ३.५०
शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन । यजु० ४.२६

ये जनाः कृषिकर्मणि, पशुपालने, उद्योग-वाणिज्यव्यवसाये अन्यस्मिन् कस्मिन्नपि वा अर्थार्जन व्यवहारे निरताः समभवन् ते सर्वे राज्येन संरक्षिताः बभूवुः ।

करव्यवस्था—अर्थव्यवस्थायां कराधानं महत्त्वपूर्णं भवति । राज्यं कराधानेन विना पदमेकं न चलितुं शक्नोति । राजा प्रजाभ्यः करग्रहणं कुर्यादित्यस्मिन् विषये बहवो मन्त्राः दृष्टिपथमायान्ति । यथा—

इन्द्र सोमं पिब ऋतुना ऽत्वा विशन्तीन्दवः ।
मत्सरासस्तदोकसः ॥ ऋग् १.१५.१

करस्य कृते बलिः शुष्क, पान, हवि भाग इत्यादी-शब्दानां प्रयोगाः मन्त्रेषु दृश्यन्ते । अथर्ववेदस्य मन्त्रे राज्ञे प्रसन्नतया करदानाय जनाः प्रेर्यन्ते—

अच्छात्वायन्तु हविनः सजाता अग्निर्दूतो अजिरः संचरातै ।
जायाः पुत्राः सुमनसो भवन्तु बहुं बलिं प्रतिपश्यासा उग्रः ॥ अथर्व० ३.४.३

अन्यत्रापि विषयोऽयं प्रतिपादितः—

इदं हविर्यातुधानान् नदी फेनामिवा वहत् । अथर्व० १.८.१
यातुधानस्य सोमपं जहि प्रजाम् । अथर्व० १.८.३
सोमपा अभयङ्करः । अथर्व० १.२१.१
बहुं बलिं प्रति पश्यासा उग्रः । अथर्व० ३.४.३
ध्रुवं ध्रुवेण हविषाव सोमं नयामसि । अथर्व० ७.९४.१

कराधानस्यास्य प्रयोजनन्तु प्रजा—पालनं, रञ्जनं, संवर्धनं वा। महर्षिदयानन्दः ऋग्वेदादि भाष्यभूमिकायां विषयेऽस्मिन् स्वविचारान् एवं प्रकटयामास—

राज्ञां प्रजानां राजपुरुषाणाञ्च कर्तव्यमिदं यत् ते एवंविधामर्थव्यवस्थां स्वीकुर्युः येन अप्राप्तस्य प्राप्तिः प्राप्तस्य प्रयत्नेन रक्षणं, रक्षितस्य वृद्धिः, वृद्धिं प्राप्तेन च धनेन वेदविद्यायाः धर्मस्य च प्रसारः, छात्राणां वेदमार्गोपदेशकानामसमर्थनामनाथानाञ्च पालनं भवेत्।

वेदभाष्यं कुर्वद्भिः महर्षिवर्यैः वेदमन्त्रव्याख्यायां कर-प्रयोजनमित्थं प्रतिपादितम्, ... नृपः प्रजाभ्यः करं स्वीकृत्य न पालयति सः राजा दस्युसमो वर्तते। अतएव प्रजा राज्ञे करं प्रयच्छति येन सोऽस्मान् पालयेत्, राजा च एतदर्थमेव पालनं करोति येन प्रजा करं दद्यात्।'

अथर्ववेदे राजा प्रजाभ्योऽर्जितस्य धनस्य षोडशतमभागग्रहणाय निर्दिष्टोऽस्ति—

यद् राजानो विभजन्त इष्टापूर्तस्य षोडशं यमस्यामी सभासदः।
अविस्तस्मात् प्र मुञ्चति दत्तः शितिपात् स्वधा॥ अथर्व० ३.२९

वैदिक अर्थव्यवस्थायां सन्ति ते केचिद् विलक्षणाः गुणाः येन वर्तमानकालेऽपि तस्याः महत्त्वमक्षुण्णमेव। यदि वयं परिवारेषु समाजे, देशे विश्वे वा अर्थेन सुखं प्रसारयितुमिच्छामस्तर्हि प्रचारोऽस्या व्यवस्थायास्सुतरामपेक्षते। अस्याः अर्थव्यवस्थायाः वैशिष्ट्यमिदम्—

१. त्यागभावना — **तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्य स्विद् धनम्।** यजु० ४.१९

२. समत्वभावना — **अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते, सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय।** ऋ० ५.६०.५

३. प्राणिमात्रे समदृष्टिः —**मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे। मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे।** यजु० ३६.१८

४. मानवकल्याणभावना — **पुमान् पुमांसं परिपातु विश्वतः।** ऋग् ६.७५.१४

५. सहभोजनम् — **सहभक्षाः स्याम।** अथर्व० ६.४७.१

सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे। यजु० १८.९

केवलाघो भवति केवलादी। ऋग् १०.११७.६

६. अक्षनिन्दा-कृषिप्रशंसा — **अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व।** ऋग् १०.३४.१३

७. यज्ञीय भावना —

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवान् यज्ञेन बोधय।
आयुः प्राणं प्रजां पशून् कीर्तिं यजमानं च वर्धय॥ अथर्व० १९.१३.१

८. दानभावना — **शतहस्त समाहर सहस्रहस्त संकिर**

भौतिकभावनाभाविते वर्तमानयुगे यदि वैदिक अर्थव्यवस्थायाः गुणाः स्वीक्रियन्ते तर्हि सर्वस्य जगत कल्याणमेव स्यात् नास्त्यत्र मनागपि संशयावसरः।

ताजिकशास्त्रे सहमविमर्शः

डॉ० इन्द्रमणिदासः

त्रिस्कन्धज्योतिषे होरास्कन्धो जातकसंज्ञया व्यवह्रियते । अस्यैवापरा शाखा कबरनृपवरपरिषदः प्रवर-पण्डितस्य नीलकण्ठस्य १५०७ शकाब्दे प्रणीता ताजिकनीलकण्ठी वर्तते । यत्रार्वीफारसीमिश्रितसुरगिरानिबद्धो ताजिकज्योतिषप्रबन्धो विराजते । तदीयात्मजो गोविन्ददैवज्ञोऽस्य प्रशस्तिपद्यं लिखति —

सीमामीमांसकानां कृतसुकृतचयः कर्कशस्तर्कशास्त्रे
ज्योतिःशास्त्रे च गर्गः फणपतिभणिति व्याकृतौ शेषनागः ।
पृथ्वीशाकब्बरस्य स्फुरदतुलसभामण्डनं पण्डितेन्द्रः
साक्षाच्छ्रीनीलकण्ठः समजनि जगती मण्डले नीलकण्ठः ॥

तत्र जातकशब्दो प्रादुर्भावार्थक "जनी" धातोः "ज्ञानजनोर्जा" इतिसूत्रेण जनी स्थाने जादेशे भूतार्थे क्त-प्रत्यये "जात" शब्दो निष्पद्यते ।

"वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौवर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥"

इति भर्तृहरेर्वाक्यपदीयकारिकाबलेन वर्णविपर्यये सति "ताज" शब्दो निष्पन्नः क्त प्रत्यये "ठस्येकः" इति ठस्य इकादेशे विभक्तिकार्ये च ताजिकशब्दः साधीयान् । ताजिकजातकयोरभेदात्ताजिकशास्त्रस्यापि होरास्कन्धेऽन्तर्भावः । ताजिकशास्त्रे मनुष्यजातक, ताजिकभूषण, ताजिकमुक्तावल्यादयो बहवो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः समग्रभारते विलसन्तितराम् ।

तत्र जन्मपत्रवर्षपत्रप्रश्नादिज्योतिस्तत्त्वानां जनगणमनोरञ्जनाय प्रत्येकप्रश्नसम्बन्धिसमस्यानां समाधा-नार्थं बहूनि सर्वोत्तमसमुत्तरणप्रकरणानि विद्यन्ते । ज्योतिषप्रियजगतोमनोरञ्जनाय द्वादशभावानां सहाय्यं प्रतिपाद-नार्थं ताजिकविदांवरैर्बहूनां सहमानां नवभव्याविष्कारो विहितः ।

अत्र सहमशब्द "सद्म" शब्दस्यैवापरोऽपभ्रंशो बोध्यः । यतो हि विशरणगत्यवसादनाद्यर्थक "षद्लृ" धातोः धात्वादेः षः सः "इति षस्य सत्वेऽनुबन्धलोपे सीदन्त्यस्मिन्नित्यर्थे" "सर्वधातुभ्यो मनिन्" इति मनिन् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे "सद्मन्" इतिशब्दो नान्तो नपुंसके निष्पद्यते । तस्य सद्म शब्दस्य पारसीकभाषीय दकारस्य हकारे जायमाने सहमशब्दो गृहभावादि वाचकोऽवसेयः । एवं गृहवाचकः सदनशब्दोऽपि सहनरूपेण व्यवह्रियते ।

लोकोपयोगिशतशः सहमेषु नीलकण्ठदैवज्ञेन पञ्चाशत् सहमानामेव श्लोकबद्धरचनया सोदाहरणं सफलमूहायोह पुरस्सरं विवेचनमकारि । पाश्चात्या अपि सहमानुहरणेऽपश्चिमा नाभूवन् । तैरपि भाग्यबिन्दुरूपेण THE PARS FORTCUNAE इत्याख्योऽभिनवः खेटविन्दुः जन्मकुण्डलीषु समावेशितः । यश्च लक्षणतो पुण्यसहमसमानधर्मा एवाभाति ।

ताजिकनीलकण्ठीग्रन्थे पञ्चाशत् सद्मनां (सहमानां) वर्णनमास्ते । तत्रोपकरणत्रयात्मकशोध्यशोधकयोः क्षेपकसमावेश एव प्राधान्यं स्वीकुर्वन्नस्ति । तत्र पुण्यं स्नानदानादीनां तिथिनक्षत्रयोगेष्वेव लोके प्रसिद्धम् । तिथिनक्षत्रादिपर्वणां सूर्यचन्द्रयोरेवायुतसम्बन्धो वर्तते । अतस्तत्र सूर्यचन्द्रावेवशोध्यशोधकरूपेणोपकरणभूतौगृहीतौ स्तः । एवं सर्वत्र कल्पनाश्रयो हि मूलम् । विशेषतः शोध्यशोधकयोर्मध्ये क्षेपकं प्रायेण लग्नमेव वर्तते । तत्रापि चैतदवधार्यं यत्—

शोध्यशोधकयोर्मध्ये यदाक्षेपो न दृश्यते
तदा सैकविधिर्मूलं तद्भावे नैव सैकता ।
दिवानिशोर्विभागेन व्यत्ययाद्बहुलं स्मृतम्
क्वाचित्को व्यत्ययो नास्ति तत्र हेतुर्न लक्ष्यते ॥

इत्थं त्रयो विंशति सहमेषु शोध्यशोधकयोर्दिवानिशोर्भेदेन व्यत्ययः क्षेपयोगोऽनिवार्यः । एवं पञ्चदशसहमेषु शोध्यशोधकयोर्दिवानिशोर्भेदेऽपि सादृश्यमास्ते । एकचत्वारिंशत्सहमेषु लग्नमेव क्षेपकोऽङ्गीकृतः । एवं नवसु क्षेपकभेदो दृक्पथमवतरति ।

शोध्यशोधकयोः परिवर्तनरहितानि निम्न पञ्चदशसहमानि समुपन्यस्यन्ते ।

सहमानि शोधकः—शोध्यः + क्षेपकः

१. भ्राता वृ-श + ल

२. सुतः वृ-चं + ल

३. रोगः ल-चं + श

४. बन्धुः बु-चं + ल

५. व्यापारः मं-बु + ल

६. मृत्युः अष्टमः—चं + श

७. परदेशः धर्मः-धर्मेशः + ल

८. धनम् धनं-धनेशः + ल

९. अन्यस्त्री शु - सू + ल

१०. वणिक्कर्म चं - बु + ल

११. विवाहः शु-श + ल

१२. सन्तापः शु-चं + रिपुः

१३. श्रद्धा शु-मं + ल

१४. प्रीतिः विद्या-पुण्यम् + ल

१५. दुहिता शु-चं + ल

एषु दिवारात्रिभेदेन व्यत्ययो न जायते। गुरुविद्ययोः, अम्बु-अन्यकर्मणोः, राजतातयो कलिक्षमयोः, यशोमित्रबलदेहानां च सहमानि मिथः साम्यः।

१. गुरुः सू-चं + ल

२. विद्या सू-चं + ल

३. राजः श-सू + ल

४. तातः श-सू + ल

५. अम्बुः चं-श + ल

६. अन्यकर्म चं-श + ल

७. जीवितम् वृ-मं + ल

८. कर्म वृ-मं + ल

९. यशः वृ-पुण्यम् + ल

१०. मित्रम् वृ-मं + ल

११. बलम् वृ-पुण्यम् + ल

१२ देहः वृ-पुण्यम् + ल

एषु दिवानिशोर्भेदेन शोध्यशोधकयोर्विपर्ययो विधेयः।

इदानीं द्वादशसहमानां ग्रहात्मकमात्रशोध्यशोधकयोर्भेदेन लग्नक्षेपकयुतास्वरूपणान्यस्यन्ते।

१. पुण्यम् च-सू + ल

२. आशा श-शु + ल

३. शास्त्रम् वृ-श + बु

४. माता चं-शु + ल

५. जीवितम् श-वृ + ल

६. कर्म मं-बु + ल

७. चन्दकम् चं-बु + ल

८. सूतिः वृ-बु + ल

९. जाडयम् मं-श + बु

१०. पानीयम् श-चं + ल

११. रिपुः मं-श + ल

१२. उपायः श-वृ + ल

इदानीं सर्वत्र भावभावेशसहम-उच्चनीचाद्युपकरणोपेतानामेकादशसहमानां स्वरूपाणि समुपस्थाप्यन्ते ।

१. माहात्म्यम् पुण्य-मं + ल

२. सामर्थ्यम् मं-लग्नेशः + ल

३. गौरवम् वृ-चं + सू, च-वृ + चं

४. सन्मथः चं-लग्नेशः + ल

५. कार्यसिद्धिः श-सू + सूर्यराशीशः

६. शौर्य्यम् पुष्यम्-मं + ल

७. दारिद्र्यम् पु-बु + वृ

८. गुरुता ०/९०-सू + ल, १/३-चं + ल

९. अम्बुपथः ३/१५-श + ल

१०. बन्धनम् पुण्यम्-श + ल

११. अश्वः पुण्यम्-सू + ल

शोध्यशोधकयोर्मध्ये यदि क्षेपः समापतेत् ।
तदा सैकविधिर्न स्यात् सद्मसाधनसम्मतः ।
शोध्यशोधकयोर्मध्ये यदि क्षेपो न सम्भवेत् ।
सैकत्यनियता तत्र सहमवित्सुभाषिता ॥

ग्रन्थान्तरेषु बहूनि सहमानि प्रोक्तानि तेषु कानिचिदिह प्रदर्श्यन्ते तत्रादौ यावानोक्तानि चत्वारि प्रसिद्ध-सहमानि । यथा—

१. पितृव्यः सू-श + ल

२. आखेटकः षष्ठेशः-षष्ठ + व्ययः

३. भृत्यम् चं-बु + ल

४. बुद्धिः वृ-सू + ल

एष्वपि दिवारात्रिभेदः सैकनिरेकौ च हिल्लाज ताजकोक्तानि सप्त वर्तन्ते —

१. प्राप्तिः लाभेशः-ला + ल

२. निधिः चतुर्थेशः-ल + ल

३. धैर्यम् माहात्म्यवत्

४. ज्ञातिः विद्यावत्

५. ऋणम् श-शु + ल

६. गर्भः नवमभावः-ल + सुतभावः

७. सत्यम् चं-बु + ल

एषां दिवारात्रिभेदो नास्ति

इदानीं सहमफलप्राप्तिसमयज्ञानप्रकारः प्रदर्श्यते

स्वनाथहीनं सहमं तदंशाः स्वीयोदयघ्नाविहतास्त्रिशत्या ।
तत्सद्मपाको दिवसैर्हि लब्धैः स्यात्तद्दशायां तदसम्भवे वा ॥

स्पष्टसहमराश्यादितः स्पष्टसहमेशराश्यादिकमपास्य शेषराश्यादिकस्यांशादिकं विधाय सहमस्य राशेः स्वीयोदयासुभिः संगुण्य त्रिशत्या (३००) विभज्य लब्धैर्दिवसाद्यैः वर्षारम्भकालिकस्पष्टसूर्यस्य राश्यादिना संयोज्य फलकालो वक्तव्यः ।

अथवा पात्यायिनी विंशोत्तरीय मुद्दादशायां यदा सहमराशीश्वरदशासमायाति तदा फलकालो बोध्यः ।

अथ सहमफलनिर्णयः प्रदर्श्यते

स्वोच्चादिसत्पदगतो यदि लग्नदर्शी वीर्यान्वितः सहमयो यदि नेक्षतेऽङ्गम् । नासौ बलीरविशशिश्रितमेश दर्शपूर्णान्तलग्नप बलस्य विचारणेत्थम् ॥ सहमेशः स्वर्क्ष स्वोच्चस्वहद्दृक्काणनवांशादौ शुभवर्गगतः लग्नदर्शी वा स्यात्तदा सहमेशो बलवान् बोध्यः । एवं स्वोच्चादिवर्गगतोऽपि यदि लग्नं न पश्यति तदासौ निर्बल एव ज्ञेयः । इत्थमेव पञ्चाधिकारिणां बलवत्तामपि निश्चप्रचीकृत्य अमान्तपूर्णिमान्तलग्नानामपि बलं बुद्ध्वा फलं वक्तव्यमन्यथा दैवज्ञो लोके निन्द्यतेऽपि जायते ।

सहमराशिं लग्नं मत्वां तत् स्वस्वामिना शुभग्रहैर्युक्तो वीक्षितो वा स्यात्तदा सहमस्य वृद्धिर्वक्तव्या । अन्यथा पापैनिर्बलैग्रहैर्दृष्टो युक्तः समाक्रान्तो वास्यात्तदा पुण्यसहमं पापरूपेण परिणतं सत् भाग्यहानिं पूर्वजन्मनोपार्जितं पुण्यं विनाश्य चतुष्कूटं पापमयं कृत्वा समन्ताद्धानिं सहमसम्बन्धिनं तत्त्वं विनाश्य दुर्दशापात्रं प्रत्यक्षीकरोति । येन सर्वत्रव्यापारदिषु पातनं महायातनानां मूलं भवति ।

एवं सहमभवनं लग्नादष्टमाधिपतिना युते क्षितमाक्रान्तं पापग्रहेक्षितं पापरित्थशालितं वा स्यात्तदा सहमभावस्य शुभसम्भवे सर्वत्रकार्यक्षेत्रे विलयं प्राप्नोति ।

यदि च पुण्यसहमस्य बलवत्ता शुभदृष्ट्यादिभिः प्राबल्यं स्यात्तदा धर्मसिद्धिर्भाग्यबृद्धिः राजपक्षाल्लाभः । कार्यक्षेत्रे विशेषलाभाच्च सर्वत्र यशस्वीभूय प्रतिष्ठा महत्तास्पदं पदं लब्ध्वा सुखनिद्रया शेते । लोके पराक्रमी च गण्यते ।

एतदतिरिक्तं पुण्यसहमराशिर्वर्षलग्नात्त्रिकस्थाने शुभैर्दृष्ट्या युत्याक्रान्त्या वा वर्षान्ते किञ्चित्सुखानुभवं प्रकटयति । यदि क्रूरैर्दृष्टं जुष्टं प्लुष्टं वास्यात्तदा सर्वतोमुखी हानिः दुर्घटितानि दुःस्वप्नानि । अनन्तकष्टानामापातात् सर्वपरिवारं स्वशरीरं वा दुर्घटाभिर्दुर्घटनाभिर्निपीडयति ।

कार्यसिद्धिसहमविचारः

कार्यसिद्धिसहमराशिकुण्डलीं प्रत्यक्षीकृत्यावलोकनीयं यत् सहमलग्नं शुभदृष्ट्या युक्त्या शुभैरित्थशाली वा स्यात्तदा प्रतियोगितादिषु युद्धेषु च विजयीभूय लब्धः प्रतिष्ठस्यात् । कार्यक्षेत्रेषु प्रत्यहमभिवृद्धिशीलो लोकप्रियश्च जायते । भाविनीषु कार्यसिद्धिषु च साफल्यं लब्ध्वा सुखसाधनैः सम्पन्नः स्वगृहं स्वर्गतुल्यं कर्तुं प्रभवति । अन्यथा क्रूरैर्जुष्टं कर्तरीयोगादिनां प्लुष्ठं नीचादिवर्गैः सम्बद्धं स्यात्तदा प्रचलनशीलेषु कार्यक्षेत्रेष्वपि महत्यो विपत्तयः प्रस्तुतीकृत्य गृहं नकरद्वारं परिणामयति । शत्रुभिः सह प्रचलनशीलेसु प्राचीनविजिताभियोगेष्वपि पराजयं लभते । सर्वत्रजायमान भाजनीभूय लोकं मुखं दर्शयितुं योग्योऽपि न भवति ।

कलिसहमविचारः—

कलिसहमं यदि पापग्रहैदृष्टं इत्थशालयुक्तं वा स्यात्तदा केनापि कलहकारणेन निधनतुल्यं कष्टमनुभवति महाघोरकष्टैः सहसङ्घर्षस्य कालं प्रत्यक्षी करोति । यदि कलिसहमलग्नकुण्डल्यां लग्नं शुभैर्वीक्षितं युतं समाक्रान्तं वा स्यात्तदाभियोगेषु जयः । शत्रवोऽपि मित्रता पक्षं स्वीकर्तुं प्रभवन्ति ।

विवाहसहमविचारः—

विवाहसहमेशः सौम्यग्रहैर्युतो दृष्टो मुथशिली वा स्यात् तदा शुभविवाहः स्वकुलोचितां भार्यां वरः प्राप्नोति । कन्या च प्रकृत्या स्वेष्टं पतिं लब्ध्वा सुखयुक्ता भवति । यदि शुभाशुभैर्मिश्रितैः सहमाधिपो युक्तो समवलोकितः स्यात्तदाधिकप्रयासैः परिणयः सम्भाव्यते । यदा पापैः त्रिकाधीशैर्युतो दृष्टो वा स्यात्तदा विवाहस्य कथापि न प्रचलति । जातकतत्त्वादिग्रन्थेषु विवाहसहमसदृश एव विवाहसमयाधायकः प्रकारो दृश्यते । लग्नेशसप्तमेशयोः स्पष्टराश्यादियोगे यो राशिः समायाति तस्मिन् राशौ तत्त्रिकोणराशौ गतो विबुधाधिप गुरौ विवाहः सम्पद्यते । तत्र यदि सप्तमेशलग्नेश्वरौ एकस्मिन्नेव राशौ केन्द्रकोणे वाविद्यमानौ भवेतां तस्यामेकराशौ गुरौ गते विवाहः सम्पन्नो भवतीति ज्योतिर्विदामनुभवः । यदि सप्तमेशस्य केनापि भावेनान्योन्याश्रयसम्बन्धः स्यात्तदा विवाहे विलम्बः । विवाहे सत्यापि सुखाभावो जायते ।

पुत्रसहमविचार:—

पुत्रसहमाधिप: शुभग्रहैर्युतोदृष्टो वास्यात्तदा सद्य: पुत्राप्तियोग: सम्भवति। एवं पापैर्युक्तो दृष्टो वा शुभग्रहेण सममित्थशाली स्यात् तदा प्राक्पुत्रद्वाराद्दु:खं पश्चात् सौख्याप्ति: स्यात्। एवं यदि पुत्रसहमलग्नं पापैर्युतंदृष्टं पापग्रहैरित्थशालाभावे ईसराफयोगे विद्यमानऽस्तंगतो वा स्यात्तदा पुत्रहानिर्भवति। जन्मकालिक-पञ्चमेशो यदि वर्षे पुत्रसहमेश: स्यात्तदासौशुभग्रहै: सुहृद्भिश्चदृष्ट: स्यात्तदावश्यं पुत्रलाभो भवति। एवं जातकग्रन्थेषु दृश्यते यत् पञ्चमेशलग्नेशयो: स्पष्टराश्यादियोगे यो राशिर्भवति यदि पञ्चमलग्नाधिपौ क्वचिदपि एकस्मिन्नेव राशौभवेत्ताम् तदा तस्मिन्नेव राशौ तस्मात्त्रिकोणराशौ गते गुरौ पुत्रयोगो भवति।

यश:सहमविचार:

यश: सहमाधिपो वर्षलग्नादष्टमभावे पापैर्युतो दृष्टो वा स्यात्तदा प्रवृद्धपितृपरम्परा प्राप्तयशसोऽपि विनाशको भवति। व्यसनादि प्रवृत्त्यापयशसोभागी स्यात् यश: सहमाधिपो यदिशुभ: शुभैर्दृष्टो युतो मुथशिलोसब-लो वा भवेत्तदा यशोमण्डलमण्डित: राजद्वारे उच्चास्पदं, युद्धेऽभियोगे निर्वाचनादौ जयी भवति। भवनयानशस्त्रशास्त्रलाभादिना युतो: जायते।

एवमेवाऽऽशासहमादीनां स्वामिना शुभयुतदृष्ट्या शुभैरित्थशालवशात्, स्वतोऽभीष्टधनवाहनवस्त्रादि लाभान्वित: स्यादिति वाच्यम्।

राजसहमविचार:

जन्मकाले राजयोग: पूर्णरूपेण विद्यमान: स्यात् तदा राजसहमाधिप: केन्द्रकोणाधिपेन युक्त: शुभैग्रहैर्दृष्ट: शुभैरित्थशालपरायण: स्यात्तदा राजसद:सुनिर्वाचित: मन्त्रीत्यादि पदं लब्ध्वा यशस्वी जायते।

एवं सर्वेषां सहमानां विचारो विधेय:। सहमविषयमवलम्ब्य ताजिकमतमनुसृत्य मया विदुषां पुरस्तात् संक्षेपत: प्रोक्तम्।

भारतीयपद्धत्या सहमानां यद्यपि नीलकण्ठादिभिर्ज्यौतिविवरै: कालिदासमतमनुसृत्य—

पुराणमित्येव न साधुसर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।
सन्त: परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढ: पर प्रत्ययनेयबुद्धि:॥

यद्यपि वराहनीकण्ठप्रभृतिभि: परमुखावलोकनपरै: स्वयं विद्यापारङ्गतैरपि षड्वर्गी, पञ्चवर्गी, द्वादशवर्गी, अष्टवर्गी इकबालादियोगा:, हीनांशपात्यांशाभिर्दशा, सहमानामनुकरणम्, वृहत्पाराशरीग्रन्थेऽन्तर्दशानां षोडश-वर्गादीनां कालचक्रदशादीनां आलोडनविलोडनेष्वेव भारतीयछात्राणां बुद्धिवैक्लव्याधायकं व्यर्थपरिश्रमं स्वप्रा-चीनफलितपद्धत्यास्त्याग: ताजिकहिल्लाजादिपाश्चात्यानां मूलहीनानामनुकरणशरणं व्यर्थमेवाभाति। एतदेव विवाहादिषु दशदोषा, अष्टकूटा:, द्वादशकूटा: अष्टादशकूटा जीवशर्मसत्याचार्यजैमिनीत्यादिनां ऋषिभिन्नानां कपोलकल्पितग्रन्थानामनुकरणं न युक्तिसङ्गतमाभाति।

एतदर्थमेन सुधाकरद्विवेदिमहाभागैः गणकतरङ्गिण्यां शीघ्रबोध, मुहूर्तचिन्तामणि, नीलकण्ठ्यां या चर्चा विहिता सा चर्चा खिन्नहृदयैरेव तैः विहिता आसीत् एतत्स्थाने सिद्धान्तज्योतिषमवलम्ब्य वास्तविकफलित-तथ्यानामनुसन्धानं परमावश्यकम् ।

सप्तविंशतिनक्षत्राणां गणनापि सर्वथा वेदविरूद्धा वर्तते पाश्चात्यानामनुकरणम् । पूर्वोत्तरा युक्तानां फाल्गुनभाद्रपदानां पृथक-पृथक् कल्पनं वेदैः सहान्यायः फलितविकासवाधा समुत्पाद्यते । इदानीं कश्चिदपि गवेषणा पूर्णाध्ययनेनानुसन्धातुं न प्रवर्तते ऽपितु विद्यावारिवाचस्पतिः उपाधिप्राप्तिमेववाञ्छापरो विद्यते । केवलं द्वादशराशीनां चतुर्विंशतिनक्षत्राणां अष्टाचत्वारिंशदेव नक्षत्राणामनुसन्धानपूर्वकं गणेषणा पूर्णमनुसन्धानं स्यात्तदैव भारतीयपद्धत्या फलवाचनं सत्यसिद्धं भविष्यति । अन्यथा भाग्यविन्दुकल्पनानुसन्धान पराः समेऽपि कदाचिद् वञ्चेकानां श्रेण्यां जना योग्या एव भविष्यन्ति । उदाहरणरूपेण सर्वे नक्षत्राणां व्युत्पत्तिमाश्रित्य न क्षीयन्ते, न क्षरन्तीति नक्षत्रम् अत्रतु प्रायः प्रतिमासं नक्षत्राणां क्षयो दृश्यते यदि वयं चतुर्विंशतिनक्षत्राण्याश्रित्य वैदिकपद्धति-मनुसृत्यसमस्तभावस्पष्ट, षड्वर्गाष्टकूटद्वादशाष्टकूटानां जीवशर्म, सत्याचार्यः नीलाकंठाद् मताना तिलाञ्जलिं दत्वानुसन्धानपरायणाः तदा केवलं द्वादशलग्नैश्चतुर्विंशति, अष्टाचत्वारिंशत् सिद्धगणितागतैरेवफले प्रवृत्ता भवेम तदावश्यं नक्षत्रेश्वरोऽभगवान् अस्मान् प्रति वरदी भूत वास्तविकगणितसिद्धं ज्योतिषं प्रदास्यति वरप्रत्ययनेय-बुद्धयो वयं परमुखापेक्षणेन निष्कर्मण्या एव पङ्केगौरिव स्थिताः स्म इत्युक्त्वा सद्गणितं प्रति प्रेरयित्वा विरमामि ।

विश्वसंस्कृतौ शब्दविद्याया योगदानम्

प्रो० जानकीप्रसादद्विवेदः

या सा मित्रावरुणसदनादुच्चरन्ती त्रिषष्टिं
वर्णानन्तः प्रकटकरणैः प्राणसङ्गात् प्रसूते ।
तां पश्यन्तीं प्रथमुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां
वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये ।।

सम्-उपसर्गस्य, डु कृञ् करणे-धातोः, भावे कर्मणि वा क्तिन्-प्रत्ययस्य च संयोगेन निष्पन्नः संस्कृति-शब्दो यदा अभिव्यापकार्थमङ्गीकरोति तदा विश्वस्य सर्वोत्तमामुपलब्धिमभिव्यक्तिं च स्वस्मिन् संगृह्णाति । विश्वव्यापिनी संस्कृतिरेषा विश्ववारापदेनाभिधीयते । संस्कृतेरस्याः परिशीलनेन विश्वं नीडवत् कुटुम्बवद् वाऽऽभासते । यथोक्तम् - **'यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्, वसुधैव कुटुम्बकम्'** इत्यादि । संस्कृतिपदार्थस्य विस्पष्टीकरणप्रसङ्गे एवं वक्तुं शक्यते यत् समुपसर्गादनन्तरं कृधातौ सत्यामत्र भूषणार्थे सुडागमः प्रवर्तते — **"सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे"** (अ ६/१/१३७) इति । भूषणं भवति शोभातिशयविधायकम्, तेन च बहवो दोषा अपकर्षा वाऽपसार्यन्ते । तस्मादद्य दोषशमनसमर्थाः संस्काराः, संस्कारविधायिनी क्रिया, ततोऽधिगता विशिष्टोप-लब्धिरभिव्यक्तिश्चेत्यर्थः जातं संस्कृतिपदेनाङ्गीक्रियते । संस्कारा भवन्तु, तद्विधायिनी क्रिया वा भवतु, उपलब्धि-रभिव्यक्तिर्वा भवतु, सर्वस्यैव तस्यार्थजातस्य आधारो भवति श्रुतिस्मृतिपुराणादिवाङ्मयमेव । संक्षेपतो यस्य तत्त्वस्य माध्यमेन मानवता आधिभौतिकीम् आधिदैविकीम् आध्यात्मिकीं च वैशिष्ट्यसन्ततिं सम्प्राप्नोति, तदेव तत्त्वं संस्कृतिपदवाच्यं भवति ।

संस्कृतेरुत्पादकं तत्त्वमद्य आचारः, विचारः, अनुभवजन्यं ज्ञानम्, बुद्धिजन्यं ज्ञानं च मन्यते । केचिद् वदन्ति यदाचारसकाशात् संस्कृतिः, विचाराच्च सभ्यता समुदेति । परं समष्ट्यभिप्रायेण समीक्षकाः समामननति यद् बहिरङ्गरूपेण आचारः, अन्तरङ्गरूपेण च विचारः संस्कृतिं समुद्भावयति । एवमप्युच्यते यदनुभवजन्यं ज्ञानं संस्कृतेः, बुद्धिजन्यं ज्ञानं च सभ्यतायाः समुत्पादाय प्रभवति । अनुभवजन्यज्ञानस्य स्थायित्वात् तदाधारेण समुद्भूता संस्कृतिरपि स्थायित्वं लभते । किं च बुद्धिजन्यं ज्ञानं परिवर्तनशीलतामावहति, तेन तदाधारिता सभ्यताऽपि शीघ्रमेव परिवर्तते ।

संस्कृतेः स्रोतः सम्प्रेरकं तत्त्वं वा भवति **'उदात्तं चरित्रम्'**। चारित्रिकश्रेष्ठताया उपादानानि सन्ति — नैतिकता, शीलम्, शिष्टाचारः, मर्यादा चेति। उदात्तचरित्रशीला मन्त्रद्रष्टार ऋषयो यज्ञसंस्थारूपेण भारतीयां संस्कृतिं संवर्धितवन्तः। उपनिषत्सु तर्कप्रधानाया विचारप्रधानाया वा संस्कृतेराश्रयणान्मोक्षप्राप्तये बलवती आकाङ्क्षा प्रवृत्ता। तस्याश्चरमपरिणतिर्दर्शनशास्त्रेषु द्रष्टुं शक्यते। पुराणेषु समन्वयात्मिकायाः संस्कृतेर्विकास उपलभ्यते। समन्वयार्थं सर्वत्र धर्मो नूनमपेक्ष्यते। तस्माद् भारतीयसंस्कृतेर्मुख्याधारो भवति धर्मः। स्मृतिभिर्नीतिनिर्धारणरूपा संस्कृतिः समाश्रिता। श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणे सत्यपालनपरा संस्कृतिः समाद्रियते। स्वकीयवचनस्य परिपालने, मातापित्रोर्मध्ये पितुः प्राधान्याङ्गीकारे, सनातनधर्माचरणे, शरणागतस्य संरक्षणे कारुण्यपद्रर्शने च सर्वत्रैव सत्यव्यवहारे प्रमादो नैव परिलक्ष्यते। परं महाभारते सत्यानृतमिश्रितो व्यवहारः प्रायेण परिलक्ष्यते, तस्मात् तत्र प्रायश्चित्तीया संस्कृतिः सन्निहितेति समाख्यातुं शक्यते। समष्टिरूपेण भारतीयसंस्कृते रूपं सत्यं शिवं सुन्दरं च समुदीर्यते। सत्यरूपं दर्शनेषु, शिवरूपं नीतिग्रन्थेषु, सुन्दरं च रूपं दृश्यते कलाक्षेत्रे भारतीयसंस्कृतेः।

इदमवश्यमत्र ध्यातव्यं यद् व्याकरणे साधुशब्दानां साधुत्वान्वाख्यानेनासाधुशब्दानां च परिवर्जनेन लोकेऽसाधवो जनाः प्रयत्नेन हेयाः साधुजनाश्च संग्राह्या भवन्ति इति शाब्दिकाचार्यैः र्याणामभिप्रायः परिलक्ष्यते। सङ्केतितमस्तीति। कार्यमिदं तेषां संस्कृतेरुदात्ततामभिव्यनक्ति। शब्दसाधुत्वसम्पत्तये प्रत्येकं पदे प्रकृतिप्रत्ययागमादेशादिरूपा विविधाः संस्कारा आचार्यैः संकल्पिताः सन्ति, एवं मानवजीवस्य समुन्नतये विकासाय वा लोकव्यवहारे बहवः संस्कारा अनुष्ठीयन्ते। एतेन यथा संस्कारवन्तः शब्दा अभ्युदयाय प्रभवन्ति तथैव संस्कारवन्तो जना लोके समादरं लभन्ते।

वेदपुरुषस्य षडङ्गेषु मुखरूपं व्याकरणं मुख्यमङ्गं स्मर्यते। इदमेव शिष्टैःकाव्यादौ प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वस्य नियामकत्वेन शब्दविद्यापदेन शब्दानुशासनपदेन चाभिधीयते। वाङ्मलानां चिकित्सितेन, मोक्षमाणानाम् ऋजुराजपद्धतिरुपेण, वेदानामपि वेदेन चानेन व्याकरणेन शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययविभागज्ञानपूर्वकं यत् साधुत्वज्ञानम् अर्थज्ञानं चासाद्यते, तज्ज्ञानपूर्वकं शब्दानां प्रयोगेणाभ्युदयो भवति — **"शास्त्रपूर्वके प्रयोगोऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन"** इति वार्त्तिकं व्याचक्षाणो भगवान् भाष्यकारो बभाषे — **"यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति।** एवं यः शास्त्रपूर्वकंशब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते" (म० भा० — पस्पशाह्निक, पृ० ५६) इति।

अनादिसिद्धशब्दानां तत्तदर्थेषु साधुत्वपरिज्ञानं व्याकरणेनैव कर्तुं शक्यते, तेनैव प्रकृतिप्रत्ययोर्विभागस्योपपादितत्वात्। एतादृशे व्याकरणशास्त्रे व्याकरणग्रन्थेषु वा द्विविधा संस्कृतिः परिलक्ष्यते। प्रथमा शाब्दिकाचार्यैः सूत्र-वार्त्तिक-भाष्य-वृत्ति-न्यासादिरचनायां शब्दसंग्रहाय साधुत्वनियमादिविधानाय च। समादृता लोकाभिधानशिष्टपरम्परा- शब्दार्थलाघव- प्रक्रियालाघव- आर्षप्रयोग- विवक्षा-सर्ववेदपारिषदत्वादिनिर्वाहरूपा द्वितीया च संस्कृतिः सूत्र-वार्त्तिकभाष्य-वृत्त्यादिग्रन्थेषु दर्शितानामर्थानां नियमानां चोदाहरणेषु परिलक्ष्यते।

तत्र सूत्रकारादिभिराचार्यैः सूत्रादिग्रन्थेषु समादृतायाः संस्कृतेः कतिपये पक्षा अत्र क्रमेण प्रस्तूयन्ते —

१. लोकव्यवहारसमादररूपा संस्कृतिः

इदमत्रावधेयं यल्लोकशब्देन व्याकरणान्तरम्, वैयाकरणाः, वृद्धव्यवहार-परम्परा च गृह्यते । एवमुच्यते—

लोक्येते येन शब्दार्थौ लोकस्तेन स उच्यते ।
व्यवहारोऽथवा वृद्धव्यवहर्तृपरम्परा ।। (म० भा० प्र० उ० ४/१/१) ।

लोकाभिधानस्य विविधप्रवृत्तौ प्राधान्येन परिलक्ष्यते यद् व्याकरणेन लोकप्रयुक्तशब्दानामेव साधुत्वान्वाख्यानं विधीयते । यतो हि व्याकरणं भवति स्मृतिः, स्मृतेश्च मूलमस्ति लोकव्यवहारः, अभिधानं प्रयोगो वा । महाभाष्यप्रदीपकारेण तथ्यमिदं स्पष्टमुद्घोषितम् — **'प्रयोगमूलत्वाद् व्याकरणस्मृतेः'** (म० भा० प्र० ५/१/६) इति वचनं व्याहरता । एतेन यदि लोकव्यवहृतः कश्चिदर्थः शास्त्रे नोपादीयते, तेन नैव व्याख्यायते वा, तथापि स लोकव्यवहारगतत्वात् प्रामाण्यमधिगच्छति — **"शास्त्रेऽनुपात्तोऽप्यर्थः प्रयोगादेव व्यवस्थाप्यते"** (म० भा० प्र० १/४/२१) । दृश्यते यल्लोके 'प्लक्ष आनीयताम्' इत्युक्ते न्यग्रोधो नानीयते, तेन प्रयोगस्य प्राबल्यादप्रयुक्तशब्दस्य साधने लक्षणस्य योग्यता नोपद्यते । अप्रयुक्तः शब्दो लक्षणस्य विषयो न भवतीत्यर्थः । अत एव महाभाष्यकारेणोच्यते — **"यथालक्षणमप्रयुक्ते"** (म० भा० २/४/३४) इति ।

धात्वर्थनिर्देशविषयेऽपि प्रयोगस्य = लोकव्यवहारस्य प्रामाण्यमाश्रीयते । एवं दृश्यते यद् धातुपाठे प्रायेणैकस्य धातोरेक एवार्थः पठ्यते, परम् उपसर्गादियोगेन तस्य बहवोऽर्थाः जायन्ते लोकव्यवहारसंप्रयुक्ता इति । तद्विषये एवमुच्यते —

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः ।
प्रयोगतोऽनुसर्तव्या अनेकार्था हि धातवः ।।

महाभारतदीपिकाटीकाकारदेवबोधाचार्यवचनानुसारेण समुद्रवत् संमतस्य ऐन्द्रव्याकरणस्य समक्षं पाणिनीयव्याकरणं गोष्पदायते । एतेनेदमवगम्यते यत् संक्षिप्ते पाणिनीये व्याकरणे नैव बहवः शब्दाः साधिताः सन्ति । तेषामनिर्दिष्टानां हंस-सिंह-गूढोत्मन्-पृषोदरादीनां शब्दानां वर्णागम-वर्णविपर्यय-वर्णविकृति-वर्णनाशादिभिरुपायैः साधनं निर्दिश्यते व्याख्याकारैः पाणिनिपठितं स्वीयव्याकरणसंक्षेपसूचकं **"पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्"** (अ ६/३/१०९) इति सूत्रमधिकृत्य । कातन्त्रव्याकरणे आचार्यः शर्ववर्मापि लोकव्यवहारवशादेव शब्दसिद्धिं प्रामाणिकीं मनुते — **"लोकोपचाराद् ग्रहणसिद्धिः"** (१/१/२३) इति सूत्रपाठेन । कातन्त्रव्याकरणे शर्ववर्मणा वैदिकशब्दानां साधुत्वाय सूत्राणि कथन्न प्रणीतानीत्यत्र व्याख्याकारा वदन्ति — ये लोकिकाः शिष्टा भवन्ति ते वैदिकपरम्परायाः सततं प्रवर्तितत्वात् ततो वैदिकशब्दसाधुत्वं विदन्त्येव । अतस्तेषां साधुत्वं वैदिकविदुषां सकाशादेवावगन्तव्यम् । परं लौकिकशब्दानामानन्त्यात्तदीयसाधुत्वविधानाय शास्त्रमवश्यमारब्धव्यं भवति —

वैदिका लौकिकज्ञैश्च ये यथोक्तास्तथैव ते ।
निर्णीतार्थास्तु विज्ञेया लोकात् तेषामसंग्रहः ।। (कात० दु० वृ० १/१/२३) ।

आचार्यहेमचन्द्रः स्वकीयशब्दानुशासनारम्भे सूत्रद्वयमुपस्थापयति — **"सिद्धिः स्याद्वादात्, लोकात्"** (१/१/२,३) इति । स्वापज्ञलघुवृत्तौ स एवं व्याचष्टे — **"अनुक्तानां संज्ञानां न्यायानां च लोकाद् वैयाकरणादेः**

सिद्धिर्ज्ञप्तिश्च वेदितव्या" इति । सारस्वतव्याकरणान्तेऽनुभूतिस्वरूपाचार्योऽसूत्रयत् — **"लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः"** इति । अर्थात् सारस्वतव्याकरणे ये प्रयोगा नैव साधिताः सन्ति, तेषां लोकाद् अन्यव्याकरणात् सिद्धिरवगन्व्या । अत एव पाणिन्यादिभिरनुक्तानामपि लोकप्रयुक्तानां कतिपयानां शब्दानां साधनाय शर्ववर्मभोजादिभिः शाब्दिकाचार्यैः सूत्राणि प्रणीतानि । एतत् सर्वम् आदाय अपाणिनीयप्रमाणतायां नारायणभट्ट एवं भाषते—

> **दृष्ट्वा शास्त्रगणान् प्रयोगसहितान् प्रायेण दाक्षीसुतः**
> **प्रोचे तस्य तु विच्युतानि कतिचित् कात्यायनः प्रोक्तवान् ।**
> **तदभ्रष्टान्यवदत् पतञ्जलिमुनिस्तेनाप्यनुक्तं क्वचि —**
> **ल्लोकात् प्राक्तनशास्त्रतोऽपि जगदुर्विज्ञाय भोजादयः ।।** इत्यादि ।

२. विवाक्षारूपा संस्कृतिः

विवक्षा च द्विविधा दृश्यते — प्रायोक्त्री विवक्षा, लौकिकी विवक्षा चेति । महाभाष्यकारेणोच्यते — यत्र प्रयोक्ता मृदव्या श्लक्ष्णया जिह्वया मृदूञ् शब्दान् प्रयुङ्क्ते सा भवति प्रयोक्त्री विवक्षा । यत्र प्रायस्य-लोकस्य (शिष्टस्य वृद्धस्याप्तस्य वा) सम्प्रत्ययः सा लोकिकी विवक्षाऽभिमता (म० भा० ५/१/१६) । लौकिकीयं विवक्षा कुलवधूरिवशिष्टाचारमर्यादां नैव कदाचिज्जहाति । इयं कारकाणां व्यवस्थायै कृत्-तद्धित-समासानां व्यवस्थायै चापि विशेषेण समाद्रियते । सरस्वतीकण्ठाभरणे दृश्यते सूत्रम् — **"विवक्षातः कारकाणि"** (१/२/६२) इति । अस्य हृदयहारिण्यां टीकायां नारायणदण्डनाथो वदति — **"प्रयोक्तुर्वक्तुम् इच्छया कर्मादीनि कारकाणि भवन्ति । विवक्षा च कुलवधूरिव न लोकिकीं प्रयोगमर्यादामतिक्रामति"** (सर० क० — हृ० हा० १/२/६२) ।

विवक्षावशात् क्रियमाणेन कारकव्यवहारेण विज्ञायते — कारकं न वस्तुतन्त्रं किञ्च लोकतन्त्रम् । यतो हि शक्तिः पदार्थेषु सर्वदैव वर्तते परं प्रयोगस्तु प्रयोक्तरिच्छावशादेवोपपद्यते । न च युगपदेकपदार्थोऽनेकशक्तिरूपो विवक्ष्यते । यथोक्तं भर्तृहरिणा वाक्यपदीये —

> **शक्तिमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेकधर्मणः ।**
> **सर्वदा सर्वथा भावात् क्वचित् किञ्चिद् विवक्ष्यते ।।** (वा०प० ३/७/२) इति ।

विवक्षायामर्थविधायिका बुद्धिर्हेतुत्वेन गृह्यते । अत एव धूमज्योतिःसलिलमरुतां संघातस्य मेघस्य विद्युता सहाभेदेऽपि **'बलाहकाद् विद्योतते विद्युत्, बलाहके विद्योतते विद्युत्, बलाहको विद्योतते विद्युत्'** इति प्रयोगत्रयी प्रवर्तते पृथग्भावत्वेन स्थतिरुपेणाभेदेन च विवक्षितत्वातद्य । बाल्मीकिरामायणे वचनमेकमस्ति — **'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली'** इति । तत्र त्यागजन्यस्वत्वफलभागित्वाभावात् सम्प्रदानं नोपपादयिंतु शक्यते, परं **'पूजापुरःसरं दानं सम्प्रदानम्'** इति विवक्षयाऽत्र समन्वयो विधीयते । 'पूजापुरःसरमेव मैथिली दीयताम्' इति प्रयोक्तुस्तात्पर्यम् । कारकत्वविवक्षातिरिक्ता लौकिकविवक्षा, भेदविवक्षा, अल्पविवक्षा, अवधिविवक्षा, योग्यताविवक्षा, बुद्धिविवक्षा चापि कातन्त्रे तत्र तत्र दृश्यते ।

३. आर्षप्रयोगरूपा संस्कृतिः

व्याकरणस्य स्मृतिरूपत्वाद् ऋषिप्रयुक्तस्य शब्दस्यासाधुत्वं नाकलनीयं, न च तद्विषये बलाल्लक्षणान्तरं प्रकल्प्य तस्यापशब्दत्वं संसाधयितुं कश्चिद् यत्न आस्थेयः इति महाभारतदीपिकाटीकाकार आचार्यो देवबोध एकेन वचनेन भावमिममित्थं प्रकाशयन् —

पदज्ञैर्नातिनिर्बन्धः कर्तव्यो मुनिभाषिते ।
अनुस्मरणतात्पर्या नाद्रियन्ते हि लक्षणम् ॥ (द्र० - व्या० द० इति, पृ० ४६६) इति ।

एतेनानेके शब्दाः, आर्षप्रयोग-ऋषिवचन-मुनिभाषित-छान्दसप्रयोग-इत्येतैर्निर्देशैः साधवो मन्यन्ते । संस्कृतिरियं समर्थ्यते कातन्त्रपरिशिष्टकारेण श्रीपतिदत्तेन 'सैव दाशरथी रामः' इत्यादौ पादपूरणे विलोपस्य प्रकृत्यभावस्य वा व्याख्यानावसरे — **"तन्त्रान्तरवृत्तिकारास्तु ऋचामेव पादेऽस्य वृत्तिं मन्यन्ते । आर्षप्रयोगास्तु यथाकथञ्चिद् विधेयाः, नित्यत्वेन संग्रहणीया इत्याहुः । तथा च एषस्यापि दृश्यते — 'एषैष रथमारुह्य मथुरां याति माधवः' । न्याय्यं चैतत् स्मृत्यन्तरे 'प्राक् छन्दसि' इति श्रुतेः । तदिहापि वाक्यमिदम् ऋषिप्रयोगेष्वेव स्मर्तव्यम्"** (कात० परि० वृ०, सन्धि० ४१) इति वचनं व्याचक्षाणेन ।

कातन्त्रव्याकरणस्य कानिचिद् वचनानि निदर्शनार्थमुद्ध्रियन्ते —

१. **भागवृत्तिकारस्तु बोभवीत्येव न छान्दसम् इति मन्यते** (कात०परि०वृ०, सन्धि० ३३) ।

२. **'निचकर्त शिरान् द्रौणिः' .... । ऋषिवचनादसो लोपो दृश्यते** (कात०टी० २/१/४) ।

३. 'अतिजरस्स्य, भिक्षुष्य' इति व्यञ्जनान्तादुकारान्ताच्च ङस् स्यः स्यादिति । **अत्राकारादेवस्यः स्यादित्युक्तत्वात् ? सत्यम् । ऋषिप्रयोगादिति चिन्त्यम्** (क०च० २/१/२२) ।

४. **'विश्वेदेवाः' इति तु छान्दसप्रयोगः** (कल० च० २/१/२५) ।

५. **ऋषिवचनात् — 'गते मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ'** (का०वृ०टी० २/१/६१) ।

६. **कथम् 'त्रीणामिव समुद्राणां युगान्तेऽम्बुसमागमः' इति, ऋषिवचनात्** (का०वृ०टी० २/१/७३) ।

७. **ऋषिवचनेषु तु संख्यादेरपि नान्ताया मो दृश्यते — 'प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति'** (का०वृ०टी० २/६/१६) ।

८. **"तहोः कुः" (२/६/३३) इति कुभावः । छन्दस्येवेत्यन्ये इति । सर्ववर्मणस्तु वचनाद् भाषायामप्यवसीयते (वि०प० २/६/३१) ।**

४. सर्ववेदपारिषदत्वाङ्गीकाररूपा संस्कृतिः

वेदानां या विविधाः शाखाः प्रतिष्ठिता आसंस्तत्रैकैकशाखाया अध्ययनार्थं चरणानि परिषदश्चापि स्थापिता आचार्यैः । कस्मिंश्चिदपि व्याकरणे एकस्याः कस्याश्चित् परिषदः परम्परा नैव प्रामाण्यरूपेण समादृताऽभूद् व्याकरणस्य सर्वपारिषदत्वात् । अत एव अर्धैकारार्धौकारविषये आक्षिप्य महाभाष्यकारः पतञ्जलिः—

"पारिषदकृतिरेषा[१] **तत्र भवताम्। नैव हि लोके नान्यस्मिन् वेदऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वास्ति"**(म० भा०,आ० २, मा० सू० ३-४) इति समाधत्ते।

अस्याः संस्कृतेः समर्थकानि वचनानि कानिचित् पाणिनीयकातन्त्रव्याकरणाभ्यां संगृह्यन्ते —

१. **अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम् — बहुलम्, अन्यतरस्याम्, उभयथा, एकेषाम् इति। सर्ववेद पारिषदं हीदं शास्त्रम्। तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम्** (म० भा० २/१/५८; ६/३/१४)।

२. **(सिद्धशब्दोऽत्र नित्यार्थो निष्पन्नार्थः प्रसिद्धार्थो वा) । सर्ववेदपारिषदत्वाद् व्याकरणस्यार्थत्रयं घटते** (कात० वि० प० १/१/१)।

३. **व्याकरणस्य सर्वपारिषदत्वात् कुत्रचित् कश्चिदेव पक्ष आद्रियते इति न दोषः** (क०च० १/२/७)।

४. **'प्राप्यकारीणि इन्द्रियाणि'** इति **येषां दर्शनम्, तन्मते इन्द्रियं निर्गत्य विषयं परिच्छिनत्तीति स्फुटमवधिरस्त्येव। तर्हि निरिन्द्रियमधिष्ठानं प्राप्नोतीत्यपि पर्यनुयोगो नास्माकम्, तैरेव परिहृतत्वात्। केवलं सर्वपारिषदत्वाद् व्याकरणस्येदमुच्यते** (कात०वि०प० २/४/८)।

५. **एतेन व्याकरणस्य सर्वपारिषदत्वात् त्रिकपक्षोऽप्यादृत एव** (कात०क०च० २/४/१७)।

एवं सूत्रकारादिभिः सूत्र-वार्त्तिकादिरचनायां सिद्धान्तविशेषव्याख्याने च समादृतायाः संस्कृतेः कानिचिन्निदर्शनान्युपस्थाप्य साम्प्रतमुदाहरणादिभिरभिव्यक्ता संस्कृतिर्व्याख्यायते —

१. छात्राध्ययनसंस्कृतिः

आचार्य-प्रवक्तृ-श्रोत्रिया-ध्यापकसकाशादध्ययनपरायणाश्छात्रास्त्रिविधा दृश्यन्ते। तत्रैके एतादृशाश्चपलमतय आसन् ये गुरुकुले चिरकालं यावदुषित्वाध्ययनं नैव कुर्वन्ति स्म, ते **'तीर्थध्वाङ्क्ष-तीर्थकाक-तीर्थ-वायस'** शब्दैः समाजे क्षेपम् = निन्दामवाप्नुवन्। उक्तशब्दैः कथं क्षेपो गम्यते इति विशदयन् भाष्यकारो भाषते — **"यथा तीर्थे काका न चिरं स्थातारो भवन्ति, एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते-तीर्थकाक इति"**(म० भा० २/१/४२)। अविनयशीला एते छात्रा गुरुणाऽननुमताः सन्तो गृहं प्रत्यावृत्य गृहस्थाश्रमे प्रविश्य च खट्वारोहणं कुर्वन्ति स्म। तेषां निन्दाप्रवर्तनाय **'खट्वारूढो जाल्मः'** इति वचनं प्रसिद्धमासीत्। अत्र क्षेपस्य भाष्यकारीयं स्पष्टीकरणमेवं वर्तते — **"कः क्षेपो नाम? आधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या। य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोऽयं जाल्मः"** (म० आ० २/१/३६) इति। अविनयशीलानामेतेषां विकृताचारो रथ-पदातिगमनेन आदेनभोजन—सक्तुपानेन च परिज्ञातुं शक्यते तद् यथा — **"स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति, स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सक्तून् पाययति"** (काशिका २/२/१८४) इति। अनवस्थितचेतसस्ते ओदन-कम्बल-घृतादिलोभेन विविधाचार्याणां शिष्यत्वमङ्गीकुर्वन्तो दृश्यन्ते ये महा-

१. (क) गीतिवशात् तथोच्चारणम् इत्यर्थः (प्रदीप०, प्रत्या० आ०, मा० सू० ३-४)।
(ख) शास्त्रविशेषाध्यायिनां समवायः परिषत् पर्षद् वा, तत्तद् भवा कृतिरित्यर्थः (म० भा० प्र० उ०, मा० सू० ३-४)।

भाष्ये — **'कम्बलचारायणीयाः, ओदनपाणिनीयाः, घृतरौढीयाः'** इत्युपाधिविशेषधारिणः (द्र०, म० भा० १/१/७३) उच्यन्ते ।

छात्रपदार्थव्याख्यानावसरे काशिकाकारादिभिरुक्तम् - **'गुरुदोषावरणं छत्रम्, तादृशं शीलमस्येति छात्रः'** (द्र०, काशिकावृत्तिः; सि० कौ० ४/४/६२) इति, एतेन गुरुगता दोषास्तेषामावरणं च छात्रैः करणीयमिति वचनाद् गुरुणां छात्राणां च पतनं सम्भाव्यते, परं कातन्त्रोणादिसूत्रमस्ति — **"वदेस्त्रश्छादेशश्च"** (६/४२) इति । एतेन यो वन्दते - अभिवादयते उपाध्यायं स उच्यते छात्रः । अर्थाद् उपाध्यायादिगुरुजनाभिवादनशीलत्वाच्छात्राणां प्रशंसा ध्वन्यते । न तत्र पतनादिसम्भावना काचिदस्तीति वक्तुं शक्यते ।

२. राज्यव्यवस्थायां जनपदीय शिल्पादिसंस्कृतिः

जनपदः कश्चिद् एकाधीनः राजाधीनोऽभवद् गणाधीनश्च कश्चित् । पाणिनीयं सूत्रं दृश्यते — **"श्रेण्यादयः कृतादिभिः"** (अ० २/१/५९) इति । तदुदाहरणानि भवन्ति - **'श्रेणिकृताः, एककृताः, पूगकृताः'** इत्यादीनि । एभिर्जनपदेषु प्रचलिता विविधा शासनपद्धतिः संसूच्यते । **'कुरुगार्हपतम्, वृजिगार्हपतम्'** प्रभृतिभिरुदाहरणैः कुरुवृज्यादिजनपदेषु प्रचलिता गृहपतिसंस्थाः परिज्ञायन्ते, यासु समाजोन्नयनाय कतिपये सांस्कृतिककार्यक्रमा अनुष्ठीयन्ते स्मेति वक्तुं शक्यते । बाहीकग्रामाः पाणिनिना निर्दिष्टाः **"वाहीकग्रामेभ्यश्च"** (अ० ४/२/११७) इत्येतस्मिन् सूत्रे । तदनुसारं प्राच्योदीच्यभागयोर्मध्ये भरतजनपद आसीत्, यत्र साम्प्रतं कुरुक्षेत्रं वर्तते । प्राच्योदीच्यप्रदेशयोः प्रचलिता भाषा शिष्टजनसम्माताऽवगम्यते । साधुत्वज्ञानाय यत्र क्वचिल्लोकाभिधानमुच्यते, तत्र लोकशब्देनायमेव प्रदेशः पाणिनेरभिप्रेत आसीत् । गान्धारवाहीकयोः कृते उदीच्यदेशव्यवहारः प्रवृत्तः, सिन्धुमारभ्य शतद्रुपर्यन्तं प्रसृतो भूभागो वाहीकाम्ना प्रसिद्धो बभूव । आचाराद् बहिर्भूतत्वात् ते देशा वाहीकपदभाजोऽभूवन्, यथा महाभारतस्य कर्णपर्वणि व्यासेनोक्तम् —

पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः ।
वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥ (मभार० कर्णप० ४४/७) इति ।

जनपदीयजीवने शिल्पानां विकासो दृश्यते । तदानीं शिल्पानि जनपदवृत्तेः साधनानि बभूवुरिति जानवदी भवति वृत्तिश्चेदिति (काशिका ४/१/४२) वचनेन विज्ञायते । शिल्पनैपुण्यं सामाजिकप्रतिष्ठायाः कारणमासीत् । जनपदीयशिल्पनैपुण्येन पुरुषः प्रशंसामर्हतीति निरुक्तकारेण यास्केनापि निगदितम् — **"यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषो वेदितृषु च भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति"** (निरुक्तम् १/५) । एवं संन्यासिनां भिक्षु - कौक्कुटिकभिक्षु - मस्करि - श्रमण - अर्हत् - यायावर - प्रभृतयो भेदास्तदासन् । 'चान्द्रायणिक - जंजप्यते - स्थाण्डिल - वाचंयम - कुबेरबलि - पित्र्यहविष्-श्राद्ध' प्रभृतिशब्दानां प्रयोगेण धार्मिकविश्वासरूपा संस्कृतिर्विज्ञातुं शक्यते ।

समाजे केषाञ्चिद् विदुषामीदृश्यपि प्रवृत्तिः परिलक्षितुं शक्यते, यया प्रेरिता सन्तस्ते सूत्रम्, सूत्रैकदेशम्, (स्वर-व्यञ्जन-ह्रस्व-दीर्घ-नदी-घु-सर्वनामस्थान) संज्ञां वाऽभिलक्ष्य प्रश्नोत्तररूपां स्वानुभवजन्यार्थप्रकाशरूपां च विचित्रामेव संस्कृतिं परिभाषितवन्तः । यथा **'स्वयं राजते स्वरः, अन्वग् भवति व्यञ्जनम्'** इति स्वरव्यञ्जनार्थमादाय तद्वदाचारपरायणान् पुरुषानभिलक्ष्योच्यते —

एकाकिनोऽपि राजन्ते सत्त्वसाराः स्वरा इव।
व्यञ्जनानीव निःसत्त्वाः परेषामनुयायिनः ॥ (द्र०, टे० ट० टे०, पृ० १८६) इति।

"अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" (अ० १/२/४५) इति पाणिनीये सूत्रे ये हि चत्वारः शब्दाः सन्ति ते विद्वद्भिश्चतुर्णां प्रश्नानामुत्तराणि मन्यन्ते। यथोक्तम् —

विद्वान् कीदृग् वचो ब्रूते ? को रोगी ? कश्च नास्तिकः ?
कीदृक्चन्द्रं न पश्यन्ति तत् सूत्रं पाणिनेर्वद ॥

अत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरमस्ति 'अर्थवत्' इति। एवमन्येषामपि त्रमाणमुत्तराणि क्रमेणावगन्तव्यानि।

"शे षे से वा वा पररूपम्" (१/५/६) इति कातन्त्र्यसूत्रमधिकृत्य तथैव प्रश्नाः कृताः।

येषामुत्तराण्यस्मिन् सूत्रे सन्निहितानि सन्ति। तद् यथा —

क्व हरिः शेते ? का च निकृष्टा ? को बहुलार्थः ? किं रमणीयम् ?
वद कातन्त्रे कीदृक् सूत्रं शेषे सेवा वा पररूपम् ॥ (बङ्गभाष्य) इति।

कातन्त्रे ह्रस्व-दीर्घसंज्ञाविधायकं सूत्रद्वयमस्ति **"पूर्वो ह्रस्वः, परो दीर्घः"**(१/१५,६) इति, अत्र सतामसतां च स्नेहावस्था प्रकल्प्यते भिन्नरूपा विद्वद्भिर्व्याख्याकारैः —

पूर्वो ह्रस्वः परो दीर्घः सतां स्नेहो निरन्तरम्।
असतां विपरीतस्तु पूर्वो दीर्घः परो लघुः ॥ (द्र०, टे०ट०टे०, भा० १, पः० १९२)।

भोजप्रबन्धे ब्रह्मराक्षस — तान्त्रिकसंवादे पाणिनीयं सूत्रचतुष्टयं समुद्दृश्यते — **"एको गोत्रे, सर्वस्य द्वे, स्त्री पुंवच्च, वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः"** (अ० ४/१/९३; ८/१/१;१/२/६६;१/२/६५) इति। एतेषामुत्तरवचने तान्त्रिकस्य लोकव्यवहारानुगतः स्वानुभवविशेषः कश्चित् परिलक्ष्यते। यथा गोत्रे एक एव कश्चिदेतादृशः प्रभावशीलः पुरुषः समुत्पद्यते, यमाश्रित्यान्ये प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्ति —

(i) "एको गोत्रे प्रभवति पुमान् यः कुटुम्बं विभर्ति"।

सुमतिः संपदे, कुमतिश्च विपदे प्रभवतीति भावः **"सर्वस्य द्वे"** इति सूत्रस्य प्रकाश्यते—

(ii) "सर्वस्य द्वे सुमतिकुमती सम्पदापत्तिहेतू।" स्त्रिया पुंवत्, पुरुषेण च स्त्रीवदाचरणं नैव कथमपि श्रेयसे संकल्पते इति भावोऽभिव्यज्यते **"स्त्री पुंवच्च"** इति सूत्रे—

(iii) "स्त्री पुंवच्च प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनष्टम्"। कामिन्याः कस्याश्चिद् वृद्धेन युवजनेन च सह कीदृशो व्यवहारः प्रवर्तते इति प्रदर्श्यतेऽन्तिमेन सूत्रेण —

(iv) "वृद्धो यूना सह परिचयात् त्यज्यते कामिनीभिः"।

पाणिनिना ईकारान्तानां स्त्रीत्ववाचकानां शब्दानां नदीसंज्ञा विधीयते — **"यू स्त्र्याख्यौ नदी"** (अ० १/४/३) इति तदनुसारं यमुनायाः गङ्गायाश्च नदीत्वं नैव संभवति, स्थल्याश्च नदीत्वं संभवति इति वैषम्यव्यवहार एवमाक्षिप्यते —

पाणिनेर्न नदी गङ्गा यमुना वा नदी स्थली।
प्रभुः स्वातन्त्र्यमापन्ने यदिच्छति करोति तत् ॥

स्त्रीशब्दस्य नदीसंज्ञकत्वात् कथं तयोः साम्यं स्वीकर्तुं शक्यते द्रष्टव्यम्—

स्त्री नदी तदिदं सत्यं रसेनाकुलिता सती।
यतो ध्वंसं विधत्ते सा कूलवत् कुलयोरपि ॥

जामातृसम्पत्तिमचिन्तयित्वा पित्रा तु दत्ता स्वमनोऽभिलाषात्।
कुलद्वयं हन्ति मदेन नारी कूलद्वयं क्षुब्धजला नदीव ॥

अपि च —

नद्यश्च नार्यश्च सदृक्प्रभावास्तुल्यानि कूलानि कुलानि तासाम्।
तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति सद्यो हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥

घुसंज्ञा प्रभावः नैषधीयचरितकारकल्पनया कपोतध्वनौ परिलक्ष्यते (द्र०, नै०च०)। एवं **"पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति, परिपन्थं च तिष्ठति"** (अ० ४/४/३५,३६) इत्यादि सूत्रार्थकल्पनापि द्रष्टव्या।

केरलीयज्यौतिषस्य वैशिष्ट्यम्

श्री पी.वी. गोपकुमारः

लोके प्रायशः ज्यौतिषस्य स्वरूपं सर्वेषु देशषु साधारणं दृश्यते । तथापि केचन कालदेशकृताः भेदाः वर्तन्त एव । तत्र केरलदेशस्य वैशिष्ट्यं महत्वं च आबहो कालात् श्रद्धावतां सुपरिचितम् । ज्यौतिश्शास्त्रान्तर्गतेषु षडङ्गेषु प्रश्नपद्धति नाम यद् अङ्गं तन्निष्टमिदं वैशिष्ट्यम् । ज्यौतिषे प्रश्नपद्धत्या उपयोगः फलप्रवचने गुलिकस्य योजनं इत्येतद् द्वयं केरलज्यौतिषस्य वैभवावहं इति तु निश्चप्रचम् । वराहहोरायाः दशाध्यायी[१] नामिका व्याख्या ख्रिस्तोः परं द्वादशाब्दे उत्पन्ना । एषा व्याख्या केरलप्रश्नपद्धत्याः मूलस्रोतः भवति ।

वराहहोरायाः दशानां अध्यायानां व्याख्या एव तस्मिन् ग्रन्थे कृता । उत्तरकेरलेषु नलक्कलत्तुरदेशे जातः गोविन्दभट्टपादः अस्याः व्याख्यायाः कर्ता भवति । वराहहोरायाः स्वतन्त्रं वृहतसारगर्भं च व्याख्यानं इदं इति विद्वद्भिः परिगणितम् । होराग्रन्थेषु विद्यमानाः फलभागाः संहिताग्रन्थेषु विद्यमानानि निमित्तानि च प्रश्नपद्धतौ कथं उपयोक्तव्यानि इति अधिकारिकरूपेण निरूपितमस्मिन् व्याख्याने । मुहूर्तरत्नं, गोविन्दपद्धतिः इति पुस्तकद्वयम् अपि गोविन्दाचार्येण लिखितमस्ति ।

दशाध्यायी ग्रन्थरचनानन्तरकाले ये बहवः ग्रन्थाः निर्मिताः । ते सर्वेऽपि प्रायशः तदनुसरणात्मका एव भवन्ति । तत्र प्रथमं तावत् 'प्रश्नानुष्ठानपद्धतिः' नायं ग्रन्थः भवति । अयं ग्रन्थः ख्रिस्तोः परं पञ्चदशाब्दे निर्मितः भवेदिति विदुषां मतम् । अज्ञातकर्तृकं एनम् पुस्तकम् । प्रश्नपद्धतिः सविस्तरं प्रतिपादिता अस्मिन् ग्रन्थे । प्रश्नसंग्रहः, प्रश्नरत्नं, सन्तानदीपिका, प्रश्नमार्गः एते ग्रन्थाः दशाध्यायीं अनुसृत्य निर्मिताः प्रश्नोपयोगिनः ग्रन्थाः भवन्ति । दशाध्याय्याः माहात्म्यं प्रश्नमार्गकर्त्ता एवं कथयति ।

यथा—

"होरां वराहमिहिरस्य विनिर्गतां ये
मालामिवादधाति दैवविदः स्वकण्ठे
होरायास्तु दशाध्याय्यां व्याख्यायां क्रियतां श्रमः"
दैवज्ञेन विशेषेण फलमादेष्टुमिच्छता

१. दशाध्यायी—नलक्कलत्तूर गोविन्दभट्टपादः

एकैकोऽपि दैवज्ञः वराहहोरां इमां स्वकण्ठे पुष्पमालां इव धरेत् इत्यभिप्रैति । विशिष्य फलादेशावगमाय दैवज्ञः दशाध्यायीं व्याख्यां सम्यक् विजानीयात् । प्रत्येकस्मिन् श्लोके विद्यमानाः आशयाः किं प्रश्नपद्धतौ अपि उपयुज्यते इति विस्तरेण प्रतिपादयति । यथा—

"बुधसूर्यसुतौ नपुंसकाख्यौ
शशिशुक्रौ युवती नरास्तुशेषाः
शिखिमुखपथोमरुद्गणानां
वशिनो भूमिसुतादय क्रमेण"

श्लोकेऽस्मिन् ग्रहाणां लिङ्गचिन्तनं पञ्चभूतानां आधिपत्यनिरूपणं च दृश्यते । गोविन्दभट्टपादः प्रश्नविधौ पञ्चभूताधिपत्यस्य उपयोगः कथं कार्यं इति प्रतिपादयति । अनेन पञ्चभूतकथनेन एव ग्रहाणां राशीनां च सजलविजलात्मकत्वम् अवगन्तव्यम् । सजलविजलभेदज्ञानं विना स्थलप्रश्ने जलप्रश्ने च बहूपकाराय भवति । ग्रहाः दुःस्थाश्चेत् तत् तत् ग्रहसंबन्धिः भूतकोपेन विविधाः रोगाः प्रादुर्भवन्ति इति च उपयुक्तांशाः श्लोकव्याख्यायां स्पष्टीकृताः । प्रायशः प्रत्येकस्याऽपि श्लोकस्य अर्थद्वयं गोविन्दाचार्येण लिखितमस्ति ।

जन्मकुण्डलिम् आश्रित्य यथा फलप्रवचनं प्रवर्तते तथैव प्रश्नपद्धत्याः फलप्रवचनं भवति । अत्र अयं संशयः को वा विशेषः प्रश्नपद्धतौ इति चेत् । अत्र आचार्यवचनमिदम्—

"कस्य पंक्तिरिति ज्ञानुमिदानीं पूर्वकर्मणाम्
इहार्जितञ्च विज्ञातुं कर्म प्रश्नो विधीयते ॥"

पूर्वजन्मार्जितकर्मसु यत् फलम् इदानीं अनुभूयते इति विज्ञातुं इहजन्मार्जितपुण्यपापानां च ज्ञानार्थं प्रश्नपद्धति उपयुज्यते । जन्मकुण्डलिम् आश्रित्य प्रोक्तं फलं तथा वस्तुतः अनुभूयमानं सुखदुःखादिकं चेत्यनयोः क्वचित् विसंवादः स्यात् चेद् अयं विसंवादः कथमपि समाधातव्यः भवति । अस्मिन् कर्मणि प्रश्नपद्धत्याः महद् योगदानं सुविमृशद्भिः अवगम्यते ।

लौकिकं दैविकं चेति प्रश्नपद्धतिः द्विधा विभक्ता । लौकिकप्रश्नपद्धत्यां जन्मकुण्डलिमनुसृत्य फलप्रवचनं भवति । जातकनिमित्तगोचरान् विभागान् अपि दैवज्ञः फलप्रवचनं करोति । दैविकप्रश्नपद्धतौ तु षड् लग्नाद् आधारीकृत्य फलप्रवचनं भवति । स्वर्णारुदः, स्वर्णारुदांशकः, उदयारुदः, छातारुदः, नांबुलारुदः, चन्द्रस्थितराशिः चेति षड् लग्नाः । लौकिकप्रश्नपद्धत्यापेक्ष्या कुलंकषत्वं समग्रता, ज्ञानत्यांशबहुलत्वं च वर्तन्ते इति अस्याः दैविकप्रश्नपद्धत्याः वैशिष्ट्यम् ।

गुलको नाम कश्चन बलिष्ठः पापः केरलीयज्यौतिरशास्त्रे अङ्गीकृतः । अयं मन्दस्य अपत्यं भवति अतः मान्दिः इति च संज्ञा । गुलिकस्य उदयद्वयं वर्तते । दिवा रात्रौ च । केरलीयाः जातकेऽपि गुलिकं योजयन्ति । गुलिकयोगेन ग्रहाणां राशीनां च शुममणि फलम् अशुभप्रदं परिणमते । 'जैमिनिसूत्रं' इति ग्रन्थे प्रथमाध्याये द्वितीयपादे गुलिकः सूचितः वर्तते । अस्य ग्रन्थस्य व्याख्यायां श्रीलक्षणलालझामहोदयेन गुलिकस्वरूपं, उदयश्च विवृतमस्ति । गुलिकयोगः केवलं केरलीयैरेव आधिक्येन क्रियते ।

सूर्यादीनां क्रमेण हृदयं, शिरः, वक्षः, ऊरुः, मुखं जानुनी इत्यादिषु, शरीरायवेषु प्रभावः भवति । ग्रहाणां अनिष्टत्वे दुर्बलत्वे च उक्तावयवेषु पीडा भवति । अष्टमभावः अष्टमस्य अष्टमाधिपः अष्टमं यः पश्यति एतेषां ग्रहाणां बलाबलानुसारेण शारीरिकरोगाणां अवस्थाः संसूच्यन्ते । अष्टमाधिपपञ्चमाधिपयोः योगदृष्टि अन्योन्यकेन्द्रस्थितिं च आधारीकृत्य मनोरोगाः वक्ष्यन्ते । आगन्तुकरोगेषु दृष्टमदृष्टं इति भेदद्वयम् । षष्ठभावः षष्ठेशः षष्ठस्थः षष्ठभावं यः पश्यति, षष्ठेशं यः पश्यति, एतेषां सर्वेषां ग्रहाणां बलाबलानुसारेण आगन्तुकरोगाः विचिन्त्यन्ते । अदृष्टो नाम भूतप्रेतादिबाधया उत्पन्नो व्याधिः ।

पूर्वजन्मकृतपापफलं इहजन्मनि व्याधिरूपेण अनुभूयते । पापशान्तिं विना रोगशान्तिः न कदापि भवति । औषधसेवनेन साकं विधिवत् दानं पूजा जपः हवनं इत्यादिपुण्यकर्माणि करणीयानि भवन्ति । साष्टसहस्रम् ।

मृत्युञ्जयहवनं सर्वरोगाणां शान्त्यर्थं विशिष्टं साधनं भवति ।

केरलीयज्यौतिषे एवंरूपाः बहुविधाः विशिष्टांशाः परिदृश्यन्ते । परमत्र विस्तरभयेन न तेषां सर्वेषां समग्रोल्लेखनं कृतम् । प्रश्नपद्धत्याः आरम्भदशायां ये अंशाः साधनानि च उपयुक्ताः तेषां उल्लेखनं विवरणं च दशाध्यायीं अनुसृत्य इह किञ्चित् प्रस्तुतम् ।

सन्दर्भग्रन्थाः—

१. प्रश्नानुष्ठानपद्धतिः - अज्ञातकर्तृकम्

२. वराहहोरा - रामवार्यर्

३. गुलिकः - Prof. N.E. Muthuswamy.

४. Mandi Alias Gralika - Dr. Damadhara Menon.

५. जैमिनिसूत्रम् - श्रीलषणलालझा

६. देवप्रश्नं - ओणक्कुरशङ्करगणकः

७. प्रश्नमार्गः - पटक्काट्टः

ग्रहशान्त्युपायाः

डॉ. रामचन्द्रझा

गृह्णाति जन्तून् साध्वसाधु वा प्रवर्तयतीति ग्रहः सूर्यादिः । ग्रहधातोः 'विभाषाग्रहः'[१] इति सूत्रेण विकल्पेन णप्रत्यये तु ग्राहो जलचरे प्रयुज्यते । अत एव व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राह एव, ज्योतिषि (ग्रहे) ग्रह एव ।

'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च'[२] इति सूत्रेण अप् प्रत्ययेऽपि ग्रहशब्दः सिद्ध्यति । उभयोः स्वरे अर्थे च भेदः । घञ् प्रत्ययापवादः अप् भावे भवति । अच् तु कर्त्तरि । भावे कचग्रहः, शक्तिग्रहः शक्तिज्ञानम् । कर्त्तरि ग्रहः सूर्यः ।

शम् उपशमे इति धातोः क्तिन् प्रत्यये भावार्थे शान्तिरितिसिद्ध्यति । तदर्थस्तु प्रशमनम्, विश्रामः, विनाशश्च भवतीति ।

स्थानदृष्टियोगभावेशादिवशेन ग्रहाणां शुभाशुभफलदातृत्वं निश्चीयते । तत्र शुभफलदाः ग्रहाः शरीरधनविद्याभाग्यस्त्रीपुत्रभूमिभवनवाहनराजसुखानि प्रयच्छन्ति । अशुभफलदास्ते एव तानि सर्वाणि हरन्तीति ग्रहवैगुण्यसंसूचिताशेषारिष्टझटितिप्रशमनपूर्वकं दीर्घायुष्यबलपुष्टिनैरुज्यधनधान्यसुखसमृद्धिसौभाग्यसन्ततिलाभाद्यखिलकल्याणकामनया ग्रहशान्तिर्विधेयेत्याचार्याणामादेशः । तस्मादिहाचार्योक्तिग्रहशान्त्युपायाः प्रस्तूयन्ते —

वृहत्पाराशरहोराशास्त्रे पञ्चाशीत्यध्यायमारभ्य सप्तनवत्यध्यायपर्यन्तं शान्तिविधानं प्राप्यते । तत्र दोषकृद्ग्रहाणां प्रतिमां यथाशास्त्रवर्णितविधिना निर्माय तत्तद् ग्रहोक्तवस्त्रान्नपुष्पचन्दनादिभिः सपूज्य तत्तद् ग्रहोक्तमन्त्रकाष्ठादिभिः होमं कृत्वा यथाशास्त्रं दक्षिणां दद्यात् । एवं सति कल्याणं सम्पद्यते । तथाहि मैत्रेय उवाच—

दोषशान्त्यै न भोगानामर्चनाविधिपूर्वकम् ।
जपहोमादिकं ब्रह्मन् कृपया वक्तुमर्हसि ॥

पराशर उवाच —

भास्कराद्याः खगाः पूर्वं ये मया नव वर्णिताः ।
प्रभावितं जगदिहं समस्तमपि तैः सदा ॥

---

१. अष्टाध्यायी ३/१/१४३

२. अष्टाध्यायी ३/३/५८

तदधीनं प्राणिनां तु सुखदुःखमतो जनः ।
तच्छान्तिधनवृष्ट्यायुःकामस्तद्यज्ञमाचरेत् ॥

नवग्रहाकृतीस्ताम्रस्फटिकारुणचन्दनैः ।
स्वर्णस्वर्णराजतायः शीशकाँस्यैः क्रमाद् बुधः ॥

रचयेद् ग्रहवर्णैर्वा पट्टवस्त्रेऽथ विन्यसेत् ।
तद् तद् ग्रहोक्तासु दिक्षु मन्त्रोच्चारणपूर्वकम् ॥

तत्र सूर्यस्य स्वरूपं ध्यानञ्च —

पद्मासनः पद्मकरः पद्मवर्णसमप्रभः ।
सप्ताश्वरथसंयुक्तो द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥

चन्द्रस्य स्वरूपध्याने —

दशाश्वरथवाञ् शुभ्रः शुभ्रवासा गदाधरः ।
शुभ्रभूषावृतश्चन्द्रो द्विभुजश्च प्रकीर्त्तितः ॥

एवमेव कुजादीनांस्वरूपध्याने—

लोहितस्त्रग्रक्तवासाः शूलशक्तिकरः कुजः ।
चतुर्भुजोऽपि सगदोवरदोऽज सुवाहनः ॥

पीतस्त्रगम्बरश्चान्द्रिस्तालपत्रसमप्रभः ।
सिंहारुढो गदावर्मासिंहस्तो वरदो मतः ॥

सितार्यौ सितपीताभौ साक्षसूत्रौ सदण्डकौ ।
कमण्डलुशयो चापि वरदौ विबुधौ स्मृतौ ॥

नीलकान्तिर्गृध्रयानः शरचापधरोऽर्कजः ।
वरप्रदश्चतुर्बाहुः शूलभृद् गदितो बुधैः ॥

भयावहमुखो वर्म-त्रिशूलासिधरोऽशुभः ।
सिंहारुढः सुनीलाभः स्वर्भानुवरदो मतः ॥

सगदा विवृतास्याश्च द्विभुजा धूम्रवर्णिनः ।
केतवो वरदा गृध्रवाहनाः स्युर्विदां मताः ॥

ग्रहमूर्त्तिस्त्वष्टोत्तरशताङ्गुलमितोन्नता सकिरीटा वस्त्रावृता ताम्रादिधातुघटिता कर्त्तव्या। तत्राङ्गुलमानं यजमानस्यावगन्तव्यम् ।

ग्रहाणां जपसङ्ख्या क्रमेण सहस्रगुणिता ऋषि-रुद्र-दिक्-सप्त-नवेन्दु-षोडश-गुणनयन-धृति-सप्तदश-मिता पराशरेणा उक्ता ।

ग्रहाणां समिधस्तु अर्कपलाश-खदिर-अपामार्ग-पिप्पल-औदुम्बर-शमी-दूर्वाकूशाश्च कथिताः सन्ति । तत्र घृतेन मधुना दध्ना दुग्धेन वाऽभिधार्य समिधेन जुहुयात् । मन्त्रास्तु आकृष्णेन राजसेत्यादयः वैदिकाः, जपाकुसुमसंकाशं काश्येपयमित्यादयः पौराणिकाः, घृणिः सूर्य आदित्य प्रभृतयः तान्त्रिका वा भवितुमर्हन्ति ।

तत्र 'कलौ सङ्ख्या चतुर्मुथा' इत्यादिवचनैः कथितजपसंख्या चतुर्गुणा कर्त्तव्या । जपान्ते दशांशक्रमेण होमतर्पणमार्जनब्राह्मणभोजनादिकं कर्त्तव्यम् । तत्र भोजने ग्रहक्रमेण सगुडमोदनं, पायसं, हविष्यानां, षाष्टिकक्षैरेय-कम्, सभक्तदधि, सभक्तमाज्यं, सतिलचूर्णमोदनं, सामिषं चित्रान्नं प्रसिद्धम् । दक्षिणातु क्रमेण धेनु-शङ्ख-वृष-स्वर्ण वस्त्रघोटकसितधेनुलौहच्छागाः अवगन्तव्याः । एव कृते सति ग्रहाः सुप्रसन्नाः भवन्ति । तथा सति मनुजाः सुखिनोऽभ्युन्नताश्च स्युः । प्रतिकूले ग्रहे तु नरा दुःखभाजो भवन्त्यतस्तान् पूजयेत् । इयं शान्तिस्तु वृहत्पराशर-होराशास्त्रे साधुप्रतिपादितमन्यत्रापि ग्रहशान्तिः अवलोक्यते ।

अथामावस्यायां जननं पित्रोर्द्रारिद्र्यप्रदं भवतीति तद्देवताद्वयं सूर्यं चन्द्रं च क्रमेण ताम्र-राजतघटितं मूर्तिं निर्माय घटं संस्थाप्य यथोपचारैः संपूज्य रविचन्द्रमन्त्राभ्यामष्टोत्तरं हुत्वा स्वर्ण-रजत-धेनूश्च दक्षिणात्वेन दापयेत् । एवं सति क्षेमं सम्पद्यते । एवमेव कृष्णचतुर्दशीभद्राव्यतीपातयमघण्टादिदुर्योगे जातस्यापि हानिर्जायते । ततस्तत्र शान्तिर्विधेया । तत्र स्वर्णमयशिवमूर्त्तपूजनेन घटस्थापननवग्रहपूजनपूर्वकेन त्र्यम्बकमन्त्रनवग्रहमन्त्र-होमेन, रुद्रसूक्तादि पाठपूर्वकेन शिवं सम्पद्यते ।

एवमेव पित्रर्क्षजनन-संक्रान्तिजनन-ग्रहणजननशान्तिरपि कर्त्तव्येति पराशरेणोक्ता । तत्र यस्मिनृक्षे, तिथौ वा जन्म तदृक्षे तिथौ वा तच्छान्तिर्विधेया । ज्योतिषोक्तमुहूर्ते वा सा शान्तिः कर्त्तव्या ।

अथ मुहूर्त्तचिन्तामणौ पीयूषधाराटीकान्वितायां रोगकृन्नक्षत्रदेवतामूर्त्ति स्वर्णमयीं निर्माय यथाविधि-पूजनेनैब तद्दानेन रोगशान्तिर्निरूपिता ।

'अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयम्', 'अथोचुरन्ये प्रथमाष्टघट्य', 'अश्विनीमघामूलादौ त्रिवेदनवनाडिकाः । रेवतीसर्पशक्रान्तेमासरुद्रारसाः क्रमादित्यादिवाक्येन गण्डान्तोत्पन्नजातकस्य शान्तिविधिरपि तत्तन्नक्षत्रेषु निरू-पिता । एवमेव त्रिपुष्करद्विपुष्करयोगयोः सोदरभजातस्य पितृभजातस्य, त्रीतर-समुत्पन्नस्य तिथिलग्नगण्डान्तयो-रन्येषु दुष्टयोगेषु वा जातस्य शान्तिरुक्ता ज्यौतिषे ।'

गोचरवशेनापि ग्रहस्याशुभफलदे सति शान्तिव्यवस्थोक्ता वशिष्ठेन-ग्रहेषु विषमस्थेषु यः शान्तिं न करोति सः अर्थहानिं मरणं चाश्नुते सर्वसङ्कटम् इति । इयं शान्तिस्तु वशिष्ठसंहितायां मत्स्यपुराणे च विस्तरेण प्रतिपादिता ।

अथ 'जन्मेत्थञ्च विलोक्य बालविधवायोग' मित्यादिना वैधव्ययोगपरिहारार्थं विष्णुमूर्त्तिपिप्पलघटैर्वि-वाहं कारयित्वा पश्चात्तस्याः पाणिग्रहणं वरायायुष्मते सह कारयेदधिकारी । तत्र न पुनर्विवाहदोषः इति शान्ति-रुक्ता ।

एवमेव यस्य ग्रहस्य यद्रत्नं यद्वस्त्रं याश्चौषधीः, यच्चान्नादिकं शास्त्रे निरूपितं तत्तद्रत्नवस्त्रान्नौषधिमूलादीनां दानधारणयथायोग्यव्यवहारादिना तत्तद्ग्रहशान्तिः सम्पद्यते । व्रतबन्धे गुरुशान्तिः विवाहे गुरुचन्द्रसूर्यशान्तिः सर्वेषु कार्येषु ताराशान्तिः चन्द्रशान्तिश्चनिरूपिता शास्त्रे विस्तरेण ।

हरिवंशश्रवणेन, शिवोपासनेन, दुर्गार्चनेन कन्यादानेन, पितृश्राद्धेन वा सन्तानलाभः इति पराशरेण स्फुटमुक्ता अथ संहिताशास्त्रानुसारमुत्पातास्त्रिविधा दिव्यान्तरिक्षभौमभेदात् निरूपिताः । तत्र स्वर्भानु-केतु नक्षत्रग्रहाद्युत्पातः दिव्यः, अन्तरिक्षे भवः वाप्वभ्रसन्ध्यापरिवेषादयः आन्तरिक्षः, भुविभवः भूकम्प-जलविकृतिचरस्थिरप्राणिसंबद्धभौम उच्यते । तत्र भौमः अल्पफलप्रदः, आन्तरिक्षः मध्यफलदः तीव्रफलदश्च दिव्य इति निरूपिता आचार्यः । तत्रोत्पातजन्माशुभफलनाशाय लोकस्य शुभाय च शान्तिव्यवस्था संप्रोक्ता ।

'तथा त्रिविधमुत्पातमाहात्म्यं शमयेन्मम', 'शान्तिकर्मणि सर्वत्र तथा दुःस्वप्नदर्शने ग्रहपीडासु चोग्रासु माहात्म्यं शृण्ड्यान्मम,' 'उपसर्गः शमं याति ग्रहपीडाश्च दारुणा' इत्यादि मार्कण्डेयपुराणवचनेभ्यः सप्तशती पाठेनोत्पातशान्तिर्भवति । गोदानान्नस्वर्णदानरुद्रजपसावित्रीलक्षहोमकोटिहोमादिशान्तिवशेन शुभं सम्पद्यते ।

एवमेव सर्वत्र शास्त्रेषु निर्दिष्टं यद्धर्मग्रन्थानां पुराणादीनां पाठेन सकलाभीष्टसिद्धिर्जायते । अतो ग्रहशान्त्यर्थं तदनुष्ठानं नूनमेव शान्तिप्रदम् ।

पराशरेणापि सूर्यशान्त्यर्थं मृत्युञ्जयजपविधानं, चन्द्रशान्त्यर्थं श्वेतगोमहिषीदानं, कुजशान्त्यर्थं वेदपाठवृषभदानम्, राह्वर्थं दुर्गापाठमहिषीछागकृष्णगोदानम्, गुरुशान्त्यर्थं स्वर्णकपिलगोदानम्, शनिशमनार्थं मृत्युञ्जयजप-छागदान-महिषीदानविधानं, बुधशान्त्यर्थं विष्णुसहस्रनामपाठान्नरजतप्रतिमादानम्, केतुशान्त्यर्थं दुर्गापाठछागदानम्, शुक्रशान्त्यर्थं मृत्युञ्जयजपश्वेतगोमहिषीदानं च निर्दिष्टम् ।

संक्षेपतः शास्त्रेषु शान्तिविधानं परमविस्तृतं विद्यते । प्रायश्चित्तादिकमुपवासदानादिकञ्च स्मृतावपि बहु प्रतिपादितम् । शान्त्या शिवं सम्पद्यते । अतएव ज्यौतिषस्य शान्तिविधानं महत्त्वपूर्णं सर्वथा वाञ्छितप्रदञ्च विद्यते ।

आयुर्दायचिन्तनम्

डॉ. भास्करशर्मा 'श्रोत्रियः'

दरीदृश्यमाणमिदं स्थूलसूक्ष्मजगत्सर्वं अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायकस्य श्रीसर्वेश्वरस्य परात्परब्रह्मणः अनन्तानन्तनामधेयस्य भगवतः सृष्टिस्थितिलयात्मकः गभीराश्चर्यं विदधाति ।

'अद्भ्यः संवृतः पृथिव्यैरसाच्चव्विश्वकर्मणः समवर्त्तताग्रे ।[१] विश्वात्मनः विश्वस्मिन्विश्वे व्यापकत्वात् चराचरसृष्टेरुत्पत्तिस्थितिलयक्रमः सनातनरूपेण सततं संसरत्येव । न केवलं प्राणिनः एव अपितु इन्द्राद्याः सकला-देवाः अपि क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति, तदनन्तरं 'धाता यथापूर्वमकल्पयदिति' सिद्धान्तमनुसृत्य जीवः अत्युग्रपुण्यपापानां इहैव फलमश्नुते । विचित्रोऽयं क्रमः पुराणेष्वपि बहुत्र निर्दिष्टः वर्तते । प्राणिनां जननमरणादिकं यथा भवति तथैव स्थावर-जंगमानामपि विलक्षणगतिक्रमः भागवतादिषु पठ्यतेऽस्माभिः । अत्र च जडचेतनानां उत्पत्तिविनाशादिकं तेषां कर्मानुसारी एव भवति । कर्मणां फलप्रदानमपि भगवद्गीतामतेन भगवदधीनमेव । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' अतः पुनरपि जननं पुनरपि मरणं' कर्मविपाकानुसारी सुखदुःखोपभोगादिकं सुनियतमास्ते । भगवतः विचित्रमायाक्रमास्यास्य भूतभविष्यद् वर्तमानादिकमखिलं मन्त्रदृष्टा ऋषिप्रवरैः पूर्वमेव वैदिकवाङ्मये सुनिबद्धम् 'षडंगो वेदोऽध्येयः', अतः शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्दज्योतिषविषयाणां सम्यगध्ययनेनैव वेदानां सम्यग्ज्ञानं भवितुमर्हति नान्यथा । एष्वपि प्रमुखो वेदांगः ज्योतिर्विषयः विश्वदर्शकः, कालदर्शकः, गतिदर्शकः, क्रियादर्शकः, परिणामप्रदर्शकश्च विद्यते ।

सर्वाधिकमहत्वपूर्णमिदं ज्योतिषशास्त्रं ऋषिप्रवरैः शास्त्राचार्यैः त्रिषु विभागेषु सुविभक्तम् । 'त्रिस्कन्धं ज्यौतिषं शास्त्रं' अत्र प्रथमे गणितप्रक्रिया विविधसिद्धान्तेषु विविक्ता । एवमेवार्वाचीनाः सिद्धान्तपञ्चकेषु सूर्य-सोम-वसिष्ठ-रोमश-शाकल्योक्त ब्रह्मसिद्धान्तानां विवेचनम् उद्भटाचार्यैः विहितम् । एवञ्च पाश्चात्यैरपि महत्वपूर्णमन्वेषणं विहितम् । अंपरस्मिन् 'संहितास्कन्धे' संहिताविषयः मुहूर्त्त-सम्बन्धिग्रान्थिकविषयः ऐतिह्यञ्च विद्यते । तथा शकुनादीनामपि विवेचनमस्ति । तृतीयेऽस्मिन् जातकस्कन्धे जातकानां ग्रहैः सह सम्बन्धः मनुष्यैश्च पारस्परिकसम्बन्धः वर्णितः अस्ति । जातकशास्त्रीय-सिद्धान्तानां तथा जैमिनीपराशरादीनामभिमतं प्रश्न-रमल-स्वप्नादिताजिकवर्णनप्रधानभूतमस्ति । अस्मिन्नेव स्कन्धे जननमरणमध्ये व्यवहृयमाणकालक्रमे उत्तमाधमत्वं सुखदुःखादिकं आयुवक्षस्य वर्णनम् आचार्यैः प्रतिपादितम्, पूर्वापरजन्मनां कर्मविपाकानां फलादीनि नियतावधि-

१. यजुर्वेद ३९/१७

रूपेण भुक्तभोग्यप्रकारेण सुविभक्तमस्ति। अतः जातकानां कृते सुकृत दुष्कृतां इहैव फलमश्नुतत्वादस्य आयुर्दायपक्षस्य विषयो मयाऽत्रविहितः। आयुर्दायचिन्तने विभिन्नप्रकारात्मिका मृत्युः सुखेन मृत्यु, समरेण मृत्यु, चोर-दैत्य-पिशाचापन्नगादि मृत्युः भवतीति।

जन्मकाले गुलिको यस्य राशेर्नवांशके भवेत् तस्मात् सप्तमे राशौ चेत् यदि शुभग्रहो बलीभूतस्तिष्ठति तदा मरणकाले निश्चितमेव तस्य सुखपूर्वकं मरणं भवति। तथा मान्दिस्थितनवांशराशितः सप्ते मंगले गतवति जातस्य युद्धादिनां मरणं स्यात्। तत्र शनैश्चरे सति चौरादिभिर्धनलुब्धकैर्दानवैर्भूतप्रेतपिशाचादिभिः पन्नगादिदंशनैश्च मरणं स्यात् क्षीणे चन्द्र सति जले निमज्जितो म्रियात् इति।

लग्नात् अष्टमो वो येन बलवता ग्रहेण निरीक्षितं वति तस्य ग्रहस्य यो धातुस्तद्दोषान्मृतिर्वाच्या। तत्र सूर्येणाग्निकोपात्। चन्द्रेण जले मज्जनात् भौमेनायुधाच्छस्त्रादितः। बुधेन ज्वरकोपात्। गुरुणा कफात्। शुक्रेण क्षेधो बुभुक्षाकोपात् शनैश्चरेण तृषः कोपात् कृतैर्जातैरामयै रोगैः मरणं वाच्यम्। बहुभिर्बलिभिरवलोकितेऽष्टमे बहुभिद्दोषैर्मरणम्। अष्टमेशे गते गतवति कालस्य लग्नराशिः कालपुरुषस्य यस्मिन्नंगे भवति तज्जैः रोगैः अष्टमेशकर्तृकैर्मरणं वाच्यम्। तत्र अष्टमभावे चरराशि (१/४/७/१०) नवांशे सति देशान्तरे स्थिरराशि — (२/५/८/११) नवांशे स्वकीयदेशे, द्विस्वभावे राशिनवांशे स्वदेशादन्यत्र मार्गे मरणं वाच्यम्। अष्टम भावे बलिष्टै बलयुक्तैः सूर्यादिभिः सूर्याद्यैरष्टमं स्थानं न युक्तं नावलोकितश्च भवेत्तदा लोकरहिते गृहे तद् अष्टम भावस्य यो द्रेष्काणस्य तत्पतिना (२२ द्रेष्काणेशेनेत्यर्थः) मरणं इति। तद्द्रेष्काणपतेर्यो धातुस्तत्कोपान्मृत्युं प्राप्नोतीति भावः।

अष्टमे भावे सूर्यादि ग्रहाणां स्थितौ तत्तद्ग्रहस्य आत्मीयो यो धातुस्तगंवामयेन तदुत्पन्न रोगेण, वा तदीयखलकिंकरपीड्या तत्तद्ग्रहस्य प्रतिकूलये उपग्रहाः कालादयस्तदुत्पादित पीड्या जातो म्रियते। तत्र अशुभग्रह (र.मं., श., के., रा.) युते रन्ध्रेऽति विलापहेतुमतियातनापूर्वकं मरणं वाच्यम्। रन्ध्रे शुभग्रह (बु.वृ.शु.चं.) संयुक्ते सौख्येनाक्लेशे जातो मृत्युरपयातीति। मंगले तुलाराशौ याते सूर्ये वृषराशिगते, चन्द्रे मकरकुम्भयोरन्यतां प्राप्ते जातस्य पुरीषमये स्थाने मरणं भवेत्। निधानाश्रितेऽष्टमभावमुपागते क्षीणेन्दौ बलिना शनिना दृष्टे जातस्य गुह्यमार्गक्षेत्रे तयाः रोगेणोद्भूतया पीड्या वा शस्त्राद्याघातजनितो मृत्युः भवेत्। सूर्य-भौम-शनि-चन्द्रैः जन्मलग्नादष्टमनवमपंचमभावगतैर्जातस्य पर्वतात्पतनेन वा बज्र इन्द्रायुधः (बिजली) तस्मात्, कुड्योभित्तिः (दिवाल) तदादिभिर्मृत्युः स्यात्। अर्थात् मरणसमये तस्योपरि बज्रः कुड्यो वा पतति।

मंगलसूर्यौ यदि परस्परराशियुक्तौ, (भौमः, सिंहे, सूर्यो मेषे वा वृश्चिके) भवेत्। तथा अष्टमभावेशग्रहात् केन्द्र — (१/४/७/१०) स्थितौ भवेतां तदा जातो नरोमरण समये नृपस्य वैमुख्यात् कुन्तादिभिर्निधनं अर्थात् मरणं समेति। अस्मिन् योगे जातं नृपो मारयति शूलादिनेति भावः।

लग्नगते सूर्ये निर्बलेविबले (नीचादिगते) सत्यष्टमस्य बृहस्पतौ लग्नाद् व्यये (१२) गते, भौमशनिग्रहयोरव्यतरेलग्नाच्चतुर्थभावगते यस्य जन्म भवति, तस्य जातस्य खट्वादितश्च्युत-हेतु मृत्युः अर्थात् पतननिमित्तकं मरणं वा शस्त्रेणं मरणं वा रात्रौ निषादश्चाण्डाल "निषादश्चपचावन्ते वासिचाण्डालपुक्कसाः" इत्यमरोक्तेः। तत्कृतेन मृत्युः स्याद् इति।

जन्मलग्नपतौ **जन्म लग्नस्थित नवांशाच्चतु:षष्टितनवांशगते** । लग्न मत्सङ्ख्ये नवांशे जन्म तत्सङ्ख्य एवनवांशेऽष्टम अवस्येत्यर्थ: । **वा लग्नेशे सूर्येण सहास्तंगते** वा लग्नात्षष्ठगते जातस्य आत्मीयजनविहीने महीतले बुभुक्षोद्भूत **पीड्या मरणं जायत इति** ।

अष्टमेशलग्नेशौ बलेन निर्बलौ चेद्भवेतां धराधूनुभौम: षष्ठेशेन युक्तश्च भवेत् तदा तस्य जातस्य सङ्ग्रामे शस्त्रेण मरणं विद्वांसो वदन्ति । लग्नपतौ चतुर्थेशेन शुक्ते द्वितीयभावेशेन च युते जातस्याजीर्णावधिक-भुक्तस्यापरिकात् मरणं भवेत् वा सप्तमेशे वाहनवित्तनाशाभ्या चतुर्थेशद्वितीयेशाभ्याम् सहितेतु अजीर्णान्मरणं भवेद् इति ।

दशमभावस्य नवांशे शनिना युक्तो वा दु:स्थानगो (षष्ठे वा अष्टमे वा द्वादशे) भवेत् तदा जातस्य विषं गरलं तस्य भक्षणेन मरणं । राहुणा वा शिखिना सह युक्तो भवेत् तदा तस्य जातस्य रज्ज्वा गुणेन (रस्सी) निबन्धनेन मृत्यु: भवेत् इति । उक्तं[१] —

> **"भुक्त्यंगपौ भानुसुतेन युक्तौ दु:स्थानगौ वा विषभक्षणेन ।**
> **राहुध्वजाभ्यां सहितौ च दु:स्थावुद्बन्धनात्तस्य मृतिं वदन्ति ॥"**

क्षीणबले चन्द्र, भौमाहिमन्दानामन्यतमेन युक्ते निधनस्थिते च पिशाच पीडाग्नि जले विपन्मरणं स्यात् । अष्टमस्थे क्षीणचन्द्रे भौमे युक्ते पिशाच पीड्या, राहुणा युक्ते अग्नौ शिनना युद्धे जले मरणं वाच्यम् । तथा क्षीणे शशांके तथा भूते दु:स्थे (६/८/१२) तदा तु अपस्मारभयात्, अपस्मारो मृगीरोग: तस्य भयान्मृत्यु: स्याद् इति ।

हस्तादिविच्छेदयोगा:

लग्नान्नवमे भावे शनौ, अथ च गुरौ तृतीये भावे विद्यमाने, वा तौ शनिगुरु क्रमेण निधनेऽष्टमे, द्वादशे भवेतां तदाजात: करच्छिदो भवति । तस्य जातस्य करच्छेदो जायते । यदि राहुशनिबुधा: दशमभावगता भवेयु: तर्हि अत्र अस्मिन्योगे जात: करच्छेदयुतो भवति । असौ जातो हस्तरहितो भवेत् इत्यर्थ: ।

> **धर्मे शनौ वा सगुरौ तृतीये करच्छिदोऽर्के निधने व्यये वा ।**
> **विधौ कलत्रे निधनान्विते वा कुजेन युक्ते यदि वा सजीवे ॥**

अष्टमभावेशे शुक्रेण दृष्टे, सूर्ये वा शनौ राहुणा युक्ते वा पापादि षष्ठ्यंशेन समन्विते (अशुभषष्ट्यंशगत इत्यर्थ:) यदि जन्म भवति तदा तस्य जातस्य शिरसो विच्छेदनम् भवति । अस्मिन्योगे जातो नर: शिरच्छेदेन म्रियते इति भाव: ।

उक्तं च —

> **"शुक्रेज्यदृष्टे दिवसाधिनोसारे शनौ वा फणिनाथयुक्ते"**[२]

---

१. सर्वार्थचिन्तामणि: ।

२. सर्वार्थचिन्तामणि: ।

शनौ जन्मलग्ने सप्तमभावे राहुयुक्ते शुक्रे कन्याराशिगते कृष्णचन्द्रे च सप्तमभावगते जातः चरणेन सार्द्धविच्छिन्नहस्तो भवति। उक्तयोगे जातो नरो हि करचरणरहितो भवेत् इत्यर्थः।

मन्दे विलग्ने मदने सराहौ कर्मान्वितौ भार्गवनन्दने च।
कृष्णे शशांको मदराशियुक्तै विच्छिन्नहस्तः सभवेत्पदेन॥[१] **इति**

मेषवृश्चिकयोरन्यतरे राशौ लग्नेवा मेषस्य वृश्चिकस्य वा नवांशे लग्नपते, तत्र सूर्ये गतवति कृष्णपक्षस्य **चक्रे** तु राहुबुधाभ्यां संसुते सिंहेविधमाने। सूर्यो लग्ने भौमगृहे वा भौमनवांशे भवेत्, क्षीणचन्द्रराहुबुधाः सिंहे **भवेयुः**। अस्मिन् योगे यदि जन्म भवेत्तर्ह्योदरप्रभेदनमित्तस्य जातस्य कुक्षिभेदेन मरणं भवेत् इति।

कथितं च —

फणीशचन्द्रात्मजसंयुतेऽर्करश्म्याभिभूतेह्युदरस्य भेदः।[२]

लग्नगते शनौवित्यर्थः सौमादृशा शुभग्रहदृष्टिरहिते राहुसूर्याभ्यां युक्ते क्षीणचन्द्र (सूर्य युक्तश्चन्द्रोऽमायामेव भवति। यदि जन्म स्यात् तदा जातस्य नाभिप्रदेशे उदरस्य भेदं शस्त्रेण पराशरादिमहर्षय आहुः।

दूर्मरणयोगाः

चन्द्र (६/८/१२) मन्यतमे गते जन्मलग्नपतिना वीक्षिते, शनिगुलिकराहुभिः संयुक्तश्च यस्य जन्म भवति तस्य दुर्मरणमपमृत्युः भवतीति वदेत्।

सूर्ये मेषूरस्थे (लग्नाद्दशमभावगते भौमे चतुर्थे न च शुभग्रहैः युद्धे शुभग्रहयोगरहित) बुधे तु जन्मलग्नस्थे यदि जन्म स्यात् तदा जातस्य गोशृंगतो वा शूलनिपाततो मृत्युमुपदिशेत्। अस्मियोगे जातं नरं गौः शृंगेण व्यापादयेत् वा कश्चित् शूलेन भेद्येदिति भावः।

ग्रहाः लग्नाद्दशमचतुर्थप्रथमाष्टमभावगताः पापग्रहैर्दृष्टाश्च भवेयुस्तदा जातस्य शूलपातात्कृन्तादिकेन मृतिर्मरणं स्यात्। चन्द्रे लग्नगते शनौ चतुर्थभावस्थे मंगले दशमभावगते कलहजनितदोषैर्विवादोत्पन्न दोषैर्मरणं स्यात्।

सूर्ये लग्नं गतं चन्द्रजायामुपगते पापग्रहावलोकिते कलहभयात् तोयभ्या मृतिः स्यात्। जन्मलग्ने सूर्याचन्द्रमसौ भवेतामन्ये ग्रहा भौमादयो द्वि शरीरके (३/६/९/१२) यथासम्भवं पापग्रहेणावलोकिताश्च यदि भवेयुस्तदा बहूदकेऽऽगाधजले प्रबूडाच्छृंगिणां द्रष्टाद्वा मरणं स्यादिति।

चन्द्राधिष्ठितभावान्नवमतनयराशौ (९/५) भावे पापग्रहे गतवति, तस्मिन्यायखेटे स्थिते पापग्रहावलोकिते च वा पक्षान्तरेण जन्मसमये यल्लग्नं तस्मात् अष्टमे भावे जन्मतुल्यद्रेष्काणो (जन्म लग्ने यदि प्रथम द्रेष्काणं

---

१. सर्वार्थचिन्तामणिः।
२. तत्रैव।

तदाऽष्टमेऽपि प्रथम द्रेष्काण मिति) सर्पनिगडपाशसञ्ज्ञकद्रेष्काणानामन्यतमे सति जातस्योद्धन्धनेनर कारागारादिना) मृत्युः स्यात् ।

चन्द्रसूर्यौ यदि मीनलग्ने भौमशन्योरन्यतरेण सहितौ भवेतां तथा मंगले वा शनौ लग्नादृष्टये च विद्यमाने (अत्र पापेक्षिते इत्यपि पाठान्तरम् । तदा लग्ने पापग्रहेण केनचिद्वलोकिते इति व्याख्येयम्) जातस्य स्त्रीजनितं मरणं स्यात् । उक्त योगे जातस्य स्त्री विद्वेषान्मरणं जायत इति भावः । भौमे चतुर्थभावे यदि वा सूर्ये सप्तम भावगते शनौ चन्द्रे चाष्टमे गतवति जातस्य कस्यचिदन्नविशेषस्य (कोद्र वादेः) भक्षणान्मरणं वाच्यमिति ।

जन्म लग्नादष्टमे भावे, नीचेगते शत्रुगृहगते वा चन्द्रे दशमे भावे सूर्ये चतुर्थे भावे विद्यमाने सति जातस्य निर्धारितकाष्ठा पतनाद्यातेन मृत्युः भवति । जन्मलग्नस्वामिनि, सकेन्द्रे इति पाठान्तरे, केन्द्रेण (१/४/७/१०) भावानामन्यतमेन सिहत इति व्याख्येयम् पापग्रहयोरन्तरेऽर्थाल्लग्नेशदिकः पापो द्वितीयेऽन्यो द्वादशे च विद्यमानो भवेत् तथा लग्नात् अष्टमे भावे केनचित् पापग्रहेण युते सति स्वामातुर्वैमुख्यान्मृत्युर्भवति । अत्र योगे जातस्य माता दुष्टा भवत्यतरतत्कोपान्मरणमिति ।

पापग्रहैः चतुर्थदशमभावगतैरथवा नवमपंचमभावगैः अष्टमभावेशे भौमेन सह जन्मलग्नेगते सति जातस्योत्कारागृहादौ बन्धनेन मरणं वाच्यम् । इति

लग्ने रवौ सुते मन्दे रन्ध्रस्थे तूडुनायके ।
धर्मं गते धरासूनौ वृक्षा शनिभयान्मृति ।।

अस्मिन्योगे जातस्योपरिवृक्षनिपातेन वज्रनिपातेन वा मरणं वाच्यम्/

एवमेव होरासारे[१] —

अर्कोदयेऽर्कपुत्रे, सुतगे रन्ध्रे विधौ, कुजे भाग्ये ।

वृक्षाशनि कुडयपातै[२] —

योगे जातस्य निर्दिशेन्मरणम् ।। इति

सूर्यभौमशनिषु लग्नाद्दशमचतुर्थभावगतेषु, कृष्णे चन्द्रे लग्नात् छिद्रस्थान राशरिंगतेऽष्टमभावे यो राशिस्तद्गते (अष्टमभावगत इत्यर्थः) जातस्य यात्राकाले शत्रुदोषद्वेरिविद्वेषान्मृतिः स्यात् ।

शनिर्लग्ने, द्वादशे च सूर्यचन्द्रबुधाः, सप्तमभावगता भवेयुस्तथा जातस्तु देवमन्दिरे आरामे वनप्रदेशे स्वनिवासभूमौ वा म्रियते ।

अत्रहोरासारे —

१. होरासारे ।
२. तत्रैव ।

"अर्ककुजो व्ययसंस्थौ, राहुः शशी सप्तमे, गुरुः केन्द्रे ।
जातस्य मृतिं विन्द्यात्प्रवासभूमौ सुरालयोद्याने । इति ।।"

लग्नादष्टमे भावे पापग्रहेण युते द्वादशभावगते अथवा लग्नेशः चरे दुर्बलेन केनचिद्ग्रहेण युक्ते केन्द्र-(१/४/७/१०) गते यदि जन्म भवेत् तदा जातस्य दुर्मार्गदोषात् मृत्युः भवेत् । उक्तलक्षणे योगे जातो नरः कुपथे गच्छन्मृत्युमुपैतीति भावः । चन्द्रे मंगलशनैश्चरयोः क्षेत्राणा (१/८/१०/११) मन्यतमे याते केनचित् पापग्रहेणा-वलोकिते, तथा पाखगयोरन्तरे मध्ये स्थिते, अथवा शशांको कन्यागृहे चतुर्थभावे चोपगते जातस्य अग्निदाहेन शास्त्रादिपातेन वा मरणं वदेत् प्राज्ञः, इति ।

भौमार्कजभवनेऽब्जे पापद्वयमध्यगे न सौम्ययुते ।
कन्यायां हिमगौ वा ज्वराग्नि सम्पातशस्त्रदोषैर्वा ।। इति[1]

यदि चेत् विषघटिकायां, प्रति नक्षत्रं केचित् चत्वारो दण्डा विषघटिका उच्यन्ते । तथाहि मुहूर्त्तमार्त्तण्डे[2]— "पंचाशज्जिनरनाग्नयश्च खकृता आखण्डला मूर्च्छनाः इत्यादिनाम् । तस्यां विषघटिकायां तथा अष्टमे भावे पापग्रहयुक्ते जन्म भवति तस्य विषं गरलम्, शिखी अनलम्, शिवस्तस्य शूलं तैर्गरलानलशूलैः मरणं जायते अष्टम-भावेशेन सहिते लग्नेशे बहुभिर्विचरैर्ग्रहैर्युक्ते प्रजातो नरः बहवो जना म्रियन्ते यस्मिन्काले (महमारी प्रभृतिरोगोप-द्रवे) तस्मिन्काले म्रियते जन्म लग्नपतिस्तिष्ठति यस्य नवांशे तस्य राशेः कोपोद्भवामयैः (तस्य नवांशराशेर्यो धातुस्तद्धातुविकाररोगैरित्यर्थः) तस्य जातस्य मृत्युमेके हौरिशास्त्रविदो महर्षयो वदन्ति मेषादि द्वादशराश्यंशगते लग्नेशे जातस्य निर्याणकारणान्युच्यन्ते जन्म लग्नेशे मेषराशौ वंशगते वा नवांशस्थिते तु जातस्य तापज्वराग्न्यु-द्भवैः रोगमरणं स्यात् । वृषनवांशे श्वासविकारशूलजनितैः रोगैः मिथुने शिरोवेदनाभिः कर्कराशौ वातोन्मादभवैः सिंहे विषस्फोटकैः कन्यायां जठराग्निगुह्यजनितैः तुलायां शोकचतुष्पदज्वरभवैः, वृश्चिके अश्मशस्त्रादिभिः धनुषि तीव्रमरुद्भवैरति वातरोगैः मकरे व्याघ्रादि शूलामवैः कुम्भे व्याघ्रकृतेः मीने तोयातिसारैः जातस्य मृत्युं वदेत् । यस्य राशेर्या प्रचारधरणी तस्यां मरणमिति । तथा च नवांशगता या संचरभूमिः (लग्नगतनवांशाच्चतुःषष्टितमो नवांशो पत्रसंचरति) सा भूमिः जातस्य मृत्युप्रदा भवति ।

"लग्नादष्टमराशेः स्वभावदोषोद्भवं बिजानीयात् । इत्यादिनाम् ।"[3]

---

१. होरासारे
२. मुहूर्त्तमार्त्तण्डे
३. होरासारे ।

ज्यौतिषस्य महत्त्वम्

डा. कालीकान्तमिश्रः

के नहि जानन्ति, यत् संस्कृतं ज्ञानागारम् ? संस्कृतमन्तरा भाषा-ज्ञानान्मुक्तिरिदमुद्घोषणेऽसमर्था-स्सन्ति । सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयारितिवाक्यं विशालमर्थबोधकम् । विश्वेऽस्मिन् सर्वासु भाषासु बहुसमृद्धशास्त्रं संस्कृतं परिधयश्चापरिमिताः । संस्कृतभाषा सर्वासां भाषाणां जननी इत्युक्तिमपि सर्वैः समाद्रियन्ते । संस्कृतं विना स्थाणुरिव निष्प्राणाः सकलाः जनाः भविष्यन्ति । विश्वस्यप्राणः संस्कृतम् । संस्कृतं विना संस्कृतेरभावः ब्रह्माण्डगोलेऽस्मिन् सृष्टेर्मूलमन्त्रस्यापौरुषेयवेदस्य भाषा एव प्रमाणमिति सर्वत्र सर्वैः मन्यन्ते । वेदस्यापि षडङ्गानि । षट्स्वङ्गेषु प्रत्यक्षं शास्त्रम् ज्योतिषं नेत्रत्वात् महत्त्वपूर्णमस्तीति ।

विज्ञानं ज्योतिश्शास्त्रम् । शास्त्रस्यास्यापरनाम ज्योतिर्विज्ञानम् । नास्त्यत्र कश्चन सन्देहावसरः । यतो हि कालात्मकं शास्त्रमिदम् । कालज्ञानं विना किमपि न भवितुं शक्यते । शास्त्रस्यास्य साक्षिणौ सूर्यचन्द्रौ स्तः । वचनमपि —

अप्रत्यक्षाणि शास्त्राणि विवादस्तत्र केवलम् ।
प्रत्यक्षं ज्यौतिषं शास्त्रं चन्द्रार्कौ यत्र साक्षिणौ ॥

तत्र किन्नाम ज्यौतिषम् ? ज्योतिः पिण्डं ज्यौतिषम् । कुत्र वर्त्तते ? भूमेरुपरि एकोनपञ्चाशद्योजनान्तरे प्रवहानिलोवायुस्तत्र-प्रवहानिलस्थ ज्योतिः पिण्डं ज्यौतिषम् । अथवा सविता स्वरूपं ज्यौतिषम् ।

शास्त्रस्यास्याष्टदशप्रवर्तकानां मध्ये प्रथमं सूर्यस्य स्थानम् । यथा-सूर्यः पितामहो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पराशरः ।

कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः ॥
लोमशः पौलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः ।
शौनकोऽष्टादशह्येते ज्योतिश्शास्त्रप्रवर्त्तकाः ॥ इति

स्वयं त्रैलोक्यदीपो रविर्यस्य शास्त्रस्य प्रवर्त्तकः तस्य वैशिष्ट्यं स्वयम्भूरस्तीति ।

कालाधीनं जगत्सर्वम्-इति सर्वे वदन्ति । जगतः सर्वाणि कार्याणि कालाधीनानि । कालज्ञानं विना न किमपि भवितुं शक्यते । कालबोधकज्योतिषशास्त्रस्याधिपतिः सूर्यः । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । एवमेव— सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् । इतिप्रमाणं शास्त्रस्यास्य सिद्धान्त-होरा-संहितेति स्कन्धत्रये विभक्तम् ।

सिद्धान्तात्-खगोलीय ग्रहनक्षत्रादीनां बोधः। ग्रहाणां गतिः, त्रुटिकालतः प्रलयान्त कालं यावत् कालगणना दिग्ज्ञानं लम्बांशाक्षांशाः भाभ्रममार्गं भूमौ भूभाग्रहणादि ज्ञानम्भवति। स्कन्धत्रयेषु सिद्धान्तस्य महनीयं पदम्।

होराशास्त्रात् जातकादिक्रियाकलापस्य शुभाशुभफलानि विवेचनानि भवन्ति। सूक्ष्मकालज्ञानाल्लग्नं बोध्यम्। लग्नकुण्डल्यां ग्रहस्थापनम्। ततो लग्नवशाज्जातकस्य स्वरूपः, संस्कारः, आयुः, भ्रातृ-भगिन्यादीनां संख्या-मातृपितृपितामहादीनां च फलानि विवेचनीयानि। कति विवाहयोगाः, कीदृशं दाम्पत्यजीनम्, भाग्यकर्मादीनां चापि विचारः सुस्पष्टः।

प्रश्नकुण्डलीतः प्रश्नानामुत्तराणि, भूत-वर्तमान-भविष्यत् कालफलानि सुस्पष्टानि। येषां यस्मिन् कस्मिन्नपि विषयाणां परीक्षाकर्त्तुराकाङ्क्षा भवेत्तेषां पूर्णसन्तोषजनकमुत्तराणि होराशास्त्राधिगतानि स्युः।

दिन-पक्ष-मासादीनां गणाना सर्वैः क्रियन्ते। तेषु रव्यनन्तरं सोमस्तदनन्तरं कुजादि व्यवस्थाऽपि अस्मादेव शास्त्रात्भवति। शुक्ल-कृष्णपक्ष-चैत्रवैशाखादिमासानां व्यवस्था ज्योतिषशास्त्रादेव। संहिताशास्त्रात्-शकुनादिविचारः, भूकम्पादिविचारः स्पष्टरूपेण भवति। कस्य विज्ञानस्य एतादृशं वैशिष्ट्यम्? येन कालोद्भवं सर्वं शुभाशुभनिरूपसामर्थ्यम्। अत आदिकालादेव ज्यौतिषस्य विशेषं महत्वम्। प्रत्यक्षं विज्ञानशास्त्रम्। भारतीयज्योतिषस्य प्राचीनता विषयेऽपि विदुषमभिमतान्यपि यत्र कुत्रापि स्पष्टरूपेण मिलन्ति। यथा—

प्रो. मैक्समूलरः — इण्डिया हाट कैन इट टीच अस-३६०-३६६ पृष्ठे, फ्रान्सीसी पर्यटक-फ्राक्वीसवर्नियरट्रावेल्स-इन-दी मुगल इम्पायर पृ. ३२९, डॉ राबर्टसन-"भारतीय सभ्यता और उसका विश्वव्यापी प्रभाव" ग्रन्थे — ११७ पृष्ठे इति।

ऋग्वेदे यजुर्वेदे अथर्ववेदे च विशदरूपेण ज्यौतिषस्य विषयः समुपलभ्यते। वेदाङ्ग ज्योतिषग्रन्थे-लगधमुनिना कथितम्। यथा—

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम्॥

शास्त्रादस्मात्-खगोलीयज्ञानम्, जातकादिज्ञानम्, भूकम्पादिज्ञानमपि भवति। शुभफलानि अपि लभन्ते जनाः। यथा —

ज्योतिश्चक्रं तु लोकस्य सर्वस्योक्तं शुभाशुभम्।
ज्योतिर्ज्ञानं तु यो वेद स याति परमाङ्गतिम्॥

अपि च

दशदिनकृतपापं हन्ति सिद्धान्तवेत्ता, त्रिदिनजनितदोषं तन्त्रविज्ञः स एव।
करण-भगणवेत्ता हन्त्यहोरात्रदोषं जनयति बहुपापं तत्र नक्षत्रसूची॥

यदि भारतशासनेन सम्यग् वेधशालादिव्यवस्थाभवेत्तदा स्वल्पश्रमैरल्पवित्तैरल्पकालैरेव सर्व-भूकम्प उत्पातादि-विविधपराभवादेर्ज्ञानं पूर्वमेव भविष्यति। महत् गुणमिश्रितं ज्योतिर्विज्ञानम्।

राष्ट्रियसमस्याः वैदिकसमाधानञ्च

—डॉ० राजेश्वरमिश्रः

वेदेषु तपोनिष्ठऋषीणां मनीषीणाञ्च गभीरचिन्तनं स्वानुभूतान्यनेकानि तथ्यानि च निहितानि, यानि जागतिक-व्यवहारार्थं मानवकल्याणाय च परमावश्यकानि सन्ति भारतीयसंस्कृतेश्च मूलाधारत्वेन स्वीकृतानि। वेदेषु पदे-पद उपदिष्टानां नैतिकमूल्य-सदाचार-परस्पर-स्नेहभावनां 'सर्वजनहिताय सर्वजनसुखाय' इत्येतस्य सङ्कल्पस्य च सर्वथा परित्यागादेवाद्यत्वे समग्रमपि भारतराष्ट्रं साम्प्रदायिक-हिंसा-जातीयवैमनस्यधार्मिकासहिष्णुतोग्रवादादिभिरनेकाभिः समस्याभिरभिग्रस्तं वर्तते। वेद आप्तप्रमाणत्वेन स्वीक्रियत इति विदितचरमेव। अतो वेदोपदिष्टाः नैतिकनियमाः सदाचाराश्च प्रभुसम्मितोपदेशत्वेनाङ्गी क्रियन्ते। परमाधुनिके काले तेषां सर्वथावहेलनादेवाखिलं राष्ट्रं परस्परेर्ष्या-द्वेष-वैमनस्य-जाति-धर्मगतभेदभावादि-भिरनेकाभिः समस्याभिः सङ्क्रान्तम्। सर्वे मानवाश्च परस्परं शत्रुभावं गताः। अतो वेदे स्थले-स्थले निर्दिष्टानि परस्परं सामञ्जस्य भावनोत्पादकान्युपदेशपरकाणि वचनानि समस्या समाधाने निश्चयेन समर्थानि विद्यन्ते।

अथर्ववेदीय भूमिसूक्तस्य—"जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम्"[१] इति मन्त्रोऽयं धर्म-भाषा-व्याजेन राष्ट्रं विखण्डयितुमहर्निशं प्रयतमानानां साम्प्रदायिकदुर्भावनोपहतमानसानां तेषां नरभक्षकाणां कृते प्रेरणादायकः स्वीकरणीयश्चोपदेशः ये स्वनिर्दोषदेशवासिनो नृशंसतया हिंसितुं तत्पराः सन्ति। मन्त्रोऽयमद्यत्वेऽपि विविधतायामेकताया उद्घाटनं करोति। भिन्न भाषा-भाषिभ्यो विविधधर्मावलम्बिनेभ्यश्च जनसमुदायेभ्यः सौहार्दपूर्णसहास्तित्वस्य बन्धुत्वस्य च प्रेरकोऽस्ति; यतो ह्यस्मिन्मन्त्रे ऋषिः विविधभाषा भाषिभ्यो विविधधर्मावलम्बिभ्यश्च जनसमुदायेभ्यः पृथिव्यां तथैव निवसनायोपदिशति यथा कुटुम्बिनो जनाः परस्परं सौहार्दमनुभवन्त एकगृह एव वासं विदधति।

कस्यचिदपि राष्ट्रस्य सततमभ्युदयाय तस्य सर्वेष्वपि वर्गेषु परस्परं मैत्रीभावोऽनिवार्यो वर्तते। अतो वेदे ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रेभ्यः सर्वेभ्यः वर्णेभ्यः परस्परं स्नेहभावः समुपदिष्टः। राष्ट्रे निवसत्सु ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रात्मकेषु सर्वेष्वपि वर्णेषु परस्परं प्रेमभावमुत्पादयन्तमेतन्मन्त्रद्वयं द्रष्टव्यम्—

प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु।
प्रिय सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये॥ (अथर्ववेद, १९.६१.१)

१. अथर्व., १२.१.४५।

रूचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रूच राजसु नस्कृधि ।
रूचं विश्येषु शूरेषु मयि धेहि रूचा रूचम् ॥ (वाजसनेयि-संहिता, १८.४८)

मन्त्रावेतौ समग्रे मानवसमुदायेऽन्योन्यं सौमनस्यजनकौ । अतो महामन्त्राविति भणितुं शक्येते । मन्त्रयोरेतयोऋषिणा काम्यते यत् ब्राह्मणेषु क्षत्रियेषु वैश्येषु शुद्रेषु चास्माकं प्रीतिर्भूयादस्माकं मनसि च सर्वान्प्रति प्रेमोत्पत्तिर्भूयात् । एतेषु वर्णेष्वपि ब्राह्मणानां क्षत्रियाणाञ्चाऽन्योन्यं सहयोगोऽपि वेदे सम्यक् प्रतिपादितः । वस्तुतस्तु ब्राह्मणाः समाजस्य बौद्धिकपक्षस्य क्षत्रियाश्च शक्तिपक्षस्य प्रतिनिधित्वेन वर्तन्ते । अतस्तेषां सम्यगाचरणात्सहयोगाच्चान्ये जना वर्णा वा स्वत एव नियन्त्रिताः सम्यगाचरणशीलाः भविष्यन्ति, यथोक्तं वाजसनेयिसंहितायाम्—

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यञ्चौ चरतः सह ।
तल्लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्र देवाः सहाग्निना ॥[१]

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्नुताम् ।
मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥[२]

मन्त्रद्वयेऽस्मिन्नृषिणा निर्दिष्टं यद्यत्र ब्राह्मणाः राजन्यश्च सम्यगाचरन्ति परस्परं मैत्रीभावेन कार्यञ्च कुर्वन्ति तं राष्ट्रं पुण्यं विज्ञेयमिति । पुनश्च तेन काङ्क्षितं यद् ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च श्रीसमन्विता भवेयुः । राष्ट्रस्य समाजस्य च सर्वाङ्गविकासायानिवार्यरूपेण सकलानां प्रजाजनानां भोजनादिविषयकानां प्राथमिकानामावश्यकतानाञ्च सम्पूर्तिर्भवेदित्येतस्मादेव हेतोः ऋग्वेदे समेषां कृतेऽन्नप्राप्तिरन्नरक्षा चोपदिष्टे ।[३]समाजे साम्यं विधत्तुं क्षुद्रादपि क्षुद्रस्य प्रजाजनस्यापि प्रगतिरनिवार्या भवति । अतो वेदे क्षुद्रस्यापि समृद्धय इन्द्रः प्रार्थ्यते—"असि दभ्रस्यं चिद् वृधः ।"[४] एतद्व्यतिरिक्तं सबलैर्जनैर्दुर्बलान् प्रत्यत्याचारः न करणीयः तस्य शोषणञ्च न कर्तव्यमिति भावनाप्यथर्ववेदेऽभिव्यक्ता—'यत्र शुल्को न क्रियते अबलेन बलीयसे' ।[५] अतो वेदे सार्वत्रिकी मङ्गलकामनैव सर्वजनकल्याणस्योद्घोषत्वेन प्रतिपादिता ।

एवमेव ऋग्वेदीये संज्ञानसूक्ते (१०.१९१.२-४)ऽथर्ववेदीये संज्ञानसूक्ते (६.६४. १-३) चापि राष्ट्रस्य समेषां मानवानां क्रियाकलापेषु मनबुद्धिविचारेषु च पूर्णसामञ्जस्य भावो दृग्गोचरो भवति । निखिलेषु मनुष्येषु सांमनस्यभावमिच्छता वैदिकऋषिणात्र तेषां व्यवहारे परस्परं विरोधं विहाय सौमनसं काम्यते । एतदर्थमेभिर्मन्त्रैर्जनाः सङ्गमनाय, सम्भाषाय, समानान्तःकरणाय, समानकार्याकार्यपर्यालोचनाय, कार्येषु समानप्रवृत्तये, कर्मस्वेक-

१. वाजसनेयिसंहिता, २०.२५ ।

२. तदेव, ३१.१६ ।

३. ऋ., १.६९.७ : न किष्ट एता व्रता मिनन्ति नभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकर्थं. तदेव, १.१०४.७ : क्षुध्यद्भ्यो वय आसुतिं दाः । तदेव, १०.१०१.८ : मा वः सुस्रोच्चमसो दृंहता तम् ।

४. तदेव, १.८१.२ ।

५. अथर्व., ३.२९.३ ।

रूपत्वाय, समानचित्ताय, सम्भूय यज्ञानुष्ठानाय, समानसङ्कल्पाय समानहृदयत्वाय, शोभनसहास्तित्वाय सांमनस्याय चादिष्टाः—

स गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥

समानी वः आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥[१]

कस्यचिद् राष्ट्रस्य वास्तव्येषु चेदेतादृशी हार्दिकी मानस्यैकरूपता विद्वेषशून्यता च स्यात्तर्हि तत्र समस्यानां वासो खलु कथं भवितुं शक्यते, कदापि नहि । अथर्ववेदेऽन्यस्मिन्सांमनस्य सूक्तेऽपि (३.३० १-७) मनुष्याणां हृदयेष्वेतादृशी भावनोद्बोधनायैव तेषां कृते सौहार्दस्य, सांमनस्यस्याविद्वेषस्यान्योन्यमभिकाम्यायाः, समानमनसो, मधुरभाषणस्य, संज्ञानस्य, समञ्जनायाः, समानव्रतस्य, परस्परमनुसरणस्य, सचित्तेः, सौमनसस्य, परस्परमनुरागवशेनैकत्रान्नपानादिकस्य, समानस्नेहबन्धनस्य, सहकारित्वस्याहर्निशं शोभनमनस्कत्वस्य सङ्गतेश्च शिक्षा प्रदत्तां—

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।
अन्योऽन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवान्घ्या ॥

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवाम् ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसां ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥

येन देवा न वियन्ति नो च विद्वषते मिथः ।
तत्कृष्मो ब्रह्म वो गृहे संज्ञानं पुरुषेभ्यः ॥

ज्यायस्वन्तश्चित्तिनो मा वियौष्ट संराधयन्तः सधुराश्चरन्तः ।
अन्योऽन्यस्मै वल्गु वदन्त एतं सध्रीचीनान्वः संमनसस्कृणोमि ॥

समानी प्रपा सह वोऽन्नभागः समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि ।
सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा नाभिमिवाभितः ॥

१. ऋ.,१०.१९१.१-४ अथर्व.,६.६४.१-३ ।

सध्रीचीनान्वः संमनसस्कृणोम्येकश्नुष्टीन्त्संवननेन सर्वान्।
दगेवा इवामृतं रक्षमाणाः सायंप्रातः सौमनसो वो अस्तु॥[१]

वेदस्यास्यैतादृशी शिक्षा जनसमुदायस्य मनस्सु विश्वसख्यस्य, सर्वविधशान्तेः विश्वकल्याणस्यैक्यस्य च भावमुत्पादयति। कौशिकसूत्रोऽप्यस्य प्रमाणमुपस्थापयति तदनुसारं सूक्तमिदं मानसिकैक्योत्पत्यर्थं विनियुक्तम्।[२] यजुर्वेदेऽपि सहभोजस्य सपीतेश्च निर्देशोपलभ्यते।[३] अथर्ववेदेऽन्यत्रापि सहभक्षस्य कामना कृता।[४]वेदेऽस्मिन्नैक्यस्यैतादृश्युदात्तभावनोद्भावकमेकमन्यदपि सांमनस्यसूक्तं (६.७४.१-३) ध्यातव्यम्। सूक्तेऽस्मिन्नपि शारीरिकं मानसिकं व्रतसम्बन्धि च समानज्ञानजननमैक्यं वा सांमनस्यञ्चोपदिष्टं यत् मानवसमाजे विश्वबन्धुत्वस्यैकतायाश्चोद्घोषं करोति—

सं वः पृच्यन्तां तन्व सं मनांसि समु व्रता।
सं वोऽयं ब्रह्मणस्पतिर्भगः सं वो अजीगमत्॥

संज्ञपनं मनसोऽथो संज्ञपनं हृदः।
अथो भगस्य यच्छ्रान्तं तेन संज्ञपयामि वः॥

यथादित्या वसुभिः संबभूवुर्मरुद्भिरुग्रा अहृणीयमानाः।
एव त्रिणामन्नहृणीयमान इमान्जनान्संमनसंस्कृधीह॥[५]

अनेन प्रकारेण वेदे जना विद्वेषपरिहाराय परस्परं रक्षणाय च सम्प्रेरिताः,[६] द्वेषभावाच्च निवारिताः,[७] मानवमात्रं प्रति सुमतेः सद्भावनायाश्च शिक्षापि प्रदत्ता।[८] इतोप्यधिकं सर्वान् प्रति मित्रस्य चक्षुषा दर्शनमप्यादिष्टम्—

"मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे।
मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे॥[९]"

मानवेनेतरेभ्यो जनेभ्यो भोजनं प्रदायैव भोक्तव्यमित्येतस्य निर्देशेऽपि वेद उपलभ्यते। यतो हि तदनुसारं स्वयमेव भोक्ता मानवः केवलो नितान्तः पापभागेव खलु भवति।[१०] परमन्येषां भोजयितुर्नरस्य गृहं पुष्करिणीव

१. अथर्व., ३.३०-१-७।
२. कौशिक सूत्र, ११.५ द्रष्टव्यः।
३. यजु., १८.९ : सन्धिश्च मे सपीतिश्च मे।
४. अथर्व., ६.४७.१ : आयुष्मन्तः सहभक्षाः स्याम।
५. तदेव, ६.७४.१-३
६. ऋ., ६.७५.१४ : पुमान्पुमांस परिपातु विश्वतः।
७. अथर्व. १२.१.२३-१५ : मानो द्विक्षत् कश्चन।
८. तदेव, १७.१.७ : यांश्च पश्यामि यांश्च न तेषु सुमति कृधि।
९. यजु., ३६.१८
१०. ऋ., १०.११७.६ : केवलाघो भवति केवलादी।

शोभनं भवति ।[१] अतः परेषामुपकारः करणीयः । वेदोक्तैरेतैर्वचनैर्मानवजातं प्रति मैत्री, शान्तिः, सर्वकल्याणकामना चाभिव्यक्तिमापन्ना ।

अतः मनसा-वाचा-कर्मणैतादृशानां वैदिकोपदेशानां पालनेन मानवमात्रं प्रति सद्भावनया मैत्रीभावेन च सार्वत्रिक्यभयभावनोदेति । अथर्ववेदेऽस्या अभयभावनाया अभिव्यक्तिरनेकत्र विद्यते ।[२] मन्त्रैरेतैः सर्वत्राभयं काम्यते । एकस्मिन्मन्त्रे तु प्राच्याद्याः दिश उपद्रवविरहिता भवन्त्वित्यस्य कामनापि कृता । यतो हि तदा सपत्नविषयेऽपि जनैर्द्वेषो न क्रियते स्म । अतः समेषां कृते भयराहित्यं काङ्क्षितम् ।[३] निदर्शनार्थमत्र मन्त्रद्वयमुदाह्रियते—

अभयं न करत्यन्तरिक्षमभयं द्यावापृथिवी उभे इमे ।
अभयं पश्चादभयं पुरस्तादुत्तरादधरादभ्यं नो अस्तु ॥
अभयं मित्रादभयममित्रादभयं ज्ञातादभयं पुरो यः ।
अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥[४]

मन्त्रद्वयेनैतेन सर्वेषु लोकेषु सर्वासु दिक्षु च मित्रादमित्राद् वा परिचितादपरिचिताद् वा दूरस्थाद्समीपस्थाद्वा जनादभयं काङ्क्षितम्, सर्वा दिशो मम मित्रं भवन्त्वित्यपि चाभिलषितम् । एवञ्च वेदेऽनेकत्र विश्वमखिलमेकनीडमेकरूपञ्चेति मत्वा समग्रे राष्ट्रे ऐक्यस्योद्घोषोऽपि कृतः । यजुर्वेदीय-वाजसनेयि-संहितानुसारं निखिलं विश्वमेकनीडं विद्यते ।[५] ऋग्वेदाथर्ववेदानुसारं जगदेतदेकरूपञ्च स्वीकृतम् ।[६] इयमेव भावना विश्वमानववादस्य दृढाधारशिला भारतीयसंस्कृतेर्मूलञ्च वर्तते ।

अतो वैदिकानां सर्वकल्याणोपदेशवचसां सर्वथानुकरणेन विश्वस्मिन्नपि विश्वे मानवतावादस्य, विश्वकल्याणस्य, विश्वबन्धुत्वस्य, नैतिकसाम्यवादस्य, समाजवादस्य च स्थापना अनायासेन भवितुं शक्यते । यदि जना आप्तप्रमाणरूपाणि क्षेमकराणि वैदिकवचांसि सर्वथानुकुर्वन्ति तर्हि सर्वा दिशो नः मित्राणि भविष्यन्तीत्यत्र नास्ति कश्चिदपि सन्देहलवलेशः । एवञ्चाखिले राष्ट्रे सुरसैव विस्फारितवदना साम्प्रदायिकहिंसादुर्भावाद्याः सर्वा अपि समस्याश्च स्वत एव सर्वथा निर्मूलत्वं गमिष्यन्तीति मे विश्वासः । अतः वयं सर्वे परस्परं भेदभावं परित्यज्य राष्ट्रियसमस्यासमाधाने पुरोगामिनो भूत्वा"वयं राष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः"[७] इत्युद्घोषं सफली करवामः ।

---

१. तदेव,१०.१०७.१० : भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म ।
२. अथर्व.६.४०;१९.१४.१,१९.१५.१,५-६;१९.१६.१ ।
३. तदेव,१९.१४.१ : असपत्नाः प्रदिशो मे भवन्तु न वै त्वां द्विष्मो अभयं बोद्धास्तु ।
४. तदेव,१९.१५.५-६ ।
५. यजु.,३२.८ : यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ।
६. अथर्व.२.१.१ : यत्र विश्वं भवत्येकरूपम् । एवम् ऋ.,८.५८.२ : एकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ।
७. वाजसनेयि संहिता,९.२३ ।

श्रीः संस्कृतव्याकरणे सम्भावितशोधसरणिः

प्रो. आजादमिश्रः

अद्यत्वे प्रणीयमानेषु शोधग्रन्थेषु केचन विषयविवेचनपराः, अपरे साम्यवैषम्यनिरूपकाः, अन्ये विकीर्ण-विषयसंग्रहकाश्च शोधग्रन्थाः प्रायः प्रस्तूयन्ते। व्याकरणे पुनः प्रकाशिता प्रकाशितपाणिनीयव्याख्याग्रन्थस्य तुलनात्मकमध्ययनम्, तेषां वैशिष्ट्यख्यापनम्, विकीर्णतथ्यसंकलनम्, पाणिनीयेतरव्याकरणग्रन्थैः सह समीक्षणं वा अधिकृत्य प्रायोऽनुसन्धित्सवः शोधकर्मणि प्रवर्तन्ते। तदेतत्सर्वमनुसन्धानमस्ति आवश्यकं समुपयोगि । परमेनाम् आवश्यकतामुपयोगितां च विस्तारयितुम् अभिनवायामे तामवतारयितुम् आधुनिकसन्दर्भेण सह योजयितुं च व्याकरणशोधस्य क्षेत्रान्तराण्यपि आश्रयणीयानीति प्रासङ्गिकोऽयं विचारः।

इदमवधेयम्—संस्कृतव्याकरणस्य धातुपाठः गणपाठः खिलपाठः वाक्यपाठः लिङ्गानुशासनं चेत्यङ्गानि व्याकरणग्रन्थेषु पाणिनीय-चान्द्र-जैनेन्द्र-काशकृत्स्न-कातन्त्र-शाकटायन-हैम-कविकल्पद्रुमादिषु सन्ति निरूपितानि। तत्र सर्वेषु धातुपाठः प्रधानः, शब्दशरीरे धातोः प्राधान्यात्। दधाति नामरूपं चेति धातुः। स एव निरुक्ते आख्यातपदेन व्यपदिष्टः 'नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च' इति। महाभाष्येऽपि 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्(३.३.१) इति प्रोक्तम्। भाषोत्पत्तौ धातुवादगोऽपि कश्चिदन्यतमः पक्षो भाषानये। क्रियाप्रधानं वाक्यमिति लोके, व्यापारमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोध इति व्याकरणदर्शने, विधेयस्यापूर्वस्य क्रियारूपत्वं क्रियायाश्च धातुवाच्यत्वमित्येतत्सर्वं वक्तव्यं धातोः प्राधान्यं स्मारयति।

धातुपाठेषु प्रायः द्विसहस्रं धातवः सन्ति परिगणिताः, तत्र तेषामर्थादिवैशिष्ट्यमपि निर्दिष्टम्। तत्र निर्दिष्टानां बहूनां समानार्थानां धातूनां सूक्ष्मार्थानुसन्धानम्, एकार्थे निर्दिष्टानां धातूनामनेकार्थावधारणं प्रयोगपुरस्कारेण विधेयम्।

जानन्ति भवन्तः, गत्यर्थे प्रायः चत्वारि शतानि धातवः सन्ति निर्दिष्टाः। एवमेव शब्दे भाषायां भासने हिंसायामपि शताधिकाः धातवः दृश्यन्ते। समानार्थेष्वपि तेषु मिथः सूक्ष्मो भेदः वैशिष्ट्यं चावश्यं विद्यते। तच्च वैशिष्ट्यं प्रयोगद्वारैवावगच्छेत्। न हि 'देवदत्तो गच्छति' इत्यर्थे सरति अकति चकति प्लवते वेत्यादि प्रयोक्तव्यम्। गतिस्तु सर्वत्र भवति-धावति भ्रमति उपविशति तरति उड्डयते इत्यादिषु बहुविधा गतिः। तत्र-तत्र प्रयोगेणैव तासां मिथो भेदो विभाव्यते। तदुक्तं भाष्यकारेण-न हि गोधा: सर्पन्ति, सर्पणादहिर्भवति-इति। [किञ्च 'गत्यर्थाः' ज्ञानार्थाः' इत्यप्याचार्यैरुक्तम्। तत्रापि विमर्शनीयम्, गत्यर्थेषु के के धातव उपसर्गवलात् केवला वा ज्ञानार्थं प्रकटयन्ति इति। तदिह एकैकं धातुमाश्रित्य आप्तप्रयोगद्वारा कृतमर्थविश्लेषणं भाषा सम्बन्धं विस्तारक्षेत्रं

चावगमयेत्। यथा—'अकति मन्दाकिनी, चकति मन्दाकिनी' इत्युभयत्रापि वाक्ययोः उपात्तौ अक चक धातू गत्यर्थकौ। तत्र मन्दाकिनीजलस्य आवर्तं प्रकटयितुम् 'अकति' इति तथा तस्य उच्छलनं बोधयितुं चकतीति प्रयुक्तम्। एवमेव 'ढौकते लङ्घते लिङ्गति ध्वजति व्रजति शलति अञ्चति चञ्चति खेलति सवति चलति स्पन्दते प्लवते श्वयते रणति फणति' इत्यादयः प्रायः विशिष्टगति क्रियामेव प्रयुज्यन्ते। [तत्र केचन केवलं नामशब्देषु केचित्तु केवलं क्षेत्रीयभाषास्वेव व्यवह्रियन्ते। यथा—'लोलिता वसुधा सर्वा न च पश्यामि जानकीम्' इति रामायणसुन्दरकाण्डवाक्ये 'लोलिता' इत्यत्र क्तानतो लोल् धातुः गुप्तागारान्वेषणे प्रयुक्तः। अस्माद् धातोर्निष्पन्नः लोलः = चञ्चलः इति विशेषण शब्दः लोलार्ककुण्डम् इत्यादिषु दृष्टः, परमयं धातुः पाणिनीयधातुपाठे न दृश्यते। तत्स्थाने उलयोरभेदात् लोडृ = लोडति इति धातुपाठः। तस्य 'आलोडति = हिण्डति जलम्, विलोडति दधि' इत्यादि रूपं प्रसिद्धम्। किञ्चेह समानेऽप्यर्थे लोलति लोडति मृगयते अन्वेषयति गवेषयति इत्यादि प्रयोगेषु स्थानप्रकारादिकृद्वैशिष्ट्यमपि विभावनीयम्। एवम् मन्दगतौ मन्दते इत्यस्य प्रयोगः 'मन्दं मन्दं नुदति पवनः' इत्यादौ क्रियाविशेषणे दृष्टः, न तु तिङन्ते।

केचन अप्रयुक्ता धातवः पुनः क्षेत्रीयभाषामात्रगोचराः सन्ति। यथा—तडागे ब्रूडति इति प्रयोगः 'बूड़ऽता' इति भोजपुर्याम्, हिन्द्यां तु वर्णव्यत्ययेन 'डूबना' इति। स्पन्दते पुनः स्पन्दति ततः फन्दति इति प्राकृते ततः फाँदना-कूदना इति भाषाविभाषासु ज्ञेयम्। एवञ्च समानार्थे निर्दिष्टानां धातूनाम् एकैकशोऽध्ययनं क्षेत्रीयभाषा सहकारेणावश्यकम्।

किञ्च एकार्थत्वेऽपि धातूनां नानार्थकत्वं सर्वै वैयाकरणैरङ्गीक्रियते। अतो धात्वर्थनिर्देशस्तेषामुपलक्षणमवगन्तव्यम्। तदुक्तं साथणेन माधवीयधातुवृत्तौ-उपलक्षणमर्थनिर्देशः-इति। तद्यथा सत्तातिरिक्तार्थे भूधातोः प्रयोगः-हिमवतो गङ्गा प्रभवति, मल्लो मल्लाय प्रभवति, ग्रामस्य प्रभवति, परान् पराभवति, इदमेव सम्भवति, स्थाली तण्डुलान् सम्भवति, शममनुभवति—इत्यादौ निस्सरणपर्याप्त्यैश्वर्याभिभवोत्प्रेक्षान्तर्भावनसंवेदनादीनामवगमात्। तदुक्तं चान्द्रे—

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः।
प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः॥ इति।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारादिषु उपसर्गवशादर्थभेदेऽपि तेऽर्थाः सर्वे धातोरेव, उपसर्गास्तु तेषां द्योतकाः, अत एव कर्मणि लकारो व्यवस्थीयेत इति वैयाकरणकृतान्तः।

अस्यां दिशि धातूनधिकृत्य अल्पमेव शोधकार्यं प्रकाशितम्। तद्यथा—डॉ. भगीरथप्रसादत्रिपाठिनः पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा तथा धात्वर्थविज्ञानम्, श्रीचारुदेवशास्त्रिणः पाणिनीये धातुपाठेऽर्थनिर्देशः, श्रीयुधिष्ठिर मीमांसकस्य काशकृत्स्नधातुव्याख्यानम्, श्री जी.बी.पल्सुलेमहाशयस्य द संस्कृत धातुपाठाज्-ए क्रिटिकल स्टडी, श्रीशचन्द्रचक्रवर्तिनोधातुप्रदीपः, हिटनीमहोदयस्य रुट्स बर्क-फार्म्स एण्ड प्राइमरी डैरिवेटिब्स, डॉ. माया ए. चैनानमहोदयायाः धातुपाठों में अर्थनिर्देश-इत्यादि प्रमुखाः शोधप्रबन्धाः सन्ति प्रकाशिताः। एतेषु सर्वेषु पुस्तकेषु परिगणिता एव धातवो विमर्शकोटिमाटीकिताः। तत्रोदाहरणान्यप्यल्पान्येव प्रमुखग्रन्थेभ्य उद्धृतानि। किञ्चात्र

अपरामृष्टा एव अधिका धातवः । परं मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्माकं गतिं सततं प्रवर्तयितुं दिङ्निर्देशाय एते शोध-ग्रन्थाः प्रभवन्तीति नूनमवधेयास्ते ।

अपि चेदानीं व्याकरणदृशा साहित्यग्रन्थानां पुराणानां चाध्ययनं प्रवर्तते, परं तत्र केवला सुबन्तादिपदानां रूपसिद्धौ, प्रकृतिप्रत्ययप्रदर्शने, अर्थनिरूपणे वा औपचारिकता वराकी नयनपथगोचरी भवति; प्रयोगस्थ गङ्गानाथ-झाकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्य भाषानुभागे संस्कृतमूलकानां समानार्थध्वनिकानां पञ्जाबी-संस्कृत शब्दानांशब्द-कोशोऽस्माभिः संकलितः प्रकाशितश्च । तत्र हि द्वादशसहस्राणि शब्दाः सन्ति संकलिताः । तानाधृत्य पञ्जाबी क्षेत्रस्य कृते पाठ्यपुस्तकमपि निर्मितम्, परं तत्प्रकाशितं न वेति न जाने । प्रकाशितमपि तत् तस्मिन् क्षेत्रे विद्यालयेषु पाठयेत् इत्येतदर्थं महान् प्रयासो विधेयः, अन्यथा तत्सर्वमपि कार्यं व्ययं च निरुद्देश्यं निरर्थकं स्यात् ।

पञ्जाबीशब्दसंकलनकालेऽनुभूतं यदस्यां भाषायं संस्कृतोद्भवशब्दानामाधिक्यम् किं वा प्रायः सर्वे तद्भवा एव अत एवेयं संस्कृतेन साक्षात्संबद्धा समीपतमा च । पश्यन्तु तावदङ्गवाचकान् शब्दान्-हस्त-हत्थ-हाथ, अक्षि-अक्ख-आँख, कर्ण-कन्न-कान, मस्तक-मत्था-माथा, इत्यादि । अनेन स्पष्टम्, हिन्दी शब्दाः पञ्जाबीशब्दात्प-रभूता सन्तीति ।

अध्ययनेन ईदृशेन ध्वनिपरिवर्तनस्यानेके व्यापकाः सूक्ष्माश्च नियमाः परिस्फुरन्ति । यथा पञ्जाबी-भाषायां संयुक्तादौ सकारलोपः—

स्तम्भ-थम्भ, स्तन-थन, स्थान-थान, स्थाल-थाल, स्थाप-थाप, स्थापना-थप्पणा, ष्ठीवन-थूकना, स्फोटन-फोड़ना, स्फुण्टन-फूटना, स्थिर-थिर, अस्थाघ-अथाह, अस्फरति-अफ्फर्ना

अपि च इत्थंविधेनाध्ययनेन संस्कृतस्याप्रसिद्धाः कठिनाः शब्दा अपि सरला भविष्यन्ति, क्षेत्रभाषासु तेषां सुप्रसिद्धत्वात् । तद्यथा—उदरं मे आस्फरति, कूपोऽयमस्थाघः इत्यादौ । एवमेव जूड़ी-ताप इति प्राच्येषु प्रसिद्धम्, अस्य संस्कृतं जूर्तिः तापः इति अप्रसिद्धम्, जीमणा इति प्रसिद्धम्, जेमति इत्यप्रसिद्धम्, सुकड़ना इति प्रसिद्धम्, स्वर्दते इत्यप्रसिद्धम् इत्यादि ।

अत्रेदमवधेयम्-पुरा सर्वास्वपि क्षेत्रभाषासु संस्कृतशब्दानां तदुद्भवानां च प्रयोगबाहुल्यमासीति, संस्कृ-तस्य व्यवहारेण प्रभावाधिक्यात् । तदनन्तरं तत्र-तत्र अरबी-फारसी सम्पर्कात् तासां शब्दानामपि सन्निवेशः जातः । ततः परम् अंग्रेजीशासने तच्छब्दानामपि प्रयोगः प्रचलितः । तत्र यदि पुनः संस्कृतं प्रभूतं प्रभवेत्तर्हि क्षेत्रियभाषाणां तत्प्राचीनं रूपं पुनः व्यवहरेत्, श्रीगुरुग्रन्थस्य प्राचीना पञ्जाबी पुनः जिह्वाग्रे नरीनृत्येत ।

तदित्थं सर्वासां क्षेत्रीयभाषाविभाषाणां संस्कृतभाषादृशा अङ्गशः सूक्ष्मं गभीरं च शोधकार्यं विधातव्यम् । वाक्यरचनायां समासेऽव्यये विशेषणे च विद्यमानः स प्रभाव आमूलं प्रोद्भावनीयः, नाम्नि क्रियायां च स विशदं विवेचनीयः, ततः शब्द संकलनन्तु परमावश्यकम् । तदनन्तरं तत्तत्क्षेत्रविशेषस्य कृते तच्छब्दादिप्रभावाधारेण पाठ्यपुस्तकनिर्माणं तत्रत्येषु विद्यालयेषु तस्य प्रवर्तनं च लाभाय भवेत् । एवं रीत्या संस्कृतस्य क्षेत्रीय शब्दकोशेषु संकलितेषु सत्सु ततः केन्द्रीयशब्दादिकोशोऽपि शक्यनिर्माणः, तदाधारेण केन्द्रीयं पाठ्यपुस्तकमपि सूपपादितं सत् सोद्देश्यं प्रभवेत् ।

इदमप्यवधेयम्-इत्थंविधस्य शोधकार्यस्य अपरं फलं हिन्दीभाषायामानकं रूपमपि व्यवस्थीयेत। इदानीमपि अस्या मानकरूपं नैव सुस्पष्टम्। अत एव अस्याः प्रयोगकाले दाक्षिणात्याः पौरस्त्या वा जनाः सन्दिहन्ति-हिन्दीवाक्ये स्वक्षेत्रीयशब्दः संस्कृतमूलोऽपि कदाचित् मुखतो निर्गच्छेत्तदा हिन्दीक्षेत्रे उपहासाय भवेत्-इति धिया संस्कृतोद्भवमपि शब्दं न प्रयुञ्जते। किञ्च बङ्गमहाराष्ट्रादित्यव्यवहृतां संस्कृतनिष्ठां हिन्दीमाकर्ण्य औदीच्या अपि केचन तां भ्रूनासिकासंकोचं शृण्वन्ति, तां 'संस्कृताइज हिन्दीति वदन्ति। अपि च प्रचरत्सु संस्कृतस्य क्षेत्रीय केन्द्रीय कोशेषु सत्सु प्रवर्धमानम् उच्चारणवैषम्यमपि अल्पं घटेत।

तदस्यां शोधसरणौ अनुगन्तारः अनुसन्धातारो नूनं संस्कृतं प्रचारयिष्यन्ति, व्याकरणस्य व्यावहारिकं पक्षं समेधयिष्यन्ति, तं सफलं प्रकाशयिष्यन्ति, स्वानुभूतं मौलिकं चिन्तनं च चर्चयिष्यन्ति। अवश्यमनेन शोधकार्येण चिरपुराणी भारतभारती सुप्रतिष्ठिता वरदा च भूयादिति शम्।

भाषिक-स्वर-समीक्षणम्

डॉ. पातञ्जलिमिश्रः

१. उपक्रमः

अस्माकं शोधपत्रस्य विषयः भाषिकस्वरसमीक्षणमस्ति । अत्रावधेयम्-**सर्वज्ञानमयो वेदः, वेदोऽखिलो-धर्ममूलम् इष्टावाप्त्यनिष्टपरिहारद्वाराभीष्टं वेदयति यः स वेद** इत्यादिभिर्बहुचर्चितो वेदः सर्वज्ञानमूलभूतोऽस्ति । स च **मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमित्यापस्तम्बवचनात्** विविधशाखावच्छिन्नः मन्त्रात्मकः ब्राह्मणात्मकश्चेति । तद-र्थावबोधाय स्वराणां महत्त्वं सर्वविदितमस्ति । तानभिलक्ष्य बह्व्यः स्वरप्रक्रियाः सन्ति । तासु त्रैस्वर्यप्रक्रिया भाषिकस्वरप्रक्रिया च मुख्या अस्ति । त्रैस्वर्यप्रक्रियामामुदात्तानुदात्तस्वरितरूपाः त्रयः स्वराः मुख्याः भवन्ति । भाषिकस्वरप्रक्रियायामुदात्तानुदात्तौ द्वौ स्वरौ मुख्यौ स्तः । अस्यां स्वरितस्वराभावो भवति । उदात्तानुदात्तयोः समवेतप्रयोगसम्बद्धा स्वरप्रक्रिया भाषिकस्वरप्रक्रियात्वेनात्र विवक्षिता ।

२. भाषिकस्वरप्रकृतिः

यथा त्रैस्वर्ये-उदात्तस्य **'उच्चैरुदात्त'**[१] इत्यादि निर्देशात् ताल्वादिषु सभागेषु भागत्रयकल्पेषु स्थानेषूर्ध्व-भागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञो भवति । यथा च अनुदात्तस्य– **'नीचैरनुदात्तः'**[२] इत्यादि निर्देशात् ताल्वादिषु सभागेषु भागत्रयकल्पेषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽजनुदात्तसंज्ञो भवति इति लभ्यते, भाषिकस्वरेऽपि उदात्तानुदात्तयोः प्रकृतिः समाना भवति ।

इयं स्वरप्रक्रिया शतपथब्रह्मणार्थज्ञानाय परिधिभूता, न स्वतन्त्रा अपितु त्रैस्वर्यमूला अस्ति ।

३. भाषिकसंज्ञाविधानम्

(१) **उदात्तानुदात्तौ भाषिकस्तत्सन्धिः**[३] - अर्थात् उदात्तानुदात्तयोः सन्धौ सन्धिजस्याचः भाषिकसंज्ञा भवति; यथा —

---

१. पा.सू.

२. पा.सू.

३. भा.सू./१/५ ।

ब्रा: — भासा + अन्तरिक्षम् = 'भासाऽन्तरिक्षम्'[१]

इत्यत्र 'सा'वर्ती आकार: अनुदात्त:,

अन्तरिक्षमित्यत्र प्रथमाकार: अनुदात्त: । उभयो: सन्धौ 'सा' वर्णगत आकार: भाषिकसंज्ञको भवति ।

(२) **"अनुदात्तावन्तेरणोदात्त:"**[२] — अर्थात् अनुदात्तोदात्तयो: सन्धौ सन्धिजस्याच: भाषिकसंज्ञा भवति; यथा —

ब्रा. — 'उद्दिवँ स्तमानाऽन्तरिक्षम्'[३]

इत्यत्र 'ना' वर्णगत आकार: भाषिकसंज्ञक: ।

(३) **'जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्लिष्टाश्च'**[४] —अर्थात् जात्य-अभिनिहित-क्षैप्र-प्रश्लिष्ट-स्वरितविशिष्टानामचां भाषिकसंज्ञा भवति; यथा —

ब्रा. — i. जात्यस्य — 'धान्यमसि' ।[५]

ii. अभिनिहितस्य — प्रसवेऽश्विनो: ।[६]

iii. क्षेप्रस्व — अस्ति । त्र्यम्बकम् ।[७]

iv. प्रश्लिष्टस्व — 'अभीन्धताम्' ।[८]

एषु उदाहरणेषु क्रमश: 'न्य' 'वे' 'त्य' 'भी' वर्णगतानामचां भाषिकसंज्ञा भवति ।

(४) **"उतो यो मो नो सो च"** ।[९] — अर्थात् 'उतो' 'यो' 'मो' 'नो' 'सो' गतानामोकाराणां भाषिकसंज्ञा भवति; यथा —

i. मं. — उतो त ।[१०]

ब्रा. — त्युतो त ।[११]

---

१. शब्रा/९/२/३/३८ ।
२. भासू./१/६ ।
३. शब्रा./३/६/१/१५ ।
४. भासू./१/९ ।
५. शब्रा./१/२/१/१८ ।
६. शब्रा./१/१/२/१७ ।
७. शब्रा./२/६/२/१४ ।
८. शब्रा./६/५/४/५ ।
९. भासू./१/१० ।
१०. वासं./१६/१ ।
११. शब्रा./९/१/१/१४ ।

ii. मं. — मयि यो मम ।[१]

ब्रा. — मयि यो मम ।[२]

iii. मं. — मो षू णः ।[३]

ब्रा. — मो षू णः ।[४]

iv ब्रा.[५] — च नोऽ एव ।[६]

v. ब्रा.[७] वत् । सोऽएव ।[८]

(५) **ओ चैकेषाम् ।**[९] — अर्थात् एकेषां मतेन स्वतन्त्रस्योकारस्य भाषिकसंज्ञा भवति; यथा —

ब्रा. — बोधयतातिथिमोऽस्मिन् ।[१०]

अत्र 'मो' गत ओकारः भाषिकसंज्ञको भवति ।

४. भाषिकसंज्ञापवादः

भाषिकसंज्ञापवादभूताः तत्र त्रयः निर्देशाः सन्ति ।

(१) **— 'आप्रपूर्व आख्यात परो न ।'**[११] — अर्थात् स्वतन्त्रतया 'आ' 'प्र' एतौ उपसर्गौ स्तः । अनयोचां परेण आख्यागत नाचा सह सन्धौ सत्यां सन्धिजस्याचः भाषिकसंज्ञा न भवति; यथा —

ब्रा. — (क) आ+अप्रा = 'आप्रा'[१२]

(ख) प्र+उक्षामि = 'प्रोक्षामि'[१३]

१. वा.सं./५/६ ।
२. श.ब्रा./३/४/३/९
३. वा.सं./३/४६ ।
४. श.ब्रा.१२/५/२/२८ ।
५. श.ब्रा./४/१/४/५ ।
६. श.ब्रा./४/१/४/५ ।
७. मन्त्रोदाहरणस्याभावः ।
८. श.ब्रा./४/१/४/५ ।
९. भा.सू./१/१२ ।
१०. श.ब्रा./६/८/१/६ ।
११. भा.सू./१/१२ ।
१२. श.ब्रा./४/३/४/१० ।
१३. श.ब्रा./१/१/३/११ ।

उभयत्र क्रमशः 'आ' इत्यस्य 'प्रो' गतस्य ओकारस्य च भाषिकसंज्ञा प्राप्ता, किन्तु तस्या अनेन शास्त्रेण निषेधः ।

(२) —**'समासश्चाख्यातपरो न'**।[१] । अर्थात् आख्यातभिन्नशब्देन 'आ' 'प्र' इत्यनो उपसर्गयोः समासे जाते सन्धिजस्याचः भाषिकसंज्ञा न भवति; यथा —

ब्रा. (क) आ+इष्टा = 'एष्टा' ।[२]

इत्यत्र एकारः

(ख) प्र+इत्या = 'प्रत्या' ।[३]

इत्यत्राप्येकारः भाषिकसंज्ञको न भवति ।

(३) **"अपूर्वश्च समासो नैव ।"**[४] अर्थात् 'अ' पूर्वसमासस्थलेऽपि भाषिकसंज्ञायाः निषेधो भवति; यथा—

ब्रा. (क) विश्व + आयु = 'विश्वायुः'[५]

इत्यत्र आकारः

(ख) शत+आयुषम् = छतायुषम् ।[६] इत्यत्राऽपि आकारः भाषिकसंज्ञको न भवति ।

५. भाषिकस्वरसम्बद्धा स्वराः

(१) उदात्तः

"भाषिकसंज्ञकस्य उदात्तस्वरत्वम्"—येषामचां भाषिकसंज्ञा भवति तेषामुदात्तस्वरत्वं भवति; यथा —

i. **'उदात्तमेतत्'**[७] अर्थात् भाषिकसंज्ञकस्य वर्णस्य उदात्तस्वरत्वं भवति; यथा —

मं. — 'चित्रामाहम्' ।[८]

ब्रा. — चित्रामाहम् ।[९]

१. भा.सू./१/८ ।
२. श.ब्रा./३/४/३/२१
३. श.ब्रा./८/१/४/८
४. भा.सू./१/९ ।
५. श.ब्रा./१४/३/१/१८ ।
६. श.ब्रा./८/५/२/१७
७. भा.सू./१/१३ ।
८. वा.सं./१७/७४ ।
९. श.ब्रा./९/२/३/३८ ।

इत्यत्र मकारोत्तरवर्त्याकारः भाषिकसंज्ञको भवति । अतस्तस्य उदात्तत्वमपि भवति ।

ii. **'स्वरितानुदात्तौ च'**।[१] अर्थात् मन्त्रभागगतानां स्वरितानुदात्तानां प्रथमं भाषिकसंज्ञा भवति । ततः परं तयोरुदात्तत्वञ्च भवति; यथा —

स्वरितस्योदाहरणम् —

मं. — 'अक्रन्कर्म' ।[२]

ब्रा. — 'अक्रन्कर्म' ।[३]

इत्यत्र स्वरितस्वरविशिष्टमकाराकारस्य भाषिकसंज्ञा भवति तस्य उदात्तत्वं च भवति ।

एवमेव अनुदात्तस्योदाहरणम् —

मं. — 'सह वाचा मयोभुवा' ।[४]

ब्रा. — 'सहवाचा मयोभुवा' ।[५]

इत्यत्र सकारवाकारयोः अनुदात्तस्वरस्य भाषिकसंज्ञा तस्य उदात्तत्वञ्च भवति ।

iii. **'उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम्'**।[६] — अर्थात् मन्त्रभागगतान्त्यात् भिन्नस्थलेषु विद्यमानानामनुदात्तानां शतपथे भाषिकसंज्ञापुरस्सरमुदात्तत्वं भवति ।(यथा — मं. — 'इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे' ।[७])

ब्रा. — 'इडेरन्तेहव्ये काम्ये चन्द्रे' ।[८]

इत्यस्मिन् मन्त्रांशे 'डे''न्ते' 'व्ये' 'म्ये' 'न्द्रे' इत्यत्र विद्यमानानामनुदात्तानां शतपथे भाषिकसंज्ञापुरस्सरमुदात्तत्वं भवति ।

(२) अनुदात्तः

"भाषिकसंज्ञासम्बद्धमनुदात्तत्वम्"—

तत्र i. (क) **'भाषिके चोभयेषाम्'**।[९]

---

१. भा.सू./१/१४ ।
२. वा.सं./३/४७ ।
३. श.ब्रा./२/५/२/२९
४. वा.सं./३/४७ ।
५. श.ब्रा./२/५/२/२९ ।
६. भा.सू./१/१५ ।
७. वा.सं./८/४३
८. श.ब्रा./४/५/८/१० ।
९. भा.सू./१७/७४ ।

(ख) **'एकस्यापि'**।[१]

भाषिकसंज्ञके वर्णे परे पूर्ववर्तिमन्त्रभागगतोदात्तानुदात्तस्वरितानामनुदात्तत्वमेव भवति; यथा —

उदात्तस्योदाहरणम् — मं.- चित्रामाहम् ।[२]

ब्रा. — 'चित्रामाहम्' ।[३]

इत्यत्र मागत आकारः भाषिकसंज्ञकः तत्पूर्ववर्ती 'त्रा' गत आकारः अनुदात्तत्वं भजते ।

अनुदात्तस्योदाहरणम् —

मं. — 'धान्यमसि' ।[४]

ब्रा. — 'धान्यमसि' ।[५]

इत्यत्र 'न्य' गताऽकारो भाषिकसंज्ञकः तत्पूर्ववर्ती धागत अनुदात्त आकारोऽनुदात्तत्वमेव भजते ।

स्वरितस्योदाहरणम् —

मं. — 'भूत्यै येदम्' ।[६]

ब्रा. — भूत्यै येदम् ।[७]

इत्यत्र येगत एकार भाषिकसंज्ञकः, तत्पूर्ववर्ती 'त्यै' गतस्य अचः स्वरितमस्ति तस्यापि अनुदात्तत्वं भवति ।

ii **'अन्त्य संहितानाम्'**।[८]

मन्त्रभागे एकत्र समवेतानामुदात्तानामन्तिमुदात्तमनुदात्तं भवति; यथा —

मं. — 'आ ब्रह्मन्' ।[९]

ब्रा. — 'आ ब्रह्मन्' ।[१०]

१. भा.सू./१/१८ ।
२. वा.सं./१७/७४ ।
३. श.ब्रा./९/२/३/३८ ।
४. वा.सं./१/२० ।
५. श.ब्रा./१/२/१/१८ ।
६. वा.स./१२/६५ ।
७. श.ब्रा./७/२/१/१७ ।
८. भा.सू./१/६ ।
९. वा.सं./२२/२२ ।
१०. श.ब्रा./१३/१/९/१ ।

इत्यत्र 'आ''ब्र' इत्यनयोरुदात्तस्वरोऽस्ति द्वान्तिमस्योदात्तधर्मविशिष्टस्य 'ब्र' गतस्य अकास्य अनुदात्तत्वं भवति ।

(३) कम्पनम्

'कम्पनं नाम अनुदात्ततरस्वरत्वम्'— अर्थात्, अनुदात्तादप्यनुदात्तत्वम् । तथा चोक्तमनन्तदेवेन— ।[१]

तत्र – अनुदात्तपूर्वस्याव्यवहितस्य अनुदात्तस्य कम्पनम् अर्थात्, भाषिकसंज्ञके वर्णे परे तत्पूर्ववर्ति अव्यवहितस्यान्यस्य स्वरस्य कम्पनं, अनाम अनुदात्ततरत्वं भवति ।

यथा — ब्रा. (क) 'यदैवोदेत्यथ वसन्तः' ।[२]

(ख) अद्धा हि तद्यन्मन्त्रोऽद्धोतद्यदात्मा ।[३]

इत्यत्र यकाराकारः अनुदात्तः, वोगत ओकारः भाषिकसंज्ञक अतः तत्पूर्ववर्ती "दै" गत ऐकारः कम्पनस्वरत्वं भजते । एवमेव उदात्तपूर्वाव्यवहितस्य अनुदात्तस्य स्वरितस्य च कम्पनत्वम् ।

६. त्रैस्वर्यतो भाषिकस्वरविपरिणामः

भाषिकस्वरनिर्धारणस्य स्वतन्त्रा प्रक्रिया अस्ति । यामनुगन्तुं शतपथब्राह्मणस्य कस्याप्यंशस्य स्वरनिर्धारणविधौ निम्नलिखितानां तथ्यानामुपयोगोऽवगन्तव्यः ।

(१) मूलपाठपदच्छेदौ

सर्वप्रथमं मन्त्रभागस्य ब्राह्मणभागस्य च पदच्छेदपुरस्सरं मूलपाठसङ्ग्रहोऽपेक्ष्यते । अनेन मन्त्रब्राह्मणयोः पदस्वरूपस्पष्टीकरणं भवति ।

(२) पदसिद्धिपुरस्स त्रैस्वरं निर्धारणम् —

ब्राह्मणांशे समवेतानां मन्त्रब्राह्मणयोः पदानां प्रकृतिप्रत्ययावधारणपुरस्सरं पदसिद्धिः कर्तव्या, ततः परं त्रैस्वर्यप्रक्रियानुसारं पदसाधुत्वानुरूपं मुख्यस्वरनिर्धारणं विधेयम्, ततः परं स्वरतारतम्यार्थमपेक्षानुसारमुदात्तादीनां निर्धारणं कर्तव्यम् ।

(३) उदात्तादिस्वरविशिष्टपदानां संयोजनं तदनुकूलं भाषिकस्वरविपरिणामश्च —

पदेषु त्रैस्वर्यनिर्धारणानन्तरमेकैकस्य परस्परं संयोगः कर्तव्यः तदनुरूपमेव भाषिकस्वरप्रक्रियायाः नियमानुकूलं स्वराणामपि विपरिणमः कर्तव्यः ।

अत्र विश्लेषणात्मकमुदाहरणम् —

---

१. (क) भा.सू. अनन्तदेवभाष्ये /१/१९/ (ख) भा.सू. अनन्तदेवभाष्ये /१/२१ ।

२. श.ब्रा./२/२/३/९ ।

३. श.ब्रा./२/३/१/२९ ।

i. मूलपाठपदच्छेदौ — उपर्युक्ततथ्यविश्लेषणाय मन्त्रांशो ब्राह्मणांशश्च उपस्थाप्येते —

मन्त्रो यथा —

मूलपाठः — अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः[१]

पदपाठः — अग्निः । ज्योतिः । ज्योतिः ।[२]

ब्राह्मणे यथा —

मूलपाठः — अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः[३]

पदच्छेदः — अग्निः । ज्योतिः । ज्योतिः ।

एवं प्रस्तुतांशे द्वे पदेस्तः । द्वितीयस्य द्विरावृत्तिः । मिलित्वा त्रीणि पदानि सन्ति ।

ii. पदसिद्धिः त्रैस्वर्यनिर्धारणञ्च

(क) अग्निः

इत्यत्र पदसिद्धिः —

गत्यर्थकाद् अगि धातोः[४] अनुबन्धलोपे, 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमि (न्) अङ्गेर्नलोपश्च[५]इति 'नि' प्रत्यये, नकारलोपे, विभक्तिकार्ये प्रथमैकवचने 'अग्निः' इति सिद्धं भवति ।

तत्र स्वरनिर्धारणम् —

धातोः[६] इति धातुगतस्य अकारस्योदात्तत्वम् **आद्युदात्तश्चेति**[७] 'नि' प्रत्ययगतस्य इकारस्य उदात्तत्वं सति शिष्टस्वरनियमेन[८] **अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति**[९] सूत्रद्वारा 'नि' प्रत्ययगत इकारस्यैव उदात्तत्वम् । एकञ्च अग्निः इति पदमन्तोदात्तं भवति ।

(ख) ज्योतिः

इत्यत्र पदसिद्धिः—

१. वा.सं./३/९ ।
२. वा.सं.(पदपाठः)/३/९ ।
३. श.ब्रा./२/३/१/३२ ।
४. भ्वा.प.से./१४६ ।
५. उ.सू./८९० ।
६. पा.सू.१३/१/९१ ।
७. पा.सू.१३/१/३ ।
८. पा.३७३०
९. पा.सू./६/१/१५८ ।

दीप्त्यर्थक द्युत्[१] धातो **'द्युतेरिसन्नादेश्च जः'**[२] इत्युणादिसूत्रेण इसन् (इस) प्रत्यये, दकारस्य जकारे, विभक्तिकार्ये प्रथमैकवचने 'ज्योतिः' पदं सिद्धं भवति ।

तत्र स्वरनिर्धारणम् —

धातोः[३] इति सूत्रेण द्युगतस्य उकारस्य उदात्तत्वम् **आद्युदात्तश्चेति**[४] सूत्रेण, इस् प्रत्ययस्य इकारस्य उदात्तत्वम्, प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपज्योतिश्शब्दस्य 'नित्' प्रत्ययान्तत्वात् **'ञ्नित्यादिर्नित्यम्'**[५] इत्यनेन आद्युदात्तत्वम् भवति ।

एवं अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः इत्यत्र भाषिकस्वरविपरिणामविधौ अग्निपदगतस्य अनुदात्ताकारस्य तथा ज्योतिः पदगतस्य तिरगतस्य अनुदात्तस्य इकारस्य **'स्वरितानुदात्तौ च'**[६] इति सूत्रेण शतपथब्राह्मणे उदात्तत्वं भवति । तथा 'ज्यो' गतस्य उदात्तस्याचः **'उदात्तमनुदात्तमनन्त्यमिति'**[७] भाषिकसूत्रेण अनुदात्तस्वरत्वं भवति । एवमेव द्वितीयस्य 'ज्योति' पदस्यापि स्वरनिर्धारणं विधेयम् । एवञ्च अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरित्यत्र 'अ' 'ति' 'ति' गतानामनुदात्तानामचामुदात्तत्वं शेषाणाञ्च अनुदात्तत्वं भवति इति दिक् ।

७. भाषिकस्वराङ्कनं प्रदर्शनञ्च

भाषिकस्वरप्रक्रियायामुदात्तानुदात्तौ द्वावेव स्वरौ स्तः । अनयोः स्वराङ्कनाय मन्त्रभागे अनुदात्तार्थं यथा वर्णस्याध एका सरला रेखा (—) दीयते, उदात्तार्थं च स्वरचिह्नाभावः स्वीक्रियते भाषिकस्वरप्रक्रियामपि तथैव स्वराङ्कनं भवति । ब्राह्मणांशपाठावसरे अधोगतेन हस्तसङ्केतेनानुदात्तस्य, ऊर्ध्वगतेन हस्तसङ्केतेन उदात्तस्य प्रदर्शनं भवति ।

८. पाठशैली

मन्त्रभागे त्रैस्वर्यप्रक्रियाया अनुकूलं स्वरनिर्धारणं भवति । शतपथब्राह्मणे भाषिकस्वरप्रक्रियाया अनुकूलं स्वरनिर्धारणं भवति । अतः उभयोः सस्वरपाठविधौ भेदोऽपि स्वाभाविकः । यथा —

मन्त्रपाठः

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।[८] नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिंजग्रभत् ॥

---

१. भ्वा.आ.सं./७४१ ।
२. उ.सू./२६८ ।
३. पा.सू./६/१/१६२ ।
४. पा.सू./३/१/३ ।
५. पा.सू./६/१/१९७ ।
६. भा.सू.१९/१४ ।
७. भा.सू.१९/१५ ।
८. वा.स.१३२/२ ।

ब्राह्मणपाठः

ते होचुः । क्व नु सोऽभूद्यो नइत्यमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयमस्यआङ्गिरसोऽङ्गाना हि रसः ।[१]

९. स्वरभेदेप्यर्थभेदाभावः

अत्रावधेयं पदविशेषे अर्थोद्भाविकाशक्तिः वर्णविशेषे भवति । तत्रैव मुख्यस्य स्वरस्य निर्धारणं भवति । शेषवर्णानामुच्चारणसौकर्यार्थं तदनुरूपं स्वरनिर्धारणं भवति । प्रतिज्ञापूर्वकस्वरपरिवर्तनेन नास्त्यर्थभेदस्यावकाशः । तथा चोक्तं भाषिकसूत्रे कात्यायनेन — **'यथार्थं विपर्ययस्तमिति'**[२]

अतएवमत्रभागापेक्षया ब्राह्मणभागे स्वरपरिवर्तने जातेऽपि नभवत्यर्थपरिवर्तनम् ।

१०. श्रुतिमाधुर्यम्

मन्त्रपाठापेक्षया ब्राह्मणांशपाठे श्रवणे च श्रुतिमाधुर्यमायाति; यथा —

"द्वया ह प्राजापत्या । देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसाऽएव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेषवस्पर्द्धन्त ।"[३]

अन्ततः संक्षिप्तेऽस्मिन् भाषिकस्वरसमीक्षणे याः काश्चन त्रुटयः प्रमादेनाज्ञानेन वा संलग्नाः सन्ति ताः क्षन्तव्याहितः पतञ्जलिः ।

---

१. बृहदारण्यक — ९

२. भा.सू. ३/१०

३. भा. सू. ३/१०

त्रैलोक्यज्ञानदो वेदः

डॉ. वीरेन्द्रकुमारमिश्रः

वैदिकवाङ्मये न केवलं यज्ञादीनां वर्णनमेवोपलभ्यतेऽपित्वत्र सर्वेषां मानवानां कृते विश्वबन्धुत्वभावनायाश्चिन्तनं प्रचुरमात्रायां विद्यते। वैदिकानामृषीणां हृदयमतिविशालमस्ति। तेषां हृदये सङ्कीर्णतायै लेशमात्रमपि स्थानं नास्ति। सर्वेषां चिन्तनेषु पूर्णतया औदार्यं दृश्यते। औदार्यस्यास्य कारणं किम्? कथं तेषां मनसि विश्वबन्धुत्वभावनायाः प्रश्नः उपस्थितः? केन कारणेन हितचिन्तनं कृतमेभिः ऋषिभिः? अस्मिन् विषये स्वाभाविकरूपेण जिज्ञासा भवत्येव।

उपर्युक्तप्रश्नानां विषये उत्तरमस्ति यदखिलविश्वमेतत् परब्रह्मणः प्रसूतम्। परमेश्वरस्येयं सृष्टिः। एतस्मादेव कारणात् जीवमात्रं परब्रह्मणोंऽशमात्रमस्ति। सर्वेषां जीवानामन्तःकरणे, हृदयप्रदेशे सर्वसमर्थस्य, सर्वशक्तिसम्पन्नस्य, परमैश्वर्यविभूषितस्य परमेश्वरस्य वासः। अलौकिकमायायाः प्रभावेण तस्य व्याप्तिः सर्वत्र। यथा श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तं स्वयमेव परब्रह्मस्वरूपिणा भगवता श्रीकृष्णेन—

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥"[१]

यदा सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिः परब्रह्मणः भवति तदा तेषां सर्वेषां मध्ये बन्धुत्वसम्बन्धस्त्वस्त्येव। एवमृषीणां चिन्तने विश्वबन्धुत्वभावना स्वाभाविक्येव। ऋषिभिः व्यष्टिभावनया प्रार्थना च कृता। तेषां प्रार्थनायां समष्टि भावना पूर्णरूपेण दृश्यते। तस्यां प्रार्थनायां सर्वेषां कल्याणभावना निहितास्ति।

यथोक्तं यजुर्वेदे—

विश्वानि देव सवितुर्दुरितानि परा सुव। यद्भद्रं तन्न आसुव[२]॥

हे सवितृदेव! सर्वाणि पापकर्माणि भवन्तः दूरीकुर्वन्तु। अस्माकं सर्वेषां कृते यत्कल्याणकरमस्ति तदस्मभ्यं देहि।

---

१. श्रीमद्भगवद्गीता—१८.६१
२. यजुर्वेदः ३०.३

न केवलं वैदिकवाङ्मयेऽपितु परवर्तिसाहित्येऽपि कथितं यत्किञ्चिद् आत्मार्थेऽनुकूलं न भवति तदन्ये-षामपिकृते न करणीयम् । यथा—आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।[१]

यजुर्वेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे विश्वशान्तिसन्देशः, विश्वबन्धुत्वोत्कृष्टतमा भावना, परस्परं सौहार्दं, साहाय्य-भावना पूर्णतया दृग्गोचरी भवति । यथा—

मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।
मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ।।[२]

अहं मित्रस्य दृष्ट्या सर्वान् प्राणिनः पश्यानि । वयं मित्रस्य दृष्ट्या परस्परं पश्यामः ।

ऋग्वेदस्य विविधस्थलेषु अनेके मन्त्राः एतादृशाः सन्ति येषु विश्वबन्धुत्वभावनाविषयकं चिन्तनं प्राप्यते । स्वार्थसिद्धिं विहाय अन्येषां प्राणिनां हितरक्षणं मनुष्यस्य परमो धर्मः । मनुष्यः मनुष्यं सर्वथा रक्षतु । यथोक्तमृग्वेदेः—

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः ।
हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान् पुमान् पुमांसं परि पातुविश्वतः ।। [३]

ऋषीणां प्रार्थनासु सर्वेषां जनानां कल्याणं निहितं वर्तते । ये जनाः तेषां समक्षं सन्ति न वा सन्ति । ये जनाः अतिदूरङ्गताः । तेषां सर्वेषां कृतेऽपि सुमतिप्राप्तये प्रार्थनाक्रियतेऽस्माकमृषिभिः । यथा—

यांश्च पश्यामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि ।[४]

अथर्ववेदस्य मन्त्रेऽस्मिन् कीदृशी उत्कृष्टतमा भावना दृश्यते । अस्मिन् संसारेऽस्मान् निकषा ये जनाः सन्ति वयं तेषामेव हितचिन्तनं कुर्मः । अस्माकमृषयः विषयेऽस्मिन् अग्रगण्याः सन्ति । ये जनाः ऋषीणां दृष्टिपथे न सन्ति तेषां प्राणिनामपि हितचिन्तनं कुर्वन्ति ऋषयः ।

अखिलविश्वस्य कल्याणकामनया, विश्वबन्धुत्वभावनया, पारस्परिकसद्भावदृष्ट्यैवैकमत्येन स्थातुं भावाः प्रकटिताः ऋग्वेदेऽथर्ववेदे तैत्तिरीयब्राह्मणे च । यथा—

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ।।[५]

---

१. पञ्चतन्त्रे-काकोलकीये शशकपिञ्जल कथा-श्लोकसंख्या-१०२

२. यजुर्वेद ३६-१८

३. ऋग्वेद ६-७५-१४

४. अथर्ववेद—१७-१-७

५. ऋग्वेदः—१-१९१.२; "सं जानीध्वं. सं पृच्यध्वं सं वो मनांसि जानताम् देवा भागं...उपासते ॥ अथर्ववेदः ६.६४.१ तैत्तिरीयब्राह्मणनाम्—२.४.४.४"

हे जनाः ! यथा सर्वदा दिव्यशक्तिसम्पन्नाः देवाः परस्परं विरोधं विहाय ऐकमत्येन स्वहविर्भागं स्वीकुर्वन्ति तथैव भवन्तः सर्वे भेदभावं परित्यज्य सहैव सम्मिल्य गच्छन्तु, सम्मिल्य स्तोत्राणि पठन्तु । युष्माकं मनांसि समानानि सन्तु । पारस्परिकसद्भावनयैकमत्येन च स्थिताः भवन्तु ।

एतादृशाः भावाः ऋग्वेदेऽथर्ववेदे तैत्तिरीयब्राह्मणे च समानरूपेण दृश्यन्ते । यथा—

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥[१]

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसाहसति ॥[२]

मानवानां कृते ऋषीणामुपदेशोऽस्ति । अस्माकं सर्वेषां प्रार्थना एकविधास्तु, विचारप्रदानार्थं स्थानमेकमेव भवतु । मनः मननस्य साधनस्वरूपमन्तःकरणं चित्तं विचारजन्यज्ञानञ्च एकविधानि सन्तु । अहं त्वया सहैकं रहस्यपूर्णं (कथनं) कथयामि तुभ्यमेकविधं हविः प्रदाय सुसंस्कृतं करोमि ।

जन्मनामाकूतिः सङ्कल्पाः चित्तवृत्तयः हृदयानि समानानि भवन्तु । सर्वेषां मनः समानमस्तु, येन युष्माकं कार्याणि पूर्णरूपेण संघटितानि भवन्तु । सर्वे जनाः संसारेऽस्मिन् सानन्दं जीवनं यापयन्तु । अत्र ऋषिभिः कृता प्रार्थना सर्वेभ्यः जनेभ्यः अस्ति न तु आत्मार्थे ।

यत्र सहस्रेषु वेदमन्त्रेषु याचना कृता तत्रैव त्यागस्य उत्कृष्टाः भावनाः अपि दृश्यन्ते । उदारहृदयस्य मानवस्य, दानाय परिग्रहणाय च, लोभविहीना भावना प्रकटितास्ति । यथा—

ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्राऽन्यमन्यमुप तिष्ठन्त रायः ।[३]

रायः (वैभवः) रथस्य चक्रमिवावर्तितो भवति । ह्यः एकस्य पार्श्वे आसीत् अद्यापरस्य पार्श्वेऽस्ति । श्वः तृतीयस्य पार्श्वे भविष्यति ।

लौकिकसंस्कृतवाङ्मये लक्ष्मीविषये महाकवेर्बाणभट्टस्य विचाराः एतादृशाः सन्ति । यथा—"लब्धापि खलु दुःखेन पाल्यते । न परिचयं रक्षति । न अभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । अद्यापि न क्वचिदपि निर्भरम् आबध्नाति पदम् ।....यथा यथा चेयं चपला दीप्यते, तथा तथा दीपशिखा इव कज्जलमलिनमेवकर्म केवलं उद्वमति ।"[४]

---

१. ऋग्वेदः—१०.१९१.३; अथर्ववेदः ६.६४.२, तैत्तिरीयब्राह्मणम्—२.४३.४.५

२. ऋग्वेदः-१०.१९१.४; अथर्ववेदः—६.६४.३; तैत्तिरीयब्राह्मणम्—२.४.४.५

३. ऋग्वेदः १०.११७.५

४. कादम्बरी (व्याख्याकारः पण्डितकृष्णमोहनशास्त्री) चौखम्बासंस्कृतसंस्थानं, वाराणसी चतुर्थसंस्करणम् संवत् २०३३, सन् १९७६) पृष्ठसंख्या ३२०-३२१

धनस्यार्जनं न केवलमात्मार्थे करणीयम् । धनार्जनं परेषां हिताय, बन्धुबान्धवानां हिताय, कर्तव्यम् । अथर्ववेदस्यैकस्मिन् मन्त्रे एतादृशं वर्णनमृषिणा कृतम् । यथा—

शतहस्त समाहर सहस्रहस्त सं किर ।[१]

शतहस्तैधनार्जनं कर्तव्यं सहस्रहस्तैः तस्य वितरणं करणीयम् ।

यजुर्वेदे उक्तं कस्यापि धनस्य लोभो न करणीयः । त्यागभावेन धनस्योपभोगः कर्तव्यः । यथा—

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किं च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥[२]

अन्नोत्पादनस्य सम्बन्धे कथितमृग्वेदे यः कोऽपि जनः अन्येषां जनानां ध्यानमकृत्वैव स्वार्थे एव कृषिकर्मकृत्वान्नमुत्पादयति तस्यान्नोत्पादनं व्यर्थमस्ति । एव स्वार्थदृष्ट्योत्पादितमन्नं मनुष्यं विनाशयति । यथा—

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।[३]
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥

अस्मिन्मन्त्रे स्वकथ्यं पूर्णरूपेण दृढसङ्कल्पेन प्रस्तौति यत् सत्यमहं ब्रवीमि स्वार्थपूर्णविधिनोत्पादितमन्नमन्नोत्पादकस्य जनस्य वधं करोति । यो न देवायार्पयति न च मित्राय ददाति अपितु स्वयमेवान्नस्य भक्षणं करोति सः केवलं पापमेवाश्नाति ।

अन्नब्रह्मविवेचनप्रसङ्गे तैत्तिरीयोपनिषदि एतादृशः भावः प्राप्यते । ऋषिः कथयति यत् योऽन्नार्थिभ्योऽन्नं न प्रयच्छति स्वयमेवान्नं भक्षयति । तमन्नं भक्षयन्तं पुरुषमहमन्नमेव भक्षयामि । यथा—"यो मा ददाति स इदेव मा३वाः । अहमन्नमन्नमदंतमा३उद्मि ।"[४]

अस्माकमृषिभिः न केवलं मानवानां चिन्तनमुपस्थापितमपित्वस्मिन् जगति पशुपक्षिणामपि चिन्तनं कृतम् । गृहस्थाश्रमे गृहस्थानां कृते पञ्चमहायज्ञानां विधानं विहितम् ।[५] पञ्चमहायज्ञेषु सन्ति देवयज्ञः, ब्रह्मयज्ञः, भूतयज्ञः, पितृयज्ञः नृयज्ञः । नृयज्ञः अतिथिसेवास्ति तैत्तिरीयोपनिषदि "अतिथिदेवो भव"[६] सर्वेषां मानवानां कृते उपदेशोऽस्ति । भूतयज्ञे तु निखिलपशुपक्षिणां कृते "बलिवैश्वदेवस्य" विधानमत्याबश्यकरूपेण विहितं सर्वेभ्यः गृहस्थेभ्यः ।

---

१. अथर्ववेदः ३.२४.५

२. यजुर्वेदः ४०.१

३. ऋग्वेदः १०.११७.६

४. तैत्तिरीयोपनिष्द्-३.१०.६

५. आश्वालायनगृह्यसूत्रम् चतुर्थोऽध्यायः, पारस्करगृह्यसूत्रम्-२.९ प्रायः सर्वेषां गृह्यसूत्राणां विषयोऽयं वर्णितः ऋषिभिः । मनुस्मृतिः ३.६५ "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ मनु. ३.७०"

६. तैत्तिरीयोपनिषद्—१.१०.२

श्राद्धतर्पणावसरे स्वपूर्वजैः सहान्येभ्यः मानवेभ्यः, ऋषिभ्यः जलाञ्जलिः प्रदीयते । अनेनैव सह नागसर्पादिभ्यः जीवेभ्यः जलाञ्जलिं दत्वा तेषां तृषाशान्त्यर्थमस्माकमृषिभिः विधानं निर्मितम् । कीदृशी सद्भावपूर्णादृष्टिरस्ति अस्माकमृषीणाम् ।

विश्वबन्धुत्वभावनया परिपूर्णाः ब्रह्मज्ञानिनः ऋषयः कथयन्ति-युष्माकं सर्वेषां जलं समानमस्तु, अन्नं समानं भवतु । युष्मान् समाने बन्धने बध्नामि । यूयमेकविधबन्धने तिष्ठत ।

यथा—समानी प्रपा सह वोऽन्नभागः समानेयोक्त्रे सह वो युनज्मि[१]

यदा जनानां हृदयेषु ईर्ष्याद्वेषदम्भपाखण्डादीनां स्थानं न भवति, एतेषां सर्वेषां दोषाणां पूर्णतया निराकरणं भवति, विचारेषु हृदये, च परिवर्तनं जायते तदा तेषां विचाराः उत्तमाः भवन्ति । जनाः अपरेषां दुःखं दृष्ट्वा दुःखमनुभवन्ति, अपरेषां सुखेन सुखमनुभवन्ति, अन्येषामुन्नतिं दृष्ट्वा हर्षिताः भवन्ति तदैव मनुष्याणामन्तर्मनसि अन्येषां हितकरणाय भावनोद्भवति, हृदयं विशालं भवति । "परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनमिति" सिद्धान्तमाचरन्ति । निखिलवसुन्धरा कुटुम्बमिव प्रतिभाति । "वसुधैव कुटुम्बकम्"[२] इति भावना स्वयमेवोत्पद्यते । भेददृष्टिः स्वयमेव समाप्यते । जनाः स्वयमेव तथैव सर्वेषु प्राणिषु स्निह्यन्ति यथा धेनुः स्ववत्से स्निह्यति । अस्मिन् प्रसङ्गेऽथर्ववेदीयपैप्पलादसंहितायां मन्त्रः उल्लिखितोऽस्ति । यथा—

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।
अन्योऽन्यमभिनवत वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥[३]

भवतां समेषां मध्यतः विद्वेषं दूरीकृत्याहं सहृदयतां सौमनस्यञ्च स्थापयामि यथा धेनुः नवजाते वत्से स्निह्यति तथैव भवन्तः सर्वे परस्परं स्नेहं कुर्वन्तु ।

अथर्ववेदीयपैप्पलादसंहितायाः अन्यस्मिन् मन्त्रे विश्वबन्धुत्वभावनायाः सन्देशः उपलभ्यते । बन्धवः परस्परं द्वेषं न कुर्वन्तु भगिनी परस्परं ईर्ष्यां न करोतु । सर्वे ऐकमत्ये भवन्तु । तुल्यव्रतयुक्ताः भवन्तु, मधुरं वदन्तु । यथा—

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥[४]

समग्रो हि वैदिकवाङ्मयः निखिललोकहिताय प्रवर्तते । "तमसो मां ज्योतिर्गमये" त्यस्य वाक्यार्थस्य प्रकाशः प्रायः मन्त्रार्थेषु निगूढो वर्तते । अत एवोच्यते त्रैलोक्यज्ञानदो वेद इति ॥

१. अथर्ववेदः ३.३०.६

२. अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ पञ्चतन्त्रे परीक्षितकारके सिंहकारकमूर्खब्राह्मणकथा श्लोकसंख्या-३७; मोतीलालबनारसीदासः दिल्ली १९९९

३. पैप्पलादसंहिता-५.१९.१

४. पैप्पलादसंहिता–५.१९.३

एवमेव वैदिकवाङ्मयस्य सिंहावलोकनेन स्पष्टतया ज्ञायते यदस्माकमक्षयमूलनिधिस्वरूपे वेदे देवानां प्रार्थना: स्तुतय: याचना: एव न सन्ति अपित्वत्र बहुजनहिताय बहुजनसुखाय, विश्वबन्धुत्वदृष्ट्यात्युत्तमाभिव्यक्तिरस्ति। न केवलं वैदिकवाङ्मयेऽपितु लौकिकसंस्कृतस्य काव्येषु रूपकेषु विश्वबन्धुत्वभावना पूर्णरूपेण पल्लविता पुष्पिता दृश्यते। एवं वयं पश्याम: यत् धार्मिकानुष्ठाने पूर्णे सति सर्वेषां कृते मनुष्येण कामना क्रियते यथा—

सर्वेभवन्तु सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत्॥

अस्मिन् संसारे सर्वे प्राणिन: सुखिन: भवन्तु सर्वे रोगरहिता: भवन्तु। सर्वे कल्याणमधिगच्छन्तु, कोऽपि दु:खस्य भागी नास्तु।

संस्कृते व्याकरण-वैभवम्

डॉ. जयमन्तमिश्रः

वेद-वेदाङ्ग-सहितानां संस्कृतशास्त्राणां सम्यग्ज्ञानमवाप्तुं व्याकरणमेव प्रमुखं साधनं भवतीति निश्चिन्वन्ति विपश्चितः। पद-पदार्थ-ज्ञान-द्वारैव सामान्य-विशेष-विषयाणां परिज्ञानं जायते। व्याकरणेन च पद-पदार्थानामवबोधो भवति। अतएव व्याकरणं षट्स्वपि वेदाङ्गेषु मुखमिव सर्वतः प्रधानं स्थानं लभते।[१] एवं हि व्याकरणं सर्वशास्त्रोपकारकम्,[२] सर्ववेद-पारिषदञ्च[३] स्वीक्रियते। अन्यानि हि अङ्गानि स्वीयं स्वीयमङ्गत्वं विषय-विशेष-निरूपणेन साधयन्ति, व्याकरणं हि खलु समस्तेषु वेदेषु निर्दिष्टानां 'बहुलं'-रूपाणां विविध-विध-प्रयोगाणां व्याकृतिं विदधत् लौकिकानामपि समस्तानां शब्दानां प्रकृति-प्रत्ययादिप्रतिपादन-पुरस्सरम् अर्थान् समवबोधयति इति हेतोः सर्ववेदपारिषदम् (साधारणम्) इति सर्वेष्वङ्गेषु प्रधानमिति निर्णीयते। एवं प्रधानीभूतस्य व्याकरणस्य प्रवचनम् सर्वतोऽधिकं समपेक्षितमिति सृष्टेः प्रारम्भकालादेव प्रारभत। एतच्च व्याकरण-प्रवचनं निरन्तरं प्रवर्तमानं प्रवर्धमानं सत् प्रभूत-वैभव-समन्वितं महासागरायमाणमभूत्।

जगद्विधातु ब्राह्मण आरभ्य महर्षि-पाणिनिं यावत् व्याकरणस्य अनेके सम्प्रदाया, अनेके सिद्धान्ता, अनेके प्रक्रिया-मार्गा, विविधानि च आख्यानानि समजायन्त। व्याकरण-वैभवस्य प्रदर्शन-प्रसङ्गे प्रकृते, विस्तरभिया, केवलं दिङ्मात्रं निर्दिश्यते। एवं हि अनुश्रूयते—

समुद्रवद् व्याकरणं महेश्वरे तदर्धकुम्भोद्धरणं बृहस्पतौ।
तदभाग-भागाच्च गतं पुरन्दरे कुशाग्र बिन्दून् पतितं हि पाणिनौ॥[४]

यान्युज्जहार माहेन्द्राद् व्यासो व्याकरणार्थवत्।
पद-रत्नानि किं तानि सन्ति पाणिनि-गोष्पदे॥[५]

---

१. छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥ पाणिनीय-शिक्षा।

२. काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्। पाणिनीयं महाशास्त्रं पद-साधुत्व-लक्षणम्। सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं, त्याज्यं न किञ्चन॥ पाराशरोपपुराणम्।

३. सर्ववेद-पारिषदं हीदं शास्त्रम्। इति "पूर्वापर प्रथम"-२/१/५७। इति सूत्रे महाभाष्यम्।

४. सारस्वत-भाष्ये।

५. महाभारतस्य मनबोध-टीकायाम्।

एतेन पाणिनेः पूर्वं बहूनि व्याकरणानि आसन्निति निश्चीयते । तेषु विशेषतश्चर्चितानाम्—

(क) पूर्वपाणिनि-कालिकानां व्याकरणानां दिग्दर्शनम्—

(१) ब्राह्म-व्याकरणम्—

वेदादिज्ञान-विज्ञानानामिव व्याकरणस्यापि प्रादुर्भावो ब्राह्मणः सकाशादेवाभूदिति ब्रह्मणा प्रोक्तम् प्रथमं ब्राह्म-व्याकरणम् ।

(२) ऐशान-व्याकरणम्—

महेश्वरादेव अक्षर-समाम्नायमधिगम्य[१] महर्षिपाणिनिः कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तवान् । प्रत्याहार-सूत्राणि च माहेश्वर-सूत्राणि प्रोच्यन्ते । अतः ईशानेन प्रोक्तं द्वितीयम् ऐशान-व्याकरणम् ।

(३) बार्हस्पत्य-व्याकरणम्—

"बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां महाभाष्य-प्रामाण्यात् इन्द्रः गुरोः बृहस्पतेः दिव्यं वर्ष-सहस्रं यावद् व्याकरणमधीतवान् । एवं हि बृहस्पतिना प्रोक्तम् बार्हस्पत्य-व्याकरणम् ।

(४) ऐन्द्र व्याकरणम्—

"वाग्वै पराच्यव्याकृता वदत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन् इमां नोचं वाचं व्याकुर्विति । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ।"[२] एतेन इन्द्र एव प्रथमं प्रकृति-प्रत्यय-विभागेन वाचं व्याकृतवान् । एवञ्च तेन प्रोक्तम्-ऐन्द्रव्याकरणम् ।

(५) वायव्य-व्याकरणम्—

वायुः "शब्दशास्त्रविशारदः"[३] इतिकथनात् यमलाष्टकतन्त्रे वायव्य-व्याकरणस्य च समुल्लेखात् वायुना प्रोक्तमासीद् वायव्य-व्याकरणम् ।

(६) भारद्वाज-व्याकरणम्—

"बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाजः ऋषिभ्यः व्याकरणं प्रोवाच"इति समुल्लेखात् "ऋतो भारद्वाजस्य"[४] इति सूत्रे पाणिनि कृत-निर्देशाच्च भारद्वाज-पूर्वज-भरद्वाजस्य सङ्केतेन भरद्वाजो वैयाकरण आसीत् । तेन प्रोक्तम्-भारद्वाज-व्याकरणम् ।

---

१. येनाक्षर-समाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरण-प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ पाणिनिशिक्षा ।

२. तैत्तिरीय-संहिता

३. वायुपुराणम् २/४४ ।

४. ७/२/६३ ।

(७) **भागुरि-व्याकरणम्—**

"षष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
आपं चैव हलान्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥[१]

इत्यस्मिन् श्लोक-वार्तिके आचार्यभागुरि-मतोल्लेखात् आसीद्-भागुरिर्वैयाकरणः । तस्यासीद् भागुरि-व्याकरणम् ।

(८) **पौष्करसादि-व्याकरणम्—**

"चयोद्वितीया शरि पौष्करसादेरितिवाच्यम्"[२] इति वार्तिक-निर्देशात् पैष्करसादि-व्याकरणस्यास्तित्वम-वगम्येत ।

(९) **"वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वद्धम्"[३]**

इति सूत्र-भाष्ये, 'कम्बलचारायणीयाः, ओदन-पाणिनीयाः, घृतरौढीयाः' इत्याद्युदाहरणात् चारायण-वैयाकरणस्य विद्यमानत्वमवगम्यते । पुरु-कृतेच्छच्छ्रयोः' इति चारायणसूत्रमपि उयते । पुरुशब्दस्य छेपरे, कृत-शब्दस्य च्छ्रेपरे अन्त्यस्य सूत्रेणानेन लोपो भवति । तेन पुरुच्छदनम् 'पुच्छम्', कृतच्छ्रयम् 'कृच्छ्रम्' इति सिद्धयति । एतेन चारायण-व्याकरणमपि सूच्यते ।

(१०) **काशकृत्स्न-व्याकरणम्—**

काशकृत्स्नेन प्रोक्तं व्याकरणं काशकृत्स्नम् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी[४] इत्यादि प्रयोगात् काशकृत्स्नव्याकरणं प्रवर्तमानमासीत् ।

(११) **शान्तनव-व्याकरणम्—[५]**

फिट्सूत्रप्रवक्ता आसीत् शान्तनुः । तस्य सूत्राणि शान्तनव-सूत्राणि कथ्यन्ते । अतोहि प्रावर्तत तस्य शान्तनवं व्याकरणम् ।

---

१. अव्ययादाप्सुपः २/४/८२ इति सूत्रे वार्तिकम् ।

२. ङ्णोः कुक् टुक् शरि ८/३/२८ इति सूत्रे वार्तिकम् ।

३. १/१/७३ इति सूत्र-भाष्ये ।

४. एको गोत्रे ४/१/९३ इति सूत्र-भाष्ये ।

५. 'फिट्' इति प्रातिपदिकस्य प्राचो संज्ञा। तस्य स्वरविधायकसूत्राणि फिट्सूत्राणि 'शान्तनुराचार्यन्तसूत्रप्रणेता इति द्वारादीनाञ्चे' ति सूत्रे हरदन्तः। द्र. सिद्धान्तकौमुदी फिट्सूत्रान्तशेखर-व्याख्या ।

(१२) माध्यन्दिनि-व्याकरणम्—

(१३) वैयाघ्रपदव्याकरणम्—

"ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसांच"[१] ति सूत्रे काशिकावृत्तिः उशनसः सम्बोधने हे उशनः, हे उशनन्, हे उशन इति माध्यन्दिनि-व्याकरणानुसारेण रूपत्रयं निरूपयति । एतत् प्रसङ्गे हि—

"साम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
माध्यन्दिनिर्वष्टि, गुणंत्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥"इत्युद्धरति ॥

"इकः षण्ढेऽपि सम्बुद्धौ गुणो माध्यन्दिनेष्यते" "अस्य सम्बुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः" इति प्रकृतसूत्र-वार्तिकम् उपर्युक्त माध्यन्दिनि-मतमेवानुसरन्ति । एतेन माध्यन्दिनि व्याकरणस्य तथा 'दशका वैयाघ्रपदीयाः' इत्युल्लेखात् वैयाघ्रपदव्याकरणस्यास्तित्वं समवगम्यते ।

१४. रौढि-व्याकरणम्—

पूर्वं चारायण-व्याकरण-प्रसङ्गे 'वद्धिर्यस्य (१/१/७३) इति सूत्र-भाष्ये 'घृतरौढीया' इति प्रयोगाः प्राप्यते इति प्रतिपादितम् । घृतप्रधानो रौढिः-घृतरौढिः, तस्य छात्रा घृतरौढीया इति व्याचष्टे काशिका ।

"गोत्रावयवात् (४/१/७६) इति सूत्र-भाष्ये

"सिद्धं तु रौढादिषूयसंख्यानात्" इत्युल्लेखाच्च रौढि-व्याकरणमासीदिति सूच्यते ।

(१५) शौनकि-व्याकरणम्—

"करोतेरपि कर्तृत्वे दीर्घत्वं शास्ति शौनकिः"[२] तेन करोतेः कर्तरिल्युटि दीर्वे 'कारण' इति सिद्धयति । "धाञ्कृञोस्तनु नह्योश्च बहुलत्वेन शौनकिः"[३] इत्याद्युल्लेखात् शौनकि-व्याकरणमासीत् ।

(१६) गौतम-व्याकरणम्—

"आचार्यायसर्जनश्चान्तेवासी[४]"ति सूत्र भाष्ये 'आपिशल-पाणिनीय-व्याडीय-गौतमीयाः' इति प्रतिपादनात्, "प्रथमपूर्वोहकारश्चतुर्थः तस्य संस्थानं प्लाक्षि-कौण्डिन्य-गौतम-पौष्कर-सादीनाम्" इति तैत्तिरीय-प्रातिशाख्य-वचनाच्च गौतम-व्याकरणस्थ सत्ता प्रतीयते ।

१. ७/१/९४ । इति सूत्रे ।
२. चरकटीकायां जज्झटः ।
३. भट्टिकाव्ये जयमङ्गलाचार्यः ।
४. ६/२/३६ इति सूत्र-भाष्ये ।

(१७) व्याडि-व्याकरणम्—

उभयप्राप्तौ कर्मणि (२/३/६६) इति सूत्र-भाष्ये 'शोभना खलु दाक्षायणस्य "संग्रहस्य" कृतिः' इति संग्रहः ग्रन्थ-कर्ता दाक्षायणो व्याडिः (दाक्षी-पुत्र-दाक्षेयस्य[१] पाणिनेः मातुलेयः) वैयाकरणरूपेण प्रसिद्धः ।

"शेश्छन्दसि बहुलम्" ६/१/७० इति सूत्र-परिभाषा-वत्तौ पुरुषोत्तमदेवः "इकां याण्भि र्व्यवधानं व्याडि-गालवयोरिति वाक्यम्" इत्येवं प्रतिपादयन् व्याडे र्वैयाकरणत्वं सुसाधयत् । एतेन तस्य संग्रहात्मकं व्याकरणमासीत् ।

उपर्युक्ताः सप्तदश आचार्या व्याकरण-प्रवक्तारः पाणिन्येष्टेकनामतोऽनुल्लिखिताः । पाणिनिना अष्टाध्याय्यां निर्दिष्टाः दश आचार्याः सन्ति—१. आपिशलिः[२] २. काश्यपः,[३] ३. गार्ग्यः,[४] ४. गालवः,[५] ५. चाक्रवर्मणः,[६] ६. भारद्वाजः,[७] ७. शाकटायनः,[८] ८. शाकल्यः,[९] ९. सेनकः,[१०] १०. स्फोटायनः[११] इत्येतेषां सप्तदशसु सूत्रेषु, इतो भिन्नानां देश-विशेष-सूचकानाम् उदीचाम्, प्राचाम् आचार्याणाम्, अन्येषाञ्च 'सर्वेषाम्,' 'आचार्याणाम्,' शिष्टानाम् इत्येवं रूपेण अष्टादशसु सूत्रेषु च समुल्लेखोऽस्ति ।

उपर्युक्त-संक्षिप्तेनापि विवरणेन सम्यगवगम्यते यत् महर्षि-पाणिने पूर्वमपि व्याकरणं महता वैभवेन समन्वितमासीत् । किन्तु—

एतेषु अष्टानामेव शाब्दिकानां तेषां व्याकरणानाञ्च प्रसिद्धिर्वर्तते ।

उक्तञ्च—

ब्राह्ममैशानमैन्द्रं च प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।
त्वाष्ट्रमापिशलं चेति पाणिनीयमथाष्टकम् ।।

---

१. दक्षस्य पुत्री दाक्षी तस्या अपत्यं पुत्रः दाक्षेयः पाणिनिः । 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षी पुत्रस्य पाणनेः' इत्यभियुक्त-वचनम् । दक्षस्य पुत्रः दाक्षिः तस्यापत्यं पुमान् दाक्षायणो व्याडिः । व्याडेः पाणिनिः पैतृष्वस्रेय आसीत् ।

२. वा सुप्यापिशलेः ६/१/९२.

३. तृषि मृषिकृषेः काश्यपस्य १/२/२५

४. ओनो गार्ग्यस्य ८/३/२०/७/३/००/८/४/६७

५. अङ्गार्ग्य गालवयोः ७/३/९९/ ८/४/६७/६/३/६१/७/१/७४

६. ईङ्चाक्रवर्मणस्य ६/१/१३०

७. ऋतो भारद्वाजस्य ७/२/६३

८. लङः शाकटायनस्यैव ३/४/१११/८/३/१८/८/४/५०

९. लोपः शाकल्यस्य ८/३/१९/१/१/१६/८/४/६७/६/३/१/१२७

१०. गिरेश्च सेनकस्य ५/४/११२

११. अवङ्स्फोटायनस्य ६/१/१२३

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमर-जैनेन्द्रा जयन्त्यष्टौ च शाब्दिकाः ॥

एतेष्वपि पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयमेव व्याकरणम् जगति सर्वातिशायि सज्जयति । यथाहि उदयति सवितरि गगने सर्वाणि नक्षत्राणि निष्प्रभाणि भवन्ति, तथैव चकासति पाणिनीये भानौ अन्यानि व्याकरणानि मतिनानि संजातानि । अतश्च—

"पाणिनीयं शब्दशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम् ।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ॥"

इत्येष समुद्घोषः समजायत ।

एतत् समुद्घोषस्य बीजं निर्दिशति भगवान् पतञ्जलिर्महाभाष्ये पस्पशाह्निके । पाणिनीयं व्याकरणमिदं लौकिकानां वैदिकानाञ्च समस्तानां शब्दानां लघुनोपायेन यथा व्युत्पत्तिं विदधाति न तथा व्याकरणान्तरम् । 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमि'ति सामान्यतः व्याकरणस्य प्रयोजनं निर्दिशन्नपि महर्षिः विशेषतः पाणिनीय-व्याकरणस्यैव महत्त्वाधायकम् प्रयोजनं प्रतिपादयति विजानते विज्ञाः । इदमेव हि कारणं विद्यते विश्वस्मिन् एतद् व्याकरणस्य अध्ययनाध्यापनयोः प्रचार-प्रसारयोश्च । अतएव महर्षिपाणिनिः विश्वस्य शाब्दिकेषु श्रेष्ठः प्रेष्ठ-श्चेति स्वीक्रियते सर्वैः ।

पाणिनेः परवर्तिनोऽपि शाब्दिका व्याकरणस्य समृद्धिं प्रवर्धमाना आसन्निति निम्नलिखितै—

व्याकरणैरवगम्येत—

१. कातन्त्र-व्याकरणम्

२. चन्द्रगोमिनः चान्द्र-व्याकरणम्

३. क्षपणक-व्याकरणम्

४. देवनन्दिनः जैनेन्द्रव्याकरणम्

५. वामनस्थ विश्रान्तविद्याधर-व्याकरणम्

६. अकलङ्कस्य-जैनशाकटायनम्

७. पाल्यकीर्तेः-पाल्यकीर्तिः व्याकरणम्

८. शिवस्वामिनः-शिवस्वामिव्याकरणम्

९. भोजदेवस्य-सरस्वतीकाष्ठाभरणम्

१०. बुद्धिसागरस्य-बुद्धिसागर-व्याकरणम्

११. हेमचन्द्रस्य-हैम-व्याकरणम्

१२. भद्रेश्वरसूरेः-क्षपणक-व्याकरणम्

१३. अनुभूतिस्वरूपस्य-सारस्वतव्याकरणम्

१४. वोपदेवस्य-मुग्धबोध-व्याकरणम्

१५. क्रमदीश्वरस्य-जौमर-व्याकरणम्

१६. पदमनाममिश्रस्य सुपदमव्याकरणम्

१७. रूपगोस्वामिनः हरिनामामृतव्याकरणम्

१८. बलरामपञ्चाननस्य-प्रबोधप्रकाश-व्याकरणम् ।

इदमत्रावधेयम्-यथाहि-विशालवटवृक्षस्य अधश्छायायां जायमाना स्तरवस्तनिमानमादधानाः स्वलघिमानं प्रदर्शयन्ति, तथैव इमानि उपर्युक्तानि व्याकरणानि पाणिनीयव्याकरणस्य पुरतः स्व लघुतां प्रकटयन्ति ।

एतद् भिन्नान्यपि दशपञ्चदशानि निम्नस्तराणि प्रबोधचन्द्रिका-बालबोध-द्रुतबोधादीनि व्याकरणानि सन्ति यानि बालानां सुख-बोधाय पण्डितै रचितानि ।

एतेन विज्ञायते यत्-ब्रह्मेशन-हिमालयात् प्रभवन्ती व्याकरण-सरित् निरन्तरं प्रवहन्ती विद्वन्मानस-सरोवरं प्रपूरयन्ती पदार्थजातं प्रकाशयति पल्लवयति, सफलयति च ।

एवं सत्यपि पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयमेव व्याकरणं जगति सर्वातिशायि सञ्जातम् । यथाहि उदयति सवितरि गगने सर्वाणि नक्षत्राणि निष्प्रभाणि भवन्ति, तथैव प्रोक्ते पाणिनीये प्रकाशयति च एतद्भानौ अन्यानि व्याकरणानि मलिनानि सञ्जातानि । अतश्च—

"पाणिनीयं शब्दशास्त्रं पदसाधुत्व-लक्षणम् ।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन ।।"

इत्येष समुद्घोषः समजायत ।

एतत् समुद्घोषस्य बीजं निर्दिशति भगवान् पतञ्जलिः महाभाष्य-पस्पशाह्निके । पाणिनीयं व्याकरणमिदं लौकिकानां वैदिकानाञ्च समस्तानां शब्दानां लघुनोपायेन यथा व्युत्पत्तिं विदधाति न तथा व्याकरमान्तरम् । "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्" इति सामान्यतः व्याकरणस्य प्रयोजनं निर्दिशन्नपि महर्षिः विशेषतः पाणिनीय-व्याकरणस्यैव प्रयोजनं प्रतिपादयति इति विजानते विज्ञाः । इदमेव च कारणं विद्यते विश्वस्मिन्, एतद् व्याकरणस्य अध्ययनाध्यापनयोः, प्रचार-प्रसारयोश्च । अतएव महर्षि-पाणिनिः विश्वस्य सर्वप्रधानवैयाकरण इति स्वीक्रियते सर्वैः ।

वाल्मीकि-रामायणे सङ्केतितानां नवानां व्याकरणानां निर्धारणम्—

आदिकाव्यरामायणस्य प्रणेता प्राचेतसमहर्षिवाल्मीकिः महर्षि-पाणिनेः पूर्ववर्ती आसीदिति निश्चिन्वन्ति प्रज्ञावन्तो विपश्चितः । रामायण-साक्ष्येण वाल्मीकिः भगवतो रामभद्रस्य समसामयिक इत्यपि प्रमाणयन्ति प्रामाणिकाः । "महर्षिवाल्मीकि-पाणिन्योः पौर्वापर्यम्"[१] इति शीर्षके शोधात्मक-निबन्धे मयापि विविधैस्तर्कैः प्रमाणैश्च

१. प्रबन्धकुसुमाञ्जलिः पृ. ३५ ।

महर्षि-वाल्मीकेः पूर्ववर्तिनं पाणिनेश्च ततः परवर्तित्वं साधितम् । एवं हि रामायणे किष्किन्धाकाण्डे उत्तरकाण्डे च वाल्मीकिः श्रीरामभद्रमुखेन कथयति यत् कपीन्द्रेण हनुमता नूनं कृत्स्नं व्याकरणमधीतम् । यतोहि बहुव्याहरतापि एतेन न किञ्चिदपि अपशाब्दितम् अतोहि हनूमान् नवानामपि[१] व्याकरणानां सम्यगर्थं विजानीते । विशिष्टार्थं 'ससंग्रहं,' सूत्र-वृत्यर्थ-पदं च[२] सम्यगवमत्य तत्र निष्णातो विद्यते ।

एवञ्च पाणिनीय-व्याकरणात् वाल्मीकि-राभायणस्य पूर्ववर्तित्वे रामायणे सङ्केतितेषु नवसु व्याकरणेषु पाणिन्यष्टकस्य असंग्रहात् पाणिनीयातिरिक्तानि कानि तानि नवव्याकरणानीति जिज्ञासां समादधतो विपश्चितः— 'ब्राह्मम्, माहेश्वरम्, ऐन्द्रम्, बार्हस्पत्यम्, भारद्वाजम्, गार्ग्यम्, गालवम्, काश्यपम्, गौतमञ्चेति नव व्याकरणानि निर्धारयन्ति एवमेव "ससूत्रवृत्यर्थपदं महार्थं 'संग्राहम्' सिद्धयति वै कपीन्द्रः" इत्यत्र ससंग्रह-घटक-'संग्रह' शब्देन व्याडिकृत-संग्रहग्रन्थस्य संकेतो न भवति, यतः संग्रहग्रन्थ-प्रणेताव्याडिः पाणिनेर्मातुलेयः समसामयिक आसीत् । अतः संग्रहनामको ग्रन्थः एकः प्राचीन एवासीत् ।

पाणिन्यष्टकेन शब्दसाधुत्वानुशासने माहेश्वर-वर्ण समाम्नायस्य मुख्याधारत्वम्—

लोकप्रसिद्धमातृकापदेनैव वर्ण-ज्ञान-संभवेऽपि महर्षि-पाणिनये महेश्वरकृतो वर्णसमाम्नायोपदेशः किमर्थ इति जिज्ञासां समादधत् प्राह महर्षि-पतञ्जलिः 'वृत्तिः समवायार्थो वर्णानामुपदेशः' इति । अर्थात् महेश्वरेण पाणिनये कृतस्य उच्चारणात्मकोपदेशस्य प्रयोजनं वरीवर्ति वृत्ति-समवायः । अत्र वृत्तिः शास्त्र-प्रवृत्तिः, समवायः अइउण् इत्यादि वर्णानाम् आनुपूर्व्येण सन्निवेशः । तत्र वृत्ति-समवाय इत्यस्मिन् त्रिविधसमासेन प्रयोजन-त्रयं सिद्धयति ।

१. वृत्तये समवाय इति प्रथमचतुर्थीसमासपक्षे-वृत्तये-इकोयणचीत्यादिशास्त्रस्य लाघवेन प्रवृत्तये-समवायः अइउण् इत्यादि-वर्णानां क्रमेण सन्निवेशः इत्यर्थः । वर्णसमवायादेव अजादि संज्ञाः सिद्धयन्ति, येन 'इकोयणाचि' इति शास्त्रं लघुभूतं सम्पद्यते, अन्यथा 'इ उ ऋ लृ वर्णानां यवरलाः' इत्येवं गुरुतरं सूत्रं स्यात् ।

२. वृत्यर्थो वा समवायः वृत्तिसमवाय इति द्वितीये कर्मधारयसमासपक्षे वृत्तिशब्दस्य लक्षणया साधुत्वोपयोगि-शास्त्र-प्रवृत्यनुकूलः समवाय इत्यर्थो भवति । यथा इ उ ऋ लृ इति यवरल इत्येतेषाञ्च वर्णसमाम्नाये क्रमेण सन्निवेशात् "इग्यणः सम्प्रसारण" मिति सूत्रे "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" इत्यस्य प्रबृत्ति र्भवति । तथा च यणः स्थाने क्रमेण इग्रूपं सम्प्रसारणं भवति । वर्णसन्निवेशः सत्त्वादेव समसंख्योपपत्तौ यथासंख्यावतार इति द्वितीय-विग्रह-प्रदर्शनस्य फलम् ।

वृत्ति-प्रयोजनो वा समवाय इति तृतीये मध्यमपदलोपि—-समासपक्षे शास्त्रप्रवत्तिः प्रयोजनमाभिलक्ष्य समवायः वर्णानाम् अइउण् इत्यादि-वर्णानां सन्निवेशः कृतोऽस्ति । अर्थात् माहेश्वर-सूत्रेषु अन्तिमवर्ण-सन्निवेशः

१. नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् । बहुव्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशाब्दितम् ॥ रा. किष्कि. ३/२९ । सोऽयं नव व्याकरणार्थ-वेत्ता । तत्रैव उत्तरे ३६/४७ ।

२. असौ पुनर्व्याकरणं ग्रहीष्यन् सूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः । उद्यद्गिरेरस्त गिरिं जगाम ग्रन्थं महद् धारयनप्रमेयः ॥ ससूत्र वृत्यर्थ पदं महर्थिं ससंग्रहं सिद्धयति वै कपीन्द्रः ॥ तत्रैव उत्तरे-३६/४५-४६ ।

अणादि-प्रत्याहार-सिद्ध्यर्थम् । अन्तिमवर्णस्य इत्संज्ञया "आदिरन्त्येन सहेता" इत्यस्य प्रवृत्तिः । ततः अणादि संज्ञक-प्रत्याहारः । तेन च "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इति शास्त्र-प्रवृत्तिर्भवति । णकारादि-वर्णानां सन्निवेशः इत्संज्ञार्थम् । इत् संज्ञा च प्रत्याहार-सिद्ध्यर्थम् । प्रत्याहारश्च शास्त्र-प्रवत्ति-प्रयोजनः इति निर्गलितोऽर्थः । एवं हि पाणिनीयशास्त्रस्य प्रवृत्तौ वर्णसमाम्नायोपदेश एवं आधारायते । वर्णसमाम्नायस्य उपदेशे-उच्चारणे सत्येव अनुबन्धकरणं भवति, इष्टानां वर्णानां ज्ञानञ्च जायते ।

पाणिनीयव्याकरणस्य संस्कृतभाषा-जीवनाधायकत्वम्—

पाणिनेः समयादारभ्य इदानीं यावत् पाणिनीयानुशासनमेव शब्दापशब्द-विवेचने नियामकम् । एतन्नियम-विपरीतं यदि किमप्युच्यते तन्नैव ग्राह्यं भवतीति महर्षि-पतञ्जलिः पस्पशाह्निके "लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्" इति व्याचक्षाणः "योहि उत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत" इत्येतेन सुस्पष्टं प्रत्यपादयन् । महान् वैयाकरणो नागेशभट्टः "उणादयो बहुलम्" इति सूत्र-व्याख्याने शेखरे "पाणिनि-शास्त्र-बोधितानामेवेदानीं साधुत्वम्" इति सिद्धान्तयामास । एवञ्च पाणिनीयं शब्दशास्त्रमेव पद-साधुत्वलक्षणम् इति शब्द-प्रयोक्तृभिः स्वीक्रियते । इदमेव व्याकरणम् संस्कृत-भाषाया विशुद्धं स्वरूपं निर्णीय प्रकाशयति, येन संस्कृतं विश्वस्मिन् एकरूपेण व्यवह्रियमाणांसत् समानमर्थं बिभ्रत् चकास्ति । यदि नाम पाणिनीयं व्याकरणं नियामकं न भविष्यत्, तर्हि यादृच्छिक-प्रयोग-बलात् अपशब्दानां बाहुल्यात् संस्कृत-स्वरूपमेव विनष्टमभविष्यत् ।

एवं सति ये केचन पाणिनीयव्याकरणं संस्कृतभाषा-विकासावरोधकं मन्यन्ते, न ते परीक्ष्यवादिनः । प्राचीनप्राकृतभाषा विकासस्य अधुनातन-परिणाम एवात्र प्रमाणम् ।

उपर्युक्त-संक्षिप्त-विवरणेन संस्कृत व्याकरणस्य वैभवम्, महत्त्वम्, गौरवम्, कार्यम्, नियमनसामर्थ्यम्, एकसूत्र-संयोजनम्, समासेन विविधार्थप्रकाशनम्, संश्लेषण-जनकत्वम्, सूत्रशैल्याः विषय-प्रतिपादनम्, व्यासेन सरलीकरणम् इत्यादीनि विविधानि वैशिष्ट्यानि तस्य कामपि अपूर्वां चमत्कृतिं जनयन्तितमामिति शम् ।

जातबहिरङ्गासिद्धत्वम्

डॉ० के० विष्णु नम्बूदिनि

पाणिनीयसम्प्रदाये प्रक्रियोपयोगिनीषु परिभाषासु **"असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे"** — इति, **"अन्तरङ्गं बलीयः—"** इति च द्वे भृशं पूज्येते। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः युगपत्प्रसङ्गे अन्तरङ्गस्य प्रथमं प्रवृत्तिः **'अन्तरङ्गं बलीयः—'** इत्यनया व्यवस्थाप्यते। प्रवृत्तपूर्वं बहिरङ्गमन्तरङ्गे कर्तव्येऽसिद्धमिति **'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे-'** इत्यनया व्यवस्थाप्यते। 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' (१-४-२) इति सूत्रस्य भाष्ये तु "प्रवृत्तपूर्वं समकालप्राप्तिकं च बहिरङ्गम् अन्तरङ्गे कर्तव्येऽसिद्धं भवति" — इति व्याख्याय द्वे अपि ते व्यवस्थे **"असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे-"** इति वाक्येनैकेन समाहृते। एकेन वाक्येन समाहृतत्वे सत्यपि विषयभेदात् ज्ञापकभेदात् अपवादभेदाच्च पृथगेव ते परिभाषे इतयास्थेयम्। अन्तरङ्गबलीयस्त्वबोधिका परिभाषा अन्तरङ्गपरिभाषेति, बहिरङ्गासिद्धत्वबोधिका बहिरङ्गपरिभाषेति च व्यवहारः सम्प्रदाये प्रसिद्ध एव।

अस्मिन् प्रबन्धे बहिरङ्गपरिभाषा, तदपवादभूता **"नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः"** इत्येषा परिभाषा च विषयः।

हेतुमण्णिजन्तात् दीप्-धातोः लुङः तिपि, च्लेः चङि च "दीप्, णिच्, चङ्, तिप्" इति स्थितिः।

अत्र **"भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्"** (७-४-३) इति सूत्रेण उपधाह्रस्वविकल्पनात्, द्विर्वचनादिकार्येषु कृतेषु **"अदिदीपत्, अदीदिपत्"** इति रूपद्वयमिष्यते।

किन्तु तत्रोपधाह्रस्वे कृते "दिप्, णिच्, चङ्निप्" इत्यवस्थायां **"पुगन्तलघूपधस्य च"** (७-३-८६) इति गुणश्चेत् क्रियेत, पुनः पाक्षिकह्रस्वः क्रियते चेदपि **"अदिदेपत्"** इत्यनिष्टरूपदुर्वारम्। अत्र चङ्परकणिचि परे विहितः उपधाह्रस्वः णिज्मात्रनिमित्तकगुणापेक्षया बहिरङ्गः। तस्यासिद्धत्वात् लघूपधागुणो न प्राप्नोतीति बहिरङ्गपरिभाषया अत्रानिष्टं वार्यते।

"दीप् णिच् चङ्" — इत्येते शब्दांशाः एतेनैव क्रमेण स्थिताः सन्तः उपधाह्रस्वस्याङ्गानि भवन्ति, **'भ्राजभासे'**ति-सूत्रानुरोधेन। उपधाह्रस्वे कृते "दिप् णिच् चङ्" — इति दशायां "दिप् णिच्"इत्येतौ शब्दांशौ तथैव वर्तमानौ लघूपधगुणस्य अङ्गे स्तः। अङ्गं च नाम विध्युपकारकः शब्दांशः। यथा अव्यवहितपौर्वापर्येण वर्तमानौ इगचौ यण्विध्युपकारकशब्दांशौ (इको यणचि इत्यत्र)। सर्वत्रापि प्रत्ययादेशागमविधिवाक्ये विधिः, विध्यङ्गं चेति भागद्वयं पाणिनिः प्रोवाच। प्रकृते लघूपधगुणस्य अङ्गसमुच्चयः उपधाह्रस्वाङ्गसमुच्चयस्य अन्तर्वर्तत इति कृत्वा लघूपधगुणोऽन्तरङ्गः।

ग्रामणिपुत्रः, कार्तिः, उपेयाज, पचावेदम्, नार्पत्यः, नार्मतः इत्यादीन्युदाहरणानि बहिरङ्गासिद्धत्वेन साध्यन्ते । तत्र सर्वत्रापि जातबहिरङ्गासिद्धत्वमन्तरङ्गस्य प्रवृत्तिं प्रतिबध्नाति ।

यथा "कोऽसिचत्" इत्यादौ **"अन्तादिवच्च"** (६.१.८५) इत्यनुशासनानुरोधेन एकादेशनिष्पन्नस्य ओकारस्य परादिवत्वात् षत्वं प्राप्तम्, एवं उपेयाज, पचावेदम् इत्यादावपि अभ्यासह्रस्वत्वम् एत ऐत्वमित्यादीनि प्राप्तानि । षत्वे तुकि च कर्तव्य एकादेशस्यासिद्धत्वं विधाय यथा षत्वप्राप्तिः पाणिनिनैव साक्षात् वारिता, न तथा अभ्यासह्रस्वत्वादिवारणं कृतम् ।

यदि हि पदसंस्कारपक्षमाश्रित्य "पचावेदमि"त्यादीनि साधयितुं शक्येरन् तर्हि तेनैव पक्षेण 'कोऽसिचत्' इत्याद्यपि सिध्यतीति षत्वतुकोरसिद्धवचनं पाणिनेश्नर्थकं स्यात् । तस्मात् षत्वतुकोरसिद्धवचनं बहिरङ्गासिद्धत्वस्य उपलक्षणं भवतीत्यास्थेयम् ।

अथ जातबहिरङ्गासिद्धत्वे सर्वत्र आश्रीयमाणे बहूनीष्टरूपाणि न सिध्येयुः । यथा अक्ष-दिव् + क्विप् + सु इति स्थिते **"दृच्छ्वोः शूडनुनासिके च"** (६-४-१९) इत्येनन क्विपमाश्रित्य वकारस्य ऊठ् क्रियते । बहिरङ्गस्य तस्यासिद्धत्वात् तदाश्रयो यणादेशो न सिध्यति । धात्वन्तर्गतवर्णाश्रयत्वाद् यणादेशोऽन्तरङ्गः । ऊठ् तु बहिःस्थितक्विबाश्रयत्वात् बहिरङ्गः ।

एवं क्ष्माय्-धातोः णिचि **"अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीरक्ष्मामाय्यातां पुण् णौ"** (७-३-३६) इति सूत्रेण पुगागमे "लोपो व्योर्वलि" (६-१-६६) इति यलोप इष्यते । किन्तु बहिःस्थितणिजाश्रयपुको बहिरङ्गतया असिद्धत्वात् वर्णमात्राश्रयो यलोपो न सिध्यति ।

एवं पपुषः, यूनः, इच्छति, या, द्वे-इत्यादीनि इष्टरूपाणि न सिध्यन्ति बहिरङ्गपरिभाषायाः सत्वे ।

बहिरङ्गासिद्धत्वेन सम्भवतां दोषाणां परिहाराय **"नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः"** इति परिभाषासम्प्रदाये स्वीकृताऽस्ति ।

अजानन्तर्ये अन्तरङ्गे बहिष्ट्वं न प्रकल्पते इत्यर्थः परिभाषायाः । बहिष्ट्वं - बहिरङ्गत्वम् । अचः आनन्तर्ये सति यदन्तरङ्गं प्रवृत्तिमर्हति तत्र बहिरङ्गस्य बहिरङ्गत्वं नेति भावः । उद्देश्यभूतस्य अचः निमित्तं प्रति यत्र आनन्तर्यम् अन्तरङ्गप्रवृत्तये आवश्यकं तत्र बहिरङ्गासिद्वत्वं नास्तीति निष्कृष्टः परिभाषाद्यः नागेशादिभिरुन्नीतः । यणप्येवमर्थ-निष्कर्षे सति अक्ष दिव् क्विप् = अक्ष दिऊक्विप्-इत्यादौ ऊठः बहिरङ्गासिद्धत्वाभावात् यणादेशः सिध्यति तथापि अक्षद्य् ऊ क्विप् इति यणादेशे कृते तु "लोपोव्योर्वलि" इति यलोपः प्राप्नोत्येव, यलोपं प्रति बहिरङ्गासि-द्धत्वस्य तेन निष्कर्षेण अवारणात् ।

तस्मात् "तस्मिन्नतरङ्गे कृते पुनः यदन्तरङ्गं प्राप्तं तत्रापि बहिरङ्गासिद्धत्वं नास्ति" — इति परिभाषार्थे पुनरपि दलं निवेशितं नागेशेन ।

"नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः" — इति वाक्यं शब्दमर्यादया तादृशं परिष्कारं न सहते वस्तुतः । किञ्च यथा कथञ्चित् परिष्कारे कृतेऽपि सर्वदोषपरिहारो न सम्पाद्यते । यथा — या, द्वे इत्यादौ बहिरङ्गस्य त्यादाद्यत्वस्य

असिद्धत्वं न नाजानन्तर्यवाक्येन वार्यते । अतिव्याप्तिरपि, यथा — ग्रामणिपुत्र इत्यत्र इष्टं **"इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य"** (६-३-६१) इति बहिरङ्गह्रस्वस्य असिद्धत्वं व्याहन्यते नाजानन्तर्यन्यायेन ।

नागेशस्तु नाजानन्तर्यन्यायस्य प्राचीनोक्तमर्थं तिरस्कृत्य, परिष्कृतमर्थमाविष्कृत्य, अथापि अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः सम्भवात् सर्वथा न्यायमिमं प्रत्याख्यातवान् । एतत्परिभाषाज्ञापकेन हि बहिरङ्गपरिभाषायाः अनित्यत्वमेव बोध्यते इति च स समादधौ ।

यस्मिन् लक्ष्ये जातबहिरङ्गासिद्धत्वेनानिष्टमापाद्यते तत्र तस्या अव्यापारः । यत्रैव इष्टं सम्पाद्यते तत्रैव परिभाषा व्यापारणीया इति सम्प्रदाये स्थिता रीतिः ।

लक्षणैकचक्षुषां तु रीतिरियं नालम्बनयोग्येति कृत्वा जातबहिरङ्गासिद्धत्वस्वीकारे सम्भवतां दोषाणां कार्त्स्न्येन कश्चन समाधिरिहावतार्यते ।

अन्तरङ्गबहिरङ्गपदस्थेन अङ्गशब्देन विधायकवाक्येषु विध्युपकारकत्वेन वर्णिताः शब्दांशाः गृह्यन्ते । यथा **'इको यणचि'** इति पाणिनिवाक्ये इक्, अच् च यणादेशविध्युपकारकत्वेन प्रोक्तौ । प्रायेण तृतीयान्त पञ्चम्यन्तषष्ठ्यन्तसप्तम्यन्तैः अङ्गानि निर्दिश्यन्ते पाणिनीये ।

अन्तरङ्गविधावुपकारकत्वेनोपात्तः यः = कश्चन शब्दांशः बहिरङ्गशास्त्रविधेयः चेत् तस्यासिद्धत्वं परिभाषया प्रतिपाद्यते । अक्ष दि ऊ क्विप् इत्यत्र यणादेशविध्युपकारकशब्दांशः अच्, बहिरङ्गविधेयः ऊठ् भवति । अतः तस्यासिद्धत्वम् ।

"सप्तम्यन्तनिर्दिष्टः विध्युपकारकशब्दांशः बहिरङ्गशास्त्रविधेयः चेदपि तस्य असिद्धत्वं नास्ति" — इति स्वीकारेण जातबहिरङ्गासिद्धत्वस्य सर्वे दोषाः परिहृता भवन्ति । तथा हि — अक्षद्यूरित्यादौ अन्तरङ्गयणादेशे कर्तव्ये बहिरङ्गशास्त्रनिष्पादितोऽपि ऊठ्, "अचि" — इति सप्तम्योपात्तत्वात् न असिद्धः ।

नन्वेवमपि या द्वे इत्यादौ बहिरङ्गस्य त्यदाद्यत्वस्य अन्तरङ्गशास्त्रे सप्तम्युपात्तत्वाभावात् असिद्धत्वं तदवस्थमेवेति चेन्न । **"तद्वानासाम्"** (४-४-१२५), "तदस्यां प्रहरणम्..." (४-२-५७), **"घञः साऽस्यां क्रिया..."** (४-२-५८) इत्यादिसूत्रेषु आसां, अस्यां, सा-इत्यादिनिर्देशात् त्यदाद्यत्वस्य टाब्विधिं प्रतिसिद्धत्व ज्ञापनात् ।

तस्मात् "पूर्वनिमित्तम्, उद्देश्यं, परनिमित्तम्" इति त्रिके परनिमित्तं बहिरङ्गशास्त्रनिष्पादितमपि सिद्धमेव, उद्देश्यपूर्वनिमित्तयोरेव जातबहिरङ्गासिद्धत्वमित्येवं असिद्धपरिभाषायां प्रवृत्तिसङ्कोचकल्पनेन नाजानन्तर्यपरिभाषां विनैव बहिरङ्गपरिभाषा सुस्था भविष्यतीति विद्वांसो विभावयन्तु ॥

। शम् ॥

अवलम्बभूतानां ग्रन्थानां सूचिका :—

१. प्रदीपोद्योतविशिष्टं महाभाष्यम् । २. परिभाषेन्दुशेखरः ।

३. वाक्यार्थचन्द्रिका — परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या ।

४. "असिद्धपरिभाषायाः समग्रमध्ययनम्" — अप्रकाशितः शोधप्रबन्धः

विश्वसंस्कृतौ निरुक्तस्य छात्राचारः

सन्तोषकुमारपाण्डेयः

छात्रशब्दश्छत्रशब्दात् 'छत्रादिभ्यो णः' इति सूत्रेण "ण" प्रत्ययेन निष्पन्नो भवति ।[१] गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रम्, छत्रं शीलमस्येति छात्रः ।[२] छात्राः स्वसंस्कारयोगेन गुरोः प्रदत्तज्ञानेन च तेषां दोषावरणशीलसमन्विता भवन्ति । आचारशब्दः आ + चर् + घञ्[३] प्रत्ययेन निष्पन्नो व्यवहारस्य सदाचरणविशेषस्य च वाचको विद्यते । छात्राणामाचारश्छात्राचार इति । छात्रस्य पार्यायभूतशब्दः शिष्योऽपि शिष्यतेऽसाविति शास् धातोः 'एतिस्तुशासुवृदृजुषः क्यप्'[४] इत्यनेन क्यपि निष्पद्यते । यथा शिष्यः शासनार्हः उपदेशार्हस्तथैव छात्रोऽपि शिष्यते, शासनार्हः उपदेशार्हश्च विद्यते ।

विश्वसंस्कृतौ छात्राणामुपलब्धिर्विद्यते । प्रायः सर्वेषु देशेषु शासनार्थमुपदेशार्थञ्च शिष्याः प्राचीनकालादेव प्रयुक्ता आसन् । वर्तमानकालेऽपि ते उपदिष्टा भवन्ति, शिक्षिता भवन्ति । ज्ञानेनैव बालकानां द्वितीयं जन्म भवति अत एव ज्ञानदाताऽपि पिता कथ्यते ।[५] जनकः पिता केवलं जन्म ददाति परं ज्ञानदानेन गुरुस्तत्र जन्मनः सार्थकतां प्रापयति । 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति कथनं सर्वथा सत्यं वर्तते । अत एव सर्वेषु देशेषु बाल्यकालादेव शिक्षाया व्यवस्था भवति । बालकः प्रथमं तु गृह एव पारिवारिक-पाठशालायां काञ्चित् शिक्षां गृह्णाति । वक्तुं, वर्णान् शब्दान् वा उच्चारयितुं, चलितुं, पदार्थानवगन्तुं तत एव जानाति । तदा तु परिवारस्य सदस्या एव गुरवो भवन्ति, येषामाचरणेनापि स शिक्षां गृह्णाति । भगवद्गीतायां कथितमस्ति यत् श्रेष्ठो ज्येष्ठो वा पुरुषो यद् यदाचरति तत्तदेवान्ये जना अपि आचरन्ति । तस्य श्रेष्ठस्याचरणेन यत्प्रमाणितं भवति लोका अपि तदेवाचरन्ति ।[६]

भारतीया संस्कृतिः प्रायेणातिप्राचीना वर्तते । तस्या गुम्फनं वेदादिसंहितासु ब्राह्मणारण्यकोपनिषदादिग्रन्थेषु षडङ्गेषु च विशेषरूपेण प्राप्यते । भारतीयायाः संस्कृतेश्चित्रं यादृशं तेषु प्राचीनग्रन्थेषु चित्रितमस्ति न

---

१. अष्टाध्यायी-४.४.६२

२. सिद्धान्तकौमुद्याम्-२६४ पृष्ठे

३. हलायुधे-१४७ पृष्ठे

४. अष्टाध्यायी-३.१.१०९

५. जनकश्चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति ।
अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥ — चाणक्यनीतौ ५/२२

६. यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ — भगवद्गीतायाम् - ३/२

तथान्येषु सांस्कृतिकसाधनेषु । तेषु ग्रन्थेषु ज्ञानतत्त्वैः सह साहित्यिक- राजनीतिक-धार्मिकार्थिकसांस्कृतिकादितथ्यान्यपि निबद्धानि विद्यन्ते । वेदादिग्रन्थेषु भारतीयानामादर्शभूता व्यवहारा विशेषेण प्राप्यन्ते । भारतीयच्छात्राणामादर्शान्विता आचाराश्चापि तत्र प्राप्यन्ते। विश्वसंस्कृतौ भारतीयच्छात्राणामाचाराः सामान्येनानुकृताः अनुक्रियन्ते च ।

अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्त[१] मिति । निरुक्तस्य वेदाङ्गत्वं सुविदितम् । 'निरुक्तं श्रोत्रमुच्यत'[२] इत्यनेनाङ्गेषु श्रोत्रस्य या स्थितिः सा स्थितिर्वेदाङ्गेषु निरुक्तस्यापि दृश्यते । श्रोत्रेण संबद्धाः सन्ति शब्दाः । निघण्टौ संकलितानां वेदादिशब्दानां निर्वचनमेव निरुक्तस्य विषयो वर्तते । निरुक्तस्य मूलप्रयोजनमपि निर्वचनं विद्यते । तत्र निर्वचनेऽर्थावबोधनक्रमे सामाजिकानि चित्राणि प्रकाशितानि भवन्ति । तेषु सामाजिकचित्रेषु छात्राचारविषये यच्चित्रं तत्र प्राप्यते तस्याचारचित्रस्य विश्वसंस्कृतौ कीदृशः प्रभावो विद्यते इति शोधपत्रेऽस्मिन् प्रस्तूयते —

आचार्यशब्दस्य निर्वचने यास्केनाचारशब्दो विवेचितः आचार्यः कस्मात्? आचार्यः आचारं ग्राहयति सदाचारं शिक्षयति । [३] सदाचारग्रहणाय के छात्रा योग्याः सन्ति तेषामाचरणञ्च कीदृशं भवेदिति निरुक्ते चित्रितमस्ति । तत्र छात्राणामाचारप्रदर्शने छात्राणां निम्नलिखिता आचारा व्यपदिष्टाः—

उपसन्नता — उपसन्नशब्दः उप + सद् + क्त प्रत्ययेन निष्पन्नो भवति । उपसन्नस्यार्थो भवति शिष्यभावमास्थाय छात्राणां गुरोः समीपे गमनम् । श्रद्धावन्तो गुरोर्निकटभूता हि शिष्या उपसन्नपदवाच्या भवन्ति । उपसन्नभावस्तु शिष्यलक्षणेष्वेकः । निरुक्ते प्रतिपादितमस्ति श्रद्धया अग्निः समिद्ध्यते श्रद्धया च हविः हूयते । भागधेयस्य श्रद्धैव प्रधानमङ्गमस्ति । [४] अतः उपसन्नता छात्राचारेषु प्रधानाङ्गभूता विद्यते ।

अनसूयता — परापवादशीलो निन्दकश्चासूयको भवति । नासूयकोऽनसूयकः । परनिन्दनं छात्राणां प्रतिकूलाचरणं विद्यते । यो हि परनिन्दकः स असूयकः छात्राणां कृते परनिन्दाचरणमशोभनं भवति । परनिन्दारहितस्य शोभनाचारयुक्तस्य छात्रस्य सर्वत्र प्रशंसा भवति । परनिन्दायां गुरोर्दोषप्रकाशनमपि विद्यते । यो हि छात्रो गुरोर्दोषं प्रकाशयति सोऽपि निन्दितोऽसूयको भवति । निरुक्ते गुरो-र्निन्दकोऽसूयको विद्यते । तत्र वर्णितमस्ति यद् गुरोद्रोहः कदापि न कर्त्तव्यः ।[५] गुरोर्निन्दकश्छात्रः उपदेशाय योग्यो न विद्यते ।[६] अत एवानसूयताऽपि छात्राचरणे गण्यते । निन्दारहिताचरणमस्ति मूलतोऽनसूयाचरणम् ।

---

१. ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां सायणाचार्यः ।

२. छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ पा.शिक्ष — ४१-४२

३. निरुक्ते - १/१

४. श्रद्धयाग्निः समिध्यते श्रद्धया हूयते हविः श्रद्धां भगस्य मूर्धनि वचसा वेदमामसि ॥ — ऋग्वेदे — १०.१५१.१ श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् - भगवद्गीतायाम् — ४/३९

५. निरुक्ते — २/१

६. विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् । निरुक्त - २/१ मनुस्मृतौ - २/११४ (तुलनीयम्)

ऋजुता — कपटाचरणरहितः सरलः ऋजुर्भवति । यो हि कपटाचरणयुक्तो विद्यते स कुटिलः कदापि विद्याग्रहणाय नोपयुक्तः । ऋजवे विद्यादानं कर्त्तव्यमिति निरुक्तवचनेन छात्राणामाचरणेषु ऋजुता प्रशस्ता । विद्या ददाति विनयमिति हितोपदेशवचनेन विनीतता एव ऋजुता वर्तते ।[१] ऋज्वाचरणं छात्राचारेषु महत्त्वपूर्णम् ।

यतिभावनम् — यतते चेष्टते इति यतिर्जितेन्द्रियस्य बोधकः । यद्यपि यतिशब्दः परिव्राजकस्य कृतेऽपि प्रसिद्धः परमत्र यतिशब्दो ब्रह्मचारीणां कृते प्रयुक्तो वर्तते । यो हि संयतेन्द्रियो ब्रह्मचर्यव्रतपालकः स एव यतिः । इन्द्रियनिग्रही ब्रह्मचर्योपपन्नः शिष्यः उपदेशग्रहणाय योग्यः । ब्रह्मशब्दो ज्ञानस्य, सत्यस्य, व्रतस्य, यज्ञस्य परब्रह्मणश्च वाचकः । एतेषां विषयाणामाचरणकर्त्ता ब्रह्मचारीति । ब्रह्माचरणं छात्राचरणमस्ति । यतिभावनं संयतेन्द्रियताया आचरणम् । अध्ययनकाले इन्द्रियनिग्रहश्छात्राणामाचारः । अतः संयतेन्द्रियाणां यादृशमाचरणं तादृशमेवाचरणं सर्वत्र छात्रैराचरितव्यम् ।

मेधाग्रहणम् — मेधाग्राहको मेधावी कथ्यते । मेधाऽस्त्यस्येति मेधावी शब्दो मेधा + विनि प्रत्ययेन निष्पन्नो भवति ।[२] मेधा धारणावती बुद्धिरस्ति/सा अथर्ववेदे ब्रह्मण्वती बुद्धिरपि प्रोक्ता । यस्य पार्श्वे मेधा विद्यते स मेधावीति । वैदिक ऋषयस्तु मेधाया उपासनाञ्चक्रुः ।[३] अनेनैव कारणेन ते सर्वज्ञा बहुज्ञाश्चासन् । उपनयनकाले गुरोः समीपं-गतश्छात्रोऽग्निं प्रार्थयति - हे अग्ने ! यां मेधां पितरो देवगणाश्चोपासते तया मेधया मामद्य मेधाविनं कुरु ।[४] मेधावी छात्रः उपदेशग्रहणाय प्रशस्तः । प्राचीनकाले मेधापरीक्षणानन्तरमेव छात्रा गुरुकुले स्थानं प्राप्नुवन्ति स्म । मेधाग्रहणं तु सर्वत्र प्रासङ्गिकमस्ति । यो हि मेधावी स ज्ञानानि धारयितुं समर्थो भवति । अतो मेधाग्रहणमपि छात्राचारे प्रथितम् ।

तपश्चरणम् — तपसश्चरणं तपश्चरणम् । तपश्चरतीति तपस्वी । तपस्वीशब्दो तपस् + विनि प्रत्ययेन निष्पन्नो भवति ।[५] तपस्वी शब्दस्यार्थो भवति तपोऽस्यास्तीति अर्थात् तपोयुक्तः । छात्राणामध्ययनं तप इत्यनेन तपसः आचरणे संलग्नश्छात्रस्तपस्वीति । तपसा महर्षिः पाणिनिः शिष्यत्वग्रहणं विनाऽपि शिवं प्रसाद्य माहेश्वरसूत्राणि लब्धवान् ।[६]इति माहेश्वराणि सूत्राणि अणादिसंज्ञार्थानीति सिद्धान्तकौमुद्याम् ।[७] भवतु नाम शङ्करोऽपि तस्य गुरुर्यतो हि ज्ञानमिच्छेत्तु शङ्करादिति वचनं विश्रुतमेव ।[८] आदिगुरुः शंकरो वर्तते । अत्रस्तपश्चरणं छात्राणां

१. विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम् पात्रत्वाद् । धनमाप्नोति धनात् धर्मस्ततः सुखम् ॥ हितोपदेशे - १/६

२. अस्मायामेधास्रजो विनिः — अष्टाध्यायी - ५.२.१२१

३. मेधामहं प्रथमां ब्रह्मण्वतीं ब्रह्मजूतामृषिष्टुताम् ।
प्रपीतां ब्रह्मचारिभिर्देवानामवसे हुवे ॥ — अथर्ववेदे - ६.१०८.२

४. यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते ।
तया मामद्यमेधयाऽग्ने मेधाविनं कुरु ॥

५. हलायुधे - ३२५ पृष्ठे

६. नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् उद्धर्त्तुकामान् सकलार्थसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥

७. सिद्धान्तकौमुद्याम् — १ पृष्ठे

८. आरोग्यं भास्करादिच्छेत् धनमिच्छेद्हुताशनात् ।
कैवल्यं केशवादिच्छेत् ज्ञानमिच्छेत्तु शंकरात् ॥ — (मत्स्यपुराणे) - हलायुधे - ७४४ पृष्ठे

कृते अध्ययनव्रतस्याचरणमेव मूलप्रयोजनमस्ति। यथा निरुक्ते अध्ययनव्रतस्य पालनार्थं छात्राणां कृते एतत् आवश्यकमिति वर्णितं तथैव सर्वत्र छात्राणां कृतेऽध्ययनव्रतस्य परिपालनमावश्यकमस्ति। व्रतमिदं नूनमेव छात्राणां तपश्चरणमस्ति।

शुचिता — शुचिशब्दः शुच् + इन् प्रत्ययेन निष्पन्नो भवति।[१] शब्दोऽयं पवित्रतायाः शुद्धस्य च वाचको विद्यते। शुचिताया रूपद्वयं प्राप्यते — शारीरिकं मानसिकञ्च। तत्र शरीरशुद्धौ स्नानादिकी क्रिया सर्वथा विहिता। न केवलं भारतेऽपितु अन्यत्रापि शरीरशुद्ध्यर्थं स्नानादिकी क्रिया अन्या वा क्रिया प्रचलति। अन्यक्रियायां वस्त्रादिधारणं छात्रोपयुक्तं देशकालपात्रानुरूपं विधिक्रियाया निर्धारणमस्ति। गुरुकुलब्रह्मचारिणः स्नानादिकीं क्रियां यथाकालं सम्पाद्य गुरोः समीपं गच्छन्तीति भारतीया परम्परा। वर्तमानकालेऽपि छात्राः स्नानादिकीं क्रियां कृत्वा शुद्धवस्त्रान्विता भूत्वा गच्छन्ति विद्यालयभवनमिति शारीरिकशुद्धिः। सन्ध्यावन्दनादिक्रियाभिर्यज्ञादिभिश्च जायते मानसिकी पवित्रता। स्वस्थशरीरे स्वस्थमानसस्य निवासो भवतीति पाश्चात्या अपि स्वीकुर्वन्ति। पवित्रताया आचरणं छात्राणां कृते आवश्यकमिति निरुक्ते सङ्केतितमस्ति।[२] शुचिश्छात्रो भवति विद्याग्रहणयोग्यस्तथा शुचिता तस्याचरणं विद्यते।

अप्रमत्तता — प्रमत्तशब्दः प्र + मद् + क्त प्रत्ययेन निष्पन्नो भवति। अप्रमत्तशब्दे 'अ' नञर्थस्य वाचकः। तलन्तान्तास्तु गुणबोधकाः। प्रमत्तोऽनवधानस्याप्रमत्तोऽवधानस्य च वाचको विद्यते। विद्याग्रहणे मानसिकावधानस्य स्थानं नितरां महत्त्वपूर्णमस्ति। मनस्तु चञ्चलं वर्तते तथापि तस्योपरि नियन्त्रणं भवति।[३] प्रमत्तशब्दस्य प्रयोगः कालिदासेनापि मेघदूते कृतः प्रमादरूपेऽर्थे।[४] येऽप्रमत्ता भवन्ति ते स्व-विद्याग्रहणे योग्या भवन्ति। प्रमादस्याचरणं छात्राणां कृते नैव शोभनं भवति। छात्राः सर्वदाऽप्रमत्ता भवेयुः। सावधानेन मनसा विद्याग्रहणे साफल्यमधिगच्छन्ति छात्राः। अतोऽवधानस्याचरणमपि छात्रैः सर्वत्र विधातव्यम्।[५] अवधानता अप्रमत्ततायाः पर्यायभूता। मनस एकाग्रतायामवधानताया आगमनं भवति।

अद्रोहाचरणम् — द्रुह् + घञ् प्रत्ययेन द्रोहशब्दो निष्पद्यते।[६] द्रोहोऽनिष्टचिन्तनम् द्रोहोऽस्ति अस्येति द्रही। द्रोही द्रोहाचरणं करोति। यो हि अद्रोहाचरणं करोति स अद्रोही। यो द्रोहं न करोति सोऽपि अद्रोहीति।

१. हलायुधे — ६६५ पृष्ठे

२. निरुक्ते — २/१

३. चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथी बलबद्दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्॥ — श्रीमद्भगवद्गीतायाम् — ६/३४।
असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥ तत्रैव - ६/३५।

४. कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः — मेघदूते – १/१

५. यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम्।
यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्॥ — निरुक्ते - २/१

६. द्रुह् भावे घञ् - हलायुधे - ३६६ पृष्ठे।

अद्रोही इत्यत्र 'अ' नञर्थावबोधकः । केभ्योऽपि द्रोहो नैव कर्त्तव्यः । ज्ञानदातुर्गुरोस्तु कदापि द्रोहो नैव कार्यः । [१] निरुक्ते प्रतिपादितमस्ति यो गुरुः सत्येन ब्रह्मणाऽदुःखं कुर्वन्नमृतं ज्ञानं सम्प्रयच्छति तं गुरुं मातरं पितरञ्च मन्येत । तस्मै मातृपितृभूताय गुरवे कदापि विद्यार्थिभिः न द्रुह्येत । [२] छात्रैरनिष्टचिन्तनं कदापि नैव कर्त्तव्यम् । अद्रोहाचरणमेव छात्राणां कृते सर्वथोपादेयमस्ति । अद्रोही एव छात्रः उपदेशग्रहणाय योग्यो भवति ।

ज्ञाननिधेः रक्षणम् — निधि शब्दो नि + धा + कि प्रत्ययेन निष्पद्यते । ज्ञानस्य निधिः ज्ञाननिधिर्भवति । निधिस्तु कोषस्य वाचकः । यो हि निधिं पाति स निधिपः । ज्ञाननिधेः रक्षको निधिपो वर्तते । यो हि ज्ञाननिधेः रक्षको भवति स एव विद्याग्रहणयोग्योऽस्ति । तस्मै उपदेशः दातव्यः । ज्ञानस्य निधिर्नित्यं वर्धते प्रयोगेण । [३] ज्ञानं प्राप्य तस्य प्रयोगोऽपि कर्त्तव्यः । विद्या चतुर्भिः प्रकारैः सफला भवति । अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्भवति[४] ज्ञाननिधेः रक्षणम् । छात्रा अध्ययनानन्तरं विषयाणां बोधेऽपि संलग्ना भवेयुः । विषयबोधानन्तरं तस्याचरणमपि विद्याग्रहणे आवश्यकमस्ति । अधीतस्य ज्ञानस्य प्रचारणं पूर्णज्ञानाय ज्ञानप्रयोजनाय चापेक्षितम् । यदा चतुर्भिरुपायैर्विद्या परिपूर्णा भवति छात्राणां विद्यावतां तदाचरणप्रचारणादिकमपि कर्त्तव्यमेव तैः । एभिरध्ययनाध्यापनाचरणप्रचारणैर्विद्यानिधेः रक्षणं भवति । अतो ज्ञाननिधेः रक्षकाय शिक्षादानं कर्त्तव्यम् ।[५] छात्राणामाचरणं ज्ञाननिधेः रक्षणार्थमेव विद्यते । छात्रैस्तथाविधमाचरणीयं येन ज्ञाननिधेर्भारत्या रक्षणं भवेत् ।

उपर्युक्तनिरुक्तवचनेन स्पष्टं भवति यद् विद्याग्रहणाय योग्याश्छात्राः कैश्चिदाचरणैर्युक्ता भवन्ति । तेषामाचरणं ज्ञानप्राप्तये कीदृशं भवेद् येनाचरणेन शिष्याः शिष्टा भवेयुर्योग्या नागरिका भवेयुर्ज्ञानवन्तो भूत्वा विद्यानिधेः रक्षां कुर्युः । भारतीयशिष्याणां कर्त्तव्यं वर्णयता निरुक्ताचार्येण यास्केन न केवलं भारतीयच्छात्राणां कृते एतादृशा आचाराः प्रदर्शिता अपि तु विश्वस्मिन् विश्वे समाश्रितानां समेषां छात्राणां कृते आचारा निर्धारिताः । निरुक्ते वर्णिता आचारा सर्वैश्छात्रैः पालनीया येन ते ज्ञानसम्पना भूत्वा देशस्य विश्वस्य च कृते क्रियात्मिकां दृष्टिं धारयिष्यन्ति । अद्य भिन्नाचरणैश्छात्रा विध्वंसकदृष्टिं दधति येनोग्रवादस्यातंकवादस्य च प्रवृत्तिस्तेषु वर्द्धते । ज्ञातव्यमस्ति यदुग्रवादे संलग्ना ये जनाः सन्ति ते छात्रावस्थायामेवाधिकास्तिष्ठन्ति । निरुक्तप्रतिपादितैराचारैस्तेऽऽचारवन्तो भविष्यन्ति तेषां मनसि विध्वंसकभावनाया आगमनं न भविष्यति । अतः विश्वसंस्कृतौ क्रियात्मकदृष्टेर्लाभाय जनकल्याणाय राष्ट्रकल्याणाय विश्वकल्याणाय च निरुक्तप्रतिपादितानां छात्राचाराणां प्रचारः कर्त्तव्यः ।

---

१. देवद्रोहाद् गुरोद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः — (कूर्मपुराणे - १) हलायुधे - ३६६ पृष्ठे

२. य आतृणत्त्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुहयेत् कतमच्च नाह ॥ — निरुक्ते - २/१

३. व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥ सुभा. पृ. ३०

४. नैषधीयचरितम् — १/४

५. यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्च नाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ निरुक्ते - २/१

उत्कलप्रदेशे उपलब्धा अप्रकाशिता व्याकरणग्रन्थाः एकमध्ययनम्

प्रो. किशोरचन्द्रपाढी

उत्कलीयसंस्कृतविद्वांसः बहून् ग्रन्थान् विरचितवन्तः । संस्कृतवाङ्मयस्य समृद्धये समुन्नतये सरलीकरणाय च प्रयासं कृतवन्तः । तत्र संस्कृतवाङ्मयस्य समुन्नतये नूतनाः रचनाः विहिताः विद्वद्भिः । सरलीकरणाय उपलब्धानां ग्रन्थानामुपरि टीकाग्रन्थाः प्रणीताः । परन्तु एतेषाः ग्रन्थानां प्रकाशनमद्यापि न सञ्जातम् ।

प्राचीनकालात् उत्कलप्रदेशे व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनाध्यापनपरम्परा प्रचलिता आसीदिति विभिन्नेष्वभिलेखेषु वर्णितमस्ति । तस्मिन् समये गोयीचन्द्र-क्रमदीश्वर-जुमरनन्दि-दुर्गासिंह-रामचन्द्राचार्य-चांगुदासादीनां व्याकरणग्रन्थाः उत्कलप्रदेशे प्रचलिताः प्रसिद्धिं च गताः । एतेषां विरचितानां ग्रन्थानां पाण्डुलिपयः उत्कलराज्यसंग्रहालये सुरक्षिताः विद्यन्ते ।

तत्र उत्कलीयवैयाकरणेषु पाटणाधीश्वरवैजलदेव-चांगुदास-प्रद्युम्नविद्याभूषण-पुरुषोत्तममिश्र-कृष्णमिश्र-लक्ष्मीधरादयः प्रसिद्धा आसन् । तैः विरचितेषु व्याकरणग्रन्थेषु वैजलकारिका-चांगुकारिका-प्रकियाप्रदीपसुबन्तप्रदीपिका-कृष्णमिश्रप्रक्रिया-नामनिर्मलदर्पणादयो ग्रन्था अन्यतमाः । एते ग्रन्थाः अधुनाऽपि अप्रकाशिताः सन्ति । एतान् विहाय बहवः टीकाग्रन्था अपि प्राप्यन्ते । एते सर्वे ग्रन्थाः राज्यसंग्रहालये संरक्षिताः सन्ति ।

अत्र शोधप्रबन्धे उत्कलप्रदेशे उपलब्धेषु अप्रकाशितव्याकरणग्रन्थेषु केषांचित् प्रमुखग्रन्थानामालोचनं क्रियते ।

१.१.१. वसुप्रहराजः—उत्कलस्य राज्ञः विक्रमकेशरीदेवस्य शासनसमये सुप्रसिद्धाः त्रयो राजकवय आसन् । ते च वसुः विशिः, चक्रपाणिश्च । तेषु वसुः यस्य नाम वसुप्रहराजः न केवलं कविरासीत्, अपि तु वैयाकरण आसीत् । तस्य कृतिषु सामान्यप्रक्रिया अथवा वसुप्रक्रिया अन्यतमा । ग्रन्थोऽयं सिद्धान्तकौमुद्याः टीकाग्रन्थः ।

वसुप्रहराजः उत्कलीय आसीत् । तस्य वंशजाः अद्यापि उत्कलप्रदेशे निवसन्ति । गञ्जाम-मण्डलस्य ब्रह्मपुरनगरसमीपे वीरजगन्नाथपुरशासने स जन्मग्रहणं कृतवान् । तस्मिन् ग्रामे तस्य नाम्ना एको संस्कृतविद्यालयः प्रतिष्ठापितः । अधुना तु विद्यालयोऽयं पुरुषोत्तमपुरं प्रति स्थानान्तरितः ।

१.१.२. वसुप्रहराजस्य समय:—विक्रमकेशरीदेव: आठगडस्य शासनभारं जगन्नाथहरिचन्दनं प्रति समर्पितवान् । तस्मिन् समये वसुप्रहराज: तस्य सभाकविरासीत् । विक्रमकेशीरदेवस्य शासनसमयो भवति वर्ष १७३७ : १७९३ वर्षन: मध्ये । अत: वसुप्रहराजस्य समयो भवति अष्टादशशताब्दी ।

१.१.३ वंशपरम्परा—रघुनाथमहापात्रो वसुप्रहराजस्य पिता आसीत् । स ज्योतिर्विद्याविशारद आसीत् । वाजपेययज्ञकर्मण्यपि कुशल: । रघुनाथस्य चत्वार: पुत्रा आसन् । तत्र वसुप्रहराज: तस्य द्वितीय: पुत्र: । वसुप्रहराजस्य एक एव पुत्र: । स भवति दयानिधितर्कपञ्चानन: । तस्योत्तराधिकारिण अद्यापि तत्र ग्रामे निवसन्ति ।

१.१.४ कृति:—वसुप्रक्रियाग्रन्थ: अनेन प्रणीत: । भाषासारल्यात् संक्षिप्तत्वाच्च उत्कलप्रदेशेऽस्य महती ख्यातिरासीत् । उत्कलप्रदेशस्य बहुषु स्थानेष्वस्य अप्रकाशितपाण्डुलिय: प्राप्यन्ते । राज्यसंग्रहालयेऽपि संरक्षिता: विद्यन्ते । सरलरीत्या पाणिनिसूत्राणां व्याख्यानं कृतमस्ति अस्मिन् ग्रन्थे । सुखेनार्थबोधाय स्थलविशेष उत्कलभाषाया अपि प्रयोग: कृत: । अस्य ग्रन्थस्य सर्वाणि प्रकरणानि नोपलभ्यन्ते । संज्ञा-परिभाषा-समास-तद्धित-तिङन्त-स्त्रीप्रत्ययप्रकरणानि उपलभ्यन्ते । अस्य ग्रन्थस्य प्रारम्भ एवं भवति—

"श्रीगणेशाय नम: ।

नारायणं नमस्कृत्य करुणावरुणालयम् ।
क्रियते बालबोधाय सामान्यप्रक्रिया यथा (मया) ॥

अथ शब्दानुशासनम् । अइउण्, ऋऌक्, एओङ्...हल् । इति प्रत्याहारसूत्राणि । (एतक हेउच्छन्ति प्रत्याहारसूत्र) ।

हलन्त्यम् । उपदेशेऽन्त्यं हल् इत् स्यात् इत्यादि ।

ग्रन्थोऽयं प्रक्रियाक्रमेण विरचित: । सामान्यरूपेण सूत्रस्यार्थ: प्रतिपादित: । तत्त्वप्रतिपादनाय शेखर इव शास्त्रार्थो नैव कृत: ।

१.२.१. लक्ष्मीधर उद्गाता—नामनिर्मलदर्पणग्रन्थस्य रचयिता लक्ष्मीधर उद्गाता । ग्रन्थोऽयं प्रक्रियाकौमुद्या: टीका । लक्ष्मीधर: उत्कलीय आसीदिति नास्ति सन्देह: । ग्रन्थस्य प्रारम्भे स स्वयमेव लिखति यत्—

गंगानारायणे नाम्नि देशे श्रीपुरुषोत्तमे ।
वेदाङ्गविद्भिर्विप्रैश्च निवासपूरिते पुरे ॥
परम्पराक्रमेणैव पितृभ्य: स्वकृतोद्भवै: ॥
कुर्वता जातुकर्णस्य गोत्रोत्पन्नेन धीमता ॥
नृसिंहोद्गातु: पुत्रेण लक्ष्मीधरद्विजन्मना ।
क्रियते बालबोधाय नामनिर्मलदर्पण: ॥

श्रीजगन्नाथक्षेत्रपपूरित: १५ किलोमिटरदूरे चन्दनपुरग्रामस्य समीपे गंगानारायणपुरनामधेयो ग्रामो विद्यते । भार्गवीनद्या: तीरे विद्यमानोऽयं ग्राम: । तत्रैव नृसिंहस्य पुत्र: लक्ष्मीधरो निवसति स्म । ग्रामस्य मध्यभागे

"उद्गाता पडिआ" नामको भूभागो विद्यते । अधुना तत्र संघकार्यालयो विद्यते । नामनिर्मलदर्पणं विहाय अस्य अन्या काऽपि कृतिः नोपलभ्यते ।

१. नामनिर्मलदर्पणः— अस्य ग्रन्थस्य बह्व्यः पाण्डुलिपयः राज्यसंग्रहालये सुरक्षिताः विद्यन्ते । प्रक्रियाकौमुद्याः सर्वे विषयाः अत्र ग्रन्थे व्याख्याताः । ग्रन्थस्य विचारविषयः प्रतिपादनशैली च तस्य वर्णनात् ज्ञातुं शक्यते ।

पत्रम्-१. "त्रिभिः कुलकम् । अथ प्रत्याहारसूत्राणि । अइउण्, ऋऌक...हल् । छन्दोवत् सूत्रामिण भवन्ति" इति न्यायेन अइउण् इत्यादौ सन्धिर्न भवति । एभिरेकचत्वारिंशत्प्रत्याहारसूत्राणां प्रत्याहाराक्षराणि ज्ञेयानि । एतानि सूत्राणि महेश्वरेण पाणिनये उपदिष्टानि । तथा चोक्तम्—

> **"येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।**
> **कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥"**

हकारादिषु अकारः उच्चारणार्थः । अकारः इति । वर्णात् कारप्रत्ययः । हकारादिषु हयवरट् इत्यादिषु य अकारः स उच्चारणार्थः । लण्मध्ये यः अकारः स इत्संज्ञकः । उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।

पत्रम्-२. वर्णानां सदुकृदुपदेशाद्यं उपदेशे यत् अनुनासिकं तस्य इत्संज्ञा स्यादित्यर्थः । ननु चात्र सर्वत्र शुद्धोऽच् पठ्यते नानुनासिक इत्यत आह—**प्रतिज्ञा इति ।** प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । पाणिनीया यत्र आनुनासिक्यं प्रतिजानते तत्रैव तद्रूपत्वमपि पाठ्यमानमपि भवति नान्यत्र । उपदेशशब्दार्थमाह—**धात्विति ।**

रामचन्द्राचार्यविरचितायाः प्रक्रियाकौमुद्याः बहवः टीकाग्रन्था आसन् । तेषु विट्ठलाचार्यस्य प्रसादटीका प्रथमस्थानं भजते । तदनन्तरमस्य नामनिर्मलदर्पणस्य स्थानं नूनं विद्यते । तस्मिन् समये उत्कलप्रदेशे अस्य महती प्रसिद्धिरासीत् । सूत्रस्य व्याख्यानावसरे महाभाष्य-काशिका-वाक्यपदीय-कातन्त्रादीनां मतं समुद्धृतम् ।

२.१.१ महामहोपाध्यायकृष्णमिश्रः— उत्कलप्रदेशस्यापरो वैयाकरणः आसीत् कृष्णमिश्रः । खोर्दामण्डलस्य राज्ञा गजपतिवीरकेशरीदेवेन "महामहोपाध्यायः" इति उपाधिः प्रदत्तः ।

२.१.२ समयः— तेन प्रणीतेषु ग्रन्थेषु तस्य कालः कुत्रापि नोल्लिखितः । परोक्षप्रमाणमाश्रित्य कालः निर्णेतुं शक्यते । तस्य कालसर्वस्वग्रन्थे गदाधरराजगुरोः योगसार-दीक्षासारग्रन्थयोः नामोद्धरणं कृतम् । गदाधरराजगुरुः हरेकृष्णदेवस्य शासनसमये काव्यानि विरचितवान् । तस्य समयः १७१६-१७२० (ए.डि.) । अतः कृष्णमिश्रस्य समयः अष्टादशशताब्द्याः द्वितीयचरणे आसीत् ।

२.१.३. वंशपरम्परा— तस्य जन्मस्थानविषये कोऽपि संकेतो न प्राप्यते । साहित्यरत्नाकरग्रन्थस्योपरि सुधाकरनाम्नी एका टीका तेन विरचिता । तत्र तस्य वंशपरम्पराविषये काचित् सूचना प्रदत्ता । तद्यथा—

> **नानाशास्त्रविशारदो द्विजवरो यो रामनामा महान्**
> **यज्वा कौत्सकुलावली हिमकरः प्रादुर्बभूवोत्कले ।**

कृष्णस्तत्तनयात्मजः कविसुधीः साहित्यरत्नाकरा-
लङ्कारस्य सुधाकराख्यममलं व्याख्यानमाख्यात्यसौ ॥

प्रथमाध्यायस्यान्तिमे श्लोके उक्तम्—

यो विद्वत्कुलमण्डनेन जनितः कौत्सान्वयद्योतिना
यो रामाह्वयदीक्षितेन परमानन्दाख्यमिश्रो महान् ।
तत्र पुण्योत्थसुतस्य कृष्णविदुषः साहित्यरत्नाकर-
स्यालङ्कारसुधाकरे रुचिकरे पूर्णा इयं कौमुदी ॥

प्रथमश्लोकात् प्रतीयते यत् प्रसिद्धो विद्वान् कौत्सकुलोद्भवः ब्राह्मणो रामचन्द्रः कृष्णमिश्रस्य पितामह आसीत् । तेन सहृदयानन्दमहाकाव्यस्योपरि बुधनन्दिनीनाम्नी टीका विरचिता । तस्य पिता मृत्युञ्जयमिश्र आसीत् । द्वितीयश्लोकादनुमीयते यत् परमानन्दस्य पुत्रः कृष्णमिश्र इति । तस्य वंशपरम्परा एवं भवति । यथा—

मृत्युञ्जयमिश्रः

रामचन्द्रमिश्रः

परमानन्दमिश्रः

कृष्णमिश्रः

२.१.४ कृतिः— कृष्णमिश्रस्य कालसर्वस्वग्रन्थः सूचयति यत् न्यायवैशेषिक-मीमांसा-साहित्य-संहिता-गणितादिशास्त्रेषु तस्य महत्पण्डित्यमासीत् । अधुना तेन प्रणीतं ग्रन्थत्रयमुपलभ्यते । १. अलंकारसुधानिधिः, २. कालसर्वस्वम्, ३. कृष्णमिश्रप्रक्रिया । परन्तु कालसर्वस्वग्रन्थे तेन विरचितस्य शुद्धिसर्वस्वग्रन्थस्य सूचना प्राप्यते ।

२.१.५. कृष्णमिश्रप्रक्रिया— तेन प्रणीतः व्याकरणविषयकः कृष्णमिश्रप्रक्रियाग्रन्थः उत्कलराज्यसंग्रहालये संरक्षितः । इयमेका असंपूर्णा पाण्डुलिपिः । वर्द्धमानविरचितं वर्द्धमानव्याकरणमाश्रित्य लिखितोऽयं ग्रन्थः । ग्रन्थस्य प्रारम्भे उक्तं यत्—

प्रणम्य श्रीहयग्रीवं विघ्नराजं सरस्वतीम् ।
प्रक्रिया क्रियतेऽस्माभिः वर्द्धमानानुसारिणी ॥

प्रकरणस्यान्ते उक्तं यत्—"इति श्रीकृष्णमिश्रविरचितायां वर्द्धमानानुसारिण्यां प्रक्रियायां सन्धौ पञ्चसन्धिः समाप्तः"

कातन्त्रं हि व्याकरणं पाणिनीतरव्याकरणेषु प्राचीनतमम् । सर्ववर्मणा प्रणीतं व्याकरणमिदं कातन्त्र-कौमार-कलापक-सारस्वतादि संज्ञाभिरपि बुध्यते । अस्य व्याकरणस्योपरि बहवः टीकाग्रन्थाः प्रणीताः । तेषु वर्द्धमानस्य कातन्त्रविस्तरः अन्यतमः । कातन्त्रविस्तरमिममाश्रित्य कृष्णमिश्रप्रक्रिया विरचिता । ग्रन्थेऽस्मिन् संज्ञा-सन्धि-सुबन्त-तिङन्तप्रकरणानि विद्यन्ते । अवशिष्टाः विषयाः नोपलभ्यन्ते । पाण्डुलिपेः एतदंशाः विनष्टाः इति प्रतीयते । ग्रन्थस्य विषयविचारः एवं भवति यत्—

पृष्ठम्-१. श्रीगणेशाय नमः । अविघ्नमस्तु । प्रणम्य श्रीहग्रीवं.... । सिद्धो वर्णसमाम्नायः । इह शास्त्रे वर्णसमाम्नायो वेदितव्यः । वर्ण अकारादयः तेषां समाम्नायः पाठक्रमः । अ..... आ, इ, ई.......ह । डकारादिषु अकार उच्चारणार्थः । चतुर्दशादौ स्वराः । तत्र वर्णसमाम्नायविषये आदौ ये चतुर्दशवर्णास्ते स्वरसंज्ञा भवन्ति । सू—'दश समानाः' तत्र वर्णसमाम्नाये विषये आदौ दशवर्णास्ते समानसंज्ञाः भवन्ति ।

पृष्ठम्-५०. सू...क्रियावचनो धातुः । यः शब्दः क्रियां भावयति प्रतिपादयति स धातुसंज्ञः स्यात् ।

सू "प्रत्ययः परः"—प्रकृतेः परं प्रत्ययः परिभाष्यते । प्रत्ययात् प्रथमं क्रियते इति प्रकृतिः । तया प्रतीयते येनार्थः प्राधान्यत् इति प्रत्ययैरभिहितः ।

पृष्ठम्—४. सू. "समानः सवर्णे दीर्घः भवति परश्च लोपम् । समानः संज्ञको वर्णः सवर्णे परे दीर्घो भवति परश्च लोपमापद्यते । वितताङ्गुतां, तयाश्रितम्, वारीच्छति ।

ग्रन्थेऽस्मिन् आदौ सूत्रं ततः वृत्तिः, तदनन्तरं प्रक्रिया विद्यते । कातन्त्रव्याकरणस्य मूर्द्धन्यतमः प्रक्रिया-ग्रन्थोऽयम् ।

कृष्णमिश्रेण आख्यातवादः, वर्द्धमानसंज्ञाः, प्रक्रियासार इति ग्रन्थत्रयमपि प्रणीतमिति नीलमणिमिश्रमहोदयेन प्रतिपादितम् । एते त्रयो ग्रन्थाः राज्यसंग्रहालये संरक्षिताः विद्यन्ते । परन्तु कीटभक्षितत्वात् पठितुं न शक्यते । अत एव एतेषां कर्ता क इति निश्चितरूपेण किमपि वक्तुं न शक्यते ।

२.२.१ रघुनाथदाशः—उत्कलप्रदेशस्य सुमहान् संस्कृतज्ञो रघुनाथदाशः । न्याय-व्याकरण-साहित्य-कोषादिग्रन्थानां रचयितृरूपेण अस्य सुमहती ख्यातिरासीत् । विशेषतः संस्कृतव्याकरणं प्रति अस्य योगदानमतुलनीयम् ।

२.२.२. समयः—धर्मशास्त्रमाधारीकृत्य कालनिर्णयग्रन्थः रघुनाथदाशेन विरचितः । अस्याः पाण्डुलिपेः लेखकः अनन्तदाशः पाण्डुलिपेः समयं सूचयति । तेन लिखितं यत्—

"श्रीरामचन्द्रदेवस्य नृपतेश्चतुर्थेऽके कार्त्तिकमासि कृष्णे पक्षे त्रयोदश्यां तिथौ शौरिवासरे श्रीमत्कौण्डिन्यकुलसम्भूतानन्तदाशेन लिखितमिदं पुस्तकम् ।"

अनेन ज्ञायते यत् १७२८ खीष्टाब्दे पाण्डुलिपिरियं लिखिता । अतस्तस्मात् पूर्वं रघुनाथदाशस्य जन्म अभूत् । अतः अष्टादाशशताब्द्याः प्रथमचरणं भवति तस्य समयः ।

२.२.३ वंशपरम्परा—रघुनाथदाशस्य पितुः नाम वासुदेवदाशः, मातुः नाम अम्बिका आसीत् । स कौण्डिन्यकुलसम्भूत आसीत् । तस्य पिता पुरीस्थस्य श्रीजगन्नाथमन्दिरस्य मुक्तिमण्डपस्य पुराणपण्डित आसीत् । अतः रघुनाथोऽपि पुरीवास्तव्य आसीत् ।

२.२.४. कृतिः—कालनिर्णयः, भट्टिकाव्यस्य टीका, उत्पात्तरंगिणी, काव्यप्रकाशस्य टीका साहित्यभूषणम्, कारकनिर्णयः, मदनकेलिरहस्यम्, वर्द्धमानप्रकाशः, कातन्त्रविस्तराक्षेपनिगूढार्थप्रकाशनम्, सारसिद्धान्तसंग्रहः इत्यादयो ग्रन्थाः रघुनाथेन प्रणीताः ।

२.२.५.१ **वर्द्धमानप्रकाशः**—पाण्डुलिपिरियमुत्कलराज्यसंग्राहलये संरक्षिता विद्यते । असम्पूर्णा पाण्डुलिपिरियम् । अधुना अस्याः पाण्डुलिपेः पादत्रयमुपलभ्यते । यथा-संज्ञापादः, सन्धिपादः, शब्दपादः ।

२.२.५.२ **कारकनिर्णयः**—कीटभक्षिता पाण्डुलिपिरियमधुना पठनावस्थायां न विद्यते । अस्या उपसंहार एवं विद्यते यत्—

यः कौण्डिन्यकुलार्णवजनि श्रीवासुदेवाम्बिका
जातः श्रीरघुनाथनामविदितो नित्यं नृसिंहाश्रयः ।
गद्यात् पद्यमयी बहृदयमिति मुदा तेन सत्
पद्येनाप्युदपादि विशदं तत्त्वं कियत् कारके ॥

अनेन श्लोकेन ज्ञायते यत् केवलं कारकप्रकरणं विशदरूपेण विरचितम् । तेन विरचितयोः शिशुपालवधकारकनिर्णययोः रचनाशैली समाना दृश्यते ।

२.२.५.३. **सारसिद्धान्तसङ्ग्रहः**—व्याकरणदर्शनुमुपजीव्य लिखितोऽयं ग्रन्थः । वैयाकरणभूषणसारस्य विषयोऽत्र वर्णितः । अस्य ग्रन्थस्य मंगलाचरणमेवं भवति यत्—

विघ्नदन्ताबलश्रेणीदारणं सर्वकारणं
श्रीनृसिंहमहं वन्दे करुणावरुणालयम् ।
सारभागं समुद्धृत्य वैयाकरणभूषणात्
क्रियते रघुनाथेन सारसिद्धान्तसंग्रहः ॥

२.२.५.४. **कातन्त्रविस्तराक्षेपनिगूढार्थप्रकाशनम्**—अस्मिन् ग्रन्थे केलं कारकसमासप्रकरणयोः विचारः कृतः रघुनाथेन । तेनोक्तं यत्—

"कातन्त्रविस्तराक्षेपनिगूढार्थप्रकाशनम् ।
कुरुते रघुनाथः श्रीवासुदेवाम्बिकासुतः ॥

अयं बृहदाकारग्रन्थः सुष्ठु अवस्थायां संग्रहालये सुरक्षितो विद्यते । परन्तु असम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

रघुनाथेन लिखितेषु चतुर्षु व्याकरणग्रन्थेषु भयो ग्रन्थाः कातन्त्रव्याकरणमाधारीकृत्य विरचिताः । सारसिद्धान्तसङ्ग्रहस्तु व्याकरणदर्शनग्रन्थः । संस्कृतव्याकरणशास्त्रं प्रति रघुनाथस्य अवदानमतुलनीयमवर्णनीयं च ।

२.३.१. **कविभूषणगोविन्दसामन्तरायः**—अयमुत्कलीयवैयाकरण आसीत् । कविरूपेणापि अस्य महती ख्यातिः उत्कलप्रदेशेऽस्ति । अत एव कविभूषणोपाधिः राज्ञा वीरकेशरीदेवेन तस्मै प्रदत्तः । स वैयाकरणः कविः, धर्मशास्त्रकारः आसीत् । तेन ग्रन्थत्रयं विरचितम् । सूरिसर्वस्वम्, समृद्धमाधवनाटकम्, बालव्युत्पत्तिमञ्जरी च । तत्र बालव्युत्पत्तिमञ्जरी भवति व्याकरणविषयको ग्रन्थः ।

२.३.२. समयः—केदारनाथमहोदयस्य मतेन अस्य समयः अष्टादशशताब्द्याः मध्यभागे आसीत्। सूरिसर्वस्वग्रन्थे स स्वयममेव लिखति यत्—

खशून्यमुनिचन्द्रमः प्रमितशाकसंवत्सरे।
गते व्यरचि मे बुधा शास्त्रमेतन्मुदा॥

अस्य ग्रन्थस्य रचनासमयो भवति-ख (०), शून्य (०), मुनि (७), चन्द्र (१)। "अंकानां वामतो गतिः" इति न्यायेन १७०० शकवर्षम् अर्थात् १७७८ खीष्टाब्दः स्यात्।

२.३.३. परिचयः—भरद्वाजगोत्रीयो ब्राह्मणोऽयम्। रामचन्द्रसामन्तरायः तस्य पिता। कृष्णचन्द्रः तस्य पुत्र आसीत्।

२.३.४. बालव्युत्पत्तिमञ्जरी—बालव्युत्पत्तिमञ्जरी राज्यसंग्रहालये सुरक्षिता विद्यते। परन्तु अस्याः रचनासमयः नैव उल्लिखितः। ग्रन्थेऽस्मिन् संज्ञा-पञ्चसन्धि-सुबन्त-तिङन्तप्रकरणानि विद्यन्ते। ग्रन्थस्यान्तिभागे "इतिश्रीमद्गोविन्दकविभूषणसामन्तरासूरिविरचितायां बालव्युत्पत्तिमञ्जर्यां शब्दपादः" इति लिखितमस्ति। तत्र ग्रन्थस्य विषयविचारः एवं भवति यत्—

पृष्ठम्—१. "सिद्धो वर्णसमाम्नायः। इह शास्त्रे वेदितव्यः। वर्णा अकारादयः। अत उच्यते। अ आ इ ई....स ह। तत्र चतुर्दशादौ स्वराः। अकारादौकारान्ता चतुर्दशा स्वरसंज्ञाः स्युः। अ आ इ ई...... ओ औ दशसमानाः। एते समानसंज्ञाः स्युः। समानानां मध्ये द्वौ द्वौ मिथः सवर्णसंज्ञौस्तः। मुर अरि इति स्थिते-समानः, सवर्णो दीर्घो भवति। परश्च लोपमापद्यते। अदर्शनं लोपं। वर्णानामदर्शनं लोप इत्युच्यते। दीर्घस्य दीर्घीकरणं परलोपार्थम्। मुरारिः इति।

पृष्ठम्—७. धातुवर्जमर्थवल्लिगम्। धातुविभक्तिवर्जमर्थवत् शब्दरूपं लिंगसंज्ञं स्यात्। तस्मात् परा विभक्तयः। स्यादयो भवन्ति। कर्त्तरि सु औ जस् इति प्रथमाः।

समासकृदन्तादिप्रकरणानि अत्र नैव उपलभ्यन्ते। बालानां सुखेनार्थबोधाय बालव्युत्पत्तिमञ्जरी तेन विरचिता।

३.१.१ नेत्रानन्दसाहित्यपञ्चाननः—क्रमदीश्वराख्येन विदुषा संक्षिप्तसारसंज्ञकं व्याकरणं प्रणीतमस्ति। स वंगदेशीयः। क्रमदीश्वरस्य व्याकरणं जुमरनन्दिना परिष्कृतम्। ततः तद्व्याकरणं जुमरव्याकरणानाम्ना प्रसिद्धम्। उत्कलप्रदेशे अस्य महान् प्रचार आसीत्। उत्कलभाषाया एकः प्रवादोऽस्ति—

अमर जुमर निठाइ घोष।
आउ सबु पाठ चालरे खोष॥

अतः नेत्रानन्दसाहित्यपञ्चानेन जुमरव्याकरणस्योपरि व्याख्याग्रन्थः प्रणीतः। तस्य व्याख्याग्रन्थस्य नाम जुमरदर्पणः। स उत्कलीयः।

३.१.२. परिचयः—नेत्रानन्दः कौशिकगोत्रीयो ब्राह्मण आसीत्। उत्कलप्रदेशस्य गञ्जाममण्डलस्य सुरंगिनामधेयग्रामे जन्मग्रहणं कृतवान्। स अध्यापक आसीत्। विश्वम्भरसाहित्यपञ्चाननः तस्य पितामह आसीत्।

३.१.३. कृतिः—जुमरदर्पणं विहाय अन्या काऽपि कृतिः नोपलभ्यते । अस्य ग्रन्थस्य पाण्डुलिपिद्वयं राज्यसंग्रहालये सुरक्षितं विद्यते । एकस्यां पाण्डुलिप्यां कारकप्रकरणं समासप्रकरणं व्याख्यातम् । अत्र ६१ पृष्ठाः सन्ति । अन्यस्यां पाण्डुलिप्यां कृदन्तप्रकरणं, तद्धितप्रकरणं व्याख्यातम् । तत्र कारकप्रकरणं द्विधा विभक्तम् । कारकविभक्तिप्रकरणम्, उपपदविभक्तिप्रकरणञ्च । तत्र प्रकरणस्य नाम पुष्पिका विद्यते । पुष्पिकाया अन्ते इत्थं लिखितमस्ति यत्—

"इति श्रीवक्रतुण्डप्रभुप्रेरितनेत्रानन्दसाहित्यपञ्चाननविरचिते जुमरदर्पणे पञ्चमः कारकपादः समाप्तः ।" अस्य ग्रन्थस्य विषयविचारो भाषाशैली च एवं प्रकारेण भवति ।

पत्रम्—१. श्रीवक्रतुण्डाय नमः । अविघ्नमस्तु । सरस्वत्यै नमः । शिष्याणां सूक्ष्मबुद्धीनां कारकं कुर्वे प्रणम्य प्रत्यूहदारकं शम्भुदारकम् । क्रियानिमित्तं कारकम् । कर्त्रादिषट्कं कारकसंज्ञा प्रसिद्धा । क्रिया सर्वो धात्वर्थः ।

सू. "क्रियामुख्यप्रयोजको कर्ता" इति । क्रियायां साध्यायां कारकेषु यो मुख्यस्तदा योजनार्हः कर्तृसंज्ञको भवति । प्रयोजकश्च । देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचति ।

पत्रम्—१५. अथोपपदविभक्तिप्रकरणमुच्यते । या पदान्तरसम्बन्धेन विधीयते सा उपपदविभक्तिः । सू. अमौट्शसः कर्मणोऽनुक्तात् । अनुक्ताद्यधिकारः । अनुक्तात् कर्मण उत्तरे अम् औट् शसो भवन्ति । सुपोक्तत्वे सति नित्यादिप्रत्ययाकथिततत्वमनुक्तत्वम् । देवं पश्य । देवौ । देवान् । अनुक्तादि किम् ? क्रियते घटः स्वयमेव ।

पत्रम्—१. (द्वितीयपाण्डुलिपिः)—

कृत्तद्धितपदसिद्धिः विवोदीक्रियते शिशुबोधाय ।
गोयीचन्द्रप्रसादात् साहित्यपञ्चाननाख्येन ॥

उपसंहारः—अत्र प्रबन्धे केषाञ्चित् मूर्द्धन्यतमानां वैयाकरणानां कृतिविषये चर्चा विहिता । एतद् विहाय बहवो वैयाकरणाः सन्ति । येषां कृतयः पाण्डुलिपिरूपेण राज्यसंग्रहालये वर्तन्ते । पुरुषोत्तममिश्र-हलधरमिश्र-बलदेवविद्याभूषण-गोपालमिश्र-नारायणदाशप्रभृतयोऽपि स्वस्वकृतिभिः समग्रे उत्कले लब्धप्रतिष्ठाः आसन् ।

संस्कृतव्याकरणं प्रति उत्कलस्य योगदानं महत्त्वपूर्णम् । उत्कलप्रदेशे संस्कृतस्य परम्परा जीवन्ती, प्रवाहमयी, महती च विद्यते । साहित्य-व्याकरण-धर्मशास्त्र-पुराण-कर्मकाण्ड-तन्त्रादिषु विषयेषु बहवो महत्त्वपूर्णग्रन्थाः उत्कलीयैः विरचिताः । उत्कलस्यावदानं प्रति ऐतिहासिकैः सम्यक्तया ध्यानं न प्रदत्तम् । इतिहासग्रन्थप्रणयनसमये समीचीनतया तेषां ग्रन्थानामुपस्थापनं नैव कृतम् । वैशिष्ट्यञ्च नैव प्रतिपादितम् ।

उत्कलसर्वकारस्य संस्कृतविभागैः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानैश्च गृहीतार्थिकानुदानेन साहित्यधर्मशास्त्रसम्बन्धिनो ग्रन्थाः प्रकाशिताः । परन्तु तादृशाः व्याकरणग्रन्थाः नैव प्रकाशिताः । केवलं चांगुकारिका, वैजलकारिका प्रकाशिता । अप्रकाशितानां ग्रन्थानां प्रकाशनाय प्रयत्नः कर्तव्यः । उत्कलस्य गृहे गृहे बहवो मातृकाः सन्ति । तासां मातृकाणामपि संग्रहार्थं प्रयासः करणीयः । इति ।

वेदेषु विश्वबन्धुत्वम्

डॉ. गणेशदत्तशर्मा

वेदाः खलु ज्ञानराशयः । धर्मस्य संस्कृतेश्च प्रादुर्भावोऽपि वेदेभ्य एव संबभूव । वस्तुतो विश्वहितसाधकानां सर्वेषां सद्विचाराणां प्रकाशनं सर्वप्रथमं मन्त्रद्रष्टाणामाद्यानां ऋषीणां विमलमानसे एव समजनि । विश्वशान्तेराधारभूतस्य विश्वबन्धुत्वस्य सिद्धान्तोऽपि वेदमन्त्रेभ्य एवाविर्भूतः ।

वेदमन्त्रेषु स्तुता देवताः प्रायशो-"बन्धु"-इति विशेषणेन विभूषिताः । तद्यथा -

(क) स नो बन्धुर्जनिता सविधाता । यजु. २५/१४

(ख) बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् । ऋग. - १-१६४-३३

(ग) त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रोऽसि प्रियः सखा/ऋग. १-७५-४

(घ) उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था । ऋग. १-१५४-५

एतेषु सन्दर्भेषु बन्धुत्वभावनायाः स्रोतः स्फूटन्निव प्रतीयते । येषामार्याणामिष्टदेवा एव सर्वेषां बान्धवास्तेषां कृते विश्वस्य सर्वे मानवाः — "न केवलं मानवा एव" - अपितु सर्वेऽपि प्राणिनः बान्धवा यद्वा कौटुम्बिका एवेति स्वतः सिद्धम् ।

विश्वस्मिन् बन्धुत्वभावनाया विकासाय ये-ये विचारा अपेक्षितास्ते सर्वेऽपि वेदमन्त्रेषु संनिहिताः सन्ति । बन्धुभावविकासार्थं जने जने सहृदयतायाः सौमनस्कतायाश्च स्थापनं द्वेषभावनायाश्च विस्थापनमावश्यकम् । अत एव मन्त्रे सुस्पष्टं व्याहृतम् —

सं हृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।
अन्योऽन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाध्न्या ॥ अथर्व. ३/३०-१

अत्र सहृदयताया वर्णनसमकालमेव अन्योऽन्यं प्रति जनानां पारस्परिकमाकर्षणमपि-उपमालंकारेण रमणीयतया वर्णितम् । तदनुसारं-सर्वे मानवास्तथैव प्रेम्णा परस्परमाकृष्टाः स्युर्यथा खलु नवप्रसूता धेनुरात्मनो नवजातवत्सं प्रति आकृष्टा भवति ।

समाजे - "अयं ज्येष्ठोऽयं कनिष्ठः, अयं लघुरयं महान्, अयं नीचकुलोत्पन्नोऽयमुच्चकुलोत्पन्नः" - इत्याद्यात्मिका या भेदभावना सैव वस्तुतः विद्वेषस्य, विक्षोभस्य, विद्रोहस्य च जननी वर्तते, यया बन्धुत्वभावना खण्डिता जायते । अत एव सम्यगुपदिष्टं ऋषिणा वेदमन्त्रे —

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।
युवा पिता स्वधारुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भ्यः ॥ ऋ. ५-६०-५

अत्र एतदपि विज्ञापितं यदेक एव परमेश्वरः सर्वेषां पिता, एका-एव च सुदुघा प्रकृतिः सर्वेषां माता । अत एकपितृका-एकमातृकाश्च सर्वे मनुष्याः परस्परं भ्रातर एव, एकस्यैव च परिवारस्य सदस्या एव । तस्मान्नास्ति क्वचिदपि भेदभावस्यावकाशः ।

परमेश्वरेण प्रकृत्या वा सर्वेषां कृते समानरूपेण अन्नपानादिकं पक्षपातरहितमेवोपायनीकृतम् । तद्यथा—

समानी प्रपा सह वोऽन्नभागाः समाने योक्त्रे सहवो युनज्मि । अर्थव-३-३०-६

कीदृशी रमणीयास्ति-एषा साम्यभावना । विषमता न खलु प्रकृतिकृता । एषा तु मानवकृता एव । अद्य क्वचिदन्नभावेन बुभुक्षितानां विलापः श्रूयते, अन्यत्र च इयदधिकमन्नादिकं यत्कैश्चिद्राष्ट्रैस्तत् समुद्रेषु प्रक्षिप्यते । महतीयं विडम्बना । किमस्याः कारणम् ? अस्याः कारणमस्ति - मानवहृदये सन्निविष्टा तुच्छातितुच्छा स्वार्थभावना । एकाकिनैव च भोगभावना । इयं स्वार्थमयी भावना एवं वस्तुतः परिवारे समाजे च कलहस्य मूलं कारणम् । किन्तु वेदानुसारम्-अन्येषु बुभुक्षितेषु सत्सु यः केवलं एकाकी-एव भुंक्ते, स पापी-अस्ति —

केवलाघो भवति केवलादी । ऋक्- १०-११७-६ एवमेव - "अघं स केवलं मुक्ते यः— पचत्यात्मकारणात् । नास्ति स जनः सखापदवाच्य योऽन्नाभिलाषिणे आत्मनः सख्ये न किंचिद्ददाति —

न स सखा यो न ददाति सख्ये स चाभुवे च मानाय पित्वः । ऋक - १०-११७-४

अतः स्वार्थभावना सर्वथा परित्याज्या । सौहार्दस्य सौख्यस्य च वृद्धये त्यागभावना एव श्रेयस्करी । नितान्तमुपयोगितां धारयति यजुर्वेदस्यायमुद्घोषः—

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम् । यजु. ४०-१

वैदिकसंस्कृतौ सर्वकार्येषु विहितं यज्ञस्य प्रावधानमपि त्यागभावनाया एवं प्रतीकभूतम् । यजुर्मन्त्रेषु तु-बलमन्नं सकलं च वित्तजातं यज्ञेनैव (यज्ञभावया एव) संकल्पितम्-

(क) बलं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । यजु. १८-२

(ख) अन्नं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । यजु. १८-१०

(ग) वित्तं च क्षुच्च च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । यजु. १८-११

यदीयं यज्ञमयी त्यागभावना सर्वेषां हृदयेषु सन्निविष्टा स्यात्तदा सर्वत्रैव बन्धुत्वस्य प्रसारो भवेत् सर्वे च सुखिनो भवेयु: न च कुत्रापि क्लेशलेशो जायेत ।

बन्धुभावसमृद्ध्यर्थं सर्वेषां मनसि, वचसि, क्रियायां चैकरूपता समानता वा सततमपेक्षिता । एतदभिप्रेत्यैव मन्त्रे समुपदिष्टम् —

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । ऋक् १०-१९१-२

अंग्लभाषायामेतदित्थं वक्तुं शक्येते —

Walk together, talk together, think together

न केवलं मनोवाक्कर्मसु-अपितु अस्माकं मन्त्रणासु, सभासु, समितीषु तत्र स्थितेषु जनचित्तेषु चापि समानता स्यात्—

(क) समानो मन्त्र: समिति: समानी समानं मन: सहचित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभिमन्त्रये व: समानेन वो हविषा जुहोमि । ऋक. १०-१९१-३

(ख) समानीव आकूति: समाना हृदयानि व: ।

समानमस्तु वो मनो यथा व: सुसहासति । ऋक्. १०-१९१-४

वेदोपदेशानुसारं यदि सर्वमानवानां चित्तेषु चिन्तनस्य-समानता एकता च स्यात्तर्हि सर्वत्र बन्धुत्वस्य साम्राज्यं भवेत् । एवमेवास्मद्देशविधानसभा लोकसभाधिवेशनेषु, अन्यदेशीयसंसत्सु अथ च संयुक्तराष्ट्रसभाधिवेशनेषु कदापि कोलाहलं वाग्युद्धं कलहजातं वा नोत्पपद्येत ।

वैदिकै: कविभिरिदं तथ्यं सुष्ठु साक्षात्कृतमासीद् यदन्योऽन्यं प्रति प्रेमदृष्टिर्मित्रदृष्टिश्च विश्वबन्धुत्वस्थापनार्थं नितान्तमुपयोगिनी वरीवर्ति । अत एव सम्यगादिष्टं तैर्वेदमन्त्रेषु —

(क) प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्रे उतार्ये । अथर्व. १९-६२-१

(ख) सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु । अथर्व. १९-१५-६

(ग) मित्रस्य माचक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । यजु. ३६-१८

एतान्युदाहरणानि वस्तुत: वैदिकसंस्कृतेर्विशालतामुदारतां सार्वभौमिकतां च प्रतिपादयन्ति यत्र सर्वास्वपि दिक्षु स्थितानां मानवानां कृते, - न केवलं मानवानामपितु सर्वेषामपि प्राणिनां कृते मित्रताया बन्धुतायाश्च भव्यभावना अभिव्यक्ता । सर्वभूतेष्वात्मदृष्टिरखिलब्रह्माण्डे च एकत्वानुभूतिर्वैदिकदर्शनस्याद्वितीया विशेषता विद्यते । तद्यथा यजुर्वेदे—

(क) यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥ यजु. ४०-६

(ख) यस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः ॥ यजु. ४०-७

वेदमन्त्रप्रतिपादितैषा दिव्या भव्या च आत्मदृष्टिर्नूनं मोहविनाशिनी, भेदभावविदारिणी सर्वभूतहितकारिणी अशेषदुःखविघातिनी सर्वथा च मंगलविधायिनी वर्तते ।

एषा विश्वात्मदृष्टिरेव विश्वबन्धुत्वस्य पराकाष्ठा ।

वैदिकसूक्तेषु सकलजगद्धिताय, सर्वजनकल्याणाय किञ्च मानवेतरप्राणिवर्गलाभायापि कामना विहिताः । तद्यथा —

(क) आनो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः । यजु. २५-१४

(ख) भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । यजु. २५-२१

(ग) भद्रं भद्रं न आ भर । ऋक. ८-९३-२८

(घ) अदीनाः स्याम शरदः शतम् । यजु. ३६-२४

(ङ) वयं स्याम पतयो रयीणाम् । ऋक. १०-१२१-१०

(च) शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे । ऋक. ७-५४-१

(छ) स्वस्ति गोभ्यो जगते पुरुषेभ्यः । अथर्व १-३१-४

एतासु प्रार्थनासु प्रयुक्तं बहुबचनं विश्वपरिवारभावनाया विश्वबन्धुत्वधारणायाश्च परिचायकम् । वस्तुतो विशालतायाश्चरमसीमानं प्राप्ता खलु वैदिकानां दिव्यदृष्टिः ।

आधुनिकयुगे विश्वबन्धुत्वस्य महती-आवश्यकता विद्यते । अथ सर्वत्र पारस्परिकसौहार्दस्य अभावो दरीदृश्यते । अन्योऽन्यस्य समृद्धिमुन्नतिं च न सहते । सर्वः स्वार्थं समीहते । आन्ताराष्ट्रिया स्थितिरपि सततं चिन्तास्पदा । एकं राष्ट्रमन्यस्मै दुह्यति ईर्ष्यति असूयति च । सकलमपि वातावरणं हिंसामयं द्वेषमयं घृणामयमिव च दृश्यते । जनमानसं द्वेषदावानलदग्धमिव प्रतीयते । कदाचित्तु विश्वयुद्धस्य विभीषिकया चित्तं भृषं प्रकम्पितमिव जायते । यदि युद्धे आणविकास्त्राणां प्रयोगो भवेत्तर्हि निखिलमपि जगत् क्षणेनैव नाशं प्राप्नुयात् । एतादृश्यां परिस्थित्यौ केवलं वेदप्रतिपादितं विश्वबन्धुत्वमेवैकः पन्थाः । सर्वे जनाः द्वेषभावनां विहाय परस्परं प्रेम्णा, सौहार्देन, भातृत्वेन च व्यवहरेयुः । राष्ट्राणि वैरविरोधप्रतिशोधादीनां भावानवधूय प्रेमरसधारया पारस्परिकविवादान् प्रशमयेयुः शान्तिवार्ताश्च विश्वसमस्याः समादध्युः ।

यदि सर्वे वेदोक्तविश्वबन्धुत्वभावनानुसारं सर्वान् स्नेहरसाप्लावितया दृशा-अवलोकयेयुः, सर्वेषां हितचिन्तनं कुर्युः, सर्वैः सहात्मवत् व्यवहरेयु सर्वेषां च सर्वथा मंगलाभिलाषिणां भवेयुस्तर्हि सर्वत्रैव सुखस्य शान्तेश्चामृतधारा प्रवाहिता स्यात् सर्वं वातावरणं प्रेमपीयूषपूर्णं भूयात्, विश्वं चाभ्युदयमाप्नुयादिति नात्र संदेहः ।

संस्कृतं ज्ञानपरिधयश्च तत्र वेदाङ्गज्योतिषम्

डा० वासुदेवशर्मा

संस्कृतमात्मा ज्ञानपरिधय इन्द्रियाणि, विश्वसंस्कृतसम्मेलनम्मनः, वेदोपनिषदारण्यकब्राह्मणवेदाङ्गादि-ज्ञानविज्ञानग्रन्थाः शरीरम्, पुराणोपपुराणस्मृतिनाटकेतिहासादयः वस्त्राणि, समस्तविश्वे प्रसृतज्ञानविज्ञानराशयः उपवस्त्राणि । इत्थम्भूतः प्राणिकल्याणकारकपन्था । वस्तुतः यदि वृत्तपरिधिव्यासरूपे कल्पयोगः तर्हि पुराणादीनां रचयिता वेदव्यासः व्यास अर्थात् वृतनिर्मणार्थं व्यासस्वरूपः समस्तज्ञानविज्ञानमूलकं संस्कृतवाङ्मयमेव ज्ञानपरिधिः । अभिष्टव्यासार्ध (त्रिज्यया) निर्मितं घनत्वं (परिधियुतम्) एव गोलम् । अस्मिन् ज्ञानपरिधिमये गोले खगोले, भूगोले, नक्षत्रगोले, ब्रह्माण्डगोले, ग्रहगोले, यदस्ति ज्ञानम् तत् व्यासपरिधियुतं सत् समस्तब्रह्माण्डे आत्मनः शरीरस्य च सम्बन्धम्, कृतशुभाशुभकर्मणां संवितप्रारब्धक्रियमाणस्वरूपाणां वा भोग्यफलेन सम्बन्धः, कृतशुभ-कर्मणां संचितप्रारब्धक्रियमाणस्वरूपाणाञ्च भोग्यफलेन सम्बन्धं तत्रापि विशेषतः ज्ञानपरिधेः मानवकल्याणेन च सम्बन्धं सम्यगाख्यापयति ।

अस्माभिः इदम् सगर्वम् सविश्वासञ्च वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतवाङ्मयोपनिबद्धज्ञानपरिधीनां परि-क्रमया एव—

'यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च ।
तानि तानि प्रणश्यन्ति प्रदक्षिणा पदे पदे ॥'

इत्यादि प्रदक्षिणामहात्म्योपनिबद्धपापप्रणाशनम्, वैचारिकमानसिकसांसर्गिकप्राकृतिकप्रदूषणोपविना-शनम्, इष्टप्राप्ति, अनिष्टपरिहारः, समस्तविश्वराष्ट्रसम्मुखोपस्थितसंकटानां विनासश्च भविष्यति शमिति ।

सुविदिमेवेत् यद् भारतीयाः ज्ञानपरिधिं नाधिगन्तुम्पार्यते संस्कृज्ञानमन्तरा । ज्ञानपरिधिमन्तरेण निर्जीविनं जीवनम् जीविनः ॥ ज्ञानपरिधिः एव स्मृतीनां स्मारयित्री स्वान्नस्य संस्कर्त्री, सद्भावानां भावयित्री, गुणगणस्य ग्रहयित्री, सदाचारस्य सञ्चारयित्री, अविधानान्धतमसस्यापनोदयित्री, सुखस्य साधयित्री, शान्ते सन्धात्री, वेदवेदा-ङ्गानां रहस्योद्घाटयित्री काचिदनुत्तमा शक्ति ॥ सेयं ज्ञानपरिधिरजस्रं रक्षणीया पालनीया परिवर्धनीया चेति । न केवलम् भारतीयज्ञानपरिधीनां साक्षात्कारार्थमावश्यकं संस्कृतमपितु संस्कृतमेतत् विविधविरुद्धज्ञानसमाहारसाध-कम्, आचारशास्त्रस्य शिक्षकम्, पुरुषार्थस्य प्रयोजकम्, प्रान्तीयानां प्रादेशिकानाञ्च विकृतीनां विवादानां संघर्षा-णाञ्च च प्रशमनम्, आध्यात्मिक्याः भौतिक्याश्च समुन्नतेः साधकम्, वैदिकवाङ्मयालोकस्य प्रसारहेतुः, वेदाङ्गानां

वेदाङ्गोपनिबद्धज्ञानपरिधीनां व्यासरूपेण आत्मतत्त्ववत् सर्वत्र व्याप्तम् अमृततत्त्वमस्ति । अत्र वेदाङ्गानि सन्ति शिक्षा, कल्पः शब्दः, निरूक्तम्, छन्दः, ज्योतिषचेति । एतानि क्रमशः श्रीभास्कराचार्यशब्देषु[1]—

शब्दशास्त्रं मुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ ।
या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः ॥

एसु षडङ्गेषु तावज्ज्यौतिषशास्त्रमेव दिग्देशकालव्यञ्जकत्वेन यज्ञतपोदानव्रतोपवासादीनामादिबीजमिति सकलशास्त्रापेक्षया अस्य ज्ञानपरिधिः ब्रह्माण्डपरिधिवत् असीमा वर्तते । अत एव आचार्यलगधेनोक्तम्[2]—

यथा शिखा मयूराणां नागानाम् मणयो यथा ।
तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषम् मूर्ध्नि संस्थितम् ॥

वेदाङ्ग ज्योतिषग्रन्थे कृतेयं घोषणा तदा सत्यताम्प्राप्नोति यदा स्माभिः ज्योतिषशास्त्रस्य महती उपयोगिता वैदिककालतः अद्यावधि अक्षुण्णरूपेण दृश्यते । वैदिककाले तु वेदाङ्गेषु ज्योतिषशास्त्रस्य गणना एतस्माद्धेतोः जाता । यत्[3]—

वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ताः यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रमेण ।
शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्यात् वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्यो गात् ॥

अत्र "सर्वं यज्ञमयं जगत्" इति यज्ञस्य परिधिः एवञ्च कालबोधः अर्थात् कालज्ञानं ग्रहनक्षत्रादि विज्ञानमेव, अथ च सूर्येणाप्युक्तम्— "अदृष्टरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः" अर्थात् कालज्ञानेन दृष्टफलसिद्धिः, अदृष्ट-फलसिद्धिश्च वेदविहितयज्ञप्रतिपादने वेदाङ्गज्योतिषाधीनमेव । एतत् वेदाङ्गज्योतिषमेव—

वेदस्य निर्मलं चक्षुः ज्योतिषशास्त्रमकल्मषम् ।
वितैतदखिलं श्रौतं स्मार्तम् कर्म न सिद्ध्यति ॥[4]

तत्राष्टादशस्मृतिविहितकर्मप्रतिपादनार्थं, वैदिककर्मप्रतिपादनार्थम्, अष्टादशप्रवरप्रवर्षितञ्च,[5] अष्टादश-पुराणानुकल्पम् आर्षम्, 'यत्पिण्डे तत्ब्रह्माण्डे' इति मूलमन्त्रोपासकम्, कालाङ्गेसु विभक्तमेषादिराशीनाम् मानवाङ्गे प्रतिपादितज्ञानपरिधिवैशिष्ट्ययुतम् 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' 'चन्द्रमा मनसो जातः' इत्यादिवेदसूत्रोद्दिष्ट आत्मतत्त्वादीनाम् सूर्यादिग्रहोत्पादितप्रभावानाम् मानवशरीरे प्राणिमात्रशरीरे च संकल्पकं वेदाङ्गज्योतिषमेव सक्षमम् । अत्र "चक्षुः" अर्थात् चर्मचक्षुषा भौतिकपदार्थानां विश्लेषणम्, दिव्यचक्षुषा[6] च ज्ञानपरिधीनाम् साक्षा-

---

१. सिद्धान्तशिरोमणिः ।

२. वेदाङ्गज्योतिषे ।

३. तत्रैव ।

४. नारदः ।

५. सूर्यः पितामहो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पाराशर । कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः ।
रोमशः पोलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः, शोनकोऽष्टादशश्चैति ज्योतिषः शास्त्रप्रवर्तकाः ॥

६. दिव्यं चक्षुग्रहर्क्षाणाम् दर्शिम् ज्ञानमुत्तमम् । विज्ञायार्कादिलोकेषु स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥

त्कारा ज्योतिषे अधुना दूरदर्शकादियन्त्रबद्धदृष्ट्या यथा गहनान्तरिक्षे ग्रहोपग्रहनक्षत्रादि पिण्डानाम् भौतिकम् विश्लेषणं चर्मचक्षुषा क्रियते तथैव दिव्यचक्षुषा वेदाङ्गभूतचक्षुषा वा "यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मण: पङ्क्तिम् व्यञ्जयति शास्त्रमेतत् तमसि द्रव्याणि दीप इव ॥" इति

वराहमिहिरोक्त्या सञ्चितप्रारब्धक्रियमाणेति त्रिविधकर्मणां जन्मजन्मान्तरार्जितानाम् भविष्यत्कालीन-घटनाभि: सह यत् सम्पर्कसूत्रं पंक्तिर्वास्ति तस्याभिव्यञ्जना तमसि दीपवद् वेदाङ्गज्योतिषद्वारैव संभवति नान्येन केनापि शास्त्रेण ।

अत्र "दैवाधीनं जगत्सर्वम्" तथा "ग्रहास्ते देवतांशका:" इति उक्तिभि: सर्वं खलु ग्रहाधीनमता । संसाराचारकूपाप्रवाहपतितैरखिलै: उक्ताभि: सर्वं खलु त्रैवर्णिकै: ज्ञानपरिधीनां समुपासकैश्च अहर्दिवमनवरतम-नुभूयमानमनेकविधक्लेशपरम्परा परिजिहीर्षुभि: सर्वत: स्वश्रेयस: अभिलाषुको अखिलश्रेयोनिदानभूतमनुसवनम् ज्योतिषम् अर्थात् वेदाङ्गभूतं ज्योतिषम् अवश्यम् अध्येतव्यम् अध्यापनीयम् परिचिन्तनीयञ्चेति ।

मूकप्रश्नविचारः

डॉ. नरोत्तमदत्तशर्मा

मानवः प्रकृत्यैव जिज्ञासु। किमिदं कथमिदमित्यादि परिज्ञानाय स सदैव प्रयासरतो भवति। मनोवैज्ञानिकदृष्टिकोणविश्लेषणेन सिध्यति यदियं मानवजिज्ञासैव तान् ज्यौतिषशास्त्रस्य गम्भीररहस्योद्घाटनाय प्रवर्तयति। पाणिनीयव्याकरणानुसारं 'द्युत द्योतने' धातोः 'द्युतेरिसिन्नादेशश्च जः'— इत्युणादिसूत्रेण ज्योतिषशब्दस्य सिद्धिः जायते। ज्योतिषां सूर्यादि—ग्रहनक्षत्राणां गतिमधिकृत्य कृतं शास्त्रं ज्योतिषशास्त्रमित्युच्यते। अर्थात्-शास्त्रे यस्मिन् प्रकाशमानानां सूर्यचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रादिग्रहनक्षत्राणां गति-स्थिति-निरूपणं तच्छास्त्रं ज्योतिषशास्त्रमुच्यते। मध्यकाले शास्त्रस्यास्य विकासेन सहैवास्य परिभाषायामपि जातो विकासः। तत्कालेऽस्य शास्त्रस्य 'ज्योतिर्विद्या' इति नाम करणमजायत। परम्पूर्वपरिभाषया नैव फलितार्थः संघटितो वा भवति। अतः पूर्वपरिभाषा नैव परिमार्जिता—अव्याप्तिदोषत्वात्। अत एव ज्योतिषां सूर्यादिग्रहनक्षत्राणां गति-स्थिति-निरूपणम्, भौतिक-पदार्थेषु जायमान-प्रभाववर्णनम्, विविधघटना-विवचेनम्, मानवजीवने जायमान विविध-समस्यासमाधानम्, शुभाशुभारम्भ-फलकथनादिकञ्च यच्छास्त्रे तच्छास्त्रं ज्योतिषम्-इति जातं मतैक्यम्। लक्षणेऽस्मिन् 'बोधक' पदमतिमहत्त्वपूर्णम्। 'बोधक' पदेनैव भौतिकपदार्थेषु सूर्यादि–ग्रहनक्षत्राणां प्रभावस्य ग्रहणञ्जायते। ज्योतिषशब्दस्य सामान्योऽर्थो विशेषप्रकाशः। शास्त्रमिदं पूर्वार्जित-कर्मणां फलं तथैव प्रकाशयति यथा दीपोऽन्धकारस्थितपदार्थानां वास्तविकस्वरूपं प्रकाशयति।

पाश्चात्य-देशेषु ज्योतिषशास्त्रं 'Astronomy, Astrology अथवा Astrophysics इत्यादि कथ्यते। आधुनिकोच्चविज्ञानस्य मतानुसारं कालगणना गतिद्वारा गतिगणना च कालद्वारा सञ्जायते। यतोहि द्वावेवान्योऽन्याश्रितौ। अयञ्च वैज्ञानिकसिद्धान्तो वेदेष्वपि दृश्यते। लिखितं ऋग्वेदे यथा—'

"द्वादशारं नहि तज्जराय ववर्ति चक्रं परिद्यामृतस्य" [1]

वेदा एव ज्योतिषशास्त्रस्याधारग्रन्थाः। यतोहि तेष्वेव सृष्टेरादितत्त्वानि समाहितानि। ऋग्वेदस्य मन्त्रोऽयं ज्योतिषशास्त्रस्वरूपप्रतिपादकः—

'ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत।
ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रोऽर्णवः।

---

१. ऋग्वेदः १-१६४

समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत।
अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्।
दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः।[१]

एतन्मन्त्रानुसारं सर्गारम्भे धाता तपसा ऋतं सत्यं च ज्ञात्वा समुद्र— संवत्सर-सूर्य-चन्द्रादीनां निर्माणं विधायाहोरात्रं निर्मितवान्। अयञ्च सृष्टिक्रम आदि कालात्प्रचलति। नात्र कापि नवीनता।

ज्योतिषशास्त्रं कालविज्ञानम्। अनेन बिना न किमपि कार्यं यथासमयं सम्पादयितुं शक्यते। वेदेषु अभीष्टप्राप्त्यर्थं तथा चारिष्टबिनाशार्थं येषां यज्ञादिकर्मणां निर्देशः, तत्कर्मसम्पादनार्थं शास्त्रस्यास्य परमावश्यकता। जन्माष्टमी— रामनवमी — महाशिवरात्रि-दीपावली-विजयदशमी-रक्षाबन्धनादीनां निर्णयः सर्वेषाञ्च व्रतपर्वोत्स-वानां ज्ञानमनेनैव शास्त्रेण सम्भवति। अतः समीचीनमिदं कथनं यद् य इदं कालविधानशास्त्रं जानाति स एव वास्तविकरूपेण यज्ञं जानाति'—

"वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम्॥ (वे. ज्यो.)

महामहोपाध्यायाः श्रीमधुसूदनओझामहोदयाः ये निजकालेऽधुनाऽपि च विश्वविख्यात-विद्वद्-रूपेण आदृताः-तेषां मतानुसारं यो ज्योतिषं न जानाति स नैव वेदपाठाधिकारी। शास्त्रमिदं भू-पातालान्तरिक्षेषु भूतभ-विष्य-वर्तमानेषु च सर्वेष्वेव क्षेत्रेषु विश्वजनीन एकजनीनश्च वस्तु-स्थिति-दर्शकम्। ज्योतिषशास्त्रवैशिष्ट्ये कथितं यथा—

"यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद् वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्ध्नि संस्थितम्॥[२]

मानवजीवनस्य समेषां प्रमेयानां रहस्योद्घाटकस्यास्य शास्त्रस्य सन्ति त्रयो भेदाः। ते च सिद्धान्त-होरा-संहिता इति। प्राचीनकाले ख्रीष्टाब्दस्याष्टमशतकस्य समाप्तिं यावत् प्रश्न-सामुद्रिक-शकुन-मुहूर्त-वास्तुशास्त्रा-दीनां समावेशः संहितास्कन्धे एवासीत्।

संहितास्कन्धान्तर्गत-प्रश्नशास्त्रसम्बन्धी मम विषयोऽस्ति-मूकप्रश्नविचारः।

यद्यपि मानवमस्तिष्के जायमानानां शङ्का-आकांक्षोत्कण्ठा-इच्छा-चिन्तानां ज्ञानं समाधानञ्च जटिल-समस्यैका, तथापि अस्मत्पूर्वज-महर्षयः आचार्याश्चास्या मानवानां स्वाभाविकजिज्ञासाया रहस्योद्घाटनाय प्रश्न-शास्त्रं रचितवन्तः। पञ्चमशताब्दीतोऽद्य यावद् विषयेऽस्मिन् शताधिकानां मौलिक-नूतन ग्रन्थानां रचनाऽजायत।

१. ऋग्वेदः १०/१९०/१-३
२. वेदाङ्गज्योतिषम्

शास्त्रेषु चैतेषु मानवजिज्ञासाया ज्ञानपिपासायाश्च शान्त्यर्थं पर्याप्त-विवरणं वर्तते परं शास्त्राणीमानि भाषाकाठिन्येन शास्त्रीयजटिलत्वाच्च जनसाधारणस्य कृते स्वयमेव रहस्यानि सन्ति ।

प्रश्नशास्त्रं ज्योतिषविद्याया: महत्त्वपूर्णमङ्गम् । इदञ्च तत्कालफलकथने सक्षमम् । अत्र तात्कालिकलग्नस्य ग्रहस्थित्याश्चाधारेण मानवमस्तिष्के जायमान—प्रश्नानां तच्छुभाभुभफलानां च विचार: क्रियते । केरल-रमल-स्वर-शास्त्राण्यस्य अंगानि सन्ति। एषु शास्त्रेषु प्रश्नाक्षर—अंक—स्वराणाम् आधारेण प्रश्नस्य शुभाशुभफलयोर्निश्चयो जायते । मुख्यतया शास्त्रेऽस्मिन् सिद्धान्तत्रयं वर्तते । 'प्रश्नलग्न सिद्धान्त: प्रश्नाक्षरसिद्धान्तस्तथा च स्वरविज्ञानसिद्धान्त: । एतदतिरिक्तं चर्चा-चेष्टा-हाव-भावादिभिश्चापि मनोगत— भावानां सूक्ष्म-विश्लेषणं क्रियते । वर्णितसिद्धान्तेषु लग्न-सिद्धान्तो व्यापकत्वाद् ग्रहस्थित्या आधारेण सरलरीत्या फलप्रतिपादनं करोति । अत: चमत्कारपूर्ण: । परिणामतो ज्योतिषशास्त्रेषु सिद्धान्तस्यास्य व्यापकप्रचारो जात: । अद्यापि चायं प्रश्नशास्त्रस्य सर्वाधिको लोकप्रियसिद्धान्त: ।

वाचिकमानसिक—भेदेन प्रश्न: द्विविध: । वाचिकप्रश्ने प्रष्टा स्वप्रश्नं ज्योतिषशास्त्रज्ञस्य समक्षं स्पष्टरूपेण कथयति । दैवज्ञश्चोत्तरं ददाति । मानसिके च प्रश्ने प्रष्टा निजप्रश्नं मनोगत भावं वा दैवज्ञस्य समक्षं न कथयति । तस्य च भावस्य शुभाशुभात्मकफलं दैवज्ञ: स्वयमेव कथयति । एवंविध एव प्रश्नो मूकप्रश्ननाम्ना ज्ञायते ।

अस्माकमाचार्या: मानवस्य मानसिकप्रश्ननिर्णयार्थं संसारस्य सर्व-पदार्थान् धातु-मूल-जीवेषु त्रिविधेषु वर्गेषु विभाजितवन्त: । समस्त-खनिज-रसायन-रत्नादयस्तथा च कठिनपदार्था: धातुवर्गीया: । मानव-पशु-खग-सरीसृप-कीटाणु-भूतप्रेत-दैत्य-देवादय: सर्वे प्राणिनो जीववर्गीया: । वृक्ष-लता-गुल्मौषधि-वनस्पति-धान्यादयो मूलवर्गीया: । पृच्छकस्य मनसि एतेष्वेव वर्गेषु कस्याप्येकस्य पदार्थस्य विषये चिन्ता भवति ।

यदा कश्चित्प्रष्टा प्रश्नं करोति तदा तत्कालीनमिष्टं संसाध्य ग्रहस्पष्ट-लग्नस्पष्ट-भावस्पष्टा: करणीया: तथा च प्रश्नलग्नकुण्डलीनिर्माणं करणीयम् । एवमेव नवमांशस्याधारेण नवमांशकुण्डलीनिर्माणं तथा च भावचलितचक्रनिर्माणं कर्तव्यम् । यतोहि प्रश्न-फल-निर्णय-प्रक्रियायां लग्नादयो भावा नवमांशश्च निर्णायका: । अत एषामुपेक्षया निर्णय एकपक्षीयो जायते । प्रश्नस्य फलमपि यथार्थरूपेण नैव संघटते ।

यदा कदा पृच्छक उपहासार्थं परीक्षार्थं वा दैवज्ञसमीपमागत्य कपटकार्यमपि करोति । अतो मूकप्रश्नविचारात्पूर्वं प्रश्नकर्तुरपि सावधानतया विचार: करणीय: । निष्णातदैवज्ञा: पृच्छकस्य चर्चाचेष्टेङ्गितादिभिरेव तद्विषये पूर्वानुमानं कुर्वन्ति । निम्नयोगानामाधारेण पृच्छक: विचार: कर्तव्य:—

१. यदि प्रश्नकुण्डल्यां चन्द्रमा लग्नस्थो भवति, केन्द्रे च शनिबुधौ अस्तौ भवत: तदा प्रश्नकर्ता धूर्त: निष्प्रयोजनवक्ता व्यर्थवादी च भवति ।[१]

१. ताजिकनीलकण्ठी — प्रश्नतन्त्र-श्लो-८

२. यदि प्रश्नलग्नस्थं चन्द्रं भौमबुधौ समदृष्ट्या पश्यतः तदा पृच्छकः कपटी भवति ।[१]

३. यदि प्रश्नलग्ने चन्द्रस्तथा च शनि-बुध-सूर्याः एकस्मिन्नैव केन्द्रस्थाने स्युः तदा प्रष्टा धूर्तो वर्तते । दैवज्ञोपहासायागच्छति सः ।[२]

४. यदि प्रश्नकुण्डल्यां लग्ने सप्तमे वा भावे पापिनः क्रूरा वा ग्रहास्तिष्ठन्ति तदा पृच्छको दुष्टः कपटी च भवति । दैवज्ञपरीक्षार्थमायाति सः ।[३]

५. गुरुबुधौ सप्तमेशं शत्रुदृष्ट्या पश्यतश्चेत् तदापि प्रश्नकर्ता पाखण्डी जायते । स कृत्रिमाचारव्यवहारी भवति तथा च दैवज्ञोपहासायागच्छति ।[४]

यदि प्रश्नकुण्डल्यामुक्तयोगेषु कश्चिदपि योगो जायेत तदा दैवज्ञेन पृच्छकेन सह सावधानतया व्यवहर्तव्यम् । सामान्यतया तत्प्रपञ्चे कपटे वा नागन्तव्यम् । यदि चैतादृशो योगः प्रश्नकुण्डल्यां सामान्यतया न भवति तदा पृच्छकः सरलहृदयो जायते । स च वास्तविकरूपेण निजशंकासमाधानाय दैवज्ञसमीपमागच्छति । दैवज्ञेनापि फलकथने शीघ्रता न करणीया परं सुविचार्य धैर्येण शान्तमनसा च फलं कथनीयम् । अनुभवसिद्धमिदं ये दैवज्ञा उपेक्षा-शीघ्रता-प्रलोभनादिभिः प्रश्नकर्तुर्विचारं न कृत्वा मूकप्रश्नं तत्फलं च कथयन्ति ते पृच्छकस्य कपटजाले पतित्वा प्रताडिता भवन्ति । वास्तविक-जिज्ञासामूलकप्रश्नानां समाधानस्य अन्वेषणाय शास्त्रीयरीतिः प्रश्नविद्या । मनोरञ्जन-बुद्धिविलास-हास्य-विनोदादिभ्योऽस्य शास्त्रस्य प्रयोगोऽस्य दुरुपयोग एव । प्रश्नतन्त्रप्रणेतुः आचार्यनीलकण्ठस्य मतानुसारं क्षुद्र-कपटि-धूर्त-श्रद्धाहीनादीनामुपहासकर्तुश्च प्रश्ने प्रश्नफले वा नैव विचारः करणीयः ।[५] मनोवाक्कर्मसु भेदत्वाद् एतेषां प्रश्ननिर्णयो नैव यथार्थो भवितुं शक्नोति ।

पृच्छकस्य मनसि धातुमूलजीवेषु कस्य चिन्ता इति निर्णयार्थं प्रश्नग्रन्थेषु विस्तृतरूपेण विवेचनं वर्तते । अनेके सन्ति तत्र योगाः । तेषु च केषाञ्चिद् योगानामुल्लेख अधः क्रियते—

१. 'मेष-कर्क-तुला-मकर-राशयो धातुसंज्ञकाः । वृष-सिंह-वृश्चिक-कुंभ-राशयो मूलसंज्ञकाः । मिथुन-कन्या-धनु मीन राशयो जीवसंज्ञकाः । प्रश्नलग्ने सबलराशेरनुसारं धातुमूलजीवानां चिन्तास्तीति कथनीया ।'[६]

२. चन्द्र-भौम-शनि राहवो धातुप्रतिनिधयः । सूर्यशुक्रौ मूलप्रतिनिधी । गुरुबुधौ जीवप्रतिनिधी । परं कर्कराशिस्थ-चन्द्रोमूलप्रतिनिधिः, स्वराशिस्थशनिः लतादिप्रतिनिधिः जायते । अन्यथा च द्वावेव धातुप्रतिनिधी । एवमेव स्वराशिस्थ— बुधो धातुप्रतिनिधिः अन्यराशिस्थश्च जीवप्रतिनिधिः । अनेन प्रकारेण प्रश्नलग्ने सबलग्रहस्य लग्नेशस्य वाऽनुसारं धातु-मूल-जीव-विषयक-प्रश्नानां विचारः करणीयः ।[७]

---

१. ताजिकनीलकण्ठी— प्रश्नतन्त्र-श्लो- ८
२. मूकप्रश्नविचारः— अ-२-पृ ३२
३. मूकप्रश्नविचारः— अ-२-पृ ३२
४. ताजिकनीलकण्ठी— प्रश्नतन्त्र-श्लो-१०
५. ताजिकनीलकण्ठी— प्रश्नतन्त्र-श्लो-५,७
६. दैवज्ञवल्लभा — अ-१०-श्लो १२,१३
७. मूकप्रश्नविचारः— अ-२-पृ-३५

३. प्रश्नकुण्डल्यां यदि कश्चिद् ग्रहः प्रथम- पञ्चम-नवम-भावेषु कुत्रापि स्वनवमांशे स्थित्वा स्वनवमांशं पश्यति तदा पृच्छकमनसि धातुचिन्ता जायते । यदि ग्रहः कस्यचिदन्यग्रहस्य नवमांशे स्थित्वा लग्नपञ्चमनवम— भावेषु विद्यमानं भूत्वा स्वनवमांशं पश्यति तदा जीवविषयकचिन्ता जायते । यदि ग्रहः कस्यचिदन्यग्रहस्य नवमांशे स्थित्वा उक्तभावेषु भूत्वा अन्यग्रहस्य नवमांशं पश्यति तदा प्रश्नकर्तुर्मनसि मूलविषयकचिन्ता भवति ।[१]

४. प्रश्नलग्ने विषमराशौ प्रथमे-चतुर्थे-सप्तमे-वा नवमांशे धातुचिन्ता । द्वितीये पञ्चमेऽष्टमे वा नवमांशे मूलचिन्ता । तृतीये षष्ठे नवमे वा नवमांशे जीवचिन्ता ज्ञायते । एवं प्रश्नलग्ने समराशौ प्रथमे चतुर्थे सप्तमे वा नव- मांशे जीवचिन्ता द्वितीये पञ्चमेऽष्टमे वा नवमांशे मूलचिन्ता, तृतीये षष्ठे नवमे वा नवमांशे धातुचिन्ता विजानीयात् ।[२]

५. प्रश्नकुण्डल्यां सर्वाधिक—सबलग्रहेणापि धातुमूलजीवविषयकचिन्तानिर्णयो जायते । यथा— यदि सूर्यो भौमो वा बलवान् तदा धातुचिन्ता, यदि बुधः शनिर्वा बलयुक्तः तदा मूलचिन्ता, यदि चन्द्रो गुरुः शुक्रो वा बलवान् तदा जीवचिन्ता विद्यते ।[३]

एतेभ्यो योगेभ्योऽतिरिक्तं प्रश्नशास्त्राणामाचार्यैः मूकप्रश्नप्रसंगे धातुमूलजीवविषयकचिन्ता निर्णयार्थं कश्चित् कथिताः । यथा —

१. पृच्छकं संख्यां पृष्ट्वा तां द्विगुणं कृत्वा तत्रैकं संयोजयेत् । त्रिभिर्भागं कुर्यात् । एकस्मिन् शेषे जीवचिन्ता, द्वयोः शेषयोः धातुचिन्ता, शून्येऽवशिष्टे च मूलचिन्ता कथनीया ।[४]

२. आगमनकाले यदि प्रश्नकर्ता ऊर्ध्वं पश्यति तदा जीवचिन्ता, यदि अधः पश्यति तदा मूलचिन्ता, यदि सम्मुखं पश्यति तदा धातुचिन्ता कथनीया ।[५]

३. प्रश्नकर्तुः प्रश्नकाले पूर्वं प्रतिमुखे धातुचिन्ता, दक्षिणं प्रतिमुखे मूलचिन्ता, पश्चिमं प्रतिमुखे जीवचिन्ता तथोत्तरं प्रतिमुखे धातुमूलजीवविषयको मिश्रितप्रश्नो जायते ।[६]

४. प्रश्नकर्तुः प्रश्नकाले मुखबाहु-शिरः स्पर्शे जीवचिन्ता, हृदयोदरकटिस्पर्शे धातुचिन्ता, वस्ति-गुप्ताङ्ग-जङ्घा-पादस्पर्शे च मूलचिन्ता कथनीया ।[७]

---

१. षट्पञ्चाशिका — अ-१-श्लो-६ दैवज्ञवल्लभा-अ-१०-श्लो-९
२. षट्पञ्चाशिका — अ-१-श्लो — ७ दैवज्ञवल्लभा-अ-१०-श्लो-१०
३. मूकप्रश्नविचारः— अ-२-पृ-३६
४. प्रश्नचण्डेश्वर — अ-३-श्लो — ३,४
५. मूकप्रश्नविचारः — अ-२-पृ-३७
६. मूकप्रश्नविचारः — अ-२-पृ-३७,३८
७. मूकप्रश्नविचारः — अ-२-पृ-३७,३८

५. प्रश्नकर्तु: प्रश्नकाले पेयपदार्थस्य निकटतायां जीवचिन्ता, खाद्यस्य अन्नस्य वा पदार्थस्य समीपतायां मूलचिन्ता तथाऽग्निसमीपतायां धातुचिन्ता कथनीया ।[१]

मूकप्रश्नविषये धातु — मूल-जीव-सम्बन्धि वर्गीकरणानुसारं निर्णयप्रक्रियायां गम्भीरतां कठिनतां चावलोक्य मध्यकालीनैः आचार्यैः ग्रहाणां भावानां चाधारेण मूकप्रश्ननिर्णयाय प्रयासो विहितः । प्रश्नशास्त्रस्य विविधमहत्त्वपूर्णग्रन्थेषु सिद्धान्तस्यास्य प्रयोगो दृश्यते ।

(क) ग्रहसिद्धान्तः

सिद्धान्तस्यास्यानुसारं प्रश्नकुण्डलीं निर्माय सर्वप्रथमं मूकप्रश्नस्य प्रतिनिधिग्रहस्य विचारः क्रियते । भावेषु ग्रहस्थित्यनुसारं मूकप्रश्नस्य निर्णयः क्रियते । मूकप्रश्नस्य प्रतिनिधिः एतेषु कश्चिदेको भवति —

१. चन्द्र लग्नेशयोर्यो बलवान् स मूकप्रश्नस्य प्रतिनिधित्वं करोति ।[२]

बलविचारः स्थानबल-कालबल-चेष्टाबल-नैसर्गिकबल-दृष्टिबलानुसारं भवति ।[३]

२. चन्द्र लग्नेशयोः निर्बलतायां चतुर्थेशः मूकप्रश्नप्रतिनिधिर्जायते ।[४]

अत्रेदं ध्यातव्यं — चतुर्थेशो नीचराशिगतः, अस्तंगतोऽथवा युद्धे पराजितो भवति तदाऽस्य सिद्धान्तस्यानुसारं मूकप्रश्ननिर्णयो न करणीयः ।

तत्र तु भावसिद्धान्तानुसारं मूकप्रश्नविचारः कर्तव्यः । सिद्धान्तेऽस्मिन् ग्रहस्वरूपस्य ज्ञानमावश्यकम् ।[५]

(ख) भावसिद्धान्तः

१. बलवतो लग्नेशाद् लाभेशाद् वा चन्द्रो यस्मिन् स्थाने, तद्भाव—सम्बन्धी प्रश्नः प्रश्नकर्तुर्मनसि तिष्ठति ।[६]

२. लग्नेश-लाभेशाभ्यां चन्द्रे सबले चन्द्राद् लग्नेशो यस्मिन् स्थाने, तद्भाव-सम्बन्धी प्रश्नः पृच्छकस्य चेतसि जायते ।[७]

३. चतुर्थेश-लाभेश-चन्द्राणां निर्बलतायां प्रश्नकुण्डल्याम् उच्चराशिगतः सर्वेभ्यो वा बलवान् ग्रहो लग्नाद् यस्मिन् स्थाने तद्भावसम्बन्धी प्रश्नो जायते ।[८]

---

१. केरलीप्रश्नरत्न — मूकप्रश्नप्रकरण — श्लो— ९
२. मूकप्रश्नवचारः — अ-२-पृ - ७८
३. बृहज्जातकम् — ग्रप्र.अ — २ —श्लो १९ तः २३
४. मूकप्रश्नविचारः - अ-५-पृ-७९
५. ताजिकनीलकण्ठी— प्रश्नतन्त्र - अ १ श्लो २४ तः ३१
६. मूकप्रश्नविचारः — अ-६-पृ-१००
७. मूकप्रश्नविचारः — अ-६-पृ-१००
८. मूकप्रश्नविचारः — अ-५-पृ-१००

BVP-246

४. यदि चन्द्र एव लग्नेशो लाभेशो वा तदा स लग्नाद् यस्मिन् भावे, तद्भावसम्बन्धी चिन्ता कथनीया ।[१]

यो यो भावो निज स्वामिना शुभेन वा ग्रहेण दृष्टो युक्तो वा भवति तस्य तस्य भावस्य वृद्धिर्जायते । यश्च भाव: पापग्रहेण युक्तो दृष्टो वा जायते तस्य भावस्य हानि: सञ्जायते । प्रश्नलग्ने यदि शुभग्रहो, निजवर्ग: शीर्षोदयराशिर्वा स्यात्तदा कार्यसिद्धिर्जायते । एतद्विपरीते चासफलता सम्भाव्यते । मिश्रितग्रहेषु यत्नेन कार्यसिद्धिरिति वक्तव्यम् । लग्नेशो लग्नभावं कार्येशश्च कार्यभावं पश्येद् अथवा लग्नेश: कार्येशं कार्येशश्च लग्नेशं पश्येत् किंवा लग्नेश: कार्यभावं कार्येशश्च लग्नभावं पश्येत्, तत्र च चन्द्रदृष्टौ पूर्णरूपेण कार्यसिद्धि: । चन्द्रदृष्टिराहित्येन चाल्पाकार्यसिद्धिरिति ।[२]

मूकप्रश्नविचारनिर्णये, प्रश्नकाले लग्न-लग्नेशयो: बलविचार: करणीय: । एतयोर्यो बलवान्, तस्माच्चन्द्रो यावद्—भाव-दूरे स्यात्, लग्नात् तावद्-भाव-दूरे तद्भाव-सम्बन्धिचिन्ता मानवमनसि कथनीया । यदि लग्न—लग्नेशौ निर्बलौ, चन्द्रश्च बलवान् तदा चन्द्रात् लग्नेशो यावद्— भाव — दूरे, लग्नेशात् तावद् भावदूरे यो भावस्तेन सम्बन्धी प्रश्न: कथनीय: । चन्द्रस्यापि निर्बलतायां प्रश्नकुण्डल्यां यो बलवान् ग्रह: तद्भावसम्बन्धी प्रश्नो जायते ।[३]

मूकप्रश्नविचारे सम्यग् विचारानन्तरमेव भावविचारसन्दर्भे शुभाशुभफलं ज्ञातव्यम् ।[४]

सामान्यतया एकस्मिन् काले एक एव प्रश्नो विचारणीय: । परं यदि कश्चित्प्रष्टा विवशतावशाद् विशेषपरिस्थितिवशाद् वा एकस्मिन्नेव काले लग्ने वा बहून् प्रश्नान् पृच्छेत्तदा दैवज्ञ: प्रथमप्रश्नस्य लग्नेन, द्वितीयस्य चन्द्रेण, तृतीयस्य सूर्येण, चतुर्थस्य बृहस्पतिना विचारं कुर्यात् । बुधशुक्रयोर्यो बलवान् तेन च पञ्चमप्रश्नस्य विचार: करणीय: ।[५]

मुष्टिकाप्रश्नविचार:—

अत्यन्तचमत्कारपूर्णो जायते मुष्टिकाप्रश्न: । अत्र पृच्छक: स्वमुष्टिकावस्तुविषये पृच्छति । यद्यपि प्रश्नेनानेन मानवस्य सुख-दु:ख लाभ-हानि-प्रगति अवनति-भाग्यादीनां न कोऽपि सम्बन्ध:, न चैवं विधप्रश्नानां मानवजीवने कश्चित्प्रभाव एव । तथापि शास्त्रस्यास्य प्रत्यक्षचमत्कारप्रदर्शनार्थम्, जनानां शास्त्रेऽस्मिन् रुचि - श्रद्धा - विश्वासोपपादनार्थं च प्राचीनकालादेव मूकप्रश्नसन्दर्भे मुष्टिकाप्रश्नविचार: क्रियते । प्रश्नकुण्डल्यां चन्द्रो यस्या राशेर्नवमांशे भवति, तद्राशिद्वारा प्रश्नकर्तु: मुष्टिकायां विद्यमानवस्तुनो ज्ञानं सम्भाव्यते । प्रश्नलग्नस्य राशेरनुसारं मुष्टिकायां विद्यमानवस्तुनो वर्णज्ञानं जायते ।[६]

१. मूकप्रश्नविचार:-अ-५-पृ-१००
२. ताजिकनीलकण्ठी— भा-प्र-अ-२ श्लो- १ त:४
३. प्रश्नज्ञान (आर्यसप्तति) — पृ-९०,९१
४. ताजिकनीलकण्ठी— प्रश्नतन्त्र — अ – १ श्लो ३२ त:४३
५. ता.नी.क.— प्रश्नतन्त्र — अ-१-श्लो ११,१२
६. मूकप्रश्नविचार:- अ.- ४ - पृ.७४,७७

अस्माकं प्राचीनैः आचार्यैः मूकप्रश्नप्रकरणे मानसिकप्रश्ननिर्णय एव एकमात्रं लक्ष्यं मतम् । परं न केवलं प्रश्नकर्तुः जिज्ञासापूर्ति निजप्रश्नज्ञानेनैव संभवति । प्रायेण दृश्यते यत् पृच्छको स्वकीयमानसिकं प्रश्नं ज्ञात्वा तस्य शुभाशुभफलज्ञानाय जायते उत्कंठितः । अतो मानसिकप्रश्नस्य निर्णयानन्तरं ज्ञानानन्तरं वा तद्विषये शुभाशुफल-कथनमपि दैवज्ञस्य कृते आवश्यकम् । प्रश्नशास्त्रस्यैकमात्रं प्रयोजनमपि पृष्टप्रश्नस्य विषये शुभाशुभपरिणामज्ञानं वर्तते । अत एवं प्रश्नशास्त्रेषु विविधप्रश्नानां फलज्ञानाय विविधयोगाः वर्णिताः सन्ति । प्रश्नानां शुभाशुभफल-ज्ञानाय डॉ शुकदेवचतुर्वेदी प्रणीतो मूकप्रश्नवचारः, ताजिकनीलकण्ठी, भुवनदीपकः, आचार्य भट्टोत्पलकृतप्रश्न-ज्ञानम्-उत्तमश्रेण्याः सटीकग्रन्थाः सन्ति ।

वस्तुतः मूकप्रश्नस्य तत्फलस्य च वास्तविकरूपेण कथनमेकः चमत्कार एव । एतदर्थं पवित्रतैकाग्रतादीनां शास्त्रस्य गहनचिन्तनस्य च परमावश्यकता जातये । तदैव दैवज्ञो दैवज्ञतां लभते ।

'अप्रत्यक्षाणि शास्त्राणि, विवादास्तेषु केवलम् ।
प्रत्यक्षं ज्यौतिषं शास्त्रं, चन्द्रार्कौ यत्र साक्षिणौ ॥'

खग्रासचिन्तनम्

श्री भोजराजशर्मा

खगोलविद: ज्योतिषशास्त्रीयवैज्ञानिकाश्च ग्रहनक्षत्राणां दृश्य एवं सूक्ष्मगणितप्रक्रियया गतिक्रमं विनिश्चित्य भूतभविष्यद् वर्तमानकालिकं परिवर्तनं निर्दिशन्ति। केषाञ्चिन्मते सूर्यस्य स्थिरताम् इतर-ग्रहाणाञ्च तत्परित: चंक्रमणमुपदिशन्ति। भूमण्डलमिदमपि, ताराग्रहसंकुलेषु महत्त्वपूर्णं विद्यते। स्थूलदृष्ट्या सूर्याचन्द्रमसो, विशालताऽनुभूयते। परं एतदस्माकं भ्रम एव। दूरदर्शकयन्त्रै: गतिक्रमनिर्देशकैश्च कुजज्ञादीनां सुदूरतरतां प्रचुरविस्तरतां च प्रमाणी क्रियते। कालगतिक्रमे सति व्याघाते संघट्टन-विघट्टनादीनां च उल्कापातविक्षेपादीनि दरीदृश्यन्तेऽस्माभि:। बहूनि च चर्मचक्षुषमगोचरत्वान्नैव द्रष्टुं पार्यते। न चानुभवोऽपि सुदूरत्वात् कर्त्तुं शक्यते 'ऋषयो मन्त्रद्रष्टार: न तु कर्त्तार:' इति वैदिकार्षसिद्धान्त: सुसिद्धम् भवति। प्राक्तनै: खगोलविद्भि: ऋषिमहर्षिभि: दृष्ट्याप्रभावेन वाऽखिल-खेटानां स्वरूपोच्छ्राय विस्तारं गाम्भीर्यं ज्योतिषशास्त्रीयऽऽकरग्रन्थेषु सुनिबद्धम्। केषांचन ध्रुव-संज्ञकानां खेटानां एकत्रैव स्थिरत्वमपि निर्धारितम्। परमधिकांश तु ग्रहनक्षत्रादीनां संचरणशीलतामेव प्रतिपादयांश्चक्रुस्तै विद्वद्तल्लजै:।

एवमेव चन्द्रसूर्यादीनां गति व्याघातत्वात् छायाग्रहाणां सन्निपातेन वा सुप्रसिद्धबहुश्रुतनाम्ना चन्द्रग्रहणं सूर्यग्रहणमित्यादिकं परिचीयते, किन्तु अन्येषामपि ग्रहाणां (अन्त: सम्पातेन) अन्तरनिपातेन विविधग्रहणादीनि जायन्ते अत्र च देशकालगतिसापेक्षतया पूर्णग्रहणं, ग्रस्तास्तग्रहणं, खण्डग्रासेत्यादिकं प्रभावो नैव मनुते। इत्ये तत् एकस्मिन्नेव देशे, एकस्मिन्नेव प्रान्ते, एकस्मिन्नेव काले च नियतसीमातो बहिर्दर्शनं प्रभावश्च नैव जायते। ग्रहणकालिकग्रहणानां प्रभावपरिणामो विविधराशिवर्गे तत्फलं च निर्दिश्यते नान्यत्र। अतएव ज्योतिष-शास्त्रे ग्रहणादीनां महत्त्वमालोच्य तत्फलादिकं नियतशीर्षकानुगतो विषयोऽयं मयाऽत्र प्रस्तुत:।

ग्रहण-वैविध्यं च

ब्रह्माण्डे यत्वस्तु दृश्यते तत् वस्तु पिण्डेऽपि विद्यते। यथा — ब्रह्माण्डे सूर्यचन्द्रौ विद्येते तथैव पिण्डेऽपि स्त: जाबालोपनिषदि चतुर्थखण्डे योगिपुरुषस्य कृते शरीरे विद्यमानचन्द्रग्रहणस्य स्वरूपं इत्थं निरूपितम्।[१]

इडाया: कुण्डलीस्थानं यदा प्राण: समागत:।
सोमग्रहणमित्युक्तं तदा तत्त्वविदां वर:॥

---

१. जाबालोपनिषद् ४ खण्डश्लोक ४६१

तत्रैव तस्मिन् एव प्रसंगे सूर्यग्रहणविषयेऽपि वृत्तमेतत् निरूपितम् —

यदापिंगलया प्राणः कुण्डलीस्थानमागतः ।
तदा तदा भवेत् सूर्यग्रहणं मुनिपुंगव ॥

सांस्कृतिनाम्नः योगीराजस्य गुरुः महायोगी दत्तात्रेयः स्वशिष्यं सांकृतिम् अष्टाङ्गयोगम् उपदिशति । तस्मिन्नेव योगोपदेशप्रसंगे इडा, कुण्डली, पिंगलाभिधानाः नाडीनां वर्णनमस्ति । कन्दमध्ये सुषुम्ना नाडी वर्तते । यं परितः ७२००० नाडयः सन्ति । तासु १४ चतुर्दशनाडयः मुख्याः सन्ति । पृष्ठभागे मध्यस्थिता या अस्थिरूपा वीणादण्डवत् सा मेरुदण्डवद अस्ति तस्मात् मस्तकपर्यन्तां जायमानां नाडीं सुषुम्नां कथयन्ति । सुषुम्ना वामभागे इडा नाडी वर्तते तथा दक्षिणभागे पिंगला नाडी वर्तते । नाभिकेन्द्रात् अंगुलद्वयम् अधोभागे कुण्डलीनाड़ी अस्ति । इडा नाड्याः प्राणाः कुण्डली इत्यस्याः स्थाने गच्छन्ति तदा चन्द्रग्रहणं भवति । यदा च पिंगलातः कुण्डलीस्थाने प्राणाः गच्छन्ति तदा सूर्यग्रहणं भवति । योगिनः इममेव वृत्तान्तं सूर्यचन्द्रग्रहणं कथयन्ति ।

ग्रहणानां पौराणिकस्वरूपवर्णनम्

श्रीमद्भागवतस्थ अष्टमस्कन्धे नवमाध्याये २४ तमे श्लोकादारभ्य षड्विंशतिश्लोकं यावत् ग्रहणविषये एवं निरूपितम् —[१]

देवलिंगप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देव संसदि ।
प्रविष्टः सोममपिबच्चन्द्रार्काभ्यां च सूचितः ॥
चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः ।
हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधयाप्लावितोऽपतत् ॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीक्लृपत् ।
यस्तु पर्वणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥

विष्णुः यदा मोहिनीरूपं धृत्वां देवान् अमृतपानं कर्तुमारम्भे तदा राहुः देवस्वरूपं धृत्वां तेषां पंक्तिमध्ये उपाविशत्, तदानीम्, सूर्यचन्द्रौ विष्णुमबोधयतां संसूचिते चन्द्रभानुभ्यां विष्णुः स्वसुदर्शनचक्रेण राहोः शिरः चिच्छेद । अनेन प्रकारेण अमृतेन परिपूर्णः वक्षः केतु नाम्ना प्रसिद्धिमगात् शिरश्च राहुनाम्ना प्रसिद्धिमगात् । विष्णुना सः दैत्यः ग्रहः कथितः । अनेन विरोधेन सः ग्रहः पौर्णमास्यां चन्द्रं प्रति धावति तथा अमायां सूर्याभिमुखं धावति । पुराणेषु ग्रहणस्य एतदेवस्वरूपम् निरुपितम् ।

१. श्रीमद्भागवतम्,८/९/२४-२६

ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या ग्रहणम्

ग्रहणावसरे भूभा चन्द्रम् आच्छादयति । यदा च सूर्यग्रहणं भवति तदा चन्द्रः सूर्यम् आच्छादयति । यथा "सिद्धान्तशिरोमणौ पर्वसम्भवाधिकारे श्रीभास्कराचार्यः निरूपयति भूभा विधुं विधुरिणं ग्रहणेपि धत्ते"[१] इममेव व्याख्यानं सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रग्रहणाधिकारे उक्तम् ।

छादको भास्करस्येन्दुरधः स्थोघनवदभवेत् ।
भूभायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य भवेदसौ ॥

निम्नगश्चन्द्रः जलदैरिव सूर्यम् आच्छायति । प्राङ्मुखश्चन्द्रः भूभायाम् प्रविशति एतावता भूभा चन्द्रम् आच्छादयति । एतद् विशेषेण ध्यातव्यमस्ति यद् भूभां एवं "सूर्यसिद्धान्त" चन्द्रग्रहणाधिकारे पञ्चमे श्लोके "तम" नाम्ना कथितम् । "विशोध्य लब्धं सूच्यां तमो लिप्तस्तु पूर्ववत्" ।

अमरकोशेऽपि "तम" राहुः प्रोक्तः
"तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकोविधुन्तुदः" ।

पृथिव्याः छायायाः अधिष्ठाता राहु अस्ति । एतत् प्रसंगं सिद्धान्तशिरोमणिग्रन्थेनापि सुस्पष्टं भवति । अस्मिन् प्रसंगे श्रीभास्कराचार्यः व्याख्यापयति —

राहुः कुभामण्डलगः शशांकं
शशांकगश्छादयतीबबिम्बम् ।

तमोमयः शम्भुवरप्रदानात्
सर्वागमानामविरुद्धमेतत् ॥

पृथिव्याः छायायाः अधिष्ठाता राहुः चन्द्रं पिधत्ते अतः "सिद्धान्तशिरोमणौ" चन्द्रग्रहणाधिकारे "अगुः च तदोक्तवत्"[२] एतत् पद्यांशं "अगुः" अर्थात् राहुरपि ग्रहणस्य स्पर्शं करोति ।

कूर्मपुराणे पूर्वार्धभागे ४१ तमे अध्याये स्पष्टीकृतम् यत् धरित्रयाः छायया राहो अन्धकारमयं मण्डलम् जायते यथा —

उद्धृत्य पृथिवीच्छायां निर्मितो मण्डलाकृतिः ।
स्वर्भानोस्तु वृहत् स्थानं तृतीयं तमोमयम् ॥

सूर्याचन्द्रमसो ग्रहणं अमापूर्णातिथावेव कथमिति ?

ग्रहणं कदा कथं चेति

१. सिद्धान्तशिरोमणिः पर्वसम्भवाधिकारः श्लोकः९
२. सि.शि.ग.च. ग्रहणश्लोकः २

सूर्यसिद्धान्तचन्द्रग्रहणाधिकारे षष्ठश्लोके भूभा सूर्यात् षड्राशिरन्तराले परिक्रामति । तथा पौर्णमास्यां च चन्द्रः सूर्यात् षड्राशिरन्तराले भ्रमति ।

"भानोर्भार्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्के समेऽपि वा ।"

अनेन कारणेन भूभा चन्द्रं पिधत्ते परं च षड्राशि अन्तराले जायमानेऽपि यस्यां पौर्णमास्यां सूर्यः तथा चन्द्र उभयोः अंश, कला, विकलाः धरित्री समाः भवन्ति तस्यामेव पौर्णमास्यां चन्द्रग्रहणं भवति । अमावस्यायाः अपरनाम सूर्येन्दुसंगम अस्ति । अर्थात् सूर्यचन्द्रौ खस्थं स्वकक्षायां विद्यमानौ अपि अमायां एकराशौ स्थितौ सन् सम्मिलितौ भवतः इत्यर्थः । एतादृशः संगमः प्रति अमायां भवतीत्यर्थः । "अमावस्या" शब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः अयमेव तेनापि एतदवगम्यते यत् सूर्यचन्द्रौ अमायाम् एकराशौ स्थितौ भवतः । यथा —

"अमया सह वसतः चन्द्राकौं अस्यामिति अमावास्या"

अस्यार्थस्तु पूर्णः एव चिन्तनीयमिदमस्ति यद् यस्याम् अमायां सूर्यस्य चन्द्रस्य च अंश कला विकलाः समानाः भवेयुः तस्यामेव अमायां सूर्यग्रहणं भवति । इमं विषयं सूर्यसिद्धान्तस्य चन्द्रग्रहणाधिकारे व्याख्यापयति ग्रन्थकार :—

तुल्यौ राश्यादिभिः स्यातामावास्यान्तकालिकौ ।
सूर्येन्दू पौर्णमास्यते भार्धे भागादिभिः समौ ॥[१]

ग्रहणकाले शशिसूर्ययोः विवर्णभावत्वम्

एतत्तु सूर्यसिद्धान्तस्य छेद्यकाधिकारे सुस्पष्टम् । यथा —

अर्धादूने सधूम्रं स्यात् कृष्णमर्धाधिके भवेत् ।
विमुञ्चतः कृष्णताम्रं कपिलं सकलग्रहे ॥[२]

अर्थात् अर्धभागात् न्यूनः चन्द्रस्य ग्रासमानं स्यात् तदा सधूम्रमिव अर्धभागादधिकः ग्रासमानं स्यात्तदा कृष्णवर्णः; चतुर्थांशभागादधिके ग्रासमाने सति कृष्णताम्रवर्णः एवं च निखिले ग्रासमानं जायमाने विधोः वर्णः कपिलः भवति । पृथिव्याः छाया कृष्णवर्णास्ति तथा चन्द्रश्च पीतवर्णः एतावता पर्णद्वयसंमेलनेन ग्रासस्य न्यूनाधिक्यं भवति तेन कारणेन चन्द्रस्य कृष्णरक्तपीतवर्णाः भवन्ति । चन्द्रस्तु जलगोलकोऽस्ति भायां चन्द्रस्य दृश्यबिम्बं सर्वदैव कृष्णवर्णः भवति । सूर्यग्रहणावसरे सूर्यवर्णोऽपि सर्वदैव कृष्णवर्णः भवति; कियदेव भागस्य ग्रासं स्यात् अत्र चन्द्रवत् ग्रासमानभागस्य न्यूनाधिकस्य अनिवार्यता नास्ति । त्रिजटायाः उक्तिरेषा —

"छायावैगुण्यमात्रं तु शंके दुःखमुपसितिम् ।"[३]

१. सूर्यसिद्धान्तचन्द्रग्रहण श्लो.७

२. सूर्यसिद्धान्त छेयकाधिकार श्लो.२३

३. सुन्दरकाण्डम् सर्ग २९/५८

सीतायाः दुःखोपस्थिति छायावैगुण्यमात्र ग्रहणावसरे चन्द्रस्य छायावैगुण्यवदिव। अनेन वृत्तान्तेन ग्रहणावसरे भूभायाः परिपुष्टिरेव जायते।

काव्यदृष्ट्या ग्रहणम् —

यं कालिदासं इतिहासकाराः सहस्रद्वयवर्षादधिकं प्राचीनं मन्यन्ते तेनैव कालिदासेन रघुवंशकाव्ये लिखितम् (१४/७) यत् पृथिव्याः छायायाः चन्द्रे प्रपतनं सुस्पष्टम् —

अवैमि चैनामनधेति किन्तु
लोकापवादो बलवान् मतो मे।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वा—
दारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥[१]

यदा रामः चतुर्दशवर्षाणि वने यापयित्वा अयोध्यां प्रति आजगाम तदा सीता विषये लोकापवादमाकर्ण्य कथयति यत् अहं एतदवैमि सीता निष्कलंकास्ति परं च लोकापवादो हि बलवान् मतो मे यतः चन्द्रोपरि भूभा एव पतति परन्तु जनाः तां छायां चन्द्रस्य मलीमसमभिधत्ते।

एतद्विषयकं ज्ञानं तु कालिदासोऽपि अवैति स्म। विज्ञानिकैः अस्मिन् विषये न कापि नवीनाविष्कृतिः कृता।

ग्रहणकाले स्थानतीर्थादीनां प्राधान्यम्

पुराणेषु चन्द्रग्रहणस्य महत्त्वं वाराणस्याम् अधिकमस्ति इति वर्णनमस्ति। तथा च सूर्यग्रहणस्याधिकं महत्त्वं कुरुक्षेत्रेऽस्ति एतदेव कारणं यत् श्रीकृष्णस्य जनकः वसुदेवः सूर्यग्रहणावसरे कुरुक्षेत्रे आजगाम तथा सः तत्र गत्त्वा यज्ञं कारयामास। एतदेव वृत्तान्तं श्रीमद्भागवतः दशमस्कन्धे उत्तरार्धे सुस्पष्टं लिखितमस्ति।

धर्मशास्त्रदृष्ट्या ग्रहणविमर्शः

धर्मशास्त्रेषु वर्णनमस्ति यत् ग्रहणकाले जपदानस्नानहवनादिभिः बहुफलं भवति। इममेव विषयं भास्कराचार्यः समर्थयति। धर्मसिन्धौ वर्णनमस्ति यत् ग्रहणावसरे (प्रारम्भकाले) स्नानं विधेयम्; ग्रहणमध्यकाले हवनं विधेयम् ग्रहणसमाप्तिकाले दानं कर्तव्यम् तथा च ग्रहणसमाप्तिकाले पुनः स्नानमाचरेत्। यदि सूर्यग्रहणं रविवासरे चन्द्रग्रहणं च सोमवासरे स्यात्तदा तं ग्रहणं चूड़ामणि नामकं ग्रहणं कथयन्ति। इदृशे ग्रहणे जपदानस्नानहवनादिकानां पूर्ववर्णितग्रहाणामपेक्षया विशेषमहत्त्वमस्ति।

---

१. रघुवंशः १७/७

तन्त्रशास्त्रदृष्ट्या ग्रहणविचारः

शारदातिलके; द्वितीयपटलस्य दीक्षाप्रकरणस्य पदार्थदर्शव्याख्यायां रुद्रयामलं ग्रन्थमुद्दिश्य उद्धृतम्। यथा—

सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः।
मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासबर्षादीन न शोधयेत्॥

अगस्त्यसंहितायाम् अपि लिखितमस्ति

सूर्यग्रहणकालेन समोऽन्यो नास्ति कश्चन।
तत्र तद् यत् कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत्॥
सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य बिनाऽऽयासेन वेगतः।
कर्तव्यं सर्वयत्नेन मन्त्रसिद्धिरभीप्सुभिः॥

तीर्थेषु तथा सूर्यचन्द्रग्रहणावसरे मंत्रदीक्षां प्राप्तुं कापि विचारणा न कार्या यतो हि सूर्यग्रहणसदृशं कोप्यवसरो नास्ति। एषु श्लोकेषु मंत्रशब्देन यंत्रसिद्धेरपि वर्णनम् अवधेयम् पुनश्च सारसंक्षेपेण वर्णयति यत् ग्रहणकाले मंत्रजापेन तथा मंत्रलेखनेन विलक्षणा सिद्धिः जायते।

एतदतिरिक्तम् अस्मिन्नवसरे रुद्राक्षमालायाः धारणेन पापानाम् नाशः भवति। (पापादयः नश्यन्ति) जालोपनिषदि ४४ तमे श्लोके लिखितमस्ति यत्—

ग्रहणे विषुवे चैवमयने सङ्क्रमेऽपि च।
दर्शेषु पूर्णेषु दिवसेषु च।
रुद्राक्षधारणात् सद्यः सर्वमापैः प्रमुच्यते।

गणपत्युपनिषदिवृत्तमेतत् निरूपितं यत् सूर्यग्रहणे महानद्यां गंगायां; यमुनायां सरस्वती प्रभृतिषु नदीषु किं वा प्रतिमासन्निधौ मंत्रजपकर्मणा तन्मन्त्रं सिद्धयति।

तथाहि तमेव प्रतिपादयति —

"सूर्यग्रहणे महानद्यां प्रतिमासं निधौ वा जप्त्वा स सिद्धमन्त्रो भवति"[१]

अस्माद्धेतोः सूर्यचन्द्रग्रहणावसरे मंत्रयंत्रादीन् लिखेत् तेन सिद्धिभर्वति सुनिश्चिता।

ग्रहणावसरे दर्भप्रयोगस्य माहात्म्यम्

ग्रहणावसरे विधानतः जलादिषु आदिशब्देन दुग्धतक्रादिष्वपि कुशायाः पातनं/प्रक्षेपणं कुर्यात् यतो हि कुशाप्रक्षेपेण ग्रहणकाले ये परमाणवः अशुद्धाः जायन्ते। तेषां कुशापातित वस्तूनामुपरि कुप्रभावो नैव जायते एतत्

१. गणपत्युपनिषद् मन्त्र-८

आंग्लचिकित्सकानामपि मतमस्ति अनुभवञ्चाप्यस्ति तेषाम्। धर्मशास्त्रदृष्ट्या तु सुसम्मतमेतत्। अतः निर्णयसिन्धौ मन्वर्थमुक्तावल्याः वचनमुधृत्य कुशायाः महत्त्वं प्रतिपादितम्। यथा —

वारितक्रारनालादितिलदर्भैर्न दुष्यति"।

ग्रहणावसरे तक्रं, जलम् अन्नपानादिकम् आरनालादिषु कुशायाः पातनेन नैव दुष्यन्ति। अस्माद्धेतोः कुशासनोपरि उपविश्य योगमन्त्रजपादिनां विधानमस्ति।[1] कुशासनोपरि उपवेशनेन अशुद्धपरमाणुनां सम्पर्कः सर्वथा नैव जायते। मनश्च स्थिरः बुद्धिस्तु निर्मला तिष्ठति, प्रमादश्च नश्यति। कुशायाः महत्त्वं महाभाष्यस्य तृतीये आह्निके —"वृद्धिरादैच्" १-१-१ सूत्रस्य व्याख्यायाम् निर्दिशति —

प्रमाणभूतो आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः सूत्राणि प्रणयति स्म इत्यादि अर्थात् प्रामाणिकः आचार्यः पाणौ कुशायाः पवित्रीं धृत्वा पवित्रस्थाने कुशासनोपरि पूर्वाभिमुखम् उपविष्टः सन् सूत्राणि रचयति। अतः कस्यापि सूत्रस्य कोऽपि वर्णः अनर्थं नैव भजते "वृद्धिरादैच" सूत्रं किं विसंगतिं प्राप्तुं शक्यते? प्रतिदिनं क्रियमाणानि जपतपादि एतदतिरिक्तं मया श्रुतं दृष्टञ्च यत् जायायाः उदरे भ्रूणस्योपस्थितेः सम्भावनायां प्रसूतिकालं यावत् प्रतिदिनं पात्रे जलं निधाय सूर्याभिमुखं भूत्वा दर्भेण जलं आलोडयन्। यः नरः आदित्यहृदयं स्तोत्रं पठति तस्य पुत्रो जायते।

वैज्ञानिकाः कथयन्ति यत् पृथिव्याः छाया पतनेन चन्द्रग्रहणं भवति। एतत्तेषां कथनं सुसंगतमस्ति। यथार्थेन पृथिव्याः छाया पतनेन चन्द्रग्रहणं जायते तथा चन्द्रेण सूर्यस्यपिधानं जायमाने सति सूर्यग्रहणम् भवति इति सिद्धान्तः अस्माकम् ज्योतिः शास्त्रवेत्तारः प्रमाणैरेव साधितम्।

वैज्ञानिकानां सिद्धान्तास्तु पृथक् भूताः सन्ति।

पूर्ववैज्ञानिकाः खं नैव मन्यन्ते स्म किन्त्वधुना "ईश्वर" नाम्नां तं (आकाशं) मन्यन्ते। भारतीयग्रन्थेषु श्रुतिस्मृतिपुराणदर्शनशास्त्रादिषु आकाशम् अमन्यन्तः। न्यायशास्त्रे प्रतिपदे दृढप्रमाणैः आकाशं स्पष्टीकृतम्। आकाशोऽपि पञ्चमहाभूतात्मकः।

केचन वैज्ञानिकाः आत्माम् अपि भारम् अमन्यन् किन्त्वधुना एषा धारणातत्याज। दिव्यदृष्टिमहर्षिभिः सर्वा वार्ताः योगबलेन प्रत्यक्षीकृत्वा अरचयन्। एतदर्थं ग्रहणस्य स्वरूपमपि अस्माभिः भारतीयशास्त्राणाम् आधारेण लिखितम्।

---

१. श्रीमद्भगवद्गीता ६/११

व्याकरणं तपसामुत्तमं तपः

डॉ. वि.के. शैलजा

यानि लोके तपस्त्वेनाभिख्यातानि तेषां मध्ये व्याकरणम् उत्तमं तपः भवतीति । अधःशयनम्, भूमिशायिता, उदवासः, चान्द्रायणमित्यादीनि सर्वाणि कर्माणि अदृष्टफलहेतुत्वात् तपस्त्वेनाभिख्यातानि । तपो हि दुःखात्मकम् । व्याकरणाध्ययनञ्च भूयिष्णु दुःखसाध्यमित्युत्तमं तपः । "एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवती" ति वचनेन च व्याकरणस्य उत्तमत्वं बोध्यते । व्याकरणं दृष्टादृष्टविशेषफलहेतुवाद् अभिख्याततमं तपः । व्याकरणस्य दृष्टं प्रयोजनं पदपदार्थबोधः । अदृष्टं फलं व्याकरणज्ञानेन वेदार्थानां सम्यक् अवगमः तद्द्वारा मोक्षप्राप्तिश्च ।

शब्दस्य प्रयोगविषयः महत्तमः । सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः, साङ्गाः सरहस्याः बहुधा भिन्नाः, एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिबाहृवृच्यम्, नवधाऽऽथर्वणो वेदः, वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतच्छब्दस्य प्रयोगविषयः । एवं लौकिकाः वैदिकाश्च शब्दाः बहवः सन्ति । श्रूयते पुरा किल देवगुरुः बृहस्पतिः देवेन्द्राय शब्दानां प्रतिपदपाठं प्रोवाच । दिव्यवर्षसहस्रानन्तरमपि नान्तं जगाम । इदानीन्तकाले सर्वशब्दानां पठने अल्पायुष्मान् मनुष्यः बुद्धिप्रभावे न्यूनतमः अतीवासमर्थः । अतः लघूपायेन शब्दानां ज्ञानार्थमाचार्याः व्याकरणमरचयन् । सुविदितमेव विदितवेदितव्यानां विविधविद्यामानसानां यद् अखिलमपि भारतीयं ज्ञानं वेदमूलकमेव । तत्र षडङ्गेषु विस्तृताया वेदसम्पदोऽन्यतमं रत्नं व्याकरणशास्त्रम् । व्याकरणं वेदानां वेद इतिप्रसिद्धम् । यास्काचार्यात् पूर्वमपि व्याकरणशास्त्रपरम्परा आसीत् । तत्र पाणिनीयं व्याकरणमेव प्रसिद्धम् आसीत् । "मुखं व्याकरणं प्रोक्तम्" इत्यादिना व्याकरणस्य प्राधान्यमवगम्यते । यथा सर्वाङ्गसुन्दरेऽपि शरीरे विकृतमुखस्य यत्स्वरूपं तन्नतिरोहितं कस्यापि स चेतसः । सैव व्याकरणज्ञानविहीनस्यापि विदुषः स्थितिः । 'त्रिमुनिव्याकरणम्' इति प्रसिद्ध्या पाणिनिकात्यायनपतञ्जलि-महोदयानां ग्रहणम् ।

सर्वप्रथमं ब्रह्मणो मनसि विचारो बभूव; यद्—'एकोऽहं बहुस्याम्' इति । तदेव सृष्टेः कारणम् । ब्रह्मैव विद्यान्तराणामेव व्याकरणविद्यायाः प्रवर्तकस्तदनन्तरं गार्ग्यगालवशाकटायनशाकल्यप्रभृतयस्तदनु पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयः शास्त्रमिदं प्रथयामासुः । पूर्वाचार्याणां ज्ञाननिक्षेपः सम्प्रति भारतीयानां किमुत सर्वेषां मानवानाममूल्यो निधिः । भाषाशास्त्रस्य व्याकरणं प्रदीपः, शब्दब्रह्मोपासकानाम् अपरः कल्पवृक्षः ।

तत्र व्याकरणं नाम सूत्रमिति केषाञ्चिन्मतम् । लक्ष्याणां साधुशब्दानां प्राप्त्युपायभूतं लक्षणरूपं सूत्रं व्याकरणमिति यावत् । यतो हि, व्याकरणस्य सूत्ररूपत्वेन सूत्रभिन्नस्य व्याकरणस्याभावेदेन व्याकरणसूत्रयोर भेदे

विधीयमाना षष्ठी न स्यात्। तदुक्तं वार्तिककारेण—"सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते" इति। न सूत्रादेव शब्दानां प्रतिपत्तिः, अपि तु व्याख्यानाच्च। व्याख्यानञ्च न केवलं सूत्रं, किन्तु पदच्छेदः, उदाहरणं, प्रत्युदाहरणं, वाक्याध्याहारः इत्येतत् समुदितम्।

शब्दः व्याकरणमित्यपरः पक्षः। लक्षणभूतं व्याकरणं मा भूत्; किन्तु लक्ष्यभूतः शब्दः व्याकरणम् इति यावत्। तथा सति, व्याकरणमिति शब्दे करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् प्रत्ययः भवति। शब्दः व्याकरणस्य करणं न भवति। किन्तु सूत्रमेव। किञ्च व्याकरणमधीते विदन्ति वा वैयाकरणाः इत्यत्र भावार्थकतद्धितप्रत्ययः न युज्यते। किञ्च पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्। पाणिन्यादिभिः सूत्राण्येव प्रोक्तानि। व्याकरणान् शब्दान् प्रतिपद्यामहे इत्यादि व्यवहारेण शब्दैरपि शब्दाः व्याक्रियन्ते। तद्यथा—गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहाः निवर्तन्ते, नाश्वो न गर्दभ इति। तस्माद् व्याकरणं शब्दान् प्रतिपद्यामहे इत्यादि व्यवहाराणामुत्पत्तिर्न। व्याकरणे भवो योगः वैयाकरणः। पाणिनिना प्रोक्तं प्राणिनीयम् इत्यादीनामसिध्यापत्तेः। तस्मान् न केवलं शब्दः व्याकरणं नापि सूत्रं, किन्तु लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्। लक्ष्यः साधुशब्दः लक्षणं सूत्रम्। एतत् समुदितं व्याकरणं भवति। नन्वस्मिन् पक्षे लक्ष्यलक्षणरूपस्य समुदायस्यैव व्याकरणशब्दार्थत्वेन केवले लक्ष्ये केवले लक्षणे वा व्याकरणशब्दस्य व्यवहारानुपपत्तिः। समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते। यथा पूर्वे पाञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः। तस्मात् लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमिति।

सूत्रं व्याकरणमिति पक्षेऽपि दोषो नास्तीति महाभाष्यकारेण प्रतिपादितम्। तस्मिन् पक्षे व्याकरणस्य सूत्रमिति व्यवहारः व्यपदेशिवद्भावेनोपपादयितुं शक्यते। तथा च केवलं सूत्रादेव शब्दानां प्रतिपत्तिः। किन्तु व्याख्यानात् इत्यादि दोषः परिहर्तुं शक्यते। सूत्रात् व्याख्यानस्य भेदो नास्तीत्यतः भाष्ये पक्षद्वयस्यापि साधुत्वं प्रतिपादितम्॥

ब्रह्मप्राप्त्यर्थं वेदस्य सम्यक्ज्ञानमावश्यकम्। तदर्थमेतद् व्याकरणं मुख्यम् एव। षट्सु वेदाङ्गेषु व्याकरणमेव परमप्रधानम्। वेदार्थज्ञानाय निरुक्तम्, छन्दानां विविच्य ज्ञानाय छन्दः, वर्णानामुच्चारणविषयक- बोधाय शिक्षा, कर्मणां प्रयोगज्ञानाय कल्पः तिथिनक्षत्रादीनामवगमाय ज्योतिषशास्त्रञ्चापेक्षितम्। किन्तु, वेदस्य स्वरूपज्ञानाय व्याकरणमवश्यमेव। व्याकरणं विना वेदमन्त्राणां निष्कृष्य ज्ञानं नोपलभ्यते। यथा—"स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत" इति मन्त्रे स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीति वा, स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषतीति वा विग्रहः इति निर्णयः व्याकरणज्ञानेनैव कर्तुं शक्यम्।

'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः व्याकरण ज्ञानस्य मुख्यप्रयोजनानि' इति महाभाष्ये पस्पशाह्निके उक्तम्। लोपागमवर्णविकारज्ञ एव सम्यक् वेदान् परिपालयितुं समर्थः। तद्वत् भिन्नभिन्नविभक्तिषु मन्त्रान् विपरिणम्य प्रयोक्तुं वैयाकरण एव शक्नोति। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च। वेदाध्ययने षडङ्गेषु मुख्यं व्याकरणम्। एवं लघूपायेन कृत्स्नानां शब्दानां ज्ञानार्थमपि व्याकरणमवश्यं ज्ञातव्यम्। वेदमन्त्राणां क्लृप्तरूपेणावगमनार्थमपि व्याकरणाध्ययनमावश्यकम्।

अन्यानि चानुषङ्गिकप्रयोजनानि महाभाष्ये उक्तानि। "चत्वारि शृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा" इत्यादि श्लोकेन महाभाष्यकारेण ऋग्वेदीयमन्त्रं व्याकरणदृशा व्याख्यातवता महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यवध्येयं व्याकरणम्

इति निरूपितम् । एवं "चत्वारि वाक्परिमिता....." इत्यादि मन्त्रस्य चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गता निपाश्च व्याख्याता: ।

ब्रह्मात्मक: पर: शब्दात्मक: अपश्चेति प्रणव: द्विधा । शब्दब्रह्मप्राप्त्युपायभूतस्य वेदस्य प्रधानाङ्गत्वेन अध्येतृणां व्याकरणाध्ययने प्रेरणार्थं महाभाष्यकार: भर्तृहरिमहोदयश्च व्याकरणं प्रशंसते । यथा—

"आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तप: ।
प्रथमं च्छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधा: ।।" इति

भर्तृहरिमहोदयै: स्वग्रन्थे वाक्यपदीये उक्तम्—

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत: ।।" इति

अनया वाक्यपदीयकारिकया शब्दब्रह्म एव अकारादिविविधवर्णरूपेण विवर्तते इत्युक्तम् । तत्र विवर्तो नाम अतत्त्वतोऽन्यथाभाव: । शब्दा एव अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां निबन्धनम् । शब्दानां तत्त्वावबोध: व्याकरणादृते भवितुं नार्हति । तच्च व्याकरणं मोक्षस्य अथवा अपवर्गस्य कारणम् । पापमुत्पद्यमानापशब्दरूपवाङ्मलानां चिकित्सकं भवति व्याकरणम् । तच्च सर्वविद्यानां मध्ये पवित्रतमम् एव । तच्च साधुशब्दान् विविच्य ग्राहयति इत्यत: सर्वेऽपि व्याकरणमादृतवन्त: । तदुच्यते—"सामर्थ्यजुषा पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहु:" इति । अपभ्रंशप्रयोगाभावाय व्याकरणमपेक्षते । साधुशब्दप्रयोगाच्च अभिव्यक्तधर्मविशेषे महान्तं शब्दात्मानमभिसंभवन् अपगतेन्द्रियतामथवा वैकरण्यं प्राप्नोति । साधुशब्दज्ञानपूर्वकं परां वा प्रकृतिं प्रतिपद्येत । यत: साधूनां प्रयोगाद् ज्ञानाद्वा सर्वमवाप्यते । शब्दस्य स्वरूपं यत् तत्त्वरूपं तत्र यो भेद: तस्यासत्यतया तत्त्वाभेदज्ञानम् । आयुर्वेद: यथा शरीरस्थदोषाणां निवारणं करोति तद्वत् व्याकरणं वाङ्मलानां चिकित्सितं करोति । व्याकरणज्ञो हि प्रत्यवायहेतुभूतानपभ्रंशान् प्रयुङ्क्ते । तदुच्यते महाभाष्ये—

"यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्केधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ।।" इति ।

"आप: पवित्रं परमं पृथिव्यामपां पवित्रञ्च मन्त्रा: ।
तेषाञ्च सामर्ग्यजुषां पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहु: ।।"

अभिधानपक्षे अर्थसमवेता या जातय: सर्वा: शब्दा: जातिनिबन्धना: तत्प्रतिपाद्यतया तद्वत् सर्वा: विद्या: व्याकरणाधीना: । तदधीनत्वात् तदर्थप्रतिपत्ते: । एवमिदं व्याकरणं मोक्षस्य या अन्तरालावस्था: तत्प्राप्तौ सोपानतुल्यत्वात् सोपानान्येव । तत्र च व्याकरणं प्रथमं पर्व, यतोऽस्मात् वागधिगम: सञ्जायते । अतस्तदुपासनं ततो ब्रह्माधिगम: । एवञ्चैतद् व्याकरणं मुमुक्षूणामपक्रान्तजिह्मत्वेऽपि राजमार्ग: । व्याकरणाश्रयणेन प्रणवस्य ब्रह्माधिगम: । तदुक्तं वाक्यपदीये—

"यदेकं प्रक्रियाभेदैर्बहुधा प्रविभज्यते ।
तद्व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते ।।" इति ।

एवं वेदं सनिबन्धनां स्मृतिञ्चाश्रित्य शिष्टैः शब्दानाम् अनुशासनमारभ्यते, तन्मतेन व्याकरणं तावन्स्मृतिः । व्याकरणस्य साधुत्वज्ञानविषयत्वम् । इदं व्याकरणं शिशूनां पारम्पर्येण स्मृतिनिबन्धनमस्ति इत्यतः व्याकरणस्य स्मृतिशास्त्रता ।।

व्याकरणं खलु शब्दसाधुत्वव्यवस्थापकं शास्त्रं भवति । साधुशब्दात् असाधुशब्दाच्च समानरूपेण अर्थज्ञानोत्पत्या शिष्टेभ्यः व्याकरणागमेन साधुशब्दप्रयोगेण धर्मः असाधुशब्दप्रयोगेणाधर्मश्च समुत्पद्यते । व्याकरणेन नियमद्वयमुच्यते । साधुशब्दा एव प्रयोक्तव्या नासाधवः इत्येकः प्रयोगनियमः, गवादय एव साधवः न गाव्यादय इत्यपरः साधुस्वरूपनियमश्च सिद्ध्यति । किन्तु सर्वशब्दैः व्यवहर्तुं शक्येत तदानीं नियमद्वयोऽपि निर्मूलः । अनादिवाचकत्वरूपस्य पुण्यजनकतावच्छेदकधर्मविशेषस्वरूपस्य वा व्याकरणाभिव्यङ्ग्यस्य साधुत्वासाधुत्वशब्दव्यावृत्तस्य सम्भवेन साधुशब्दत्वम् । तादृशं साधुत्वमेव उपलक्षणीकृत्य साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधूनिति वेदस्य कल्पयितुं शक्यते चेति समूलत्वात् धर्मप्रयोजनिकेयं साधुत्वव्यवस्था नानर्थिका भवति ।।

यथैषां तत्र सामर्थ्यं धर्मेऽप्येवं प्रतीयताम् ।
साधूनां साधुभिस्तस्माद् वाच्यमभ्युदयार्थिभिः ।।

इह तावत् समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते—"शब्देनैवार्थोऽभिधेयः नापशब्देने" ति । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति पस्पशाह्निके महाभाष्यकारेण उक्तम्, "लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः" इति शब्दसाधुत्वज्ञानविषयिणी च व्याकरणस्मृतिर्विद्योतते । उक्तञ्च वाक्यपदीये—

"साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः" इति ।

एवमेव 'अश्वगोप्रभृतयः शब्दाः' साधवो विषयान्तरे निमित्तभेदात् सर्वत्र साधुत्वञ्च व्यवस्थापितम् । अपभ्रंशा गाव्यादयोऽपि साधूनां विषये प्रयुज्यमानाः साधुत्वानुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवो भवन्ति । एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यन्ते तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते ।

इदं व्याकरणं पश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपायाः त्रय्याः वाचः परमं स्थानं विद्यते । तत्र व्यावहारिकासु सर्वासु वागवस्थासु व्यवस्थितः साध्वसाधुत्वे विभागः पुरुषसंस्कारहेतुः । परन्तु पश्यन्तीरूपमनपभ्रंशमसङ्कीर्णं लोकव्यवहारातीतं तस्या एव वाचो व्याकरणेन साधुत्वज्ञानलभ्येन वा शब्दपूर्वेण योगेनाधिगमः' ।

लाघवेन प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया पदानि वाक्यानि चान्वाख्यायन्ते व्याकरणेन । यद्यपि वाक्यस्फोटो वर्णस्फोटो वा वास्तवः तस्यैव लोके अर्थबोधकत्वात् तेनैवार्थाकाङ्क्षापूर्तेश्च न पदस्फोटो वर्णस्फोटो वा, लोके वृक्ष इत्युक्ते तन्मात्रेण अर्थाकाङ्क्षापूर्त्यभावादव्यवस्थितत्वाच्च । एवं वाक्यार्थ एव वास्तवो न पदार्थः, नास्याव्यवस्थितत्वेनासत्यत्वात् । तथाऽपि प्रतिवाक्यं शक्तिग्रहस्य साधुत्वबोधनस्य च लघूपायेनाशक्यत्वात् वाक्यार्थेभ्यः पदार्थान् तेभ्यश्च प्रकृतिप्रत्ययार्थानपोद्धृत्य वाक्येभ्यः पदानि, पदेभ्यश्च प्रकृतिप्रत्ययान् प्रकृत्यर्थे प्रकृतेः,

प्रत्ययार्थे प्रत्ययस्य च शक्तिः। साधुत्वञ्च व्याकरणेन साध्यन्ते। तद्द्वारा पदार्थे पदस्य वाक्यार्थे च वाक्यस्य शक्तिः साधुत्वञ्च॥

अन्वाख्यानलाघवाच्च प्रकृतिप्रत्ययकल्पनं न उभयोरेव अन्वाख्यात्येकत्वम्। तदन्वाख्यानद्वारा पदवाक्यान्वाख्यानस्यैव शास्त्रकृत् तात्पर्यविषयत्वात् इति अन्वाख्यानशब्देन पदवाक्ययोर्ग्रहणम्।

"उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥"

इति कारिकया व्याकरणं पदानां निष्कृष्य ज्ञानार्थमुपाय एव। तच्च प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं कृत्वा विशिष्टार्थान् उद्घोषयति। शब्दवेत्तार एव शब्दान् विदन्ति। वस्तुतः शब्दसंस्काररूपा परमात्मनः सिद्धिर्भवति। शब्दसंस्कारप्रवृत्तितत्त्वज्ञश्च शब्दब्रह्मामृतमश्नुते।

एवंविधं व्याकरणाख्यं लक्षणं भगवान् पाणिनिः सामान्यविशेषकवद् कृतम्। लक्षणप्रपञ्चाभ्यां कृत्स्नस्य शब्दब्रह्मणो लघूपायेन समधिगमनिमित्तम्। सामान्यविशेषवद् लक्षणप्रणयनञ्च उत्सर्गापवादविधिप्रतिषेधनिपातानिर्दशलिङ्गनियमरूपैः सप्तभिः सामान्यविशेषप्रकारैः। तत्र ण्वुल्तृपचौ इत्युत्सर्गः - 'कर्मण्यण्' इत्यपवादश्च। विधिप्रतिषेधौ अपरः प्रकारः तद्यथा 'पद्यानि' इति विधिः, 'अतदर्थे' इति प्रतिषेधः। विधिनिपातने यथा 'एचोऽयवायावः' इति अयादेशविधायको विधिः, "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" इति निपातनरूपः विशेषः। विध्यन्तिदेशौ चतुर्थः— "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" इति सामान्यसूत्रम् — 'अन्तादिवच्च' इत्यतिदेशरूपो विशेषः। 'काण्डे' इत्यादौ एकादेशविशिष्टे पूर्वान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वसम्पादको विशेषः। स्थान्यादेशौ पञ्चमः। यथा 'हन्' धातुः स्थानी सामान्यरूपः, 'वध' इत्यादेशो विशेषरूपः, 'हनो वध लिङि' इति नियतविधायकत्वात्। लिङ्गेऽपि सामान्यविशेषरूपः षष्ठः। 'रात्रह्नाः पुंसि इति सामान्यम्' अहोरात्रे च छन्दसि इति विशेषः। विधिनियमौ सप्तमः। "पूर्वत्रासिद्धम्" इति सामान्यरूपो विधिः, "नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा तुग्विधिषु कृति" इति विशेषरूपो नियमः। एवं भगवान् पाणिनिः सामान्यविशेषरूपाणि सूत्राणि अरचयत्। वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यम्। अनर्थकत्वन्नाम बोध्यार्थराहित्यम्। किञ्चित् दृष्टादृष्टार्थवत्, किञ्चिच्छुद्धादृष्टार्थवत् सर्वथा अनर्थकं न किञ्चित् वर्तते। यथैवेदमप्युच्छिन्नं चन्द्रतारकादि। एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिद् आधुनिकः कर्ताऽस्ति एवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाणः। सोऽयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितः चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिः। तत्र पुष्पितत्वं तन्मूलकं शब्दशास्त्रद्वारेण। शब्दप्रयोगेण च फलितत्वम्।

पाणिनीयव्याकरणम् 'अइउण्' इत्यादि चतुर्दश माहेश्वरसूत्रमूलकम्। चतुर्दशसूत्राणामक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारः। आम्नायसमाम्नायशब्दयोः वेदस्य प्रसिद्धिः। किन्तु माहेश्वरादागतानां चतुर्दशसूत्राणामपि श्रुतित्वम्। एतच्च आनुपूर्वीका श्रुतिरेव। पाणिनीयव्याकरणस्य श्रुतिमूलत्वाद् वेदाङ्गत्वम्। एवञ्च व्याकरणं 'वेदानां वेद' इत्यभिधीयते।

संस्कृतभाषायाः सङ्कोचस्य प्रधानं कारणं वर्तते वर्तमानकालिकोऽस्माकं पठनपाठनस्य प्रकारः। इदानीन्तनकाले पठनपाठनसरणिः सर्वथा परप्रेरिता। अनेन क्रमेण कदापि कोऽपि ज्ञानशेवधिं स्ववशीकर्तुं नैव

प्रभविष्यति। साहित्यादिविषयं कथमपि स्ववशीकर्तुं नैव प्रभविष्यति। साहित्यादिविषयान् कथमपि पिपठिषुवः प्रसरत्पदा दृश्यन्ते किन्तु व्याकरणज्ञानक्षेत्रे पठनपाठनदशा ततोऽपि चिन्तनीया। अद्य व्याकरणज्ञानस्य दुर्बोधतां कठिनताञ्च पुरस्कृत्य तस्य स्वरूपं पूर्वापेक्षयाऽतिजटिलं कृतमनया वैज्ञानिकया पाठनपद्धत्या अत्र विषये सुभाषितम्—

"केचिद् भग्नाः सुद्ध्युपास्यप्रयोगे,
केचिद् भग्नाः तद्धितान्तप्रयोगे।
केचिद् भग्नाः नामधातुप्रयोगे
सर्वे भग्ना यङ्लुगन्तप्रयोगे॥" इति।

एवं दुर्ज्ञेयव्याकरणाध्ययनं कठिनं तपः एव। अन्यतपोऽपेक्षया अस्य उत्तमत्वमस्त्येव। व्याकरणाशास्त्रं ज्ञानस्य महान् शेवधिः। यदाश्रित्य भारतीया कमपि लोकोत्तरं गौरवमनुभवन्ति। सहस्राब्दीतः पश्चादपि वयं तेन गौरवान्विता इति सर्वदैव अनुभवामः। भाषाशास्त्रस्याधिपत्यमपि भारतीयानां तन्मूलकमेव। मेधाशक्तेर्विकासस्य व्याकरणशास्त्रम् अन्यतमं साधनमिति निश्चप्रचम्।

ज्यौतिश्शास्त्रे भास्करीयवैशिष्ट्यम्

डॉ. देवीप्रसादत्रिपाठी

भारतीयानां ज्ञानागारा: वेदा एव सन्ति । वेदस्य प्रमुखाङ्गस्य ज्योतिषशास्त्रस्य वैदिककालादेव यज्ञादि-कर्मसम्पादनार्थङ्कालस्य निर्धारणमेव प्रमुखो विषयोऽस्ति । अभीष्टकार्यसिद्ध्यर्थङ्कालनिर्धारणन्तथा च तस्मिन्नेव काले दिग्देशग्रहताराणान्निर्धारणमेको गूढतमो विषयोऽस्ति । विषयेऽस्मिन्नस्माकमाचार्याबहुकालादेव संलग्ना आसन् । तेषां सततसाधनया एवानेकाकानां विषयाणां वैज्ञानिकोपपत्यात्मकानि विवेचनानि प्राप्तान्यभवन् । यदास्माकमाचार्या: भूभ्रमणगुरुत्वाकर्षण-ग्रहकक्षा-भूभे: समतानिराकरण-जात्यत्रिभुजवृत्तफल-दीर्घवृत्त-चलनकलन-अनन्तावधारणा, गोलपृष्ठफल-ग्रहणादीनामनेकानां विषयाणामनुसंधानं कृत्वानुसंधानकार्ये संलग्ना आसन्, तदैव भारतेतर-यूरोपादिदेशेषु एतेषां विषयाणां ज्ञानन्नासीत् । विशेषरूपेणास्माकन्देशे भास्कराचार्यं यावत् गूढतमानां विषयाणामनुसन्धानकार्यं सम्यग् रूपेण प्रचलितमासीदिति । मुख्यत आधुनिकविज्ञानस्य प्रारम्भो “निकोलस कोपर्निकस” (१४७३-१५४३ ई०) महोदयादर्थामच्चतुर्दशख्रीष्टाब्दस्यानन्तरमभूत् । तस्मिन् समये भारतेतर-देशेषु वास्तविकवैज्ञानिकरूपेणोक्तानां विषयाणां ज्ञानस्य पक्षधरा: के के जना: सन्तीति तु “जार्दान ब्रूनो” महोदयस्य दहनेन स्पष्टं प्रतीयते । अस्माकं देशे तदानीं पूर्वं का स्थितिरासीदिति तु भास्कराचार्यस्य सिद्धान्तशिरोमणिग्रन्थेन स्पष्टं प्रतीयते । विशेषरूपेण तत्र भास्कराचार्यैर्ग्रहगणितप्रसङ्गेऽनेकविषयाणां समुचिता व्याख्या विधेया । यथा-अनन्तस्य रहस्यम्, दीर्घवृत्तस्य कल्पना, गुरुत्वाकर्षणशक्तेश्चर्चा, उदयान्तरादि ।

श्रीधरश्रीपतिमहावीरभास्करै: सर्वैराचार्यै: संकलनव्यवकलनाद्यष्टपरिकर्मणां व्यवहार: सामान्यरूपेण विहितम्, परन्तु केवलं शून्यपरिकर्माष्टके भागहारप्रक्रियायां भास्कराचार्य: स्वपूर्ववर्त्याचार्येभ्यो पृथगवलोक्यते । पूर्ववर्तिसर्वैराचार्यै: शून्येन विभक्तराशेर्मानं शून्यमेव कल्पितम्, किन्त्वाचार्यभास्करोऽस्य राशेर्मानं “ख-हर” इति स्वीकुर्वन्नन्ते स्वीकृतवान् । किन्नाम शून्यम्? न्यूनात्न्यूनतरमेव शून्यम् । अर्थात् यो राशि: न्यूनान्न्यूनतरं प्रति गच्छन् शून्यं शून्यासनं वा भवति स एव राशि: शून्यमिति । यदि शून्यसमसंख्यया यस्मिन् कस्मिन्नपि राशौ भागो दीयते तदा लब्धेर्मानं क्रमश: महत्तरमेव भवति । कस्यापि भिन्नराशे: हरमानं यदि न्यूनान्न्यूनतरं भवति तर्हि तस्य लब्धेर्मानमुत्तरोत्तरमधिकम्भविष्यतीति । अस्यैव संज्ञा ‘अनन्त’ इति । अस्माकमाचार्येषु भास्कर: प्रथमो गणितज्ञोऽस्ति । येन संख्यासु शून्यस्य परमाल्पत्वं स्वीकृत्यानन्तस्यावधारणा स्फुटीकृता । अनेन सिद्ध्यति यद् भास्कर: “अवकलन” गणितस्य (कैलकुलसगणितस्य) मूलसिद्धान्तानां ज्ञाता आसीत् । सम्प्रति कलनगणितस्याविष्कार: भास्कराद् षट्शतवर्षेभ्योऽनन्तरं “न्यूटन” “लाइवनिटज” “महोदयौ” अकुरुतामिति प्रचलितमस्ति

परन्त्वस्य गणितस्य मूलसिद्धान्तानामाविष्कर्ता तु वास्तविकरूपेण भास्कर एवासीत् । अस्माकं शास्त्रेषु शून्यानन्तयोः व्याख्या **"अणोरणीयान् महतोमहीयान्"** इत्यनेन भवति ।

भास्कराचार्यैः "खगुणश्चिन्त्यं शेषविधौ" इत्यनेन सूत्रेण शून्यं शून्यस्यासन्नमेवास्तीत्यर्थः कृतः । अत्राचार्यस्य प्रयासः सर्वथा श्लाघनीयः । खहरोऽनन्तो वा इत्यस्य सन्दर्भे स्वयमेव भास्करैरुक्तम्—

अस्मिन् विकारः खहरे न राशावपि प्रविष्टेष्वपि निःसृतेषु ।
बहुष्वपि स्याल्लयसृष्टिकालेऽनन्तेऽच्युते भूतगणेषु यद्वत ।।[1]

अस्याशयोऽस्ति यद् यथा प्रलयकाले सर्वेभूतगणा अनन्तेऽच्युते प्रविशन्ति तथा च सृष्टिकाले निःसरन्ति तथापि तत्र कोऽपि विकारो न भवति तथैव "ख-हर" राशवपि वृहत्तमराशेः संकलनव्यवकलनाभ्यां कोऽपि विकारो नागच्छति । अतः स्पष्टमस्ति यत्—

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णाद् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।।[2]

ग्रहाणां नीचोच्चमानेन तु स्पष्टमेव भवति यद् भारतीयाचार्याणां दीर्घवृत्तस्य ज्ञानमासीत् । भास्करस्य परिधिव्यासयोस्तथा च ज्याचापयोः सम्बन्धेन त्वनेके सन्दर्भा उपलभ्यन्ते । यथा—

वृक्षाद्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगा
दुत्तीर्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोड्डीय किञ्चिद्द्रुमात् ।
जातैवं समता तमोर्यदि गतावुड्डीयमानं कियद्-
विद्वंश्चेत् सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाऽऽचक्ष्व मे ।।[3]

अस्य उदाहरणस्य सूत्रेण स्पष्टं प्रतीतिर्भवति यदाचार्यं दीर्घवृत्तस्य ज्ञानं सम्यक्तयासीदिति । यथा—

द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत् सरोऽन्तरं तेन विभाजितायाः ।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोऽनतरघ्न्या उड्डीयमानं खलु लभ्यते तत् ।।[4]

गणितागताः ग्रहाः मध्यमाः दृष्ट्युपलब्धाश्च स्फुटाः भवन्ति । प्राचीनाचार्यैः कक्षावृत्तप्रतिवृत्तयोः साहचर्येण ग्रहाणां भ्रमणन्तथा च मन्दस्पष्टयोः भेदेन तेषां पृथक्-पृथक् स्थानं प्रतिपादितम् । एतेन सहैव तैरुद्घोषितं यद् ग्रहाणां कक्षाणां केन्द्रं भूमौ नास्ति तथा च न ग्रहाणां कक्षा भूमेः समानान्तरा । यथा — **"यस्मिन् वृत्ते भ्रमति खचरो मनास्य मध्यं कुमध्ये"**[5] अर्थादप्रत्यक्षरूपेण पूर्वाचार्यैरपि ग्रहकक्षायाः दीर्घवृत्तत्वं स्वीकृतम् । आधुनिकैः

---

१. बीजगणित श्लो.६
२. ईशावाश्योपनिषद्
३. लीलावती क्षेत्रव्यवहारः उदा.९
४. लीलावती क्षेत्रव्यवहारः सूत्रम् १३
५. सि.शि.ज्यो.श्लो.७

ग्रहाणां कक्षाणां स्वरूपं दीर्घवृत्ताकारं प्रतिपादितम्। केपलरमहोदयेन ग्रहगतिसिद्धान्तविवेचनप्रसङ्गे ग्रहाणां गतिसम्बन्धिनस्त्रयो नियमाः प्रतिपादिताः। एवमेव गतिसिद्धान्तस्य परिष्कारः न्यूटनमहोदयेनापि कृतः। कोपर्निकशमहोदयेन सूर्यकेन्द्रितग्रहभ्रमणस्य सिद्धान्ता आविष्कृताः। अत्रैव भारतीयपाश्चात्यसिद्धान्तयोर्मध्ये इदमेव प्रमुखमन्तरं यत् भारतीयाः ग्रहाणां भूकेन्द्रिकगणनां कुर्वन्ति तथा च ग्रहकक्षा प्रसङ्गे दीर्घवृत्ताकारायाः कक्षायास्तत्र कल्पना नास्ति परं कक्षाप्रतिवृत्तयोः कल्पनया दीर्घवृत्तस्य सार्थकत्वमपि सिद्ध्यति। कक्षायाः वृत्तत्वं स्वीकारेऽप्युच्चनीचयोः संगतिर्न जायते तथा च मध्यमस्फुटग्रहयोरन्तरमपि न सम्यक् प्रतिभाति। ग्रहाः प्रतिवृत्ते भ्रमन्ति प्रतिवृत्तस्य केन्द्रं भूमौ नास्ति, भूमौ कक्षावृत्तस्य केन्द्रमस्ति। अनयोः द्वयोः वृत्तयोः साहचर्येणैव दीर्घवृत्तत्वं सिद्ध्यतीति।

प्रायशः सर्वेषां पदार्थानां कश्चन आधारोऽस्माभिर्दृश्यते। इयं पृथिवी कुत्र स्थिरा वर्तते, अस्या आधारश्च क इति स्वाभाविकी जिज्ञासा भवति। अस्याः समाधानं पुराणेषु वर्तते यदियं पृथिवी शेषनागस्य सहस्रफणानामुपरि स्थिता वर्तते, परमत्रापि जिज्ञासा समुद्भवति यत् शेषनागस्याधारः कः? शेषः कच्छपस्योपरि कच्छपस्याधारः जलम्, जलस्याधारः कः? एतमाधारपरम्परा प्रचलतीति। पौराणिकानामाख्यानमभिधया न गृह्यते तत्र रहस्यं वर्तते। तत्रैवं कल्प्यते शेषः सूर्यः, सूर्यः सहस्रकिरणैः युक्तः सूर्यस्य सहस्ररश्मयः एवाधारः।

वस्तुतः ज्योतिश्शास्त्रे भूमेराधारकल्पना एवं नास्ति तत्र स्पष्टमेवोल्लिखितं वर्तते यत् भूमिः निराधारा आकाशे वर्तते। यद्यस्याधारः कश्चित् कल्प्यते तर्हि तस्याप्याधारः कल्पीयः। एवमनन्ताधारकल्पनायामनवस्था-दोषो भवति। यद्यन्तिमाधारे काचित् विशिष्टा शक्तिः कल्प्यते तर्हि सा विशिष्टा शक्तिः पृथिव्यामेव कथं न कल्पनीया। अत इयम्भूः निराधारा आकाशे स्वशक्त्या तिष्ठति। भुव आकर्षणप्रभावादेव खस्थाः गुरुपदार्थाः भूमावाकृष्टाः भवन्ति। यथा—

आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या।
आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क्व पतत्वियं खे॥[1]

अस्माकं दृष्ट्यायमेवाचार्य आकर्षणप्रभावस्य प्रथम आविष्कारकः। यस्मिन् समयेऽनेनास्याः शक्तेः ज्ञानमाविष्कृतं तस्मिन् समये पाश्चात्यदेशेष्वाकर्षणशक्तेश्चर्चाऽपि नासीत्। महदाश्चर्यमाविष्कृतमनेन, अस्मात् पञ्चशतवर्षानन्तरं सप्तदशशताब्द्यां "सर आइजक न्यूटन" महोदयेनाप्यस्याकर्षणशक्तेश्चर्चां कृत्वा स्वसिद्धान्तानां स्थापना कृता। मूलसिद्धान्तः भास्करस्य, परमस्य श्रेयः न्यूटनं प्रतिगच्छति। भुवमधिकृत्य भास्करस्य ज्ञानं तदानीन्तने कालेऽतीवश्लाघनीयमासीदिति।

उदयान्तरमपि भास्कराचार्यस्य महत्त्वपूर्णमाविष्कारमस्ति। भुजांशविषुवांशयोरन्तरमुदयान्तरम्भवतीति। उदयान्तरकर्म भास्कराचार्यस्य गणितीयप्रतिभामालोकयति। इदानीं सर्वैः वैज्ञानिकाः खगोलज्ञा ज्योतिर्विदश्च सादरं कथयन्ते यद् व्यवहारोपयोगिन "उदयानन्तरस्य" अन्वेषको भास्कर एवास्ति। भुजान्तरोदुयान्तरयोः

१. सिद्धान्तशिरोमणि गो. कुव. श्लो. ६

परस्परं संस्कारेण वेलान्तरं भवति। सम्प्रति वेलान्तरं कालसमीकरणनाम्ना (Equation of time) जनाः जानन्ति। भुजान्तरसंस्कारः भास्कराचार्यात् पूर्वमप्यासीत्। एकोनषष्ट्युत्तरमष्टादशशततमे (१८५९) ख्रीष्टाब्दे "रायल एस्ट्रोनामिकल सोसायटी-लन्दन" इत्यस्या मुखपत्रे (जर्नल इति) डॉ. स्पोट वुड महोदयेन भास्करस्य गणितीयप्रतिभायाः प्रशंसा कृता।[१] तैरुक्तं यद् — भास्कराचार्यस्य गणितीयविवेचनस्य सूक्ष्मता उच्चतमा आसीत् गणितज्योतिश्शास्त्रे येषां सिद्धान्तानां स्थापना तैः कृता, तेषान्तुलनाधुनिकगणितीयसिद्धान्तैः सह भवितुं शक्यते।

१. भास्कराचार्य पृ.७५

उत्कलस्य ज्योतिर्विद्याविकासे भूमिका

श्री गोकुलानन्दरा उतराय:

जनन्यै सर्वभाषाणां पुजितायै सुरैरपि ।
संस्कृतरूपिणीदेव्यै सरस्वत्यै नमो नमः ।।

तदाश्रिता वयं सा हि शाश्वता स्थिररूपिणी
संप्रति सैव शोभते क्व गताः प्राकृतादयः ?

जायन्ते च म्रियन्ते च भाषानित्यमहर्निशम्
संस्कृतसदृशी भाषा न भूतो न भविष्यति ।।

तत्र तावन्महती लोकोक्तिर्विद्यते यद्भिन्नाः सप्तमुखे वाणी जलं सप्तकूले तथा । एवं सप्तमुखगता वाणी स्वमार्गतः काचिद्विकृतैव भवति । अतो भारतीयानामादिवाणी संस्कृतं विभिन्न जातिमुखेन प्रचलिता नानाविध-रूपेण परिणता स्वमहिम्ना शोभते । एवं या भाषोत्कलीयैरोडिआ जात्या वा कथिता सा 'ओडिआ' भाषेति । तथैव बङ्गाङ्‌गलादयो भाषाः प्राच्यपाश्चात्यानां स्वजातिनाम्ना भवन्ति परन्तु मूलतः सा कथिता संस्कृत भाषैव ।

एवमपि तेषां सर्वेषां जातीनां संस्कृतं प्रति नानाविधान्यवदानानि विद्यन्ते । तत्रोत्कलस्य कला स्थापत्ययोः सानुपूर्विकं साहित्यगणितज्योतिविज्ञानखलोगशास्त्रेष्वपि महती परम्परा प्रचालति । पौराणिकसाहित्येषु चमत्का-रेषु मन्दिरेषु ओडिशीनृत्ये छान्दोग्यादिषूपनिषत्सु कालिदासस्यामरकृतिषु पञ्चतन्त्रगीतगोविन्दनैषधचरितैका-वलीकाव्यप्रकाशदीपिकासाहित्यपदर्पणस्वतीग्रहचक्रसिद्धान्तदर्पणादिषु च तेषां मुद्राः कोऽपि लब्धुं शक्यः ।

यद्यपि कलिङ्गसाम्राज्यस्य शक्तिः सुष्ठुरूपेण महाभारते कलिङ्गराजस्य युद्धादि घटनासु मगधराज-खारवेलस्य दिग्विजयधर्मपरिवर्तनयोर्महामेघबाहनखारबेलस्यानुपमकृतिष्वपि दृश्यते तथापि यदाकदा घटितां घटनावलीं विहाय प्रथमजन्मेजयस्याभ्युत्थानं यावत्प्राचीनोत्कलस्य धारावाहिकमिति वृन्तमितिहासो न दर्शयति । तथाप्युत्कलस्य महती संस्कृतिरशोकस्य लिपिभिः खण्होदयगिरयोः शिलास्थापत्यैः सुच्चैर्मन्दिरैश्च विदेश्याक्र-मणादधोगतिं यावन्नियमितरूपेण सूचिता कथ्यते ।

प्राचीनैः स्थापत्यैर्यद्यप्युत्कलेषु ज्योतिर्विज्ञानस्य प्रगतेः परिपूर्णा विवरणी न लभ्यते तथापि कश्चिदा-लोको लभ्यत एव । ख्रिष्टीये पञ्चमशतके निर्मितेषु मन्दिरेषु द्वारशीर्षेषु ग्रहाणां मुद्रणं न लक्ष्यते । षष्ठशताब्द्यां निर्मितेषु मन्दिरेषु केतुं विहायाष्टग्रहाणां स्थापत्यं दृश्यते । दशमशताब्देरनन्तरं सर्वेषां नवग्रहाणां दर्शनं लभ्यते ।

एवं चित्रं कोणार्के परिपूर्णतां प्राप्नोति यत्र चन्द्रशुक्रयोः स्थाने स्त्रीमूर्तिद्वयं परिदृश्यते । कोणार्कोऽन्ततो महाभारतकालतः उत्कलेषु ज्योतिर्विज्ञानस्य स्थितिं प्रमाणयति । कलिङ्गाख्यं प्राचीनोत्कलं ग्रहराजस्य सूर्यस्य जन्मस्थानं-कलिङ्गदेशे जात इति सर्वे पुरोहिताः पठन्ति ।

एतत्सुविदितमेव यत्सकला अष्टादशमहापुराणा एकस्याः पुराणसंहिताया अष्टादशविभागा एव वर्तन्ते । तेषु ब्रह्मपुराणं यत्पुराणेषु सर्वमतेन प्रथममग्रगण्यञ्च प्रभोर्जगन्नाथस्य प्रार्थनया प्रारभ्यते । अतः समस्तानि महापुराणानि सहोत्कलस्य विस्तृतवर्णनाभिर्निसंदेहो व्यज्यते तानि प्रणितान्युत्कलीयर्षिणेति । तान्यपि लोकप्रसिद्धविश्वासं द्रढयन्ति यत्कृष्णद्वैपायनो व्यासः पराशरर्षे स्व ख्यातिधन्यः पुत्रो राउलकेलान्तिके वेदब्यासेत्यधुना प्रथितस्थले जातः । एवं विधे सति नारदाग्निपुराणयोरन्येषां च चमत्काराशति-शायिनो ज्योतिषभागा निश्चियत उत्कलीयप्रज्ञाप्रौढस्य कृतयः ।

प्रत्नतात्त्विकालेखा आदित्यदासश्रीधरभट्टसाधारणभट्टादीनां वेदवेदाङ्गेषु पाटवत्वं विवृण्वन्ति । ज्योतिषाख्यं ज्योतिर्विज्ञानं वेदाङ्गांशत्वात्तैरधिकैर्दक्षतयाधिगतं स्यात् । तेष्वादित्यदासः प्रसिद्धस्य ज्योतिर्वैज्ञानिकस्य वराहमिहिरारब्धया विदितस्य मिहिरदासस्य पिता सुदक्षोविद्वानभवत् । तेनाधीतस्तस्य तनयोऽवन्त्याः प्रसिद्धो राजज्योतिषीभावेनाभ्युगतः । तस्य जायानन्दसुन्दरीतपनाचार्यकौमारी वराहषोश्च गोहिनीत्यात्मानं विवृणोति ।

तपनाचार्यापरनामा प्रथमो भास्कराचार्यवराहर्षिति वराहमिहिरश्चैवमिव संपृक्तौ समकालिकौ — ज्योतिर्वैज्ञानिकावास्ताम् । पालकफलं नामोत्कलीयैः पञ्जिकारैस्तेषां पागभवतिव्यताविषये प्रमाणत्वेन गृहीतम् । उत्कलस्य पालकपद्धति मौलिका सती भारतवर्षस्यान्यांशैर्गृहीतेभ्यः पालकपद्धतिभ्यः पृथगेवास्ति । आनन्दसुन्दर्या ग्रन्थ उत्कलस्य पालकपद्धत्याः सम इति तस्याः उत्कलवासित्वे न सन्दहोऽस्ति ।

वराहमिहिरस्य प्रभुरवाः कृतयो वृहत्पूर्वा उत्कलस्य परम्परायाः अनुकूलं यत्मनो मुख्यदैवतं वड (वृहत्) ठाकुरो मार्गं बडदाण्डः समुद्रं च महोदधिरिति व्याहरति ।

तस्य पिता पुत्रः सोऽपि सूर्यभागवतो भक्ता आसन् । तस्य जन्मस्थानं कपित्थकं सिद्धिस्थानं च कपित्थाकारेण पारम्पारिकसूर्योपासनस्थलेन कोणार्केण सममेव स्यात् । कपिलासं कपिञ्जलकुलं च एतद्विषये नितरां व्यञ्जनावहौ ।

आत्मनो वृहत्संहितायां वराहमिहिरो वदति-एकानंशा देवी कार्या बलरामकृष्णयोर्मध्य इति । एतत्तस्य प्रभुणा जगन्नाथेनान्तरिकां संगतिं दर्शयति । यतो जगन्नाथमन्दिरात् पृथग् बलरामकृष्णयोर्मध्ये न कुत्राप्येकानंशादेवी स्थापिता दृश्यते ।

वराहमिहिरो राज्येऽस्मिन् स्वप्रशंसकैर्वराहर्षिनाम्ना प्रसिद्धम् आसीत् । समग्रप्रदेशे वराहऋषिवाक्य नाम ज्योतिषपद्यसंवलितमुत्कलभाषानिबेद्धं तालपत्रपुस्तकं समुपलभ्यते । संस्कृतभाषा कश्चिज्ज्योतिषसारसंग्रहश्चास्माकं ग्रन्थकर्त्तुरुत्कलस्य सर्वत्र लभ्यते ।

अन्याः प्राचीनकृतयो जैमिनेरुपदेशसूत्रम् भृगोः कर्मविपाकसंहिता पराशस्य कृषिपराशरोगर्गस्य च चन्दनपाशकावल्यप्युत्कलीया सृष्टिरिति संभाव्यते यतस्तेषां लिपयः केवलमुत्कलप्रदेशे बहुसंख्यका वर्तन्ते ।

मध्ययुग उत्कलस्य शतानन्दकुचनाचार्ययोरभ्युदय: परिदृष्ट: । अनयो: प्रत्येक आत्मन: कृत्या स्वस्वक्षेत्रयोरग्रयायिनौ संजातौ ।

अस्मिन् देशे शतानन्दस्य भास्वती प्रसिद्धा लोकप्रिया चैतावदासीद्यदस्या: प्रतिलिपयोऽसंख्याभिष्टीकाभि: सह सर्वत्रैव लभ्यते संस्कृतभाषानिबद्धा: । हिन्दीभाषया सह काश्चित् स्थानीयभाषा निबद्धा भास्वतीटीकामासां भाषाणां प्राचीनतमरूपाणि परिदर्शयितुं वर्तन्ते । कृतिरियमात्मन आविर्भावात्परमेव धुरि गृह्यते विद्वद्भि: । एकादशशतकात्परमेव भास्वतीशास्त्रे दक्षता सम्मानिता चासीत् । शतानन्द आत्मनं पुरुषोत्तमपुरीनिवासी सरस्वती शंकरयोस्तनुज इति वदति । भास्वत्या: समाप्तिश्लोके स: खखाश्वि वेद (४२००) प्रमिते युगाब्दे (ख्रीष्टीये १०९९ तमे वर्षे) भास्वतीम् आहेति लिखति । तेनारब्धं शास्त्राब्दमद्यापि समग्रदेशे व्यवह्रियते । स: आत्मनो भास्वतीं पञ्चसिद्धान्तीं पञ्चसिद्धान्तसारं वा कथयति तथा स्वोपरि मिहिरदासस्य प्रसादं स्वीकरोति — अथ प्रवक्ष्ये मिहिर प्रसादादिति । एतद्वराहमिहिरस्योत्कलवासित्वमेव द्रढयति यतो नान्या काचित्कृतिर्वराहस्य पञ्चसिद्धान्तिकामनुगामित्वं कदापि घोषयति ।

शतानन्दस्य वैशिष्ट्यमस्मिन्यस्ते तिष्ठति यज्ज्योतिर्विज्ञानगणिते स: शततमिकं मानं प्रवर्त्तयति । एवं स: आधुनिकदाशमिकपद्धतेरग्रगो भवति । स्वदक्षप्रयोगेण पृथङ्मौलिकया रीत्या सूर्यसिद्धान्तस्य गणितं सामान्यपञ्जिकाराणामधिकारमेवानयति । तस्य कौशलमेतदुन्नतमासीद्यद्विदुषां प्रशंसावाहनं विना न वर्तते ।

तस्य परिचयमन्यथा कर्त्तुं तस्य भास्वत्या: समाप्ति श्लोकत: पुरुषोत्तमस्थ: स्थाने पुरुषोतमस्य सूर्यस्येति यावत्कृत्वा चाकारणं परिवर्त्तयितुं चेष्टा विहिता । तत्र नीलाद्रि शब्दीऽपि मन्दोद्देश्येनैव रेखास्वेति परिवर्त्तितो यद्यपि हि भास्वती पद्धत्या गणिता ग्रहा: पुर्यामुदयकालिका दृक्सद्धि एव लभ्यन्ते ।

शतानन्दोऽपि तस्य भास्वत्या उत्कलभाषाटीकां रचितवान् । ज्योतिर्विज्ञानस्य संहिता भागं परिवर्द्धयितुं स: रत्नमालाशतानन्दसंग्रहपुस्तके प्रददाति । ग्रन्थत्रयं प्रमाणत्वेन गृहीतं परवर्त्तिभिर्विद्वद्भि: मालिकमोहम्मदजायसीवाचस्पतिमिश्ररघुनन्दनबृहस्पतिकृष्णमिश्रप्रमुखै: स्मृतिकारै: ।

भास्वत्या: एकानुपमा संस्कृतटीका सारप्रकाशिका नाम काशीश्वरकविकेशरिणा त्रयोदशशतके रचिता । देवीदासेन १४५२ ख्रीष्टाब्दे त्रिलोचनमहान्तिना १५४६ ख्रीष्टाब्दे च भास्वतीटीकाद्वयं यथाक्रममुत्कल भाषायां गद्यपद्यमयं विरचितमुल्लेखमावहति । देवीदासस्य टीका विशिष्टा यतोऽनया मूलग्रन्थस्य समस्तानि सूत्राणि ३५२ शास्त्राब्द (१४५२ ख्रीष्टाब्द) माधृत्य व्याख्यायते । प्रथमाध्यायस्य सप्तमश्लोकव्याख्यानावसरे स: व्याहरति ।— भास्वतीगणनाया आधारभूमिर्जगन्नाथमन्दिरस्य गरुडस्तम्भ एव ।

वेदविज्ञान-मीमांसा

डॉ० सत्यदेव चौधरी

(१)

सन् १९३१-३२ में मैं आर्य मिडिल स्कूल, जतोई (अब पाकिस्तान) की छठवीं कक्षा का छात्र था। तब धर्मशिक्षा की कथा में पढ़ाया जाता था कि वेद सब सत्य विद्याओं का मूल है। दूसरा पीरियड विज्ञान का होता था। उसमें बताया जाता था कि प्रत्येक पदार्थ स्थान घेरता है। जिस बरतन में पानी उबलता है, उसके ढक्कन के ऊपर पानी की बूँदें क्यों बन जाती हैं? आदि। तो क्या यह सब कुछ वेद में होगा?

आर्य स्कूल में नित्यप्रति प्रातः सन्ध्या-हवन में शामिल होना आवश्यक था। अतः शान्तिप्रकरण और स्वस्तिवाचन के मन्त्रों को जोड़कर मुझे लगभग सौ मन्त्र याद होंगे। बड़ा होकर मैं जब इनके अर्थ समझ जाऊँगा तो मुझे विज्ञान का स्रोत ज्ञात हो जाएगा। मैं अपनी बाल-बुद्धि से केवल इन्हीं मन्त्रों को ही सम्पूर्ण वेद समझता था, और इन्हीं के माध्यम से उक्त अभिलाषा पाले बैठा था। मेरे पूज्य पिताजी, जो पुराने समय के आर्यसमाजी थे, को मेरी इस अभिलाषा के पीछे मेरे भावी व्यक्तित्व में एक वेदनिष्णात, ओजस्वी एवं वर्चस्वी आर्योपदेशक की झलक मिलती।

सन् १९३८-३९ में मैं मुल्तान में पंजाब विश्वविद्यालय की शास्त्री परीक्षा की तैयारी कर रहा था। पाठ्यक्रम में 'ऋगथर्वसूक्तसंग्रह' भी नियत था। उसमें लगभग २० सूक्त होंगे। उसके उपोद्घात-स्वरूप सायणाचार्य-रचित 'ऋग्वेदभाष्यभूमिका' थी। इस ग्रन्थ का विधिवत् अध्ययन करते समय कभी-कभी मेरे मस्तिष्क में उक्त बाल-अभिलाषा कौंध जाती, पर विज्ञान नाम की वस्तु मुझे किसी सूक्त में नहीं मिली। इस सम्बन्ध में मैं अपने पिताजी से बात करता तो कहते— "सायण-भाष्य पढ़ते हो न, स्वामी दयानन्द का भाष्य पढ़ो।" किन्तु परीक्षा सिर पर थी— कैसे पढ़ता?

(२)

ग्रीष्मावकाश, मौज-मस्ती के दिन। एक दिन आर्यसमाज मन्दिर की एक अलमारी में 'ऋग्वेदादिभाष्य-भूमिका' पुस्तक मैंने देखी। स्वामी दयानन्दजी की इस पुस्तक का नाम मैंने बहुत सुना था। इसमें एक प्रकरण नौविमान-विद्याविषयक है। इसे मैंने बड़ी उत्सुकता और चाव से पढ़ा। ऋग्वेद के पहले मण्डल के ११६ वें सूक्त के चार मन्त्र (संख्या ३, ४, ५, ६)[१] जलयान-विषयक रूप में दिये गये हैं, जो वस्तुतः अश्विनीकुमारों से

---

१. (१) तुग्रो ह भुज्युम्..., (२) तिस्रः क्षपस्त्रिरहाति..., (३) अनारम्भणे..., (४) यमश्विना... (ऋग्० १.११६.३,४,५,६)

सम्बन्धित हैं । पहला मन्त्र 'तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे....' है । सायण के अनुसार, अश्विनीकुमार दिव्यरूपापन्न देव थे । तुग्र नामक राजर्षि के पुत्र भुज्यु की नौका समुद्र में डूब गयी थी । अश्विनीकुमार भुज्यु को अपनी नौका पर बिठाकर सुरक्षित स्थान पर ले गये । इधर स्वामीजी के अनुसार, अश्विनीकुमार से तात्पर्य है— शिल्पविद्या-विशारद मानव । इस अर्थ का आधार क्या है ? इसका कोई संकेत नहीं दिया गया । उनके अनुसार तुजि धातु से निष्पन्न तुग्र शब्द हिंसक, बलवान्, ग्रहीता और स्थानयुक्त— इन चार अर्थों का वाचक है, और भुज्यु से उन्हें अभिप्रेत है पदार्थ-विद्या के भोग का अभिलाषी । इसी प्रसंग में स्वामीजी को 'अश्वि' शब्द से वायु, अग्नि तथा जल अर्थ भी अभिप्रेत हैं, जिनसे वाष्प बनती है, जो जलयान को चलाने में सहायक होती है । स्वामीजी वेदों को सृष्टि के आदिकाल में आविर्भूत मानते थे । अत: वे उक्त तीनों शब्दों को व्यक्तिवाचक संज्ञा नहीं मानते थे, जबकि उधर सायणाचार्य अश्विनीकुमारों को दिव्यरूपापन्न देव मान रहे थे ।

विमान-विद्या के सम्बन्ध में स्वामीजी ने ऋग्वेद से सात मन्त्र उद्धृत किये हैं । इनमें से चार मन्त्रों[१] के देवता (वर्ण्य विषय) अश्विनौ हैं । स्वामीजी को यहाँ 'अश्विनौ' शब्द से अभिप्रेत है— अग्नि और जल, जिनके सहारे वायुयान उड़ता है । पर यह अर्थ लेने में उनका आधार क्या है ?— इसका भी कोई संकेत उन्होंने नहीं किया । पाँचवाँ मन्त्र विमान-विद्या के सम्बन्ध में उन्होंने 'वि ये भ्राजन्ते सुमखास:.... (ऋग्. १.८५.४) उद्धृत किया है, जो वस्तुत: मरुद्गण से सम्बन्धित है । मरुद्गण सायण के अनुसार 'वृष-व्रातास:', अर्थात् पृथ्वी पर वर्षा भेजने का व्रत धारण किये हैं, और स्वामीजी के अनुसार मरुद्गण से तात्पर्य है वायु और अग्नि के संयोग से चलनेवाले विमान, जो जल, अर्थात् वाष्प द्वारा मन की तेज़ गति के समान गतिशील हैं, आदि । मैं परेशान । किधर जाऊँ— इधर जाऊँ या उधर जाऊँ ? सायणाचार्य की ओर या स्वामी दयानन्द की ओर । परेशानी तो होनी ही थी, क्योंकि इस मन्त्र में न तो कोई विमान-वाचक शब्द है और न ही कोई वाष्प-वाचक शब्द ।

लगभग ऐसी ही स्थिति छठवें और सातवें मन्त्र की है, जो 'अस्य वामीय' सूक्त से गृहीत है ।[२] इन दोनों मन्त्रों का देवता सूर्य है और इनमें वर्षाकालीन सूर्य का दिग्दर्शन प्रस्तुत किया गया है । सातवें मन्त्र में सूर्य की १२ नेमियों, ३ धुरा-दण्डों तथा ३६० तीलियों का उल्लेख है, जो क्रमश: १२ मास, ३ प्रमुख ऋतु और ३६० दिनों के उपमेय-रूप में स्वीकृत हैं, पर स्वामीजी यह सब सामग्री वायुयान का बताते हैं ।

सन् १९४५-४६ में मैं दिल्ली विश्वविद्यालय से एम. ए. (संस्कृत) की परीक्षा देने की तैयारी में जुटा था । मैक्डॉनल और विन्टरनित्स के संस्कृत-साहित्येतिहास-विषयक ग्रन्थ पढ़े, पर इनमें कहीं संकेत नहीं था कि वेद में आधुनिक विज्ञान-विषयक सामग्री स्पष्टत: अथवा प्रकारान्तर से उपलब्ध होती है । आगे चलकर सन् १९६० के आसपास मैंने किसी समाचार-पत्र में पढ़ा कि भारद्वाज-ऋषि विरचित 'यन्त्रसर्वस्व' नामक ग्रन्थ में अनेक प्रकार के विमानों की रचना का विस्तृत वर्णन है ।[३] उन दिनों इस पुस्तक की बहुत धूम मची थी, परन्तु

१. (क) त्रय: पवयो मधुवाहने...(१.३४.२), (ख) त्रिर्नो अश्विनायजता...(१.३४.७) (ग) अरित्रं वां...(१.४६.८), (घ) आ नो नावा...(१.४६.७)

२. (क) कृष्णं नियानं...(१.१६४.४७) तथा (ख) द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं...(१.१२४.४८) ।

३. उदाहरणस्वरूप इस पुस्तक से एक स्थल लीजिए, जो 'गूढ़रहस्य' का अभिप्राय समझाता है— "वायुतत्त्वप्रकरणोक्त-

अद्यावधि उस प्राचीन ग्रन्थ के आधार पर विमान की निर्मिति का उत्साह न तो किसी वेद-निष्णात विद्वान् ने दिखाया और न ही उनकी सहायता से किसी वैज्ञानिक ने ।

(३)

इधर पिछले लगभग पच्चीस वर्षों में बहुविध संगोष्ठियों में 'वेदों में विज्ञान' विषयक अनेक लेख पढ़े गये, जिनमें सृष्टि की उत्पत्ति के सम्बन्ध में अनेक भावसूक्तों[१] का, विशेषत: नासदीय सूक्त (ऋग्. १०.१२९) का उल्लेख किया जता है । आधुनिक वैज्ञानिक इस सूक्त से भले ही सहमत न हों, पर यह सूक्त उत्कृष्ट काव्य का विलक्षण एवं अनुपम नमूना है—

'सृष्टि से पूर्व युग में कुछ भी नहीं था । बस, अन्धकार था— इतना गहन कि मानो अन्धकार स्वयं अन्धकार से आच्छादित था । किन्तु एक ऐसा तत्त्व अवश्य विद्यमान था, जो 'अवात', अर्थात् श्वास-रहित होता हुआ भी, अपनी आन्तरिक स्वधा (स्फूर्ति अथवा अन्तश्चेतना) से श्वास ले रहा था— आनीदवासं स्वधया तदेकम् । वह तत्त्व सृष्टि के उपादान कारण को धारण किये हुए था अथवा नहीं ?— ऋषि के मन में यह शंका हुई । इसके उत्तर में वे स्वयं ही बोले— केवल वही इस तथ्य को जानता है या शायद वह भी नहीं जानता— सो अङ्ग वेद, यदि वा न वेद ।

वस्तुतः सृष्टि-विषयक चर्चाएँ केवल भारतीय वाङ्मय में ही नहीं, बल्कि विश्व भर के पुरातन एवं मिथकीय साहित्य में उपलब्ध होती हैं, पर वे सभी भूगर्भ-वैज्ञानिकता के आधार पर कितनी खरी उतरती हैं— यह एक बहुत बड़ा प्रश्न है ।

इन गोष्ठियों में एक अन्य विषय 'वर्षाविज्ञान' होता है । 'ऋग्वेद में इन्द्र-मरुत्' से सम्बन्धित सूक्तों में इन्द्र को 'वर्षाकारक बात' का प्रतीक माना गया है और मरुद्गण (जो इन्द्र के प्रमुख मित्र हैं) को 'तूफानी हवा' का । इन्द्र अपने अस्त्र वज्र से वृत्र पर प्रहार करता है । वृत्र 'अवर्षण-रूप राक्षस' है, जो वर्षा को रोके हुए है । प्रहार होते ही वर्षा होने लगती है ।

सुनने और पढ़ने में इस प्रकार के प्रतीकात्मक अर्थ सचमुच अत्यन्त मोहक और सुहावने प्रतीत होते हैं । पर बादल कैसे बनते हैं, इनसे इस प्रक्रिया पर नितान्त प्रकाश नहीं पड़ता कि जब जल तप्त हो जाता है, तब इसका वाष्प बनकर ऊपर उठता है । वहाँ वह आकाश में फैल जाता है और शीतल पवनों के सम्पर्क से सूक्ष्म वाष्प स्थूल रूप में परिवर्तित होकर दृष्टिगोचर होने लगता है । इसी को बादल कहते हैं । जब बादल शीतल पवनों से मिलते हैं, तो जल की बड़ी-बड़ी बूँदें बन जाती हैं, जो भारी होने के कारण वायु से ठहर नहीं सकतीं और नीचे बरस पड़ती हैं । यही वर्षा कहलाती है ।

रीत्या वातस्तम्भाष्टमपरिधिरेखापथस्य यायता-वियासा-प्रयासादि-वातशक्तिभिः सूर्यकिरणान्तर्गत- तमः शक्तिमाकृष्य तत्संयोजनद्वारा विमानच्छादन-रहस्यम् ।" इसमें निर्दिष्ट किया गया है कि सूर्य की किरणों में अन्धकार विद्यमान रहता है— इसका प्रतीकात्मक अर्थ क्या हो सकता है, यह निश्चयपूर्वक कह पाना सम्भव प्रतीत नहीं होता ।

१. ऋग्वेद के दसवें मण्डल के संख्या १२९,१३०,१५४ तथा १९० वाले (चार) सूक्त भाव-सूक्त माने जाते हैं ।

कालिदास ने मेघ को 'धूम-ज्योति-सलिल-मरुतां सन्निपात:' कहा है, पर मेघ में तो धुएँ का नामोनिशान तक नहीं होता। उसमें ज्योति, अर्थात् प्रकाश भी नहीं होता। चमकती-कड़कती बिजली तो बादलों के टकराव का प्रतिफलन होती है। यदि बादल में धुआँ नहीं होता तो क्या हवन-यज्ञ के धुएँ से बादल नहीं बनता? जी, नहीं। धुआँ चाहे यज्ञ का हो, चाहे रेल के इंजन का, इनमें क्रमश: सुगन्ध और दुर्गन्ध भले ही हो, ये हमारे स्वास्थ्य के लिए लाभकर या हानिकर भले ही हों, पर बादल किसी भी प्रकार के धुआँ से नहीं बनते। माना जाता है कि यज्ञ के धूम से जो बादल बनते हैं, वे सुकाल-वृष्टि तथा यथाभीष्ट वृष्टि करते हैं, और अकाल-वृष्टि तथा अतिवृष्टि से हमें बचाते हैं, किन्तु वस्तुत: ये सब मिथक हैं। मित्रो! धूम तो वस्तुत: अपने घनत्व के अनुसार सात-आठ सौ गज ऊपर जाकर अपना प्रभाव नितान्त खो बैठता है। यदि प्रभाव रखता हो, तो भी इससे बादल नहीं बनते।

(४)

सौरमण्डल के सम्बन्ध में ऋग्वेद के 'अस्य वामीय' सूक्त की चर्चा प्राय: की जाती है। इसके पहले मन्त्र में आदित्य (सूर्य), वायु तथा अग्नि का संकेत है। ये तीनों भ्राता, अर्थात् परस्पर-सम्बद्ध हैं। दूसरे मन्त्र में एक पहिये वाले रथ का उल्लेख है, जिसे वर्ष का प्रतीक माना गया है। इसमें जुते सात घोड़ों से सम्भवत: सप्ताह के सात दिन अभीष्ट हैं। इस रथ में तीन अरें हैं, जो इस प्रसंग में तीन कालों को सूचित करते हैं।

ऋग्वेद में अनेक स्थानों पर सूर्य को पक्षी अथवा श्येन (५.४५.९) !१ तथा सूर्य को उषा द्वारा लाया गया चमकीला घोड़ा कहा गया है (७.७७.३)। !२ इस प्रकार सूर्य का काव्यात्मक एवं मोहक रूप हमें ऋग्वेद में अनेक स्थलों पर दिखता है और इसका (उस युग में) प्रचलित उपर्युक्त स्वरूप भी। किन्तु इधर आधुनिक खगोल-विज्ञानी सूर्य को एक तारा कहते हुए एक बड़ा गोलाकार पिण्ड मानते हैं, जो अत्यन्त गरम तथा प्रज्ज्वलित गैसीय पदार्थों से निर्मित है। ऐसा संकेत हमें वैदिक वाङ्मय में स्पष्टत: या प्रकारान्तर से शायद ही कहीं मिले।

ऋग्वेद में सूर्य को श्येन या अश्व कहना उसे चलायमान सिद्ध करता है, पर आधुनिक खगोलशास्त्रियों के अनुसार सूर्य नामक इस तारे के चारों ओर नौ ग्रह !३ घूमते रहते हैं, जिनमें से एक पृथ्वी भी है। सूर्य यद्यपि अपने अक्ष पर २२० किलोमीटर प्रति सेकण्ड की गति से चलता रहता है, पर यह नवग्रहों के समान किसी अन्य तारे की परिक्रमा नहीं करता। अत: इसे स्थिर और निश्चल माना गया है, न कि उपर्युक्त वैदिक वचनों के अनुसार चलायमान। उल्लेख्य है कि इन सभी ग्रहों में अपना प्रकाश नहीं होता। सूर्य का प्रकाश पड़ने के ही कारण ये चमकते हैं।

दिन के बाद रात आती है और रात के बाद दिन— यह देख वैदिक ऋषि ने सूर्य और चन्द्रमा को अनेक स्थलों पर युग्म रूप में प्रस्तुत किया है— धाता ने यथापूर्व सूर्य और चन्द्रमा की रचना की— सूर्याचन्द्रमसौ धाता

१. सप्ताश्वः सूर्यः रघु श्येनः गच्छन् दीदयत्। (ऋग्.५.४५.९ में से गृहीत अभीष्ट स्थल)
२. सुभगा उषा श्वेतम् अश्वं वहन्ती प्रभृता। (ऋग्.७.७७.३ में से गृहीत अभीष्ट स्थल)
३. सूर्य से दूरी के अनुसार नौ ग्रहों का क्रम इस प्रकार है— बुध, शुक्र, पृथ्वी, मंगल, बृहस्पति, शनि, अरुण (यूरेनस), वरुण (नेप्च्यून) और यम (प्लूटो)।

यथापूर्वमकल्पयत् (ऋग् १०, १९०, ३)। सूर्य और चन्द्रमा बारी-बारी से उदित होते रहते हैं— सूर्यामासा मिथ: उच्चरात: (ऋग्० १०.६८.१०)। सूर्य और चन्द्रमा शिशुओं की भाँति यज्ञस्थल की परिक्रमा करते हैं। इनमें से एक सभी भूतों का निरीक्षण करता है और दूसरा ऋतुओं का नियमन करता है (ऋग्० १०.८५.१८)[१]

किन्तु इधर आधुनिक खगोलशास्त्री केवल इतना मानते हैं कि सूर्य का प्रकाश जैसे पृथ्वी पर पड़ता है, वैसे चन्द्रमा पर भी पड़ता है। पृथ्वी सौरमण्डल का एक ग्रह है, जबकि चन्द्रमा पृथ्वी का एक उपग्रह है। दिन और रात बनने का सम्बन्ध पृथ्वी के घूमने से है। इसका जो भाग सूर्य के सम्मुख होता है, वहाँ दिन होता है और जो इसके सम्मुख नहीं होता, वहाँ रात होती है। चन्द्रमा पृथ्वी के अति निकट है, अत: इस पर पड़ा सूर्य का प्रकाश हमें दिखाई देता रहता है। इस प्रकार ऋग्वेद में वर्णित सूर्य और चन्द्रमा का युग्मीय रूप वस्तुत: कहने मात्र के लिए है, वैज्ञानिक दृष्टि से किसी भी रूप में वास्तविक नहीं है।

(५)

इसी प्रसंग के अन्तर्गत गुरुत्वाकर्षण-सिद्धान्त की चर्चा कर ली जाए। इसे सिद्ध करने के लिए प्राय: ये दो वचन बड़े उल्लास से उच्चारित किये जाते हैं— "स दाधार पृथिवी द्यामुतेमाम्..." (ऋग्० १०.१२१.१, यजु० २३.१) तथा "व्यस्कभ्ना रोदसी विष्णवेते दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखै: स्वाहा (यजु० ५.१६)," अर्थात् विष्णु अथवा सूर्य ने पृथिवी-लोक और द्यु-लोक (आकाश-लोक) को अपनी किरणों द्वारा धारण कर रखा है। किन्तु एक तो सूर्य द्वारा आकाश को, शून्य स्थान को आश्रय देने का प्रश्न ही उत्पन्न नहीं होता। और दूसरे, इस वचन से केवल यह सिद्ध होता है कि गुरुत्वाकर्षण केवल सूर्य में ही है, जबकि वैज्ञानिक दृष्टि से न केवल पृथिवी, अपितु बृहस्पति, बुध, शुक्र, शनि, मंगल आदि सभी ग्रह अपने-अपने भार के अनुपात से एक-दूसरे को अपनी ओर आकृष्ट किये हुए हैं तभी तो ये सब शून्य में टिके हैं।

उपर्युक्त 'अस्य वामीय' सूक्त में यजमान अध्वर्यु से निम्नोक्त स्वाभाविक शंका का समाधान चाहता है कि पृथिवी का अन्तिम सिरा कौन सा है और इस भुवन (ब्रह्माण्ड) का मध्य-भाग (बन्धन-भाग) कौन सा है— पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या:, पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभि: (ऋग्० १.१६४.३४)। इसका सहज उत्तर दिया गया कि यह वेदि पृथ्वी का अन्तिम सिरा है और यह यज्ञस्थल भुवन का मध्य भाग है। यह उत्तर सटीक और यथार्थपरक है, क्योंकि गोलाकार गेंद का कोई भी स्थल उसका आदि, मध्य और अंतिम भाग हो सकता है।

(६)

अब चन्द्रलोक की चर्चा के सन्दर्भ में—पृथिवी का एक ही उपग्रह है चन्द्रमा, जो इससे लगभग ४ लाख किलोमीटर की दूरी पर है। पृथिवी के चारों ओर इसकी परिक्रमा लगभग २७.३ दिन में पूरी होती है। वायु: सोमस्य रक्षिता। सायण के अनुसार, इस वचन का तात्पर्य है कि चन्द्रमा की गति वायु के अधीन है। यदि चन्द्रलोक पर वायु है तो वहाँ जीव भी हो सकते हैं। इसी प्रकार 'चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि' (ऋग्०

१. पूर्वापरं चरन्तो माययैतौ शिशू क्रीन्तौ परियातो अध्वरम्। विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूरन्यो विदधज्जायते पुन:॥ (ऋग्० १०.८५.१८)

१.१०५.१), अर्थात् चन्द्रमा जल के भीतर होकर दौड़ता है । इस वचन के अनुसार चन्द्रमा पर जल भी होना चाहिए । इससे वहाँ जीवों के होने की सम्भावना और भी बढ़ जाती है ।

रोमांचाभिलाषी मानव की यह चाह सदा रही होगी कि वह चन्द्रलोक तक पहुँच जाए, पर बृहदारण्यक उपनिषद् (५.१०) के अनुसार स्पष्ट ज्ञात होता है कि मानव वहाँ कदापि नहीं पहुँच सकता । हाँ, मृत्यु के अनन्तर वह अपने शुभ कर्मों के बल पर इस मर्त्यलोक से वायु को प्राप्त होता है, उसके सहारे सूर्यलोक में पहुँचता है और वहाँ एक छिद्र में से वह चन्द्रलोक में पहुँच जाता है । और फिर, वहाँ से एक छिद्र में से गुज़रकर शोक और दु:खशून्य लोक में पहुँचकर अनन्त वर्षों तक निवास करता है । इधर श्रीमद्भगवद्गीता (८.२४, २५) में भी उक्त धारणा की पुष्टि की गयी है कि ब्रह्मवेत्ता, अर्थात् योगीजन मरणानन्तर चन्द्रलोक में जाते हैं और फिर (शुभ कर्मों का फल भोगकर पुन: मर्त्यलोक में) लौट आते हैं । इस प्रकार भारतीय वाङ्मय के अनुसार, चन्द्रलोक में वायु है, जल है, जीव हैं । उस लोक में पृथिवी का कोई प्राणी जीते-जी प्रवेश नहीं कर सकता ।

पर पैंतालीस-पचास वर्ष की आयु के मेरे बन्धुओं को स्मरण होगा कि रूस के वैज्ञानिकों द्वारा उपग्रह के माध्यम से 'लाइका' नामक रूसी शुनी को चाँद पर भेजा गया था । और स्मरण कीजिए १६ जुलाई, १९६९ का वह रोमांचकारी दिन, जब नील आर्मस्ट्रॉङ्ग, माइकेल कोलिन्स और एडविन बज्ज़ एल्ड्रिन नामक तीन उपग्रह-यात्री 'सैचर्न पंचम' नामक कृत्रिम उपग्रह तथा 'अपोलो' नामक स्पेस क्राफ्ट के द्वारा चन्द्रलोक की ओर रवाना हुए थे और तीन दिन बाद (१९ जुलाई) को चन्द्रमा तक पहुँच गये थे । २० जुलाई को इनमें से दो यात्रियों ने ईगल नामक लैंडिंग क्राफ्ट के द्वारा चन्द्रलोक की सतह पर पहली बार पाँव रखे थे । उन्होंने इसपर निरीक्षण किया, अपने साथ ले गये उपकरणों के सहारे अनेक अन्वेषण किया तथा पृथिवी पर सन्देश भेजे । और उधर, तीसरे यात्री कोलिन ने 'कोलम्बिया' नामक कमाण्ड मॉड्यूल के द्वारा चाँद के इर्द-गिर्द पच्चीस चक्कर काटे, और इसके बाद ये यात्री साठ घण्टे की यात्रा के पश्चात् पृथिवी पर सही-सलामत लौट आये ।

तो इस प्रकार ज्ञात हुआ कि चन्द्रलोक में न तो वायु है, न जल और न कोई जीव । इस प्रकार ये तीनों मानव अपने जीते-जी चन्द्रलोक में पहुँच गये थे । जब मैंने अपने पूज्य पिताजी को बताया था कि चाँद पर न तो वायु है और न ही कोई जीव तो वे तुरन्त बोले थे— कभी वहाँ सब कुछ होगा, मगर अब वहाँ प्रलय होगी । मित्रो ! कोई काट नहीं था मेरे पास, इस जवाब का ।

बृहदारण्यक उपनिषद् और भगवद्गीता के उक्त वचनों के अनुसार भले ही जीवित मानव की पहुँच चन्द्रलोक तक न हो, परन्तु पुराणों के अनुसार नारद मुनि की पहुँच समस्त ब्रह्माण्ड के सभी लोकों तक थी, जिनमें चन्द्रलोक और पृथ्वीलोक भी सम्मिलित हैं । आज का वैज्ञानिक नारदमुनीय उपलब्धि को प्राप्त करने में जुटा हुआ है । सफलता अथवा विफलता भविष्य के गर्भ में है ।

(७)

वेद में तीन लोकों की चर्चा की जाती है— पृथिवी, अन्तरिक्ष और द्युलोक। 'लोक' शब्द प्राय: उस स्थल का वाचक है, जहाँ जीवों का वास सम्भव है। पृथिवीलोक से मर्त्यलोक अभीष्ट है। वेद के अनुसार पृथिवी, अग्नि, सोम आदि पृथिवी-स्थानीय देवता हैं। अन्तरिक्षलोक को कोशकार पृथिवीलोक और द्युलोक के बीच का मध्यवर्ती भाग कहते हैं। इन्द्र, रुद्र, मरुत्, पर्जन्य आदि अन्तरिक्ष-स्थानीय देवता हैं। द्युलोक से अभिप्राय कभी स्वर्गलोक लिया जाता है, कभी आकाशलोक और कभी सूर्यलोक। सूर्य, उषस्, वरुण आदि को द्युस्थानीय देवता कहा गया है। अत: यहाँ द्युलोक से अभिप्राय सूर्यलोक लेना अभिष्ट रहेगा। यदि इससे आकाशलोक का अभिप्राय लेते हैं तो आकाश (शून्यत्व) तो पृथिवी के ऊपर से ही आरम्भ हो जाता है। और फिर, इसकी कोई सीमा भी नहीं अन्तरिक्षलोक, जो पृथिवी है। और द्युलोक का मध्यवर्ती है, किसे कहेंगे, यह निर्णय करना असम्भव हो जाएगा।

जब अन्तरिक्ष-लोक के प्रसंग को थोड़ा और आगे बढ़ाएँ। प्राचीन एवं आधुनिक धारणा के अनुसार पृथ्वी सब ओर वायु से ढकी हुई है। वायु का यह आवरण 'वायुमण्डल' कहलाता है। इसका विस्तार सैकड़ों किलोमीटर तक है, पर आधुनिक विज्ञान के अनुसार बादल, वर्षा और बर्फ सोलह किलोमीटर तक (Toposphere से लगभग ३ किलोमीटर ऊपर तक) बनते और दिखायी देते हैं।[१] उल्लेख्य है कि जेट विमान साधारणतया बादलों से ऊपर उड़ते हैं।

इधर ऋग्वेद के अनुसार इन्द्र अन्तरिक्ष-स्थानीय देवता हैं। इसे वर्षाकारक वात का प्रतीक माना गया है तथा मरुद्गण और पर्जन्य (जलपूर्ण बादल) इसके सहायक हैं। तो क्या अन्तरिक्षलोक की सीमारेखा केवल सोलह किलोमीटर के आसपास तक ही मान ली जाये? यदि हाँ, तो द्युलोक, अर्थात् सूर्यलोक को तो केवल इसके लगभग बराबर की दूरी पर होने के कारण बीस-पच्चीस किलोमीटर तक ही, अर्थात् पृथिवी से केवल पचास-साठ किलोमीटर ऊपर मान लिया जायेगा, परन्तु वैज्ञानिकों की गणना के अनुसार सूर्य तो पृथिवी से लगभग १५ करोड़ किलोमीटर की दूरी पर स्थित माना जाता है और इससे ऊपर असीम दूरी पर स्थित नगण्य अन्य आकाशीय पिण्डों की तो बात ही क्या? सितारों से आगे जहान् और भी हैं।

आप सभी जानते हैं कि वायुमण्डल में हम जैसे-जैसे ऊपर की ओर जाते हैं, वैसे-वैसे वायु कम होती जाती है। तो क्या 'अन्तरिक्षलोक' का आरम्भ उसी स्थल से मान लें, जहाँ से इसके कम होने की अनुभूति होने लगती है और द्युलोक का आरम्भ वहीं से मान लें, जहाँ वायु बिलकुल नहीं होती? आपको तो ज्ञात है ही कि चन्द्रलोक पर पहुँचनेवाले उपग्रह-यात्रियों को ऑक्सीजन अपने शरीर पर बंधे उपकरणों से लेनी पड़ती है, और यह भी ज्ञात होगा कि जुलाई, १९६९ की यात्रा में लैंडिङ्ग क्राफ्ट के केबिन में एक यात्री का टूथ-ब्रश शून्य में

१. उल्लेखनीय है कि वैज्ञानिकों के अनुसार पृथिवी के वातावरण में पाँच परतें मानी गयी हैं— (१) Toposphere अथवा Ozone layer — पृथिवी से ८ से १३ किलोमीटर तक (२) Staratophre — १३ से ३० किलोमीटर तक। (३) Mesosphere — ३० से ८० किलोमीटर तक। (४) Ionosphre — ५५० किलोमीटर तक। (५) Exosphre — १०,००० किलोमीटर तक।

फ्लोट कर रहा था। तो क्या इसी स्थल को द्युलोक मान लें? इस प्रश्न का ठीक-ठीक उत्तर क्या हमें किसी वेदमन्त्र में मिल सकता है? शर्त सिर्फ इतनी है कि इसे सिद्ध करने के लिए किसी अलंकार अथवा प्रतीक का सहारा नहीं लिया जाएगा।

(८)

हम विश्व की प्रत्येक वस्तु को पृथिवी, जल, अग्नि, वायु और आकाश—इन पाँच महाभूतों द्वारा निर्मित मानते हैं, और उधर पुरातन पाश्चात्य दार्शनिक भी आकाश को छोड़ शेष चार तत्त्वों द्वारा यही बात स्वीकार करते रहे हैं, क्योंकि आकाश तो दो या इससे अधिक पदार्थों के बीच अवकाश मात्र (शून्य स्थान) ही है। देखा जाये तो आकाश के विषय में हमारे यहाँ भी आग्रह अवश्य रखा गया है कि पृथिवी आदि चारों महाभूत नित्य, अर्थात् परमाणुरूप भी हैं और अनित्य, अर्थात् कार्यरूप भी। किन्तु आकाश को केवल नित्य माना गया है, इसे कार्य-रूप (functimal) नहीं माना गया है।[१]

ध्यातव्य है कि पाश्चात्य और संभवतः भारतीय दार्शनिकों के अनुसार भी पृथ्वी, जल, वायु और अग्नि से तात्पर्य क्रमशः कोई ठोस पदार्थ, कोई द्रव पदार्थ, कोई उड़नशील पदार्थ और प्रत्येक प्रकार की ऊष्णता है। जैसे—कंकड़, पत्थर, लोहा, सोना आदि तो पृथिवी है ही, बर्फ के रूप में जमा हुआ जल भी पृथिवी है। वही बर्फ पिघल जाने पर जल कहलाता है; लोहा, सोना आदि धातु भी पिघलाये जाने पर जल कहलाते हैं। यही स्थिति वायु की भी है। वायु तो वायु है ही, जल को गरम करने पर जो वाष्प बनता है, वह भी वायु ही कहलाता है। इसी प्रकार अंगीठी की आग तो अग्नि है ही, हमारे शरीर की ऊष्मता भी अग्नि है।

परन्तु आधुनिक वैज्ञानिक अब उक्त चार या पाँच महाभूतों को मूल तत्त्व के रूप में नहीं मानते। उनके अनुसार, स्वयं पृथिवी नामक महाभूत अनेक (संभवतः ६०-७०) पदार्थों का समष्टि मात्र है। ये मौलिक तत्त्व अथवा 'एलिमेंट्स' कभी ६५ माने जाते थे, फिर ९२ और अब शायद १०४।[२] 'एलिमेंट' शब्द से अभीष्ट है—वह उपादान (पदार्थ), जो साधारण रासायनिक पद्धतियों द्वारा अब तक किसी भी परिशुद्ध रूप में अलग नहीं किया जा सका।[३] उक्त तत्त्वों की संख्या की तुलना में कुछ आधुनिक भारतीय विद्वान् सांख्यशास्त्र में निरूपित निम्नोक्त २५ तत्त्वों को परिगणित करने लगते हैं और इस प्रकार शायद यह भी निर्दिष्ट करते हैं कि जितने भी एलिमेंट्स ज्ञात होते चले जाएँगे, उन सबका मूल ये २५ तत्त्व ही हैं—

(क) मूल प्रकृति (१) = १

(ख) महत्तत्त्व (१), अहंकार (१) तथा मन्मात्रा (शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध) (५) = ७

---

१. तर्कसंग्रह (अन्नम्भट्ट), आरम्भिक स्थल।

२. इनमें से कुछ एलिमेंट्स के नाम हैं— हाइड्रोजन, हीलियम, कार्बन, नाइट्रोजन, ऑक्सीजन, फास्फोरस, सल्फर, सोडियम, जिंक, कॉपर आदि।

३. A substance which has not so far been spilit up into a simpler one by ordinary chemical methods. (Oxford University Press Dictionary)

(ग) ज्ञानेन्द्रियाँ (श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, जिह्वा और नासिका) (५); कर्मेन्द्रियाँ (हस्त, पाद, वाणी, मलेन्द्रिय तथा मूत्रेन्द्रिय) (५); मन (१) तथा महाभूत (५) = १६

(घ) पुरुष (१) = १

योग = २५

किन्तु स्पष्ट है कि उपर्युक्त लगभग १०० एलिमेंट्स इन २५ तत्त्वों के साथ किसी भी रूप में मेल नहीं खाते—वस्तुत: इन दोनों के स्वरूप का आधार ही अलग-अलग है । क्या हम म०म० गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी के कथनानुसार रस-तन्मात्रा को 'हाइड्रोजन' तथा रूप-तन्मात्रा को 'ऑक्सीजन' मान सकते हैं ?[१] यथार्थता इसी में है कि जो तथ्य जैसा है, उसे वैसा माना और कहा जाए, अन्यथा उसके स्वरूप एवं गुणवत्ता के विषय में बहुविध संभ्रम उत्पन्न होते रहेंगे ।

(९)

आधुनिक युग में विज्ञान, गणित आदि विषयों को अभिधात्मक रूप में ही प्रस्तुत किया जाता है । वस्तुत: इनकी प्रस्तुति में लक्षक तथा व्यंजक शब्दों की कोई गुंजाइश किसी रूप में नहीं होती । यह तथ्य स्पष्ट शब्दों में निर्दिष्ट किया जाता है कि हाइड्रोजन के दो भाग तथा ऑक्सीजन के एक भाग का मिश्रण (H_2O) ही जल है । स्पष्टत: कहा जाता है कि वायु भी एक मिश्रण है, जिसमें नाइट्रोजन, ऑक्सीजन, कार्बन डाई-ऑक्साइड, जलवाष्प तथा धूलकण होते हैं, किन्तु वेद अपने-आप में सुन्दर काव्य है; यह विज्ञान की 'ट्रैक्सबुक' नहीं है कि इस विषय को अभिधात्मक रूप में प्रस्तुत किया जाता । यही कारण है कि जब हम वेद में विज्ञान-विषयक सामग्री की तलाश करने लगते हैं तो हमें प्राय: सर्वत्र बहुविध प्रतीकात्मक अर्थों का सहारा लेना पड़ता है, परन्तु कठिनाई तब होती है, जब हम प्रतीकात्मकता को अधिक तूल देते हैं— विशेषत: उस स्थिति में, जब हम आधुनिक विज्ञान के किसी प्रसिद्ध फार्मूले को किसी वेदमन्त्र से सिद्ध करने का प्रयास करते हैं । उदाहरणार्थ—जल उपर्युक्त दो तत्त्वों का मिश्रण है । इसके लिए ऋग्वेद का निम्नोक्त मन्त्र उद्धृत किया जाता है कि जल सोम और अग्नि का मिश्रण है—

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।
अग्निं च विश्वशम्भुवमापश्च विश्वभेषजी: ।। (ऋग्० १.२३.२०)

पढ़ने और सुनने में यह वचन अत्यन्त मोहक एवं चमत्कारी प्रतीत होता है, परन्तु क्या सोम का वेद-वर्णित रूप हाइड्रोजन के रूप से मेल खाता है कि यह अन्य सभी तत्त्वों से हलका तत्त्व है; कि यह एक ऐसी गैस है, जो रंगहीन और गंधहीन है ? इसी प्रकार, क्या अग्नि का वेद-वर्णित रूप ऑक्सीजन के रूप से मेल खाता है; कि यह एक ऐसा तत्त्व है, जो रंगहीन तथा स्वादहीन है ?

इसी प्रकार निम्नोक्त मन्त्र में प्रयुक्त मित्र और वरुण को क्रमश: ऑक्सीजन और हाइड्रोजन के वाचक घोषित करते हुए जल की उत्पत्ति का निर्देश किया जाता है—

१. देखिये वेदविज्ञान और भारतीय संस्कृति (गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी), पृष्ठ १०८

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम्।
धियं घृताचीं साधन्ता ॥ (ऋग्० १.२.७)

बन्धुओं ! वेद के प्रति मेरी भी श्रद्धा एवं आस्था उतनी ही है, जितनी आप सबकी है, पर इस हृदयस्पर्शी काव्य में तथा इसमें प्रतिपादित मिथकीय एवं आलंकारिक प्रयोगों में जब हम आधुनिक बहुविध विचार-सरणी को अनुस्यूत एवं अन्तर्भूत रूप में ढूँढ़ने लगते हैं तो ऐसा लगता है कि हम अनधिकार चेष्टा कर रहे हैं, और वेद-वचन के वास्तविक अभिप्राय, जो कभी मानव-जाति को सम्भवत: पूर्ण या आंशिक रूप से ज्ञात रहा होगा, को इतर रूप में प्रस्तुत कर रहे हैं। इसी प्रकार व्युत्पत्तिपरक अर्थ करने की भी अपनी सीमा होती है। परन्तु अतिरिक्त आस्था के आवेश में अनेक व्युत्पत्तियों के बल पर अनेक अर्थ निकालना भी तद्युगीन वैदिक विचारधारा एवं संस्कृति को कदाचित् विभिन्न रूपों में प्रस्तुत करने का एकेडेमिक (शैक्षणिक), किन्तु अक्षम्य अपराध है।

एक परिपाटी यह भी चल पड़ी है कि किसी मन्त्र अथवा मन्त्रांश में प्रयुक्त किसी भी शब्द अथवा वाक्य का, अपने अभीष्ट वक्तव्य के अनुसार, मनमाने ढंग से, प्रसंग से इतर अर्थ ले लिया जाता है और उसे अति प्रभावशाली रूप में प्रस्तुत करके धार्मिक मंच पर श्रोताओं की वाहवाही लूट ली जाती है। उदाहरणार्थ—ऋग्वेद का १.९२ सूक्त उषा से सम्बन्धित है। इसमें एक-एक करके अनेक पदार्थों एवं क्रियाकलापों का उल्लेख है, यथा—रथ में बैल जुते जा रहे हैं। योद्धाजन अपनी तैयारी में संलग्न हैं। गृहस्थजन भोजन द्वारा अपने पुत्रों, पोतों आदि का परिपालन करने लगे हैं, आदि। इसके १४वें मन्त्र में उषा को 'गोमती' और 'अश्वावती' विशेषणों से विभूषित करते हुए यह द्योतित किया गया है कि सूर्योदय होते ही लोग इन घरेलू पशुओं से अपना-अपना कार्य लेना प्रारम्भ कर देंगे। परन्तु कुछ विद्वज्जन यहाँ 'गो' शब्द से निरुक्त के आधार पर सूर्यकिरण का आशय लेते हैं[१] और 'अश्व' शब्द से उन्हें आधुनिक इंजीनियरिंग शब्दावली में प्रयुक्त 'हॉर्स-पावर' शब्द सूझ जाता है, और वे अश्व से शक्ति, ऊर्जा आदि अर्थ ले लेते हैं।[२] उधर श्रोताजन 'हॉर्स-पावर' शब्द सुनते ही तालियाँ पीटने लगते हैं कि कितनी दूरदृष्टि है वेद की ! इसमें आधुनिकतम विचार-सरणियों का उल्लेख है।

मित्रो ! भारतीय प्रज्ञा ने वेदों का अर्थ ज्ञात करने के लिए ब्राह्मणग्रन्थों और आरण्यकों का प्रणयन किया; शिक्षा, कल्प आदि छ: वेदांगों की रचना की ! गार्ग्य, शाकल्य, शाकटायन, यास्क आदि अनेक निरुक्तकारों द्वारा वैदिक शब्दों की बहुविध निरुक्तियाँ प्रस्तुत की गयीं, अनेक मिथकीय कहानियाँ तथा फोक लीजेन्डस् गढ़ी गयीं और वेंकटमाधव, महीधर, उव्वट, स्कन्दस्वामी, और इधर स्वामी दयानन्द, योगीराज अरविन्द आदि द्वारा प्रतीकात्मकता और आलंकारिकता का सहारा लिया गया, किन्तु शताब्दियों के इस घोर श्रम के बावजूद हम वेदों के वास्तविक अर्थों, जो मन्त्रद्रष्टा ऋषियों को अभीष्ट रहे होंगे, तक नहीं पहुँच पा रहे हैं।

---

१. सर्वा अपि रश्मय: गाव उच्यन्ते। (निरुक्त २.६)
२. वेदाविज्ञानमंजूषा (वेदविज्ञान शोध-संस्थान, भरतपुर), पृष्ठ-५३

आप सबको विदित है कि भारतीय प्रज्ञा ने वेदों के पाठ को अक्षुण्ण बनाये रखने के लिए पदपाठ, क्रमपाठ, जटापाठ, शिखापाठ, घनपाठ आदि पाठविकृतियाँ बनायीं। अनेक वेदपाठी श्रद्धालु सज्जन वर्तमान काल तक इन्हें स्मरण एवं उच्चारित करते चले आ रहे हैं। परिणामतः वेद का पाठ हमारे सम्मुख सौभाग्यवश पीढ़ी-दर-पीढ़ी, ज्यों का त्यों चला आ रहा है। परन्तु आश्चर्य है कि वेदों के उस अर्थ, जो मन्त्रद्रष्टाओं को मूलतः अभीष्ट रहा होगा, को अक्षुण्ण बनाये रखने का कोई प्रयास नहीं किया गया। क्या इस कारण कि इसका अर्थ तो तद्युगीन सामान्य जन को ज्ञात है ही, पर ऐसी कल्पना निराधार प्रतीत होती है। इस उपेक्षा का परिणाम यह हुआ कि शताब्दियों पूर्व, निरुक्तकार यास्क के अनुसार, कौत्स नामक महान् वेदवेत्ता द्वारा ऐसी शंकाएँ भी उठायी जाने लगीं थीं कि "वेदाः सार्थकाः अनर्थकाः वा ?" और इधर वेद के प्रति श्रद्धालुजन वर्तमान युग में वेद-मन्त्रों के भीतर से आधुनिकतम वैज्ञानिक आविष्कारों के मूल तत्त्व को ढूँढ निकालने का प्रयास करते रहते हैं। इसके लिए वे कभी अग्नि आदि को यथोक्त रूप में ऑक्सीजन आदि के रूप में पेश करते हैं, तो कभी अश्विनीकुमारों को शिल्पी, इंजीनियर, मैकेनिक, क्राफ्टमैन आदि के रूप में प्रस्तुत करते है, कभी इन्द्र को वर्षाकारक बात, वृत्र को वर्षा का अवरोधी बादल और मरुद्गण तथा प्रभंजन को इन्द्र के सहायक रूप में मानते हैं और उर्वशी को कड़कती-दमकती बिजली का। तभी तो 'पुरूरवा-उर्वशी-सूक्त' में उर्वशी बिजली की तरह पुरूरवा से छिटककर दूर भाग जाती है। इसी प्रकार वे यम और यमी को क्रमशः दिन और रात के रूप में भी स्वीकृत करते हैं— यह ध्यान दिये बिना कि दिन और रात भी एक-साथ इकट्ठे नहीं हो सकते, जबकि यम और यमी परस्पर वार्त्तालाप कर रहे हैं।

वेद, विशेषतः ऋग्वेद और सामवेद, वस्तुतः एक विशिष्ट काव्य है। इस जगत् के जिस भी प्राकृतिक पदार्थ को वेद के द्रष्टा ऋषि ने देखा, उसका निरूपण उसने किसी-न-किसी देवता के माध्यम से ललित शैली में कर दिया। उनका लक्ष्य वैज्ञानिक तथ्यों को प्रस्तुत करना था भी नहीं। आधुनिक पाठकों को यदि किसी मन्त्र में जो वैज्ञानिक तथ्य स्वतः लक्षित हो जाये, उसी पर सन्तोष कर लेना अभीष्ट है, बलात् अर्थ निकालने से मन्त्र की वास्तविक दृष्टि धुंधली पड़ जायेगी। उदाहरणार्थ—ऋग्वेद (१.१६४) 'अस्य वामीय सूक्त' के मन्त्र-संख्या ८ (माता पितरमृत आ बभाज...) से यह अर्थ व्यंजित होता है कि सूर्य के माध्यम से पृथिवी पर वर्षा होती है, जिससे खेत लहलहाते हैं, पर इस मन्त्र से यह व्यंजित नहीं होता कि चन्द्रमा से पृथिवी उत्पन्न हुआ है। यदि वादितोषन्याय से यह अर्थ स्वीकार कर भी लिया जाये तो आधुनिक खगोलशास्त्री चन्द्रमा को किसी भी स्थिति में पृथिवी से उत्पन्न मानते हैं या नहीं, इस विषय में मुझे कुछ भी ज्ञात नहीं है।

अब एक अत्यन्त मनोरम मन्त्र लीजिए—

चक्राणासः परिणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुम्भमानाः।
न हिन्वानासस्तितिरुस्त इन्द्रं परि स्पशो उदधात् सूर्येण॥ (ऋग्० १.३४.८)

[सुवर्ण और मणियों से सुसज्जित वे (वृत्र के सहायक) पृथिवी के घेरे के चारों ओर फैले हुए हैं। वे चाहे कितने भी शक्तिशाली हों, पर वे इन्द्र को जीत न सके, इन्द्र ने उन्हें उदीयमान सूर्य के द्वारा दूर भगा दिया।]

ऐसा प्रतीत होता है कि ऋग्वेद के इस मन्त्र में कृष्ण पक्ष की रात्रि का सुन्दर वर्णन है । ये चमकते-दमकते सितारे पृथिवी को घेरे हुए हैं । ये अपना साम्राज्य जमाना चाहते हैं, पर इन्द्र रूप काल की गति ने सूर्योदय के द्वारा इन्हें दूर भगा दिया-- यों कहें कि रात्रि समाप्त हो गयी और दिन निकल आया ।

इन कवित्वमयी और मनोरम पंक्तियों से काव्यास्वाद लेते हुए इसे इसी रूप में रहने देना चाहिए । कुछ वैदिक विद्वानों ने इससे यह वैज्ञानिक तथ्य निकालने का बलात् प्रयास किया है कि अपनी धुरी पर घूमती हुई पृथिवी सूर्य के चारों ओर परिक्रमा करती है । इसकी व्याख्या में वे कहते हैं कि अपनी धुरी पर घूमने का पृथिवी का चक्र लगभग २४ घण्टे में पूरा होता है, जिससे दिन-रात बनते हैं, और वह सूर्य की परिक्रमा लगभग ३६० दिन में पूरा करती है, जिससे ऋतुएँ बनती हैं ।

काश ! इस युग के वैज्ञानिकों में, विशेषत: अपने देश के वैज्ञानिकों में यह ललक होती कि वे ही वेद में वैज्ञानिक तत्त्वों की खोज का प्रयास करते । इसके लिए वे वैदिक विद्वानों की शरण में जाते और उन्हें अपने साथ विभिन्न प्रयोगशालाओं और वेधशालाओं में ले जाते । किन्तु इधर वैदिक विद्वान् वेद विज्ञान की गुत्थियों को वैज्ञानिकों की सहायता के बिना सुलझाने का जितना प्रयास करते हैं, उतना ही उलझाव बढ़ता जाता है । आवश्यकता है वेदों के मूल अर्थ तक पहुँचने की । इसी में वेद की सुरक्षा है । इसके लिए व्युत्पत्ति और मिथकीय गाथाओं तथा प्रतीकात्मकता, आलंकारिकता आदि उपकरणों को हम शताब्दियों तक आज़मा चुके । अब कुछ नये साधन ढूँढने होंगे । आधुनिक तुलनात्मक भाषाविज्ञान, पौराणिक गाथाविज्ञान, इतिहास और भूगोल-विज्ञान, समाजविज्ञान, पुरातत्त्व और नृवंशविज्ञान, नक्षत्र और उपग्रह-विज्ञान, जीन्स और जीनोम तथा क्लोनिंग विज्ञान और न जाने किस-किस प्रकार के विज्ञानों की सहायता के बल पर वेदों के मूल अर्थ तक पहुँचने का प्रयास करना होगा, और यह सब कुछ कम्प्यूटर, इन्टरनेट, इसके 'कजन ब्रदर' ई-मेल आदि के युग में होगा । यह सम्भव प्रतीत नहीं होता । वेद के प्रति सच्ची और यथार्थ श्रद्धा सिर्फ इसी प्रयास में निहित है कि हम इसके वास्तविक अर्थ तक पहुँच सकें । किसी वेदमन्त्र में वैज्ञानिक तत्त्व हमें अनायास प्रतीत होने लगता है । यदि वह आज की किसी वैज्ञानिक धारणा अथवा फार्मूले से अनायास मेल खाता है, तो ठीक, अन्यथा उसके विषय में यह समझकर सन्तोष कर लेना चाहिए कि मन्त्रद्रष्टाओं को उस युग तक केवल इतना ही ज्ञात था, अन्यथा उसका अतिरिक्त अर्थ खींचने का प्रयास करने से वेद के वास्तविक रूप के विकृत हो जाने की आशंका सदा बनी रहेगी ।

यह अत्यन्त हर्ष का विषय है कि वर्तमान काल में वेदों के प्रति विश्वभर में जिज्ञासा एवं श्रद्धा उत्तरोत्तर बढ़ती जा रही है । परन्तु इस प्रकार के प्रतीकात्मक अर्थ निकालने से यह जिज्ञासा एवं श्रद्धा धीरे-धीरे क्षीण हो सकती है । अत: वेद के वास्तविक अर्थ को खोज निकालने का प्रयास करना आज के वेदवेत्ता एवं वेद के प्रति श्रद्धावान् सज्जनों का सर्वप्रमुख धर्म है ।

वैदिक संस्कृत-साहित्य में मानवाधिकार

डॉ. विजय कुमारी गुप्ता

वेद आर्य-सभ्यता और हिन्दू संस्कृति का मूलाधार है । वेद आर्य ज्ञान-विज्ञान का उज्ज्वल धाम है । वेद में आधिभौतिक उन्नति की चरम सीमा है, आधिदैविक अभ्युदय की पराकाष्ठा है और आध्यात्मिक उन्नयन का चूड़ान्त रूप है ।

'मानवाधिकार' शब्द 'मानव' और 'अधिकार' दो शब्दों के मेल से बना है । 'मानव' शब्द मनु + अण् (मनोः गोत्रापत्यम् पुमान्) से बना है, जिसका अर्थ है मनु के वंशधर, मनुष्य । 'अधिकार' शब्द अधि + कृ + धम् से बना है, जिसका अर्थ है— कार्यभार, आधिपत्य, प्रभुत्व आदि । इस प्रकार यहाँ मानवाधिकार का तात्पर्यार्थ होगा— वे कार्यभार, आधिपत्य अथवा प्रभुत्व, जो मनुष्य को 'मानव' नाम का अधिकारी बना सकते हैं ।

जहाँ तक मानवाधिकारों की बात है, हमें संस्कृत साहित्य में कहीं प्रत्यक्ष और कहीं अप्रत्यक्ष रूप में सभी की चर्चा मिलती है । यहाँ वैदिक साहित्य के परिप्रेक्ष्य में उक्त विषय को प्रस्तुत करने का प्रयास किया है । सबसे पहले यहाँ मानवाधिकारों का सामान्य परिचय दिया जा रहा है ।

मानवाधिकारों का अर्थ— आधुनिक चिन्तन-परम्परा में मानवाधिकार वे अधिकार हैं, जो मनुष्य को मानव-जाति का सदस्य होने के नाते अपनी निहित शक्तियों का विकास करने के लिए आवश्यक हैं । कुछ विद्वान इन्हें 'प्राकृतिक अधिकार' भी कहते हैं । ऐसे अधिकार, जो सभी स्त्रियों और पुरुषों को स्वभावतः प्राप्त होते हैं । ऐसे अधिकार किसी कानून द्वारा स्थापित नहीं होते । १७वीं शताब्दी के महान दार्शनिक लॉक के अनुसार जीवन, सम्पत्ति और स्वतन्त्रता के अधिकार प्राकृतिक अधिकार हैं तथा कोई भी समाज या राज्य इनको समाप्त नहीं कर सकता ।

मानवाधिकारों की व्यवस्था शताब्दियों से मानव-जाति द्वारा अपने अधिकारों के लिए किये गये संघर्षों का परिणाम है । संयुक्त राष्ट्र संघ की महासभा ने १० दिसम्बर, १९४८ को मानवाधिकारों की विश्वव्यापी घोषणा को स्वीकृति प्रदान की । इसीलिए १० दिसम्बर का दिवस प्रत्येक वर्ष 'मानवाधिकार-दिवस' के रूप में मनाया जाता है । इस घोषणा-पत्र में एक प्रस्तावना और ३० अनुच्छेद हैं ।

विस्तृत अध्ययन के लिए इसे चार भागों में बाँटा जा सकता है—

(क) प्रारम्भिक अधिकार

(ख) नागरिक और राजनीतिक अधिकार

(ग) आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक अधिकार

(घ) मानवाधिकारों और मौलिक स्वतन्त्रताओं पर कुछ प्रतिबन्ध ।

प्रारम्भिक अधिकार—

(१) सभी मानव प्राणी स्वतन्त्र और समान हैं।

(२) सभी अधिकार और स्वतन्त्रताओं को प्राप्त करने के योग्य हैं।

नागरिक और राजनैतिक अधिकार—

(१) जीवन और स्वतन्त्रता का अधिकार

(२) दासता से स्वतन्त्रता

(३) उत्पीड़न और मानवीय व्यवहार से स्वतन्त्रता

(४) कानून के प्रति समानता का अधिकार

(५) कारगर न्यायिक उपाय का अधिकार

(६) मनमाने ढंग से गिरफ्तारी और नजरबन्दी से स्वतन्त्रता

(७) कानूनी उपचारों का अधिकार

(८) गोपनीयता की स्वतन्त्रता का अधिकार

(९) घूमने-फिरने की स्वतन्त्रता

(१०) अन्य देशों की स्वतन्त्रता

(११) राष्ट्रीयता का अधिकार

(१२) विवाह और परिवार का अधिकार

(१३) सम्पत्ति के स्वामित्व का अधिकार

(१४) अन्तःकरण और धार्मिक स्वतन्त्रता का अधिकार

(१५) विचार और अभिव्यक्ति की स्वतन्त्रता का अधिकार

(१६) शान्तिपूर्ण सभा और संघ की स्वतन्त्रता का अधिकार

(१७) अपने देश की सरकार में भाग लेने का अधिकार

आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक अधिकार

(१) सामाजिक सुरक्षा का अधिकार

(२) काम करने और रोजगार के स्वतन्त्र चयन का अधिकार

(३) विश्राम और अवकाश का अधिकार

(४) उचित जीवन-स्तर का अधिकार

(५) शिक्षा का अधिकार

(६) समुदाय के सांस्कृतिक जीवन में भाग लेने का अधिकार

(७) अच्छी सामाजिक और अन्तर्राष्ट्रीय व्यवस्था का अधिकार

मानवाधिकारों और मौलिक स्वतन्त्रताओं पर प्रतिबन्ध

अनुच्छेद २९ के अनुसार, प्रत्येक व्यक्ति के उस समाज के प्रति कुछ कर्तव्य है, जिसमें केवल उसके व्यक्तित्व का स्वतन्त्र और पूर्ण विकास सम्भव है। अनुच्छेद ३० के अनुसार, राज्यसमूह या किसी व्यक्ति को कोई ऐसा कार्य करने का अधिकार नहीं होगा, जिसका उद्देश्य घोषणा में वर्णित किसी अधिकार अथवा स्वतन्त्रता को नष्ट करना हो।

इस शोधपत्र में उपर्युक्त मानवाधिकारों में से स्वतन्त्रता और समानता के अधिकार रोज़गार के स्वतन्त्र चयन का अधिकार तथा अपने देश की सरकार में भाग लेने का अधिकार, विवाह और परिवार-विस्तार का अधिकार, शिक्षा का अधिकार आदि को वैदिक संस्कृत साहित्य के परिप्रेक्ष्य में विचार करने का प्रयत्न किया गया है।

मानवाधिकारों में वर्णित स्वतन्त्रता और समानता के अधिकार

वैदिक साहित्य में समाजवादी व्यवस्था प्राप्त होती है। समाजवादी व्यवस्था का अभिप्राय है कि समस्त समाज को अपने-अपने नियमों में रहकर परिश्रम करने का समान अधिकार है। अथर्ववेद में कहा गया है कि हम सब प्रकार से अभय हो। हमें किसी से भी किसी प्रकार का भय न हो। इस समस्त भू-मण्डल और द्युलोक में निर्भयता का साम्राज्य हो। जो हमारा अभद्र चाहे, इन्द्र राजा उसका विनाश कर देवें।[१] वेद में कहा गया है कि यदि कोई व्यक्ति छल-बल से धन का हरण करता है और अवैध तरीकों से धन का संग्रह करता है, तो उसको नष्ट कर दो। इस भूमि पर सभी मानव भूमि को यज्ञ की वेदी मानकर सभी प्रकार के कर्मों को करे। यह भूमि सभी प्राणियों का कल्याण करने वाली हो, मानव का जीवन यज्ञमय हो। समस्त ब्रह्माण्ड को हम समान रूप से देखें।[२] वैदिक साहित्य में समाज की सबसे छोटी इकाई परिवार को माना गया है। परिवार के सभी सदस्य एक

१. अथर्ववेद — १९.१५.५,६

२. अथर्ववेद — १२.१.१३

दूसरे से वैसे ही प्यार करते हैं, जैसे गाय अपने नवजात बछड़े से। पुत्र को पिता का अनुव्रती होना चाहिए, अर्थात् जो वैदिक मर्यादाएँ परम्परा से पिता तक आई हैं, उनका पालन पुत्र भी करे। !१ बहन-भाई परस्पर द्वेष न करें। प्रीतिपूर्वक रहें। वेदों के अनुसार परिवार में तभी सुख हो सकता है, जब परिवार के सभी सदस्य सौमनस्य वाले हों। समाज में संघर्ष न हो, अशान्ति और मानसिक तनाव न रहे, समाज का समष्टि रूप किस प्रकार परस्पर सौमनस्य वाला हो— इसका वेदों में अत्यंत विस्तृत वर्णन है। ऋग्वेद के दशम मण्डल के अन्तिम सूक्त में समाजशास्त्र के मूल सिद्धान्तों को मणिमाला के रूप में प्रस्तुत किया है। सम्पूर्ण विश्व को एक मनवाला होकर अपने सुखों की वृष्टि के लिए एकीकरण की प्रार्थना करनी चाहिए। उस प्रार्थना को पूरी करने के लिए वेद साधन बताता है— सब मिलकर चलें, एक जैसा बोलें, सबके मन एक जैसे हों। जैसे पूर्व विद्वान लोगों के मन एक जैसे थे, उनका अनुकरण करे। हृदय और संकल्प परस्पर विरोधी न हो कर समस्त समाज के एक-दूसरे के प्रतिकूल होकर विनाशक न हो। !२ समस्त विश्व का मानव-समाज एक सूत्र में बँधकर परस्परर्लमिकर रहे। यह उच्च आदर्श माना जाता है। परन्तु ऐसा होना क्रियात्मक रूप में अत्यधिक कठिन है। इसलिए वेदों में राष्ट्रीय भावना, राष्ट्रभक्ति आदि का सुन्दर वर्णन प्राप्त होता है। अथर्ववेद के पृथिवी सूक्त में राष्ट्र कैसा हो? राष्ट्रवासी कैसे हों? राष्ट्रवासी राष्ट्रभूमि की रक्षा उसे अपनी माता मानकर करें। इन सभी बिन्दुओं पर उन्नत विचार मिलते हैं।

इस प्रकार हम देखते है कि वैदिक साहित्य !३ में स्थान-स्थान पर कहा गया है कि अधिकारों और प्रतिष्ठा के सम्बन्ध में सभी मानव समान हैं, सभी के पास बुद्धि और अन्तरात्मा है तथा सभी का एक दूसरे के प्रति भ्रातृभाव की भावना से व्यवहार करना चाहिए।

अपने देश की सरकार में भाग लेने का अधिकार

मानवाधिकारों में अनुच्छेद २१ के अनुसार, प्रत्येक व्यक्ति को प्रत्यक्ष रूप से या स्वतन्त्र रूप से अपने चुने हुए प्रतिनिधियों द्वारा अपने देश की सरकार में भाग लेने का अधिकार प्राप्त है। यह भी कहा गया है कि लोगों की इच्छा की सत्ता का आधार होगी और यह इच्छा सार्वजनिक और समान मताधिकार के आधार पर नियमित समय पर हुए चुनावों में प्रकट होगी।

वैदिक साहित्य का अध्ययन करने पर पता चलता है कि राजपद निर्वाचन का विषय था। समिति में एकत्र होनेवाली प्रजा के द्वारा राजा चुना जाता था। उपस्थित प्रजा एक राय होकर राजा को उसके महनीय पद के

१. अथर्ववेद — ३.३०.१,२,३

२. ऋग्वेद — १०.१९१.१
से पतक मन्त्र संगच्छध्व संवदध्व सं वो मनांसि जानताम्। देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते॥ समानो मन्त्रः समितिः समानी सामनं मनः सह चित्तमेषाम् समानं मन्त्रमभि मन्त्रेयं वः समानेन वो हविषा जुहोभि॥ समानि व आकूतिः समाना हृदयानि वः। समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥

३. अथर्ववेद — १२.१.१;२,३,५,१०,१३,१५,२३,३०

लिए चुनती थी ।[१] ऋग्वेद में दशम् मण्डल का १७३ वां सूक्त राजा के निर्वाचन के लिए ही प्रयुक्त हुआ है ।[२] अपने कर्तव्य से च्युत होने पर राजा अपने पद तथा देश से च्युत कर दिया जाता था तथा अपने दोषों को स्वीकार करने पर तथा उन्हें सुधारने पर वह फिर से चुना जाता था । इस पुन: स्थापना तथा प्रजा के द्वारा राजा के संवरण का उल्लेख अथर्ववेद के सूक्तों में विशदतया किया गया है ।[३] राजसिंहासन पर बैठने के बाद राजा, राजा के बनाने वालों से (राजकृत:) जो पिछले युग के प्रमाणों पर राज्य के उच्च अधिकारी या मन्त्री हुआ करते थे, अपनी प्रभुशक्ति के प्रतीकात्मक (मणि) को प्राप्त करते थे । अथर्ववेद ३/५ में ऐसे अवसर पर राजा के द्वारा कहे गये वाक्यों का निर्देश है, जिसमें वह पलाशपर्ण या मणि से अपनी प्रजा को अनुकूल तथा सहायक बनाने की प्रार्थना करता है । राजा अपने जीवनकाल के लिए निर्वाचित होता था । उसकी सहायता के लिए दो विशिष्ट जनसंघों का निर्देश ऋग्वेद में मिलता है,[४] जिसमें से एक का नाम था 'समिति' तथा दूसरी का नाम था 'सभा' । अथर्ववेद के अनुसार सभा और समिति प्रजापति की दो विदुषी प्रत्रियाँ हैं ।[५] जिनमें अच्छे-अच्छे सदस्य एकत्र होकर उत्तम प्रकार से बोलने की इच्छा प्रकट करते हैं । समिति में अच्छे-अच्छे भाषण दिये जाते थे । प्रत्येक सदस्य की महत्त्वाकांक्षा रहती थी कि वह अच्छा वक्ता बने । वेदों में अनेक स्थलों पर समिति में राजा के जाने का उल्लेख है । उसमें विचारैक्य का रहना तथा मतभेद का न रहना बहुत ही आवश्यक समझा जाता है ।[६] राजा को स्पष्ट शब्दों में कहा है कि जनता ने उसे चुना तथा वह राष्ट्र के सर्वोच्च स्थान पर बैठकर अपने कर्तव्यों का पालन करे तथा ऐश्वर्य का भागी बने ।[७] ऋग्वेद में अनेक स्थलों पर सभा के सदस्यों का उल्लेख मिलता है । सभा का कर्तव्य राजा को परामर्श देना तथा कभी-कभी न्यायाधिकरण का कार्य भी करना पड़ता था । फलत: सभा उच्च न्यायालय का कार्य सम्पादन करती थी और इसकी सहायता से राजा अपना कार्य करता था ।[८]

इस प्रकार इस अधिकार के अन्तर्गत राजा एवं प्रजा के उन अधिकार-कर्तव्यों पर प्रकाश डाला गया है, जो प्रतिनिधिचयन से लेकर कुशल प्रशासन तक की व्यवस्था को सुचारु एवं संतुलित बनाने में उपयोगी सिद्ध हो सकते हैं ।

काम करने और रोजगार के स्वतन्त्र चयन का अधिकार

मानवाधिकारों में अनुच्छेद २३ के अनुसार प्रत्येक व्यक्ति को काम करने, स्वतन्त्र रूप से रोजगार चुनने का अधिकार है । बिना किसी भेद-भाव के प्रत्येक व्यक्ति को समान कार्य करने के लिए समान वेतन प्राप्त करने का अधिकार है ।

---

१. अथर्ववेद — ६/८७/८८
२. ऋग्वेद — १०/१७३/१ से ६ तक
३. अथर्ववेद — ३/३/४,५,६
४. ऋग्वेद — ९/९२/६
५. अथर्ववेद — ७/१२/१,२
६. ऋग्वेद — १०/१९१/
७. अथर्ववेद — २०/१७ यजुर्वेद — २०/७
८. ऋग्वेद — ८/४/९,१०/७१/१०

वैदिक काल में भी आर्यजनों को अपना-अपना रोजगार चुनने की पूर्ण स्वतन्त्रता थी। वैदिक आर्य खेती तथा पशुपालन के अतिरिक्त भी अन्य अनेक उद्यम करते थे, जिनमें हाथ के कौशल और कारीगरी की विशेष आवश्यकता थी। ऋग्वेद में नाई (१०/१४२/४) बढ़ई (तक्षन्), (१-६१-४७/३२/२०), लोहार (कर्मार) (१०/७२/२, ९/११२/२), चमार (८/५/३८) आदि का उल्लेख मिलता है। इनके अतिरक्त वैद्य (भिषक्), स्तोत्र रचने वाले (कारु), कुम्हार (कुलाल), रथकार, बुनकर, मल्लाह आदि का उल्लेख अनेक स्थलों पर मिलता है। इन धन्धों को करने में आर्यजनों को पर्याप्त स्वतन्त्रता प्राप्त थी। अपनी स्वभाविक रुचि तथा प्रवृत्ति के अनुसार वे लोग अपने लिए पेशे चुन लिया करते थे। ऋग्वेद के एक सूक्त में[1] विभिन्न पेशेवालों की स्वाभाविक प्रवृत्तियों का सुन्दर, नैसर्गिक वर्णन किया गया है। ऋग्वेद का एक अन्य वर्णन स्पष्टवादिता और सादगी के लिए बड़ा महत्त्वशाली है। ऋषि का कथन है—

बढ़ई टूटी हुई वस्तु को, वैद्य रोगी को, ऋत्विक् यज्ञ में सोम का रस निकालनेवाले यजमान को और कर्मार धनाढ्य को चाहता है। मैं स्वयं कारू (शिल्पी) हूँ, मेरे पिता वैद्य हैं, मेरी माता जाता पीसनेवाली (उपलप्रक्षिणी) है। हमारे विचार नाना प्रकार के हैं और हम अपनी अभीष्ट वस्तु की ओर उसी प्रकार दौड़ रहे हैं जिस प्रकार बछड़े गायों की ओर।[2] इससे पता चलता है कि वैदिक काल में सबको अपनी रुचि के अनुसार रोजगार चुनने की पूर्ण स्वतन्त्रता थी।

विवाह और परिवार का अधिकार

अनुच्छेद १६ के अनुसार, पुरुषों और स्त्रियों को बिना किसी प्रतिबन्ध के विवाह करने और परिवार स्थापित करने का अधिकार प्राप्त है। परिवार को समाज की स्वभाविक इकाई माना गया है और राज्य तथा समाज को इसकी रक्षा करने के लिए कहा गया है।

जहाँ तक वैदिक साहित्य का सम्बन्ध है, उस समय ब्रह्मचर्य्याश्रम पूर्ण करने पर स्त्री और पुरुष—दोनों को पति और भावी पत्नी चुनने की पूर्ण स्वतन्त्रता प्राप्त थी। गृहस्थाश्रम में प्रवेश करके सन्तानोत्पत्ति तथा यज्ञादिक धार्मिक कृत्यों के सम्पादन के लिए विवाह किया जाता था। इसी भाव को 'गार्हपत्य' शब्द से समझाया गया है।[3] वैदिक काल में वर्ण-व्यवस्था ने विकृत रूप धारण नहीं किया था। चारों वर्णों में विवाह-सम्बन्ध होते थे। उच्च कुल का लड़का दासादि नीच कुल की लड़की से तथा नीच कुल का लड़का उच्च कुल की लड़की से विवाह कर सकता था। ऋग्वेद में ऐसे अनेक उदाहरण मिलते हैं जिनसे पता चलता है कि ऋषि लोग राजकन्याओं से और राजा ऋषि कन्याओं से विवाह करते थे। राजा ययाति ने शुक्राचार्य की कन्या देवयानी से विवाह किया

---

१. ऋग्वेद— ९/११२

२. कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना।
नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्द्रो परिस्तव॥ ऋग्वेद (९/११२/३)

३. ऋग्वेद — १०/८५/३६

था ।[१] आङ्गिरस ऋषि की कन्या शाश्वती ने असङ्ग राजा से विवाह किया था ।[२] कक्षीवान, जो ऋग्वेद के अनेक मन्त्रों का द्रष्टा है, उशिज् नाम की दासी का पुत्र था । उसने वृषया से विवाह किया था ।[३]

मनुस्मृति-काल में स्त्रियों को स्वयंवर का भी अधिकार था । ऋतुमती होने के तीन वर्ष बाद तक कन्या को माता-पिता की प्रतीक्षा करनी चाहिए । यदि इस अवधि के अन्दर वे लोग कोई सुयोग्य पति नहीं खोज पाते, तो अपने आप सुयोग्य पति का वरण कर लेना चाहिए । इस प्रकार कुछ समय तक प्रतीक्षा करने के बाद यदि कन्या स्वयं पति का वरण कर लेती है तो उसे तथा उसके पति को कोई पाप नहीं लगता ।[४] उपर्युक्त उदाहरणों से पता चलता है कि वैदिक काल में स्त्री-पुरुषों को विवाह की पूर्ण स्वतन्त्रता थी ।

शिक्षा का अधिकार

मानवाधिकारों में अनुच्छेद २६ के अनुसार, प्रत्येक स्त्री तथा पुरुष को शिक्षा प्राप्त करने का अधिकार है । शिक्षा का उद्देश्य मानव-व्यक्तित्व का पूर्ण विकास और मौलिक स्वतन्त्रताओं के लिए सम्मान को दृढ़ करना है ।

वैदिक काल में भी सभी को शिक्षा प्राप्त करने का अधिकार था । पिता केवल पुत्रों को ही शिक्षा नहीं देता था, प्रत्युत् पुत्रियों को भी ललित कलाओं की शिक्षा देकर सुयोग्य गृहिणी बनाता था ।

वैदिक काल में उपनयन संस्कार के बाद गुरु के पास जाकर वेदाध्ययन करने की प्रथा थी । नारी-शिक्षा की समुचित व्यवस्था के कारण समाज में शिक्षित नारियों की कमी नहीं थी । उच्च पद प्राप्त करने वाली नारियों में घोषा, काक्षीवती, लोपामुद्रा, अपाला, सूर्या, इन्द्राणी, शची, विश्ववारा, सर्पराज्ञी आदि महत्वपूर्ण थी । विश्ववारा ने अग्नि की स्तुति में न केवल मन्त्र ही बनाए, अपितु यज्ञ के अवसर पर ऋत्विक् का कार्य भी किया ।[५] नारियाँ अपने पति के साथ युद्ध में भी जाती थीं । खेलनृप की रानी विश्पला का युद्ध में पैर कट गया तो अश्विनी कुमार की कृपा से उसने लोहे के पैर लगवाये ।[६] वेदो में राष्ट्रनाय को आदेश दिया गया है कि सभी प्रकार के अज्ञान को समाप्त करें । शिक्षा कैसी हो ? आदर्श अध्यापक, आदर्श शिक्षा-परिसर, आदर्श शिक्षा के गुण, आदर्श छात्र आदि शिक्षा के समस्त अंगों का विस्तारपूर्वक विवेचन वेदों में मिलता है । वेदों में शिक्षण-पद्धति पर प्रकाश

---

१. ऋग्वेद — १०/६३/१

२. ऋग्वेद — ८/१/३२,३३,३४

३. ऋग्वेद — १/१५/१३

४. त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्युतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥ मनुस्मृति— ९/९०,९१

५. ऋग्वेद — ५/२८/१

६. ऋग्वेद — १/११२/१०,१/११६/१५,१/११७/७१,१/११८/८

डालते[१] हुए कहा गया है कि शिक्षण-पद्धति नीरस नहीं, बल्कि सरस होनी चाहिए । छात्रों को उक्ता देने वाली न होकर आकर्षक होनी चाहिए । अथर्ववेद के एक मन्त्र में कहा गया है कि हे गुरुवर । आप खेल-खेल में पढ़ाई की जो कुछ मैं सुनूँ । मुझमें ही रहे । शिक्षक को चाहिए कि जैसे प्रत्यञ्चा से दोनों धनुषकोटियों को तान दिया जाता है, वैसे ही अपनी-अपनी वाणी से शिष्य की बुद्धि में पाठ्यविषय को ऐसा तान दे, स्पष्ट कर दे कि वह कभी विस्मृत नहीं हो ।[२] सभी छात्रों को उनकी बुद्धि के अनुसार पढ़ाये, क्योंकि सबको मनोबल एक समान नहीं होता । सैद्धान्तिक ज्ञान के साथ-साथ क्रियात्मक ज्ञान की शिक्षा भी देनी चाहिए ।[३]

इस प्रकार वेदों में स्त्री और पुरुष—दोनों को शिक्षा का समान अधिकार देते हुए शिक्षा के स्वरूप, उसकी विशेषताओं, शिक्षण-पद्धति आदि के सम्बन्ध में बड़ा सुन्दर विचार मिलता है ।

उपर्युक्त विवेचन के आधार पर कहा जा सकता है कि भले ही मानवाधिकारों की विश्वव्यापी घोषणा हुए लगभग ५० वर्ष ही हुए हैं, इन पचास वर्षों में संयुक्त राष्ट्र ने अपने विभिन्न अङ्गों और विशिष्ट अभिकरणों के द्वारा इन अधिकारों को व्यावहारिक रूप देने का भरसक प्रयत्न किया है । परन्तु वैदिक साहित्य में जो सहस्राब्दियों पूर्व रचा गया था उसमें हमें सभी मानवाधिकारों की चर्चा मिलती है । अतः कहा जा सकता है कि विद्वानों ने मानवाधिकारों को 'प्राकृतिक अधिकार' बिल्कुल ठीक कहा है । जो सृष्टि के आरंभ से चले आ रहे हैं और अन्त तक बने रहेंगे । इन अधिकारों के सम्बन्ध में वैदिकविचाराधारा से लाभान्वित होकर हम इन्हें ऐसा आदर्श एवं व्यावहारिक स्वरूप प्रदान कर सकते हैं जिनसे व्यष्टि एवं समष्टि का हित सुरक्षित एवं सुनिश्चित बनाया जा सकता है । अधिकारों एवं कर्तव्यों में अपेक्षित समन्वय स्थापित करके स्वच्छन्दता से युक्त रहते हुए हम ऐसी स्वतन्त्रता प्राप्त कर सकते हैं, जिससे समस्त मानवता का कल्याण हो सकता है ।

१. ऋग्वेद — १/२३/३, १/२१/१, १/५३/२, ४,५,७ १/६२/१२, १/९४/१
२. अथर्ववेद— १/१/३
३. ऋग्वेद— १०/७१/५,७

वर्ण-चिकित्सा का प्रवर्तक – 'अथर्ववेद'

डॉ. पुष्पा झा

सृष्टि के उपादानभूत पञ्चमहाभूतों — आकाश, वायु, तेज, जल और पृथ्वी से मिलकर मानव-शरीर बना है। अत: इन पञ्चमहाभूतों का मानव के स्वास्थ्य से घनिष्ठ सम्बन्ध है। उक्त महाभूतों में से पार्थिव अग्नि का द्युलोकस्थित सूर्यरूप होने से उसकी सप्तवर्णी-किरणें स्वास्थ्य-सृजन तथा व्याधि-चिकित्सा-सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण घटक हैं।

सूर्य रश्मियों के लाल, नारंगी, पीला, हरा, आसमानी, नीला तथा बैगनी –– इन सप्त वर्णों (रंगों) के द्वारा रोग की चिकित्सा करने को 'वर्ण चिकित्सा' कहा जाता है। इसके अनेक नाम प्रचलित हैं, जैसे—'रंग-चिकित्सा', 'सूर्य-चिकित्सा', 'सूर्यकिरण-चिकित्सा' आदि। इसे अंग्रेजी में क्रोमोपैथी (CHROMOPATHY) कहते हैं। 'क्रोमी' का अर्थ है 'रंग' और 'पैथी' का अर्थ है 'उपचार-पद्धति'। रोमन भाषा में इसे 'हिलियोथैरेपी' कहा जाता है। रोमन भाषा में 'हिलियो' का तात्पर्य 'सूर्य' और 'थैरेपी' का तात्पर्य 'चिकित्सा-पद्धति' है।

'वर्णचिकित्सा', 'प्रकृतिचिकित्सा' का अंग है। 'वर्ण-चिकित्सा' के सिद्धान्त के अनुसार शरीर के विभिन्न अवयवों में विभिन्न रंग होते हैं, जैसे—चर्म का गेहुआँ, केशों का काला, नेत्रगोलक का श्वेत, जिह्वा का गुलाबी आदि। रोगोत्पत्ति होने पर शरीर के अवयवों के स्वाभाविक रंग में परिवर्तन हो जाता है। शारीरिक-अवयवों के रंगों में न्यूनता या आधिक्य होना रोग का कारण माना जाता है। अत: सूर्य की सप्तवर्णी-किरणों में से वर्ण-विशेष की किरणों की आवश्यकतानुसार, शरीर पर सीधे लेकर अथवा सूर्य की किरणों से प्रभावित जल, शक्कर, तेल, घी, ग्लिसरीन, मिट्टी आदि का प्रयोग करके शारीरिक अवयवों को उनके स्वाभाविक रंग में लाकर रोग का निवारण किया जाता है। इस प्रकार सूर्य की भिन्न-भिन्न रंगों की किरणों के यथाविधि सेवन से शरीर के बिजों और रोगों को नष्ट करके आन्तरिक शक्तियों की वृद्धि करते हुए स्वास्थ्य रहा जाता है।

सूर्य की सप्त वर्णों की प्रकाश-रश्मियों का संयुक्त स्वरूप श्वेत प्रकाश है। उसकी सप्त वर्ण की किरणों की गति तथा प्रकृति भिन्न-भिन्न है। अपनी प्रकृति के अनुसार ये वर्ण निम्नलिखित विभिन्न रोगों को दूर करते हैं—

लाल रंग की किरणों की प्रकृति उष्ण है, इससे रक्त-संचार बढ़ जाता है। यह रंग सभी प्रकार के वातरोग तथा कफरोगों के लिए लाभदायक है।

नारंगी रंग रक्तसंचार की वृद्धि करता तथा मांसपेशियों को स्वस्थ रखता है । यह कफजन्य रोग, हृदय रोग, रक्ताल्पता, पक्षाघात व आँतों की शिथिलता आदि के लिए लाभप्रद है ।

पीला रंग शारीरिक और मानसिक स्वास्थ्य के लिए उत्तम है । इससे ज्ञानतन्तु चैतन्य रहते हैं तथा बुद्धि, विवेक एवं ज्ञान की वृद्धि होती है । यह हृदयरोग एवं उदर रोगों का नाशक है ।

हरा रंग ज्ञान-तन्तुओं और नाड़ी-संस्थान को बल देता है, रक्तशोधक है तथा आँख और त्वचा के रोगों में विशेष रूप से हितकर है ।

आसमानी रंग की प्रकृति शीतल है । यह शान्तिदायक है । ज्वर के सभी प्रकारों के लिए यह रामबाण-औषधि का कार्य करता है । रोगमुक्ति के बाद शक्ति लाने के लिए यह रंग उपयोगी है ।

नीला रंग मस्तिष्क को शान्ति देता है । यह गरमी के सभी रोगों को दूर करता है ।

बैगनी रंग, रक्त में लाल कणों की वृद्धि करता है तथा रक्त की कमी को दूर करता है ।

आधुनिक चिकित्साशास्त्रियों ने सूर्य की रोग-निवारक शक्ति को पहचाना । यह वर्णचिकित्सा-पद्धति विदेशों में बहुत विकसित हुई । कतिपय अमेरिकी विद्वानों ने अनुसन्धान किया कि विभिन्न वर्णों की काँच की बोतलों में जल भरकर धूम में भावित करने से उसमें रोग-निवारण की शक्ति उत्पन्न हो जाती है । इस चिकित्सा-पद्धति के आधुनिक आविष्कर्ता और प्रचारक जनरल पंलिभन होन थे । डॉ. रॉबर्ट बोहलैण्ड, डॉ. एडविन बेविट आदि ने इस चिकित्सा-पद्धति के विषय में और अधिक खोज की । अनेक कठिन रोगों की चिकित्सा में इस पद्धति द्वारा आशातीत सफलता प्राप्त हुई । शनैः-शनैः यह विद्या फ्रांस, इंग्लैंड आदि देशों में फैली ।

अथर्ववेद में वर्ण चिकित्सा के विषय में प्राप्त उल्लेख की दृष्टि से, वर्ण-चिकित्सा का विज्ञान बहुत प्राचीन है तथा इसका प्रवर्तक भारतीय ग्रंथ अथर्ववेद है । अमोघ, प्रतिप्रभावों से मुक्त तथा निःशुल्क प्राप्त होने वाले इस अद्‌भुत वैज्ञानिक सिद्धान्त एवं प्रक्रिया को ऋषि ब्रह्मा ने मानवमात्र के आरोग्यवर्धन के लिये अथर्ववेद के प्रथम काण्ड के बाइसवें सूक्त में वर्णित किया है । अथर्ववेद में वर्णचिकित्सा के विषय में यह उल्लेख मिलता है—

अनु सूर्यमुदयतां हृदद्योतो हरिमा च ते ।
गो रोहितस्य वर्णेन तेन त्वा परि दध्मसि ॥ १ ॥
परि त्वा रोहितैर्वर्णैर्दीर्घायुत्वाय दध्मसि ।
यथाऽयमरणा असदथो अहरितो भुवत् ॥ २ ॥

अर्थात् तेरे हृदय की जलन (हृदय रोग) और पीलापन (पाण्डु, कामला आदि) सूर्य की अनुकूलता के उड़ जायें । गौ के अथवा सूर्य के उस लाल रंग से तुझे सब प्रकार से हृष्ट-पुष्ट करते हैं ।

उक्त मन्त्रों का भावार्थ यह है कि हृदय-रोग और पाण्डु-रोग होने पर सूर्योदय के समय सूर्य की लालरश्मियों के प्रकाश में अनावृत शरीर बैठने तथा सूर्य की लाल किरणों के परिधारण के दिन लाल रंग की गौ

के दूध को पथ्य के रूप में सेवन करते हुए चिकित्सा करने से रोग दूर हो जाते है । तथा रोगनिवृत्ति के पश्चात् दीर्घायु की प्राप्ति भी होती है ।

आधुनिक मतानुसार लाल रंग, धमनी के रक्त को तथा स्नायुओं को उत्तेजित करता है तथा रक्तहीनता की चिकित्सा के लिये उपकारी है ।

सूर्य की लाल किरणों के प्रयोग के विधि भी ऋषि ब्रह्मा ने उक्त सूक्त के निम्नलिखित मन्त्रों में वर्णित की है —

या रोहिणीर्देवत्या गावो या उत रोहिणीः ।
रूपं-रूपं वयो-वयस्तभिष्ट्वा परि दध्मसि ॥ ३ ॥

शुकेषु ते हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।
अथो हारिद्रवेषु ते हरिमाणं नि दध्मसि ॥ ४ ॥ (१.२२.३-४)

अर्थात् जो दिव्य लाल रंग की गौवे हैं और जो लाल रंग की किरणें हैं — उनसे सुन्दरता और बल के अनुसार तुम्हें घेरते हैं । तेरे पीलक रोग को तोते और पौधों के रंगों में धारण करते हैं जिनमें वह रंग शोभाधायक है और तेरा फीकापन हम हरी वनस्पतियों में रख देते हैं । जिससे रोगी के पास वह रोग पुनः नहीं आवे ।

सूर्य की किरणों से चिकित्सा करने में 'परिधारण' विधि महत्वपूर्ण है अतः चार मन्त्रों के इस सूक्त में "परिदध्मसि" पद तीन बार, "निदध्मसि" पद एक बार तथा "दध्मसि" पद एक बार आया है । "परिदध्मसि" पद का अर्थ है शरीर के चारों ओर से सम्बन्ध करना । अतः लाल रंग की किरणें कमरे में लेकर उसमें अनावृतशरीर रहना और घूम-घूम करके शरीर के समस्त अंगों के साथ सूर्य की ला रंग की किरणों का संबंध करना "परिधारण विधि" के द्वारा अपेक्षित है । परिधारण हेतु सम्मुख, पृष्ठ तथा दोनों पार्श्वों पर सूर्य की किरणों का सेवन किया जाता है ।

तृतीय मंत्र में 'परिधारण' की विधि को रूप और बल के अनुसार करने की सूचना है । रूप का तात्पर्य शरीर का रंग, सौन्दर्य और सौकुमार्य है । गौर वर्ण के सुकुमारशरीर के लिये 'परिधारण' की अवधि श्याम वर्ण और कठोरशरीर की अपेक्षा कम होगी । इसी प्रकार बालक और वृद्ध के 'परिधारण' की अवधि तरुण की अपेक्षा कम होगी ।

सूर्य की किरणों से परिधारण करने में ऋतु के अनुसार समय एवं अवधि का ध्यान भी रखना चाहिये । ग्रीष्मकाल में प्रातः ९.०० बजे तक सायं ४.०० बजे के पश्चात् तथा शरद् ऋतु में किसी समय 'परिधारण' किया जा सकता है ।

शरीर के प्रत्येक अङ्ग-प्रत्यङ्ग पर सूर्य की किरणें पड़ने की व्यवस्था की जाती है किन्तु असहनीय होने पर सर को गीले वस्त्र से तथा शरीर के अन्य भागों को सात्विक वृक्षों — जैसे केले, जामुन, आम के पत्तों से ढंका

जा सकता है। अथर्ववेद के उक्त चतुर्थ मन्त्र में 'फीकेपन की हरी वनस्पतियों में रख देने' का यही आशय प्रतीत होता है।

अथर्ववेद के प्रस्तुत सूक्त में लाल रंग की किरणों से हृदय रोग तथा कामला रोगों की चिकित्सा के वर्णन के द्वारा अन्य रोगों के लिये अन्य वर्णों की सम्भाव्यता सूचित होती है। इसी प्रकार उक्त रोगों के निवारण के लिये लाल गाय के दूध को सेवन करने के विधान से अन्य रोगों के लिये अन्य गायों के दूध का उपयोग करने का संकेत भी प्राप्त होता है। सूर्य किरणें गौ की पीठ पर गिरतीं है अतः श्वेत, श्याम, लाल, भूरे, बादमी तथा विविध रंग के धब्बों वाली गायों के गुणधर्म में भिन्नता अवश्य होगी।

इस प्रकार सूर्य की रक्तवर्ण की रश्मियों की रोगनिवारक, आरोग्यदायक एवं आयुवर्धक शक्ति का वर्णन करके अथर्ववेद वर्णचिकित्सा के प्रवर्तक होने का गौरव प्राप्त किया है।

मन्त्रार्थ विचार एवं व्याकरण

विजयानन्द जी. पटेल

वेद अपौरुषेय प्राचीनतम ग्रन्थ है[१] और वेद सर्व विद्याओं का भण्डार है । अत: स्वाभाविक रीति से वेद के अर्थ के विषय में जिज्ञासा होती है कि सृष्टि से आदि में वेद के अर्थ का ज्ञान कैसे हुआ होगा । शब्द का वाच्य अर्थ और अर्थ का वाचक शब्द अवश्य होता है, यह सर्वसम्मत है । लोक में हम देखते हैं कि एक शब्द का उच्चारण होते ही वह अपने अर्थ का भान अवश्य कराता है । अनेक पशुओं के समूह में खड़े एक पशु 'गौ' का नाम लेते ही हमें उसके वाच्यार्थ का बोध तत्काल होने लगता है । इसी प्रकार वेद का एक मन्त्र बोलते ही उसके वाच्यार्थ का बोध अवश्य ही होना चाहिए । तत्तद् भाषा के वाच्य-वाचक सम्बन्ध के ज्ञानवाले को ही वाचक शब्द का उच्चारण होने पर वाच्यार्थ का भान हो सकता है, दूसरे को नहीं । यथा अंग्रेजी या फारसी न जाननेवाले के सामने 'हॉर्स' या 'अस्प' कहने से उसे किसी भी अर्थ का बोध नहीं हो सकता ।

वेद में आये शब्दों के वाच्य-वाचक सम्बन्ध को लौकिक कोशों के आधार पर समझकर वेद का अर्थ करने से ही संसार में सच्चे वेदार्थ का लोप हुआ, और उसके लुप्त होने से संसार में अन्धकार फैला, और मानव समाज की अकथनीय हानि हुई । उदाहरण के द्वारा स्पष्ट करें तो, वेद के कोश-निघण्टु के अनुसार 'अहि' और 'पर्वत' शब्द का अर्थ मेघ होता है, 'पुरीष' शब्द का अर्थ जल होता है, परन्तु लोक में इन तीनों शब्दों के अर्थ क्रमश: साँप, पहाड़ और मल हैं । अब यदि लोक में आये इन शब्दों के वाच्य-वाचक सम्बन्ध को लेकर हम वेद में भी वही अर्थ करने लगेंगे, तो कितना अनर्थ होगा ? यह हम और आप समझ सकते हैं । इसलिए वेद का अर्थ समझने के लिए हमें लौकिक संस्कृत का आश्रय न लेकर वेद के कोश तथा व्याकरण, निरुक्त आदि वेदाङ्गों का आश्रयण करना होगा, तभी हम सच्चे वेदार्थ तक पहुँच सकते हैं, क्योंकि वेद का अर्थ वाच्य-वाचक सम्बन्ध भी विशेष नियमों पर आश्रित है ।[२] जब तक उन नियमों का ज्ञान नहीं हो जाता, तब तक वेद का अर्थ खुल नहीं सकता । ऋषि-मुनियों का भी यही सिद्धान्त है ।

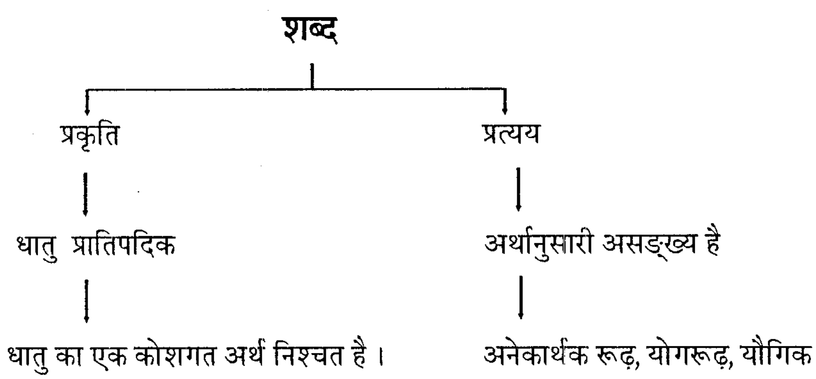
१. सर्वज्ञानमयो हि सः । मनुस्मृति — २-७

२. पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासुजी ने 'यजुर्वेद भाष्य विवरण भूमिका' में वेदार्थ की कसौटियों में इन नियमों का उल्लेख किया है । यथा (१) वेद में सार्वभौम नियमों का प्रतिपादन होना चाहिए, जो मानव-समाज में परस्पर विरोध उत्पन्न करनेवाला न हो । (२) किसी देश या जाति विशेष का सम्बन्ध उसमें नहीं होना चाहिए । (३) ईश्वर के गुण, कर्म तथा सृष्टि नियमों के विरुद्ध न हो । (४) वेद सर्वविद्याओं का पुस्तक है, यह उससे अवश्य विदित हो (५) मानव की ज्ञान-सम्बन्धी सभी आवश्यकताओं

पाणिनि और महाभाष्यकार पतञ्जलि वेद को अपौरुषेय तथा नियतानुपूर्वीवाला मानते हैं । अत: वेदार्थ करने के लिए व्याकरण की मुख्यतया आवश्यकता है । महाभाष्यकार के दर्शाये व्याकरणाध्ययन के प्रयोजन स्पष्ट ही वेदार्थ के लिए व्याकरणशास्त्र की परमोपयोगिता का निर्देश करते हैं ।[१] **'रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च', 'प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति'** इत्यादि भाष्यकार के वचनों से यही सिद्ध होता है कि वेदार्थ जानने के लिए प्रथम और सर्वप्रथम मुख्य आवश्यकता व्याकरण की ही है, जबकि यास्क और पतञ्जलि के मत में सब वैदिक शब्द यौगिक हैं, प्रकृति प्रत्यय के सम्बन्ध से अर्थ बताते हैं, तब प्रकृति-प्रत्यय के सम्बन्ध का ज्ञान बिना व्याकरण के भला कैसे हो सकता है ? अत: वेदार्थ के लिए व्याकरण तो अनिवार्य है । यदि स्वयं व्याकरणज्ञान से रहित व्याकरणशास्त्र को वेदार्थज्ञान में अनावश्यक बतावें तो यही कहना पड़ेगा कि **'नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति ।'**[२] यास्क ने भी वैयाकरण को ही निरुक्त का अधिकारी माना है ।[३]

वेदमन्त्रों के अर्थ स्पष्ट करने में व्याकरण की उपादेयता क्या है, यह जानने के बाद अब हम संक्षेप में यह दिखाने का प्रयत्न करते हैं कि व्याकरण का स्वरूप कैसा है ।

व्याकरण का अर्थ है 'व्याक्रियन्ते/पृथग्क्रियन्ते शब्दा अनेन इति व्याकरणम् ।' व्याकरण शब्द के प्रकृति और प्रत्यय द्वारा अर्थ को दर्शाने का कार्य करता है ।

व्याकरण प्रकृति और प्रत्यय का संयोजन करके शब्दों की रचना दर्शाता है । प्रत्यय अर्थ के अनुसार असंख्य हैं । प्रकृति धातुरूप और प्रातिपदिकरूप दो प्रकार की है । धातु का एक कोशगत अर्थ निश्चित है, किन्तु

को पूरा करता है । (६) न्यायादि शास्त्रों से सम्मत हो, अर्थात तर्कसम्मत हो । (७) किसी व्यक्ति विशेष का इतिहास न हो । (८) त्रिविध अर्थो का ज्ञान कराता हो । (९) आप्तसम्मत हो, ऋषिमुनियों की धारणाएँ भी जिसके अनुरूप हों । (१०) जिसकी एक आज्ञा दूसरी आज्ञा को काटती न हो ।

१. रक्षोहागमलघ्वसन्देहा..... । व्याकरण महाभाष्य पस्पशाह्निक ।

२. निरुक्त — १-१९

३. निरुक्त २/३

महाभाष्यकार[१] के अनुसार धातु के अनेक अर्थ हैं। प्रातिपदिक तीन प्रकार के मिलते हैं— रूढ़, योगरूढ़ तथा यौगिक। परन्तु प्राचीन ऋषियों का सिद्धान्त है कि सब नाम धातुज हैं। **सर्वाणि नामानि आख्यातजानि।** (नि-१-१२) महाभाष्यकार पतञ्जलि भी यही मानते हैं **'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्'**[२], अर्थात् सब नाम धातुज-यौगिक है — धातु से ही सब नामों की उत्पत्ति होती है। और धातु अनेकार्थक हैं, यह हम पहले कह चुके हैं। उन एकैक शब्द का कितना व्यापक अर्थ होगा—अब यह समझा जा सकता है। **धातुओं के अनेकार्थत्व को समस्त वैयाकरणों तथा सब प्राचीन वेदभाष्यकारों ने माना है।**[३]

'सब नाम धातुओं से उत्पन्न हुए हैं'—इस सिद्धान्त को 'यौगिकवाद' कह सकते हैं। इस यौगिकवाद को अपना मूल सिद्धान्त मानकर स्वामी दयानन्द सरस्वती ने यजुर्वेद का भाष्य किया है, जिसमें अपने व्याकरणज्ञान का उपयोग करके मन्त्रों के अर्थ एक सर्वज्ञ परमेश्वरपरक दर्शाये हैं।[४] वे मानते हैं कि वेदों के मन्त्रों में आये इन्द्र, अग्नि, मित्र, वरुण—ये सब नाम उसी सर्वशक्तिमान परमेश्वर के विशेषण है। वहाँ सायणादि भाष्यकार और उसके आधार पर यूरोपीय विद्वान इन नामों को व्यक्तिविशेष के वाचक दर्शाते हैं और कहते हैं कि वेद में इतिहास है एवं सभी वेदमन्त्र यज्ञप्रक्रिया का ही प्रतिपादन करते हैं।

अब हम कुछ ऐसे स्थल दर्शाते हैं, जहाँ सायणाचार्य ने उनका अर्थ यज्ञपरक किया है और दयानन्दजी ने अपने व्याकरणज्ञान के बल पर उसका परिवर्तन किया है। यथा—

१. सायण के ऋग्वेदभाष्य में जहाँ कहीं मूल मन्त्र में मानुष, मनुष्य, जन, विट्, नर, मर्त, जन्तु, आदि सामान्य मनुष्यवाचक शब्द आये हैं, वहाँ सर्वत्र निर्वचन के आधार को छोड़कर, वाच्य-वाचक सम्बन्ध के सामान्य नियम की अवहेलना करके, मनुष्य अर्थ न लेकर यजमानादि यज्ञपरक व्यक्ति ही किया है। जैसा, **मानुषेषु यजमानेषु** ऋ १-६०-४, **मनोरपत्ये यजमानरूपायां प्रजायाम्।** १-६८-४, **मनुषः मनुष्यस्याध्वर्योः।** १-२८-१ **जनान् यजमानान्** १-१४०-१२, **जनानां यजमानानाम्।** ५-१६-२, **विशां यजमानरूपाणां प्रजानाम्।** ३-३१-१५, **नरः कर्मणा नेतारोऽध्वर्यादयः।** ३-८-६

मनुष्यादि शब्द का अर्थ यजमान ही हों—इसका क्या प्रमाण है ? प्रत्येक मनुष्य यजमान या ऋत्विक् नही होता। स्वामीजी इन शब्दों का यौगिक अर्थ करते हुए 'मननशील' 'या नेता' ऐसा अर्थ करते हैं। सायण के इस अर्थ की मूल त्रुटि यह है कि वह सदा अपने वेदार्थ में कर्मकाण्ड का एक ही लक्ष्य रखता है। इसलिए वेद के आशय को निरन्तर बलपूर्वक कर्मकाण्ड के संकुचित साँचे में ढालकर वैसा ही रूप देने का यत्न करता है।

---

१. बह्वर्था हि धातवो भवन्ति। (महाभाष्य — १-३-१)

२. व्या.म.भा. ३-३-१

३. (१) शब्द कौस्तुभ १-३-१ पर भट्टि (२) स्कन्द ऋग्भाष्य पृ० - १०४ (३) निरुक्त स्कन्द टीका भाग-२ पृष्ठ - २१३ (४) कुमारिल भट्ट — तन्त्र वार्तिक पृ० १५६ (५) आत्मानन्द - पृ० ६

४. देखें वेदार्थ और यौगिकवाद— महर्षि दयानन्द कृत यजुर्वेद भाष्य — सं.पं. ब्र. जिज्ञासु. रामलाल कपूर ट्रस्ट, अमृतसर; १९५९ पृ० - ७६

२. यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत् सत्यमङ्गिः ॥

सायणाचार्य इस मन्त्र का अर्थ करते हैं—"हे अग्ने ! तुम हविः प्रदान करनेवाले यजमान के लिए उनकी प्रीति के निमित्त धन-गृह-प्रजा-पशुप्राप्ति रूप कल्याण करनेवाले हो । यह तुम्हारा सत्यव्रत है । इसमें कुछ भी विपरीतता नहीं... इत्यादि ।[१] स्वामी दयानन्दजी ने इसका अर्थ किया है — "प्रियतम देव । शरणागत का कल्याण करना तुम्हारा सत्यव्रत है ।"

कैसा सुन्दर हृदयग्राही, सन्तहृदयों की आन्तरिक ज्वाला को, एकदम शान्त करनेवाला, आत्मसमर्पण का, प्रभुप्रेम या प्रभुभक्ति में असीम निष्ठा का अद्भुत दृश्य है । सायण अग्नि को सिर्फ यज्ञ का भौतिक अग्नि ही मानते हैं, भौतिक अग्नि ही सबका कल्याण करनेवाला है और यज्ञ में हवि देनेवाले यजमान का ही कल्याण होगा । जो शुभ कर्म का अनुष्ठान करें उसका नहीं । अपनी उस मान्यता को वह खुद ऋग्भाष्य के उपोद्धात के प्रारम्भ में लिखते हैं—"आध्वर्यस्य यज्ञेषु प्राधान्याद् व्याकृतः पुरा । यजुर्वेदोऽथ हौत्रार्थमृग्वेदो व्याकरिष्यते ।" उसके सामने यज्ञ के सिवा कुछ था ही नहीं कि जिसके लिए वेदभाष्य करने की आवश्यकता हो । सायणाचार्य को वेद के ऐसे यज्ञपरक अर्थघटन से उसे पढ़नेवाले किसी भी व्यक्ति को वेद के प्रति श्रद्धा उत्पन्न नहीं हो सकती और पढ़नेवाला कभी नहीं मान सकता की 'वेद परमात्मा की बुद्धिपूर्वक कृति है,' या इसमें किसी उच्चतम सिद्धान्तों मानव समाज सम्बन्धी उत्कृष्ट भावनाओं या आवश्यक विविध ज्ञान का प्रतिपादन है । जिज्ञासु एकदम निराश होकर ऐसे वेद से ही विमुख होने लगते हैं ।

सायणभाष्य के ऐसे अर्थघटन का दूसरा दुष्परिणाम यह हुआ कि विदेशीय विद्वान् इस भाष्य को अपना आधार मानकर वेद में शोध करने लगे वहाँ पर उनकी भावना अच्छी नहीं थी । मोनियर विलियम अपने संस्कृत-अंग्रेजी कोश की भूमिका में लिखता है—

That the Special object of his munificent bequest was to promote the translation of the scriptures into Sanskrit, so as to enable his countrymen to procced in the Conversion of the natives of India to christian Religion. (भूमिका, पृ-९) इसका भाव यह है कि यह संस्कृत-अंग्रेजी कोश या संस्कृत ग्रन्थों का अनुवाद करने का कार्य, जो मि. बौडन ट्रस्ट द्वारा हो रहा है, वह सब भारतीयों को ईसाई बनाने में अपने देशवासियों को सहायता करेंगे ।[२]

मैक्समूलर ने वेद के अनुवाद और शोध में लगने का उद्देश्य बताते हुए अपनी पत्नी को लिखा है— "The edition of mine and the translation of the veda, will after to a

१. "अङ्ग अग्ने त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं यद् भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपकल्याणं करिष्यसि । तद्भद्रं तवैव तवैव...एतच्च सत्यं (व्रतं),नात्र विसंवादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसम्पत्तौ सत्यामुत्तर क्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति" ॥ पं. ब्रह्मदत्त जिज्ञासु, यजुर्वेदभाष्य पृ० ६५

२. यजुर्वेद भाष्य सं.पं. ब्र.जि.पृ० ७१

great extent on the fate of India.... I feel sure, is the only way of uprooting all that has sprung from it, during the last three thousand years"[१]

ऐसी अवस्था में स्वामी दयानन्दजी का भाष्य मन्त्रों के अर्थ में परिवर्तन-परिवर्धन लानेवाला लगता है, जो आदि मूलगामी उपक्रम ही है। जिस अर्थ को सायण उव्वट, महीधर कथित भाष्यकारों ने केवल याज्ञिकी दृष्टि से प्रतिपादित किया है, स्वामीजी उन वैदिक मन्त्रों की त्रिविध प्रक्रिया के द्वारा अर्थ करके उसे परमेश्वर का निश्वसित प्रतिपादित करते हैं और दर्शाते हैं कि मन्त्रों में आये अग्नि, इन्द्र, वरुण आदि शब्द भौतिक पदार्थों के नाम हैं, वहाँ मुख्यवृत्ति से जहाँ केवल उसी एक सच्चिदानन्दस्वरूप, निराकार, सर्वशक्तिमान, न्यायकारी, दयालु, अजन्मा, अनन्त, निर्विकार, अनादि, अनुपम, सर्वाधार, सर्वेश्वर, सर्वव्यापक, सर्वान्तर्यामी, अजर, अमर, अभय, नित्य, पवित्र और सृष्टिकर्ता ईश्वर के वाचक हैं। उसी की उपासना करने योग्य है।[२] स्वामी दयानन्दजी के भाष्य का सबसे बड़ा मौलिक भेद यही है, क्योंकि उन्होंने वेदविरोधियों के सामने घोषणा की है कि **"वेद प्रभु की वाणी है, नित्य स्वतः प्रमाण है, इसमें किसी का इतिहास नहीं, अन्य सब शास्त्र वेदानुकूलतया ही प्रमाण है।"** यही उनका मूल सिद्धान्त है, जिसको लक्ष्य में रखकर उन्होंने वेदभाष्यों की रचना की है। उनके इस महान कार्य में निरुक्त और व्याकरणशास्त्र का ज्ञान अधिक उपकारक बना है।

पतंजलि का बह्वार्था हि धातवः और निरुक्तकार का **सर्वाणि नामानि आख्यातजानि**— इन दो सिद्धान्तों का मूल आधार लेकर स्वामीजी ने यौगिकवाद का आश्रयण किया है। और उसके द्वारा वे वेदमन्त्रों का अर्थ त्रिविध प्रक्रिया में करते है। उन्होंने इस यौगिकवाद का आश्रयण सायण से सहस्र वर्ष पूर्व हुए वेदभाष्यकारों के प्रमाण से किया है। उन सबका एक-एक उदाहरण देना समीचीन प्रतीत होगा—

१. स्कन्दस्वामी— निरुक्तटीका में **शुना - वायु** पृ०-२१४

२. दुर्गाचार्य-निरुक्तटीका में **सुपर्णः-अग्निः, आपः - वाणी** पृ०- ८४२

३. भट्टभाष्कर - तैत्तिरीयसंहिता-भाष्य में **गावो-गन्तारो जनाः** भा-१ पृ- २९६

४. उव्वट-यजुर्वेदभाष्य **पिता-पाता** (२-११) पृ-२७ **वरुणः- परब्रह्म**

५. महीधर-यजुर्वेदभाष्य में इन्द्रः-आत्मा (६-२०) पृ-१०५ **सवितुः - परमेश्वरस्य** (१०-६)

६.आत्मानन्द-ऋग्वेद-१-१६४ अस्यवामीय सूक्तभाष्य में **अश्विभ्याम्-गुरुशिष्याभ्याम्** पृ० - ३६ - **अग्ने-अग्रणीः परमात्मा** पृ-५४१

७. जयतीर्थ-ऋग्भाष्य में **श्वा-वायुः**। पृ-३२ **अत्रिः-नविद्यते त्रयो यासाम्।** पृ-३

८. शत्रुघ्न-यजुर्मञ्जरी में **अस्वः-पति** पृ-४०

---

१. मैक्समूलर के पत्र—य. भा. पं० ब्रह्मदत्त जिज्ञासु, पृ-७२

२. ईश्वर के इन सभी विशेषणों को स्वामीजी ने आर्यसमाज के प्रारम्भिक नियमों में दर्शाया है।

९. भरतस्वामी-सामवेदभाष्य-**देवः-दाता** पृ-९० **अत्रिणं-अदनशीलं**

१०. देवपालः — लौगाक्षिगृह्यसूत्रभाष्य में **श्येनः - शंसनीय** पृ-२५६

सायण भी इस यौगिकवाद से बच नहीं सका। अब उनके कुछ उदाहरण प्रस्तुत करते हैं, जिनका अर्थ उन्होंने यौगिकवाद के आधार पर ही किया है। **अश्वः व्यापनशील आदित्यः** (ऋग्भाष्य-१-१६४-२) **आदित्यः-परमेश्वरः** (१-१६४-२१) **वासिष्ठः सर्वस्य वासयितृतमः** (ऋग्भाष्य २-१८-२) **मनुः- मनुष्यो यष्टा मननीयो राजा वा** (ऋग्भाष्य.- १०-५१-४)

इस यौगिकवाद के आधार पर ही स्वामीजी एक ही मन्त्र में दो शब्द एकार्थवाचक आते हैं तो उनमें से एक का अर्थ विशेषण करते हैं। और विशेषया का अर्थ धात्वर्थ से व्युत्पन्न करके उसे गुणवाची कहते हैं। इस विषय में महाभाष्यकार भी कहते हैं कि **विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धः। तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम्**[१] अर्थात् विशेषण विशेष्य हो सकता है और विशेष्य विशेषण। जो द्रव्यवाची होगा, वह विशेष्य होगा और जो गुणवाची होगा, वह अप्रधान-विशेषण। जैसे —

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गुरुत्मान्।
एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः। ऋ १-१६४-४९

यहाँ पर 'अग्नि' शब्द दो बार आने से एक विशेष्य और दूसरे इसके विशेषण हैं। विशेष्य विशेषण भाव का स्वरूप बिना यौगिकवाद के कदापि उत्पन्न नहीं हो सकता। हम जिसे भी विशेषण मानेंगे, उसका अर्थ हमें प्रकृति-प्रत्यय के सम्बन्ध द्वारा ही निश्चित करना होगा। यौगिकवाद की यह महिमा है कि वह वेद में आयें **उर्वी पृथिवी**। ऋ-६-४७-२०, **गावो धेनवः**। ऋ ६-४५-२८, **तोकं तनयं**। ऋ ६-४९-१० ये या इस प्रकार के अन्य शब्दों को पौनरुक्त्य या वैयर्थ्य से बचाता हुआ वेद के वेदत्व में कोई दोष आने नहीं देता।

स्वामीजी ने यजुर्वेद के प्रथम मन्त्र का अर्थ यौगिकवाद के आधार पर त्रिविध प्रक्रिया में करके आधियज्ञ के उपरान्त आध्यात्मिक तथा आधिदैविक अर्थ भी किया है, जो मन्त्रार्थ परिवर्तन या परिवर्धन सा लग रहा है, तथापि वह अर्थ ही वेद का मूलगामि अर्थ है। यही वेद का सत्यार्थ प्रकाश है।

स्वामीजी ने शुक्लयजुर्वेद का भाष्य किया है।[२] वहाँ इस प्रथम मन्त्र की व्याख्या उन्होंने त्रिविध प्रक्रिया में की है। उस अर्थ करने में उन्होंने व्याकरणशास्त्र को साधन बनाकर उपयोग किया है॥ ओऽम्॥ इषे त्वोर्जे त्वा वायवे स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा व स्तेन ईशत माधशंसो ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून् पाहि।

यजुर्वेद-१-१-१

१. २-१५७- सूत्र पर महाभाष्य

२. यजुर्वेदभाष्य. सं. पं. ब्रह्मदत्त जिज्ञासु, रामलाल कपूर ट्रस्ट, वाराणसी; १९५९।

महर्षि दयानन्दजी ने इस मन्त्र का देवता 'सविता' माना है, किन्तु यजुर्वेदसर्वानुक्रमणीकार और उव्वट भी इस मन्त्र का देवता 'शाखादि' मानते हैं। दुर्गाचार्य और स्कन्द इस मन्त्र को अनादिष्ट देवतावाला मानते हैं, और इसका देवता इन्द्र या महेन्द्र को बताते हैं। इससे स्पष्ट है कि वे दोनों इस मन्त्र को शाखाच्छेदन में विनियुक्त मात्र मानते हैं। शारवादि इसका देवता है— यह नहीं मानते। इससे यह प्रतीत होता है कि दुर्ग और स्कन्द के समय में यजु: सर्वानुक्रमणीकार का दिखाया हुआ शाखादि देवता नहीं था, यदि होता तो वे उसका कुछ तो वर्णन करते। उव्वट ने भी अपने भाष्य के आरम्भ में लिखा है कि वह देवतादि गुरुतस्तर्कस्तथा शातपथश्रुते ऋषीन्वक्ष्यामि मन्त्राणां देवताच्छान्दसं च यत्।[१] दिखायेगा यहाँ उव्वटने यजुस्सर्वानुक्रमणीका उल्लेख मात्र भी नहीं किया। शाबर भाष्य में भी कहा है कि जिसके लिए हवि: दी जाये, वही देवता कहलाता है,[२] भला ब्राह्मणो तथा श्रौतस्मार्त प्रक्रिया जाननेवाला कौन कह सकता है कि शाखा को हवि दी जाती है, सर्वानुक्रमणी से भिन्न देवता मानना कोई दोष नहीं। यास्क और पतञ्जलि को भी बृहद्देवता सर्वानुक्रमणी से भिन्न देवता मानते हैं।[३]

इस मन्त्र में आये कुछ पदों का स्वामीजी द्वारा किया हुआ अर्थ हम दर्शाते हैं। जहाँ पर व्याकरण और प्राचीन भाष्यकारों का भी प्रमाण है। जैसे—

इषे— यहाँ पर स्वामीजी इसका अर्थ-अन्नविज्ञानयो: प्राप्ते' करते हैं। इषमित्यन्ननामस्तु पठितम्।[४] यहाँ इष (दिवादि परस्मै) धातु गत्यर्थक है। इस धातु को गत्यर्थक मानने में यास्क, स्कन्द, दुर्ग, भट्ट भास्कर आत्मानन्दादि प्राचीन आचार्य प्रमाण हैं। और वे गत्यर्थक धातुएँ ज्ञानार्थक होती हैं, यह मानते हैं।[५] इसके उपरान्त इषु इच्छायाम्। (तुदादि-परस्मै) धातु से भी क्विप् (अ-३-२-७६) प्रत्यय कर के "उत्तम इच्छायै"। अर्थ स्वामीजी ने किया है। उव्वलट-महीधर ने 'इषे' का अर्थ 'वृष्ट्यै' किया है। धातु वही मानी है किन्तु 'सर्वेणैवेष्यते' सब ब्रीहि आदि धान्य की उत्पत्ति के लिए वृष्टि की इच्छा करते हैं' इसलिए वृष्टि को इष कहते हैं।

त्वा पद को स्वामीजी ने परमेश्वर का वाचक माना है।

उर्जे पद को स्वामीजी ने ऊर्ज (चु.पर) बलप्राणनयो: धातु से उत्पन्न माना है। और इसका अर्थ पराक्रतोत्तमरसलाभाय किया है।

वायव: का अर्थ उव्वट-महीधारादि ने भौतिक वायु किया है। वहाँ स्वामीजी ने 'प्राणादय:' किया है। 'स्थ' में पुरुष व्यत्यय मानकर 'अस्ति' ग्रहण किया है।

सविता को उन्होंने षूङ् प्राणिप्रसवे (दि.आ) धातु से मानकर, सर्वजगदुत्पादक सकलैश्वर्यवान् जगदीश्वर माना है।

१. उव्वट महीधर भाष्य संग्रं पणशीकर निर्णय सागर प्रेस, मुंबइ, १०-१२, पृ० १
२. यस्य वाचमुदिश्य स्मृत्वा वा हवि: त्यक्ष्यामीति। शाबरभाष्य चौखम्बा प्रकाशन काशी पृ० १७.
३. देखिए यजुर्भाष्य पं.ब्र.जि.पृ.२७.
४. देखिए यजुर्भाष्य पं.ब्र.जि.पृ० २७
५. इन सबके उदाहरण पं.ब्र.जि.के यजुर्भाष्य में पृ.१० पर देखिए

अध्न्या: पद को स्वामीजी द्वि.वि.ब. वचनान्त मानते हैं और आगे जो प्रजावती: अनमीवा: अयक्ष्मा पद हैं, ये सब अध्न्या: (गाव:) के विशेषण हैं। 'मन्त्र में ये पद सर्वानुदात्त होने से सम्बोधनवाची हैं। यहाँ पर भी उन्होंने महाभाष्यकार के वाचनानुसार इसे छान्दसव्यत्यय करके स्वर सिद्ध किया है। और स्वर व्यत्यय में यास्काचार्य का प्रमाण देते हैं तो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो (ऋ. ८-२१-८) में 'समस्मिन्' पर विभक्त्यन्त पढ़ा है। अत: ये नाम हैं। नाम होते हुए सर्वानुदात्त कैसे हो सकता है, इसका उत्तर स्वयं देते (अथ कथमुदाप्रकृतिर्नाम स्याद् द्रष्ट-व्ययं तु भवति) हैं कि अर्थात् यहाँ व्यत्यय से नाम अनुदात्त प्रकृति का हो जाता है। इस स्थान में दुर्ग और स्कन्द ने भी यही बात कही है।[1] इसके समर्थन में स्कन्द का दूसरा एक और उदाहरण प्रस्तुत करते हैं। वहाँ पर उन्होंने छान्दस, व्यत्यय माना है—

भूरीणि हि कृणयामा शवि ष्ठेन्द्र ऋत्वो मरुतो यद्वशाम:... । ऋ १-१६५- तहां इन्द्र मरुत आहु: । ऐसा कहा है और आगे कहते हैं— आमन्त्रितत्वाभावात् छान्दसमनुदात्तत्वम् । यद् व्यत्येनेकवचनं बहुवचनस्य स्थाने... । यहाँ मरुत: पद सम्बोधन में न होते हुए भी सर्वानुदात्त है। इसका कारण छान्दस व्यत्यय है। इस मन्त्र के व्याख्यान में सायण ने भी छान्दस व्यत्यय माना है।

यहाँ पर एक शंका और उपस्थित होगी कि यदि पर सर्वानुदात्त है तो द्वितीयान्त कैसे होगा ? इसलिए स्वरादि दोष से यह अन्वय अशुद्ध होगा। तो उसका भी सामाधान किया गया है कि जब एक वाक्यता मानकर "प्रजावती: अनमीवा अयक्ष्मा:" इन पदों के साथ अध्न्या: पद का समानाधिकरण मानकर अर्थ करेंगे, जैसा उव्वटादि ने किया है—[2] तब एक तो अध्याहार भी मानना पड़ेगा तथा इन तीनों पदों में अनिष्ट स्वर की प्राप्ति होगी। अर्थात् इन तीनों पदों को भी आमन्त्रित और सर्वानुदात्त ही मानने पड़ेंगे। अध्न्या: पद सम्बोधन नहीं है तो प्रजावती: आदि पदों के साथ एकवाक्यता कैसे होगी ? समानाधिकरण कैसे बनेगा ? उभयत: पाशा रज्जु। दयानन्दजी के जैसा छान्दस् व्यत्यय मानने पर कोई दोष नहीं रहेगा। स्वामीजी ने अध्न्या: का अर्थ वर्धयितुमर्हा हन्तुमनर्हा गाव: इन्द्रियाणि पृथिव्यादय: परावश्च किया है, जिससे त्रिविध प्रक्रिया में अर्थ करने में कोई आपत्ति नहीं आएगी।"

'इन्द्राय' पद का उव्वटादि ने 'हविर्भाक्'[3] अर्थ किया है, जिसका स्वामी जी ने परमैश्वर्ययोगाय किया है।

भागं का अर्थ सेवनीयं, भगानां धनानां ज्ञानानां वा भाजनम् किया है और इसके आगे 'आश्रयाम:' क्रयापद का अध्याहार किया है।

"गोपतौ" का अर्थ उव्वट-महीधर ने राजमाने किया है, जबकि स्वामीजी ने उसका प्रकरणा संगति अनुसार 'गवांपति:स्वामी तस्मिन्' किया है। और मन्त्र में आये यजमानस्य पद का एक नया अर्थ उन्होंने दिया है— "य: परमेश्वरं सर्वोपकारं धर्मं च यजति तस्य 'विदुष:'।"

---

१. देखें यजुर्वेद भाष्य सं.पं.ब्र.जि.पृ.१६
२. देखें उव्वट यजुर्भाष्य पृ० ८
३. उव्वट यर्जुभाष्य पृ.८

स्वामीजी ने इस मन्त्रगत पदों के सायणादि से भिन्न अर्थों पर प्रकाश डाला है, जिसमें व्याकरण और निरुक्त उनके अधिक सहायभूत बने हैं। इन पदों के अन्वय के लिए स्वामीजी ने कुछ विचार प्रकट किये हैं। यहाँ भी उन्होंने प्राचीन आचार्यों के वचनों के आधार पर अन्वय माना है, जैसे '**वाक्यं हि वक्त्रधीनम्**। इस विषय में महाभाष्यकार पतञ्जलि और न्यायभाष्यकार वात्स्यायन प्रमाण है।[१]' दुर्ग के वाक्य "**दूरस्थमपि तस्य तत्** (पृ. ५२८)" का भी अर्थ '**व्याख्यातृभेदाद् वाक्यभेदोभवति**' होता है। अतः स्वामीजी ने इस मन्त्र में आठ वाक्य माने हैं—

(१) सवितादेवो वायवस्थ एव श्रेष्ठतमाय कर्मणे प्रार्पयतु।

(२) इषे त्वोर्जे त्वा भागं (आश्रयामः इत्यध्याहारः)

(३) आप्यायध्वम्।

(४) इन्द्राय प्रजावतीः, अनमीवा अयक्ष्माः, अध्न्याः (प्रार्पयतु इत्यध्याहारः)

(५) अघशंसः स्तेनो मा इशत।

(६) यजमानस्य पशून् पाहि।

(७) वः (स्तेनो मेशन)

(८) अस्मिन् गोपतौ बह्वीर्ध्रुवाः स्यात्।

केवल दयानन्दजी ही इतने वाक्य मानते हैं— ऐसा नहीं है। शतपथकार, सर्वानुक्रमणीकार, उव्वट-महीधर, सायणादि भी भिन्न-भिन्न वाक्य मानते हैं। इस प्रकार वाक्यान्वय में इसी मन्त्र पर विभिन्नमति है, क्योंकि 'वाक्य वक्ता के अधीन होता है' तदनुसार व्याख्यातृ भेद से अन्वय भी भिन्न होगा। परन्तु अन्वय के आधार पर किया गया किसका वेदार्थ ठीक है— यह कहा नहीं जा सकता। ऐसी अवस्था में व्याकरणादि के आधार पर '**बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे** (वैशे ६-१-१) इत्यादि शास्त्रीय कसौटी पर जो वेदार्थ ठीक उतरेगा, वही प्रमाण माना जा सकता है। अतः हमें यह प्रतीत होता है कि दयानन्दजी का भाष्य उस प्रकार की कसौटी पर खरा उतरा है। जैसे यजुर्वेद के शतरुद्रियाख्य होममन्त्रो वाले १६ वें अध्याय में **स्तेनानां पतये नमः** (मन्त्र २०), **स्तायूनां पतये, तस्कराणां पतये नमः** (मन्त्र २१), आदि में चोर, तस्कर आदि को नमः कहा है, वहाँ उव्वटादि ने उसका लौकिक अर्थ किया है।'[२] पर स्वामीजी ने **नमः** का अर्थ निघण्टु के आधार पर '**वज्र**' किया है और अर्थ करते हैं— 'चोरों के स्वामी को दण्ड देनेवाला जो है, वह राजा[३] तथा तस्करों को पाडने (पतये) वाला है, उसका सत्कार करें और

१. (क) आनुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति। तद्यथाअनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भंभगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरीति। तस्य यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरीति॥ (१-१-५७) महाभाष्य (२) यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः। अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् (न्यासू-१-२-९ वात्स्यायनभाष्य)

२. देखें उव्वट महीधर यजुर्वेद भाष्य पृ. २९८, २९९

३. यजुर्वेद भाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती वैदिक यंत्रालय, अजमेर, १९६२ विक्रमाब्द पृ. २७८

जहाँ उन्हीं मन्त्रों में **परिचराय नमः** कहा है, वहाँ स्वामीजी ने **'नमः'** का अर्थ **'अन्न'** माना है । उपरान्त **'वाणिजाय मन्त्रिणे नमः'** कहा है । वहाँ 'सत्कार करें' अर्थ किया है नमः के ये तीनों अर्थ निघण्टु (२.७,२०) में किये हैं ।[१]'

अतः व्याकरण से न केवल प्रकृति और प्रत्यय के संयोजन विभाजन मात्र का ज्ञान मिलता है, बल्कि वेदार्थ — मन्त्रार्थ-घटन में भी दयानन्द सरस्वतीजी ने जैसा किया है, वैसा ही उपयोग किया जा सकता है । और व्याकरण केवल मन्त्रार्थ घटन के लिए ही न रहकर मन्त्रार्थ परिवर्तन एवं परिवर्धन का भी उपाय हो सकता है । यह व्याकरणशास्त्र की नई दिशा उद्घाटित करने का नम्र प्रयत्न है ।

१. निघण्टु सं. लक्ष्मण सरूप पृ.९,१४

तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ।[१] ७.१.३५ इस सूत्र से आशीर्वाद अर्थ में 'भवतु' के स्थान पर 'भवतात्' जैसे रूप का प्रयोग होता है । 'भवतु' से लोडर्थ विधि, आज्ञा इत्यादि का बोध होता है, परन्तु 'भवतात्' से आशीर्वाद रूप विशेष अर्थ की प्रतीति होती है ।

क्रय्यस्तदर्थे ।[२] ६.१.८२ इस सूत्र से पाणिनि ने क्रय्य एवं क्रेय जैसे दो विभिन्न रूपों का निर्देश किया है । क्रेता खरीद ले— इस बुद्धि से हाटक में प्रसारित की गयी वस्तु को 'क्रय्य' कहा जाता है और जो चीज आज बिकनेवाली नहीं है, किन्तु गोदाम में सुरक्षित रखी गयी है, उसको 'क्रेय' कहा जाता है । तो यहाँ पर भी जो अर्थभेद प्रेरित रूपभेद है, इसका निर्देश इस बात का परिचायक है कि पाणिनि के समय में संस्कृत एक जीवन्त भाषा थी । व्यवहार जगत् में विभिन्न अर्थ को द्योतित करने के लिए जो विभिन्न रूपों के प्रयोग होते थे, वे पाणिनि द्वारा सूत्रबद्ध किये गये हैं ।

पाणिन्युत्तरकाल में कात्यायन जैसे वार्त्तिककारों ने अनुक्त एवं दुरुक्त प्रकार के वार्त्तिक बनाये हैं । वे भी ऐसा सूचित करते हैं कि वार्त्तिककारों की दृष्टि से संस्कृत एक जीवन्त भाषा थी ।

मन्यकर्मण्यि नादरे विभाषाऽप्राणिषु ।[३] २.३.१७ इस सूत्र से प्राणिवर्जित, मन् धातु के कर्म को विकल्प से चतुर्थी विभवित का विधान किया गया है, यदि तिरस्कार गम्यमान हो तो । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । इस सूत्र पर वार्त्तिककार ने अनुक्तचिन्ताप्रवर्तक वार्त्तिक लिखा है—अप्राणिष्वित्यपनीय नौ-काकान्न-शुक-शृगाल-वर्जेष्विति वाच्यम् । अर्थात् सूत्र में लिखा हुआ अप्राणिषु पद निकालकर उसके स्थान पर नौ, काक, अन्न, शुक, शृगाल आदि निश्चित शब्दों का निर्देश करना चाहिए—ऐसा प्रस्ताव यहाँ किया गया है । यह इस बात का द्योतक है कि पाणिनिपूर्व से चली आयी यह संस्कृत भाषा कात्यायन के समय में भी प्रवाहमान थी । इसलिए वार्त्तिककार के समय में ऐसे अनुक्तचिन्ताप्रवर्तक वार्त्तिक लिखने आवश्यक थे ।

महाभाष्यकार पतञ्जलि की दृष्टि से भी यह संस्कृत भाषा कोई मृतभाषा नहीं थी, बल्कि एक जीवन्तभाषा थी— यह निम्नोक्त प्रसङ्गों से सिद्ध होता है ।

व्याकरण महाभाष्य के प्रथम पस्पशाह्निक में 'अस्त्यप्रयुक्तः' इस वार्त्तिक की चर्चा के प्रसङ्ग में पूर्वपक्षी कहता है कि सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः । तद्यथा—ऊष तेर चक्र पेचेति । आगे चलकर पूर्वपक्षी का कहना है कि यदि प्रयोग से ही कोई शब्द साधु है— ऐसा मानते हो तो ऊष, तेर इत्यादि ऐसे कई शब्द हैं, जो प्रयुक्त नहीं हैं, फिर भी साधु कहे जाते हैं । इस चर्चा के प्रसङ्ग में आगे चलकर पतञ्जलि ने कहा है कि पूर्वपक्षी जिन शब्दों को अप्रयुक्त मानते हैं, वे शब्द देशान्तर में भी प्रयुक्त होते हैं । और यदि पूर्वपक्षी को वे उपलब्ध नहीं होते तो पतञ्जलि कहते हैं कि उपलब्धौ यत्नः क्रियताम् । महाञ्शब्दस्य प्रयोगविषयः । सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यं, नवधाऽऽथर्वणो

१. अशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । वै.सि.कौ. सम्पादकः-श्री बालकृष्ण पञ्चोलीजी, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी ।

२. तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् ।

३. प्राणिवर्जे मन्यते कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । —वै.सि.कौ ।

जीवन्त भाषा संस्कृत : वैयाकरण-दृष्टि

—प्रो. मनीषा के. पटेल

भारत-यूरोपीय भाषाकुल में संस्कृत भाषा का अनन्य स्थान है । इस भाषाकुल में समयानुसार प्रवर्तित ग्रीक, लैटिन आदि कुछ भाषाएँ अपने मूल स्वरूप में आज भी नहीं बोली जातीं । जो भाषा व्यवहार से दूर हो जाती है, वह भाषा सामान्यत: मृतभाषा कही जाती है । ऐसी ही बात संस्कृत भाषा में भी देखने को मिलती है और संस्कृत भाषा को मृतभाषा बनने का दोष पाणिनि को दिया जाता है । पाणिनि ने संस्कृत भाषा का अत्यन्त नियमबद्ध व्याकरण लिखकर इस भाषा को बाँध दिया है और इसे विकसित होने से रोका है । वैसे, यह आक्षेप ग्राह्य नहीं है ।

प्रस्तुत लेख में वैयाकरणों की दृष्टि से संस्कृत भाषा एक जीवन्त भाषा के रूप में दृश्यमान थी— इस बात का समर्थन कुछ प्रमाणों से प्रस्तुत किया गया है । लोकोक्ति है कि "इमारत चले नक्शा पे, वृक्ष चले निज लीला" । अर्थात् पाणिनि ने अपने व्याकरणतन्त्र से यदि कोई कृत्रिम भाषा की सर्वथा अपूर्व उद्‌भावना की होती तो वह भाषा निश्चित नियमों के अधीन रहकर प्रयुक्त होनेवाली होती । अर्थात् पाणिनीय तन्त्र से सनाथित हुई यह संस्कृत भाषा नहीं है, जो निश्चित नक्शे के अनुसार चलती हो ।

संस्कृत भाषा एक जीवन्त भाषा ही थी और है— यह बात पाणिनीय व्याकरण-तन्त्र के आद्य प्रवर्तक मुनित्रय के ही वचनों से हम सिद्ध कर सकते हैं ।

पाणिनि ने सूत्र शैली में लिखे हुए अपने व्याकरण में लाघव लाने के लिए एक गणपाठ की रचना की है । इस गणपाठ के दो प्रकार हैं । एक है नियत शब्दोंवाला गण और दूसरा है आकृतिगण । इस 'आकृतिगण' का मतलब होता है कि इस गण में संगृहीत किये गये शब्दों का जो आकार है, यानी जिस तरह की संरचना है, उसी तरह की संरचनावाले अन्य शब्द भी उसमें संगृहीत कर लेने चाहिए । इस आकृतिगण की संकल्पना में गर्भित रूप से यह स्वीकारा गया है कि पाणिन्युत्तरकाल में जो नये शब्द समान आकार-प्रकार के प्राप्त हों, उन्हीं का समावेश इस गण में किया जायेगा । यदि पाणिनि के मन में संस्कृत जैसी कोई भाषा कल्पित, तन्त्ररचित या मृतभाषा होती तो उसमें आकृतिगण जैसे किसी गण की संकल्पना असम्भावित ही थी ।

पाणिनि ने कई स्थलों पर अर्थभेद-प्रेरित रूपभेद का भी उल्लेख किया है । तद्यथा—

वेद:, वाकोवाक्यं इतिहास:, पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषय: एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव ।[१]

अजेर्व्यघञपो: । २.४.५६ इस सूत्र पर पतञ्जलि ने एक रसप्रद एवं मार्मिक चर्चा प्रस्तुत की है । एक वैयाकरण एवं सूत के बीच कुछ बातचीत चल रही है । वैयाकरण पूछते हैं कि 'कोऽस्य रथस्य प्रवेता'इति । तब सूत कहता है कि 'आयुष्मन्नहं प्राजिता' इति । वैयाकरण 'प्राजिता' शब्द को अस्वीकार करते हुए कहते हैं कि यह अपशब्द है, क्योंकि पाणिनीय व्याकरण के सूत्रानुसार 'प्रवेता' रूप होना चाहिए । परन्तु सूत शीघ्र ही उसका प्रतिवाद करते हुए कहता है कि 'प्राप्तिज्ञो देवानां प्रियो न त्विष्टिज्ञ: ।' इष्यत एतद्रूपम्' इति । अर्थात् हे वैयाकरण, पाणिनीय सूत्रों से जिस रूप की सिद्धि होती है, वे ही आप जानते हैं, लेकिन जनसमुदाय में जो संस्कृत भाषा बोली जाती है, उसका ज्ञान आपको नहीं है । भाषक समुदाय को तो यह इष्ट है कि प्राजिता शब्द का प्रयोग ही हुआ करे । सूत एवं वैयाकरण का यह मार्मिक संवाद इस बात का पूर्णत: समर्थन करता है कि वैयाकरण की दृष्टि में तो संस्कृत भाषा जीवन्त भाषा ही थी ।

यदि पाणिनीय व्याकरण के आद्य प्रवर्तक मुनित्रय के अपने शब्दों से यह सिद्ध होता है कि संस्कृत भाषा जीवन्त है तो संस्कृत भाषा को किसी भी तरह से मृत भाषा हम नहीं कह सकते हैं ।

१. व्याकरण-महाभाष्य (चारुदेव शास्त्री संस्करण), पृष्ठ-३५

वेदाध्ययन और वैदिक कर्मकाण्ड में स्त्रियों के अधिकार

डॉ. कृष्णा रंगा

वैदिक संहिताकाल प्राचीन भारतीय सभ्यता का सर्वोत्कृष्ट युग माना जाता है । वास्तव में यह युग सम्पूर्ण संसार की सभ्यता का श्रेष्ठतम समय था । इस युग में हमारे पूर्वजों ने जीवन के उच्च आदर्शों की स्थापना के साथ-साथ परमात्मा और समाज-विषयक अनेक उच्चतम मूल्यों का प्रतिपादन किया था । हमारे पूर्वजों की मान्यता रही है कि जिस प्रकार प्रकृति के बिना पुरुष अधूरा है, उसी प्रकार नारी के बिना नर अधूरा है । वे जीवन को एक रथ मानते थे तथा नर और नारी को उसके चक्र । तदनुसार ही नारी को अर्धाङ्गिनी कहा गया है ।

वैदिक सामाजिक व्यवस्था के अनुसार स्त्रियों को अपना सर्वाङ्गीण विकास करने के पूर्ण अवसर उपलब्ध थे । उन्हें सभी प्रकार की विद्याओं के अध्ययन का पूर्ण अधिकार प्राप्त था । कुछ विद्वान् 'स्त्रीशूद्रौ नाधीयाताम् इति श्रुतेः' के आधार पर स्त्री और शूद्रों को पढ़ने के अधिकार से वंचित रखना वांछित समझते हैं । इस प्रकार के कल्पित वचन श्रुति या वेद के नाम से स्वार्थपरायण लोगों ने गढ़ लिये, किन्तु आज तक मूल वेदों में एक भी प्रमाण इस भाव को उद्धृत न कर सका कि स्त्रियों के लिए वेदों के अध्ययन अथवा वैदिक कर्मकाण्ड, यज्ञ-याग, संस्कार आदि में भाग लेने का कहीं निषेध पाया जाता है । जिन्होंने पक्षपातरहित होकर वेदों का थोड़ा सा भी अध्ययन किया है, वे इस बात को स्वीकार करते हैं कि वेदों में स्त्रियों के वेदाध्ययन-निषेध का प्रतिपादक कोई मन्त्र नहीं है । फलतः स्त्रियों के कर्तव्यों का प्रतिपादन करानेवाले हजारों मन्त्र हैं । उनमें से सैकड़ों ऐसे हैं, जिनका उच्चारण स्त्रियों को यज्ञ, संस्कारादि के अवसर पर करना होता है । ऋग्वेद के अन्तिम सूक्त में भगवान् द्वारा सब नर और नारियों को सम्बोधित करते हुए कहा गया है कि 'हे समस्त नर नारियो ! तुम्हारे लिए ये मन्त्र समान रूप से दिये गये हैं तथा तुम्हारा परस्पर विचार भी समान रूप से हो, तुम्हारी सभाएँ सबके लिए समान हों, तुम्हारा मन और चित्त समान तथा मिला हुआ हो, मैं तुम्हें समान रूप से मन्त्रों को उपदेशकर्ता और समान रूप से ग्रहण करने योग्य पदार्थों को देता हूँ ।[१]

इस मन्त्र से स्पष्ट है कि वेदों के मन्त्र सबके लिए समान रूप से दिये गए हैं । अतः उनका अध्ययन करने तथा यज्ञादि करने का अधिकार उन सभी को है, जो अपने जीवन को पवित्र और उन्नत करना चाहते हैं ।

---

१. समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ऋ.१०.१९१.३

ऋग्वेद में अनेक सरस्वती-सूक्त हैं, जिनमें विदुषी देवियों के कर्तव्यों का प्रतिपादन विशेष रूप से किया गया है। उनमें स्त्रियों द्वारा वेदों का अध्ययन-अध्यापन तथा यज्ञ करने-कराने का स्पष्ट विधान है। ऋग्वेद में यज्ञ करने-कराने का स्पष्ट विधान है।[१] इस प्रकरण में अत्यन्त महत्त्वपूर्ण होने के कारण एक मन्त्र विशेष रूप से उल्लेखनीय है—

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम्। यज्ञं दधे सरस्वती।[२]

इसका अर्थ यह है कि सरस्वती, अर्थात् विदुषी स्त्री मधुर और सत्यवचनों का प्रयोग करती है और वैसा ही करने की प्रेरणा अन्य को देती हुई, उत्तम बुद्धि को बढ़ाती हुई तथा सत्परामर्श देती हुई सब प्रकार के यज्ञों को धारण करती है। 'सरस्वती' शब्द सृ-गतौ धातु से बनता है तथा गति के ज्ञान, गमन और प्राप्ति के अर्थ में प्रयुक्त होता है। इसलिए 'सरस्वती' का अर्थ ज्ञानवती स्पष्ट है। शतपथ-ब्राह्मण में भी 'सरस्वती' शब्द का प्रयोग विदुषी पत्नी के लिए पाया जाता है।[३] इसके अतिरिक्त 'सरस्वती' शब्द वाणी के लिए भी आया है।[४] अत: उत्तम वाणी का प्रयोग करनेवाली विदुषी स्त्री को भी 'सरस्वती' कहते हैं। ऐसी सरस्वती के कर्तव्यों का प्रतिपादन करते हुए कहा गया है कि वे सभी यज्ञों का धारण और पोषण करती हैं। 'धारण और पोषण' करने से तात्पर्य उनका स्वयं करना, कराना और उनका प्रचार करना है। पंच महायज्ञों को विदुषी देवी करती और कराती थी। मनुस्मृति में अध्यापन को 'ब्रह्मयज्ञ' कहा गया है।[५] इसकी व्याख्या में मेधातिथि कुल्लूक भट्टादि ने लिखा है कि वेदों का अध्ययन और अध्यापन 'ब्रह्मयज्ञ' कहलाता है। तैत्तिरीय-संहिता में कहा गया है कि गृहस्थ अपनी पत्नी के बिना जो यज्ञ करता है, वह शास्त्र-मर्यादा के अनुसार 'यज्ञ' ही नहीं कहलाता।[६] इसी संहिता में एक अन्य स्थल पर पत्नी को 'अर्धाङ्गिनी' कहा गया है और उसके बिना यज्ञ को अपूर्ण कहा गया है।[७]

इसी प्रकार ऋग्वेद के सभी मन्त्र, जिनकी ऋषिका 'सूर्या सावित्री' है, इस विषय में बड़े महत्त्वपूर्ण हैं। इस सूक्त के मन्त्रों का प्रयोग वैदिककाल से लेकर अब तक पाणिग्रहण संस्कार के अवसर पर किया जाता है, जिनमें वर-वधू की गम्भीर प्रतिज्ञाएँ तथा गृहस्थ-कर्तव्यों का अत्युत्तम उपदेश निहित है। ऐसे ही गोधा, विश्व-वारा, अपाला, अदिति, उर्वशी, यमी आदि अनेक ऋषिकाएँ हुई हैं। इस सूक्त के अन्तिम मन्त्र में वर-वधू—दोनों पाणिग्रहण-संस्कार के अवसर पर परस्पर वाक्दान करते हैं कि हम दोनों के हृदय जल की तरह परस्पर प्रेमयुक्त

---

१. ऋग्वेद १.३.११
२. ऋग्वेद १.३.११
३. योषा वै सरस्वती वृषा पूषा। श.ब्रा.५.१.११
४. वही,७.५.१.३१;४,२,४,९;ऐत.ब्रा.३.२;निघण्टु २.११
५. मनु.स्मृ.,३.७०,
६. अयज्ञो वा एष योऽपत्नीकः। तैत्ति.सं.२.२.२-६,
७. अथो अर्धो वा एष आत्मनः यत् पत्नी। वहीं,३,३,३.५,

मिले रहेंगे; जगत् का धारण करनेवाला और प्राणस्वरूप परमात्मा तथा धर्म का उपदेश देनेवाली धर्मोपदेशिका विदुषी हम दोनों के प्रेम को स्थिर बनाये ।[१]

गोभिल गृह्यसूत्र में इस मन्त्र को वर और वधू—दोनों द्वारा उच्चारण करने का विधान है ।[२] इसी सूक्त के एक अन्य मन्त्र में वधू को सम्बोधित करते हुए कहा गया है कि 'तुम पति के घर जाओ, जिससे तुम घर की स्वामिनी बनो । सबको अपने वश में करती हुई तुम ज्ञान और यज्ञ-विषयक उपदेश करो' ।[३] ऋग्वेद में सूर्यासूक्त के अतिरिक्त और भी कई सूक्त हैं, जिनमें पति कहा गया है, कि पत्नी को ज्ञान और यज्ञ का उपदेश देने से[४] बृहद्देवता में ऋग्वेद की ऋषिकाओं की सूची दी गयी है । ब्रह्म, अर्थात् वेद का प्रचार करने के कारण इन ऋषिकाओं को 'ब्रह्मवादिनी' कहा गया है ।

यजुर्वेद में कुछ प्रमाण—

हम यजुर्वेद के अध्याय तीन के मन्त्र को लेते हैं, जिसको सभी प्राचीन और नवीन भाष्यकारों ने कुमारियों की प्रार्थना का विशेष मन्त्र माना है । इसका अर्थ है कि 'हम कुमारियाँ उत्तम पतियों को प्राप्त करानेवाले सर्वज्ञ भगवान् को स्मरण करके यज्ञ करती हैं, जो हमें इस पितृकुल से छुड़ा दे, किन्तु पतिकुल से हमारा कभी वियोग न कराये' ।[५] 'शतपथ ब्राह्मण' में भी इसे कुमारियों का प्रार्थना-मन्त्र कहा गया है[६] कि जो लोग कन्याओं को यज्ञोपवीत तथा वेदाध्ययन के अधिकार से सम्पन्न नहीं मानते, उनके लिए यह वाक्य समस्या खड़ी कर देता है । कुछ विद्वानों का मत है कि विवाहान्तर स्त्रियाँ वेद-मन्त्रों का उच्चारण किसी विशेष अवसर पर कर सकती हैं, लेकिन यहाँ तो यह कुमारियों का मन्त्र है ।

यजुर्वेद में ही एक अन्य स्थल पर स्त्रियों को सम्बोधित करते हुए कहा गया है कि तू कुल की वृद्धि की कामना करनेवाली, घृतादि पौष्टिक वस्तुओं का प्रयोग करनेवाली, बहुत बुद्धि और शुभकर्म करने वाली बने रहकर पृथ्वी पर सुखपूर्वक अपने घर में निवास करो । तुम ऐसी विदुषी और गुणवती बनो कि रुद्र और वसु ब्रह्मचारी भी तुम्हारी विद्वत्ता की प्रशंसा करें । सौभाग्य की प्राप्ति के लिए इन वेदमन्त्रों की रक्षा कर दोनों अश्विनीकुमार अध्वर्यु रूप में इस स्थान में तुमको स्थापित करें ।[७]

---

१. समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ ।
सं मातरिश्वा संधाता समु देष्ट्री दधातु नौ ॥ऋ.,१०.८५.१७,

२. गो.गृ.सू.,२.१.१५

३. गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासो वशिनी त्वं विदथमावदासि । ऋ.१०.८५.२६,

४. वही,१०.८५.२७

५. त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः । यजु.३.६०

६. श.ब्रा.,२.६.२.१२-१४

७. कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदने पृथिव्याः ।
अभित्वा रुद्रा वसवो गृणन्तु इमा ब्रह्म पीपिहि सौभगाय अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा । यजुः.१४.२,

अथर्ववेद के प्रमाण—

अथर्ववेद के ११वें काण्ड में कन्या के ब्रह्मचर्य का स्पष्ट विधान है।[१] सायणाचार्य ने इसका भाष्य करते हुए कहा है कि यहाँ ब्रह्मचर्य की प्रशंसा है, कन्या-ब्रह्मचय का अनुष्ठान करती हुई वह उत्तम युवक को पति के रूप में प्राप्त करती है। सायणाचार्य ने 'ब्रह्मचर्य' शब्द की व्याख्या इस प्रकार की है। 'ब्रह्म' का अर्थ वेद है, उसके अध्ययन के लिए जो कर्म ब्रह्मचारियों द्वारा किये जाते हैं, वे 'ब्रह्मचर्य' में आते हैं; अर्थात् ब्रह्मचारी वह है, जो वेद के अध्ययन में विशेष रूप से तत्पर है। अथर्ववेद में ही वधू को सम्बोधित करते हुए उपदेश दिया गया है कि 'हे वधू! तुम्हारे आगे, पीछे, मध्य में, अन्त में सर्वत्र वेद-विषयक ज्ञान रहें। वेदज्ञान को प्राप्त करके तदनुसार तुम अपना जीवन बनाओ तथा मंगलमयी, सुखदायिनी एवं नीरोग होकर तुम पति के घर विराजमान रहो और विशेष रूप से ज्ञानादि गुणों के कारण सर्वप्रिय बनो'।[२]

ब्राह्मण-ग्रन्थों और श्रौतसूत्रों के प्रमाण—

ऐतरेय ब्राह्मण में इस विषय से सम्बद्ध कोई प्रमाण नहीं मिलता है। लेकिन कुछ निर्देश पाये जाते हैं। उनके आधार पर पं. सत्यव्रत सामाश्रयी जी ने 'ऐतरेयालोचन' में लिखा है कि उस समय स्त्रियों का भी पाण्डित्य असाधारण था[३]। यह ऐतरेय ब्राह्मण के अग्निहोत्रकाल की निर्णय-विषयक आख्यायिका में पाया जाता है, जो इस प्रकार है— 'एतदु हैवोवाच कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्तास्मो वा इदं पितृभ्यो यद्वै तदग्निहोत्रमुभयेद्युरहूयतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि हूयत इति।' इसकी व्याख्या करते हुए सायणाचार्य ने लिखा है 'अस्मिन्नेवार्थे कुमारीवाक्यमप्युदाहरति—यहाँ एक कुमारी के वाक्यों को आदरपूर्वक अग्निहोत्र के कालविषयक प्रसङ्ग में उद्धृत करने से यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि ब्राह्मणकाल में भी वैदिक काल की तरह कन्याएँ वेदाध्ययन और वैदिक कर्मकाण्ड में भाग लेती थीं।[४]

इसी प्रकार शतपथ ब्राह्मण में भी उल्लेख मिलता है[५]। सायणाचार्य ने ऐतरेय ब्राह्मण भाष्य की भूमिका में यह लिखा है कि स्त्री और शूद्रों को वेदाध्ययन के अधिकार का निषेध है। यह शास्त्रविरुद्ध होने के कारण अप्रामाणिक है, क्योंकि यजुर्वेद काण्वसंहिता अ. ३ के भाष्य को हम पहले ही उद्धृत कर चुके हैं, जिससे उनकी प्रतिज्ञा खण्डित होती है। तैत्तिरीय संहिता[६] में भी इस प्रकार के अनेक उदाहरण मिलते हैं, जिनको स्त्रियों द्वारा

---

१. ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्। अथर्व.१९.६.१८, वहीं, १९.६.१८ पर भाष्य— अत्रापि ब्रह्मचर्यं प्रशस्यते। (कन्या, अकृतविवाहा स्त्री ब्रह्मचर्यं चरन्ती तेन ब्रह्मचर्येण (युवानम्) युवत्वगुणोपेतम् उत्कृष्टं पतिं लभते।

२. ब्रह्मापरं युज्यतां ब्रह्मपूर्वं ब्रह्मान्ततो मध्यतो ब्रह्म सर्वतः।
अनाव्याधां देवपुरां प्रपद्य शिवा स्योना पतिलोके विराज॥ वही, १४.१.६४

३. ऐ.ब्रा., ५.५.२९

४. वही, सायण भाष्य, ५.५.२९

५. श.ब्रा., ११.२.२.१

६. तैत्ति.सं., १.१.१०

बुलवाने का विधान है। इसी संहिता में पत्नी को पुरुष का आधा अंग कहा गया है[१]। इसलिए पुरुष के शुभ वेदाध्ययन, यज्ञयाजनादि व्रतों में सहायता देना उसका कर्तव्य है। कात्यायन श्रौतसूत्र में एक सूत्र है 'स्त्री च विशेषात्'[२], जिसकी व्याख्या करते हुए कर्काचार्य ने कहा है— 'ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत स्वर्गकामो यजेत इति' (च विशिष्टलिङ्गश्रवणात् स्त्रिया अनधिकारे प्राप्त इदमाह— इत्यादि वाक्य में पुल्लिंग का प्रयोग है। इसलिए अग्निहोत्र का अधिकार पुरुष को है, स्त्री को नहीं। इसका उत्तर कात्यायन आचार्य इस प्रकार देते हैं कि 'स्त्री च अविशेषात्', अर्थात् स्त्रियों का भी यज्ञादि में अधिकार है, क्योंकि पुंल्लिंग का प्रयोग सामान्य है, विशेष नहीं, जिससे स्त्री के अधिकार का निषेध हो, क्योंकि जो कोई भी स्वर्ग की कामना करता है, वह अग्निहोत्र करे। इसी प्रकरण में आगे भी कहा गया है कि यज्ञ में स्त्री-पुरुष—दोनों का अधिकार है। मेखला से जैसे यज्ञमान को दीक्षित किया जाता है योक्त्र से पत्नी को। अत: दोनों का समान अधिकार है।

कात्यायन-श्रौतसूत्र में ऐसे बहुत से मन्त्र हैं, जिनका उच्चारण स्त्रियों के द्वारा ही करवाया जाता है। जैसे— पुत्र की कामना करनेवाली स्त्री 'आधत्त पितरो गर्भम्'—यजुर्वेद के इस मन्त्र का उच्चारण कर मध्यम ग्रास खाती है।[३] शाङ्खायन श्रौतसूत्र[४] में भी लिखा है कि होता या अध्वर्यु पत्नी के हाथ में वेद देकर 'वेदोऽसि वित्तिरसि' इत्यादि मन्त्रों का उच्चारण करवाये।

गृह्यसूत्रों के प्रमाण—

गृह्यसूत्रों में भी अनेक मन्त्र ऐसे हैं, जिनका उच्चारण स्त्रियों से करवाने का विधान है। पारस्कर गृह्यसूत्र[५] में विवाह के अवसर पर जो लाजाहुति दी जाती है, उस समय इन तीन मन्त्रों का उच्चारण कन्या से करवाया जाता है और उसकी व्याख्या करते हुए कर्काचार्य ने लिखा है— 'संहतेनाञ्जलिना तिष्ठती (वधू:) प्रतिमन्त्रं लाजान् जुहोति'। जयरामाचार्य भी इसकी व्याख्या इस तरह करते हैं— 'अत्रेदं मन्त्रत्रयं कन्यैव वरपाठिता पठति', अर्थात् इन तीन मन्त्रों को वर से प्रेरित कन्या स्वयं पढ़ती है। इसी तरह से सभी भाष्यकारों ने इसकी व्याख्या की है। 'पारस्कर गृह्यसूत्र' में कहा गया है कि जो स्त्री गर्भ की इच्छा रखनेवाली हो, वह "पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ" इत्यादि मन्त्र का पाठ करके आहुति दे। गदाधराचार्य ने इसके भाष्य में दो स्मृति वचनों को उद्धृत करते हुए मन्त्रपाठ में स्त्रियों का आधार बताया है—'होमे कर्तार: स्वयं स्वस्यासम्भवे पत्न्यादया: प्रयोगरत्ने स्मृतौ: पत्नी कुमार: —

पुत्रो वा, शिष्यो वाऽपि यथाक्रमम्।
पूर्वपूर्वस्य चाभावे, विदध्यादुत्तरोत्तर: ॥

१. अथो अर्द्धो वा एष आत्मन: यत् पत्नी। वही, ३.३.३.५,

२. का. श्रौ. सू., १.१.७

३. 'आधत्तेति मध्यम पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा।' का. श्रौ. सू., ४.१२,

४. वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेद् होताध्वर्युर्वा वेदोऽसि वित्तिरसि विदेय कर्मणीष्टं करणमसि। आश्व० श्रौ० सूत्र, १.११.१

५. पारस्कर गृ. सू., १.५.१-२

और स्मृत्यर्थसार में भी कहा गया है कि यजमान के पश्चात् पत्नी, फिर पुत्र और इसके बाद कन्या का स्थान हवन करनेवालों में दिया गया है[१] तो गदाधराचार्य के वचनों से स्पष्ट है कि कन्या को मन्त्रपाठ का अधिकार है और यह यज्ञोपवीत संस्कार के बाद ही होता है। गोभिल गृह्यसूत्र[२] में कहा गया है कि यज्ञोपवीत धारण की हुई वधू को विवाह-मण्डप में लाकर 'सोमोऽदद् गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये' इस मन्त्र का उच्चारण करे। उसके पश्चात् 'प्र मे पति यानः पन्था कल्पतां शिवा अरिष्टा पतिलोकं गमेयम्' इस मन्त्र का उच्चारण कराये। यहाँ **'यज्ञोपवीतिनीम्' का अर्थ पं० सत्यव्रत सामाश्रमी ने गोभिल गृह्यसूत्र के भाष्य में 'यज्ञोपवीतयुक्त कन्या' किया है, क्योंकि ऋग्वेद के एक मन्त्र में उपनीता शब्द का प्रयोग हुआ है और इस उपनीता स्त्री को दुष्टों के लिए भयंकर** तथा कठिन से कठिन कार्य करने में समर्थ बताया गया है।[३] गोभिल गृह्यसूत्र[४] में ही बलिवैश्वदेव प्रकरण में कहा गया है कि इस यज्ञ को दोनों, अर्थात् पति-पत्नी करने के अधिकारी हैं। आश्वलायन गृह्यसूत्र के प्रथम अध्याय में अश्मारोहण विधि और ध्रुव-अरुन्धती-दर्शन के पश्चात् वधू के मुख से उच्चारण करवाया गया है— 'जीवपत्नी प्रजां विन्देमेति'। इसकी व्याख्या में हरिदत्ताचार्य ने कहा है कि 'मैं आयुष्मान् आपकी यज्ञ के द्वारा संयुक्त पत्नी उत्तम सन्तान को ईश्वर की कृपा से प्राप्त करूँ'।[५] नववधू को रथ द्वारा लाये जाने के अवसर पर भी निम्नलिखित विधान पाया जाता है— वधू को सम्बोधित करते हुए कहा गया है कि 'तुम पति के घर में जाकर स्वामिनी बनो और सब भृत्यों को अपने वश में करनेवाली तथा साथ ही प्रेममय व्यवहार करनेवाली बनो और वेदोक्त यज्ञों का अनुष्ठान तथा उपदेश करती रहो।[६] इस प्रकार स्त्रियों का वैदिक कर्मकाण्ड को करने-कराने तथा वेदादि पढ़ने का अधिकार स्पष्टतया ज्ञात होता है।

स्मृतियों के प्रमाण —

मनुस्मृति में कहा गया है कि स्त्रियाँ वेदाध्ययन तथा वैदिक कर्मकाण्ड में भाग लेने की अधिकारिणी नहीं हैं, वहीं मनुस्मृति में ही कुछ ऐसे प्रमाण मिलते हैं, जिनसे यह सिद्ध हो जाता है कि स्त्रियाँ भी वेदों का अध्ययन कर सकती हैं। मनुस्मृति में ही कहा गया है, 'यथैवात्मा तथा पुत्रः, पुत्रेण दुहिता समा।' इसी की व्याख्या करते हुए कुल्लूक ने कहा है कि जैसे पुत्र अपनी आत्मा के समान होता है, वैसे ही कन्या भी पुत्र के समान होती है, क्योंकि उसकी उत्पत्ति भी उसी प्रकार माता के अङ्गों से होती है।[७] इससे सिद्ध होता है कि वेदाध्ययन करना, यज्ञ

१. वही, पञ्चमाप्योपेतम्, बम्बई पृ. ११३
२. गो.गृ.सू.,
३. ऋ.१०.१०९.४
४. गो.गृ.सू., १.४.१५-१९
५. "जीवस्य पत्नीजीवतः पत्नीपत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति प्रक्रिया द्रष्टव्या आयुष्मता भवता भर्त्रा सह यज्ञसंयुक्तेत्यर्थः। प्रजां पुत्रपौत्रादिलक्षणां विन्देय लभेय विष्णोः प्रसादेनेति"। आ.गृ.सू.अ.१,
६. वहीं, अ.I
७. 'आत्मस्थानीयः पुत्रः', आत्मा वै पुत्र नामासि' इति मन्त्रलिङ्गात्। तत्समा च दुहिता तस्या अप्यङ्गेभ्यः उत्पादनात्।" मनु. ९.१३०,

करना-कराना आदि जैसे पुत्रों के लिए विहित है। वैसे ही कन्याओं के लिए भी है। एक अन्य स्थल पर भी कहा गया है कि पुरुष अकेला नहीं होता है, बल्कि स्वयं, पत्नी और सन्तान मिलकर पुरुष बनता है।[१] क्योंकि सन्तानोत्पादन का कार्य पत्नी करती है। इसीलिए वेद जाननेवाले विद्वानों ने कहा है कि जो भर्ता है, वहीं भार्या है। दोनों में अन्तर नहीं है। मनुस्मृति में एक बड़ा ही महत्त्वपूर्ण पद्य है, जिसमें कहा गया है कि कन्या, युवती, थोड़ी विद्यावाला पुरुष, मूर्ख, रोगी और उपनयन आदि संस्कारों से रहित पुरुष— ये अग्निहोत्र के होता न बनें,[२] क्योंकि श्रौतकर्म में प्रवीण, वेदों के जाननेवाले व्यक्ति को ही होता बनना चाहिए।[३] इसमें अग्निहोत्र कराने का निषेध कन्या और युवती के लिए है। अर्थापत्ति से स्पष्ट होता है कि वृद्ध स्त्रियाँ न केवल हवन कर सकती हैं, बल्कि करा भी सकती है, क्योंकि यहाँ स्त्री मात्र के लिए निषेध नहीं है। मनुस्मृति में ही एक स्थल पर कहा गया है कि स्त्रियों के जातकर्मादि सभी संस्कार मन्त्रों के बिना कराने चाहिए। पाणिग्रहण संस्कार ही स्त्रियों का उपनयन स्थानीय वैदिक संस्कार है, लेकिन पारस्करादि गृह्यसूत्रों में कन्या के समस्त संस्कार मन्त्रों के द्वारा होते हैं। 'निर्णयसिन्धु' में कहा गया है कि पुराकल्प ग्रन्थों में स्त्रियों को यज्ञोपवीत का विधान किया गया है। इसी प्रकार वेदाध्ययन और गायत्री उपदेश का भी इन्हें अधिकार है।[४]

हारीत धर्म सूत्र में ब्रह्मवादिनी और सद्योवधू—ये दो प्रकार की स्त्रियाँ मानी गयी हैं। उनमें से ब्रह्मवादिनियों का उपनयन, अग्निहोत्र, वेदाध्ययन और अपने घर में ही भिक्षा—ये सब नियम होते हैं। सद्योवधुओं के लिए भी उपनयन आवश्यक है, किन्तु वह विवाहकाल उपस्थित होने पर करा दिया जाता है।[५] 'वसिष्ठस्मृति' में भी स्त्रियों के लिए गायत्री-जप का स्पष्ट विधान किया गया है।[६] 'बृहद् यमस्मृति' में कहा गया है कि जो कन्या पिता के घर में उपनयन संस्कार के बिना ऋतुमती हो जाती है, उसे वृषली या शूद्रा और उसके पति को शूद्रापति कहा जाता है। वह भाषण करने योग्य और ब्राह्मणों की पंक्ति में बैठने योग्य नहीं रहती है, उसके पिता को ब्रह्महत्या का पाप लगता है।[७] स्मृतियों में और भी अनेक स्थल हैं, जहाँ पर उनके वेदाध्ययन का विधान है।

रामायण तथा महाभारत के प्रमाण— वाल्मीकि रामायण के अध्ययन से भी ज्ञात होता है कि उस समय स्त्रियाँ वेदों का अध्ययन और वैदिक कर्मकाण्ड, सन्ध्या-हवन, यज्ञादि का अनुष्ठान किया करती थीं। श्री रामचन्द्र

---

१. एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह।
विप्राः प्राहुस्तथा चैतद् यो भर्ता सा स्मृताङ्गना॥ वही, ९.४५

२. न वै कन्या न युवतिर्नाल्पविद्या न बालिशः।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतस्तथा॥ मनु. स्मृति, ११.३६

३. तस्माद् वैतानकुशलो होता स्याद् वेदपारगः॥ वही, ९.३७

४. निर्णयसिन्धु, पृ. ४१४

५. हारीत धर्म सूत्र., २१.२०-२४

६. वसिष्ठ स्मृति., २१.७

७. पितुर्गृहे तु या कन्या पश्यत्यसंस्कृता रजः।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः कन्या सा वृषली स्मृता॥ बृ. यमस्मृ., ३.१८-१९

की माता कौशल्या देवी के सम्बन्ध में वर्णन मिलता है कि जब रामचन्द्र वन में जाने की अनुमति उनसे लेने के लिए गये तो वे प्रतिदिन की भाँति हवन कर रही थीं । वहाँ उनके लिए 'मन्त्रवित्', अर्थात् वेदों को जाननेवाली विशेषण का प्रयोग किया गया है । श्लोक का अर्थ है—वेदमन्त्रों को जाननेवाली, व्रतपरायणी, प्रसन्नचित्ता, रेशमी वस्त्रों को धारण करनेवाली कौशल्या देवी मङ्गल मनाकर अग्निहोत्र कर रही थीं ।[१] सुन्दरकाण्ड में सीताजी के प्रतिदिन नियमपूर्वक सन्ध्या करने का वर्णन है ।[२] लंकाकाण्ड में सीताजी द्वारा यज्ञोपवीत धारण करने का भी प्रसंग आया है । कैकेयी के लिए भी 'मन्त्रज्ञा' शब्द का प्रयोग किया गया है ।[३]

महाभारत में भी ऐसे अनेक उदाहरण मिलते हैं, जिनसे स्त्रियों के वेदाध्ययन का अधिकार स्पष्ट होता है । महाभारत के उद्योगपर्व में शिवा नाम की एक ब्राह्मणी का वर्णन इन शब्दों में है कि शिवा ब्राह्मणी वेदों में पारंगत थी । उसने सब वेदों को पढ़कर सन्देहरहित मोक्ष पद को प्राप्त किया था ।[४] शल्यपर्व में सिद्ध नाम की ब्राह्मणी का वर्णन भी इस प्रकार है—योगसिद्धि को प्राप्त कुमारावस्था से ही वेदाध्ययन करनेवाली तपस्विनी सिद्धा नाम की ब्राह्मणी तप का पूर्णतया अनुष्ठान करके मोक्ष को प्राप्त हुई थी ।[५] इसी प्रकार सुलभा नाम की ब्रह्मवादिनी संन्यासिनी का वर्णन है और राजा जनक के साथ उसके शास्त्रार्थ का वृत्तान्त पाया जाता है । वह अपना परिचय देते हुए कहती है—'मैं सुप्रसिद्ध राजर्षि के कुल में उत्पन्न सुलभा हूँ । योग्य पति न मिलने से मैंने गुरुओं से वेदादि शास्त्रों की शिक्षा प्राप्त करके संन्यास आश्रम ग्रहण किया है' ।[६] द्रौपदी को भी 'पण्डिता' और 'सर्वधर्मविशेषज्ञा:' बताया गया है ।[७] इसी प्रकार विदुला नाम की विदुषी का भी वर्णन प्राप्त होता है ।[८]

पुराणों में भी वेदाध्ययन में लगे हुए ब्राह्मणों के उदाहरण मिलते हैं, जिन्होंने आजीवन ब्रह्मचर्य धारण करके वेदों को पढ़ने-पढ़ाने और अभ्यास में अपने पवित्र जीवन को लगा दिया था । भागवतपुराण[९] में वर्णन मिलता है कि स्वधा की दो पुत्रियाँ थीं, जिनके नाम वयुना और धारिणी थे । वे दोनों ज्ञान और विज्ञान में पूर्ण पारंगता तथा ब्रह्मवादिनी थीं । इसी प्रकार का वर्णन विष्णुपुराण में भी मिलता है ।[१०]शिवपुराण में पार्वती के

---

१. सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा ।
अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवित्कृतमङ्गला ॥ वा.रा.,२.२०.१५,

२. वही, सुन्दर.काण्ड, सर्ग १५-१८

३. तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकयी प्रत्युवाच ॥ वही, अयोध्या काण्ड, सर्ग, १४.५३,

४. अत्र सिद्धा शिवा नाम, ब्राह्मणी वेदपारगा ।
अधीत्य सकलान् वेदान्, लेभेऽसन्देहमक्षयम् ॥ महा. भा. उद्योग पर्व, अ. १०९.१८

५. वही, शल्य पर्व ४८.६

६. वही, शा. पर्व. ३२०.८२

७. वही, वनपर्व २७.२, उद्योगपर्व, १३७.१२

८. वही, उद्योगपर्व, १३३.३

९. तेभ्यो दधार कन्ये द्वे, वयुनां धारिणीं स्वधा ।
उभे च ब्रह्मवादिन्यौ, ज्ञानविज्ञानपारगे ॥ भाग.पु.,४.१.६४,

१०. वि.पु.,१.१०.१८-१९

यज्ञोपवीत का वर्णन भी मिलता है।[१] इसी प्रकार अन्य पुराणों में भी वर्णन मिलते हैं। अग्निपुराण में तो स्पष्ट कहा गया है कि संन्यासिनी स्त्रियों से 'कर' नहीं लेना चाहिए।

इस प्रकार वैदिक संहिताओं से लेकर पुराणों तक ऐसे अनेक प्रमाण मिलते हैं, जो स्त्रियों के वेद पढ़ने-पढ़ाने और वैदिक कर्मकाण्ड में भाग लेने का विधान करते हैं। महाभाष्यादि में भी स्त्रियों को उपाध्याय, आचार्या आदि कहा गया है।

१. शिवपु., अ.४७

वैदिक और पौराणिक साहित्य में वर्णित अन्ताराज्यीय सम्बन्ध

डॉ. अल्पना शर्मा

शासन की सफलता राज्यों के पास्परिक सम्बन्धों से प्रभावित होती है । वैदिक युग के राज्यों का स्वरूप जन-राज्य का था, क्योंकि उनका आधार 'जन' नामक राजनैतिक इकाई थी । जिस स्थान पर यह 'जन' बसा होता था, उसे जनपद या राष्ट्र कहते थे । वाजसनेयी संहिता तथा मैत्रायिणी संहिता में 'राजसूय यज्ञ' के 'देवेषु हवींषि'[१] नामक अनुष्ठान में राजा के लिए 'जन-राज्य' की कामना की गयी है । कुरु, पाञ्चाल, शिवि, मद्र आदि जो राज्य वैदिक युग में विद्यमान थे, वे सब जन-राज्य ही थे ।[२] इन राज्यों के पारस्परिक सम्बन्धों की अभिव्यक्ति ऋग्वेद में वर्णित 'दाशराज्ञ' युद्ध के माध्यम से होती है ।

दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वतः
सुदास इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।।[३]

उत्तर पाञ्चाल में भरतों की शाखा तृत्सुओं का राजा सुदास था । पुरु का राजा संवरण, सुदास से हार गया था । उसने दस राजाओं का एक संघ बनाया । वे थे— पुरु, यदु, तुर्वश, अनु, द्रुह्यु, अलिन, पक्थ, भलानस, शिव और विषाणिन् । परुष्णी नदी के तट पर सुदास ने हराया[४] । एक अन्य मंत्र के माध्यम से भी राजाओं के पारस्परिक सम्बन्धों की अभिव्यक्ति होती है—"दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरी व्यैरच्छम्बरस्य ।"[५] अर्थात् इन्द्र ने राजा दिवोदास के लिए शम्बरासुर के निन्यानबे नगरों को तोड़ा । उत्तर वैदिक युग में धीरे-धीरे विविध जनपदों में संघर्ष के कारण राजाओं में साम्राज्यवादी मनोवृत्ति का विकास हुआ, जिसकी अभिव्यक्ति ऐतरेय ब्राह्मण के इस मंत्र के माध्यम से होती है—

---

१. वाजसनेयी संहिता, ९.४० , मैत्रायिणी संहिता, २/६.६

२. अथर्ववेद, २२.२७

३. ऋग्वेद, ७८३.६-८

४. वही, ७.१८.६, ७,१४

५. वही, १.६३.७

स्वस्ति साम्राज्यं भौज्यं, स्वराज्यं, वैराज्यं, पारमेष्ठ्यं, राज्यं, महाराज्यं, आधिपत्यमयम्। सामन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुष आन्तादापरार्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराट्।[१]

ये राज्य अपने क्षेत्रफल और उसके विस्तार तथा शासन-शक्ति की दृष्टि से विभिन्नता लिये हुए थे। सम्राट् बनने के इच्छुक राजा का वाजपेय, अश्वमेध इत्यादि यज्ञों का अनुष्ठान करके अपने राज्य का विस्तार करने का वर्णन है।[२]

वायुपुराण में राजा हरिश्चन्द्र के द्वारा राजसूय यज्ञ करके सम्राट् पद प्राप्त करने का वर्णन है।[३] इस प्रकार सम्पूर्ण भूगोल अथवा सागर सहित सातों द्वीपों पर शासन करनेवाला चक्रवर्ती राजा भी सभी राज्यों को अपने अधीनस्थ कर लेता था। यथा— भागवतपुराण और विष्णुपुराण में वर्णित चक्रवर्ती सम्राट् भरत, पृथु, मान्धाता आदि।[४] वैदिक तथा पौराणिक साहित्य में सम्राट् के लिए प्रत्युपकारस्वरूप अन्य राजाओं द्वारा बलि या उपहार लेने का वर्णन है।[५]

वृहदारण्यकोपनिषद् के अनुसार अनेक जनपदों का एक जनपद में विलय करके महाराज्य बनाया जाता था।[६]

अथर्ववेद में इन्द्र के लिए कहा गया है कि वह अधिराज होकर राजाओं पर राज करें।[७]

राज्यों के इन विविध रूपों में परस्पर सम्बन्धों के निर्वाह की प्रतीति युद्ध, मैत्री, यज्ञ-आयोजन, दूत-व्यवस्था आदि के माध्यम से होती थी। ब्रह्माण्डपुराण के अनुसार सूर्यवंशी राजा बाहु ने जब उत्तरभारत पर आक्रमण किया, तब हैहय राजा तालजंघ ने उन्हें पराजित कर दिया। उस युद्ध में राजा बाहु के विरुद्ध यवन, काम्बोज, किरात आदि राजाओं ने तालजंघ की सहायता की थी।[८] एक अन्य पौराणिक उल्लेख के आधार पर युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ के निमित्त दिग्विजय के लिए नकुल पश्चिम दिशा के राज्यों में गये थे।[९] अन्तरराज्यीय-सम्बन्धों के सन्दर्भ में दो राज्यों के मध्य सन्देशवाहक का कार्य करनेवाले दूत की विशिष्ट भूमिका होती थी।

अग्निः अजिरः दूतसंचरातै----अथर्ववेद के इस मंत्रांश से स्पष्ट है कि दूतों के माध्यम से विजिगीषु पर राज्यों की समस्त सूचनाएँ शीघ्रतापूर्वक प्राप्ति कर सकता था।[१०] शतपथब्राह्मण के अनुसार, पालागल नामक

---

१. ऐ.ब्रा, ८.१८ (अनुवादसुधाकर मालवीय)
२. शतपथ ब्राह्मण, ५.१.१.१३,१४; १३.२.१.२,
३. वायुपुराण, उत्तरार्द्ध, २६.११७
४. भागवतपुराण, ४.१६.२०; ९.२०.३२; विष्णु पु. ४.२.६३-६५
५. शतपथब्राह्मण, ११.२.६.१४, भागवतपुराण, ४.१६.२०२१।
६. वृहदारण्यकोपनिषद्, २.१.१८
७. अथर्ववेद, ६.९८.१
८. ब्रह्माण्डपुराण, ३.३७.२४,२५;३.१६.५७
९. भागवतपुराण, १०.७१.२७; ७२.१३; ७५.४
१०. अथर्ववेद, ३.४.३

अधिकारी निकटवर्ती राज्यों को विशेष संदेश पहुँचाने का कार्य करता था ।[१] अग्निपुराण में 'प्रकाशचर' दूत का उल्लेख है, जो दूसरे राज्यों में अपने राज्य का प्रतिनिधित्व करता था ।[२]

विष्णुपुराण में श्रीकृष्ण का पाण्डवों के दूत बनकर संधि के निमित्त कौरवों के पास जाने का उल्लेख है, लेकिन दु:र्योधन ने 'सूचिकाग्रं न दास्यामि विना युद्धेन केशव— कहकर श्रीकृष्ण को वापस भेज दिया था ।'[३] पद्मपुराण के अनुसार एक राजा दूसरे राजा को अपने अनुकूल करने के लिए दूत को माध्यम बनाता था ।[४]

राज्यों के पारस्परिक सम्बन्धों का निर्वाह उचित रीति से होता रहे—इसके लिए अग्निपुराण में द्वादश राजाओं के माण्डलिक सिद्धान्त को प्रस्तुत किया गया है । इन मण्डलों में सर्वप्रथम आत्म-मण्डल का उल्लेख है । इसके अनुसार, राजा के सामन्तगण ही उसके शत्रु कहे गये हैं । तदनन्तर शत्रु के मित्र का स्थान है । उसके बाद मित्र का मित्र-राज्य आता था । इसके पश्चात् मित्र के मित्र के शत्रु की गणना है । इसके अनन्तर पार्ष्णिग्राह, जिससे अभिप्राय है पृष्ठवर्ती शत्रु-राज्य और फिर आक्रन्द, अर्थात् वह राजा, जिसकी राजधानी किसी राज्य की राजधानी के पास हो (किन्तु पार्ष्णिग्राह से दूर हो), वह मित्र राज्य ।

विजय की इच्छा रखनेवाले राजा विजय प्राप्त करने से पूर्व शत्रु से युक्त और शत्रु का संहार करके विजय प्राप्त करने के बाद विमुक्त कहे गये हैं । निग्रह (दण्ड देना) और कभी-कभी अनुग्रह (कृपापर छोड़ देना) में समर्थ राजा मध्यस्थ कहा जाता था । जो सभी के निग्रह तथा अनुग्रह में अशक्त होता है, वह बलवान् राजा भी उदासीन कहा गया है । इस प्रकार बारह प्रकार का राजमण्डल माना गया है ।[५] इन सभी राजमण्डलों के अन्तर्गत सात राजनैतिक उपायों द्वारा व्यवहार किया जाता था । पुराणों में वर्णित ये सात राजनैतिक उपाय थे—

सामादिभिरुपायैस्तु सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
साम चोपप्रदानं च भेददण्डौ तथाऽपरौ ।
मायोपेक्षेन्द्रजालं च उपायाः सप्त ताञ्छृणु ।।[६]

इन सात राजनैतिक उपायों के अन्तर्गत प्रथम राजनैतिक उपाय साम था । साम दो प्रकार का बताया गया है — एक तथ्य साम और दूसरा अतथ्य साम । तथ्य साम के अन्तर्गत कुलीन राजा के उपकारों की प्रशंसा की जाती थी । अतथ्य साम, अर्थात् झूठी प्रशंसा के द्वारा राक्षस प्रकृति के राजाओं को नियन्त्रित किया जाता था ।

भेद नामक उपाय के द्वारा राजा शत्रु राजा के अमात्य, सामन्तगण, मंत्रियों में भेद उत्पन्न करता था । शत्रुओं का संहार करने में दानवान् राजा सबसे अधिक समर्थ होता था । राजा दण्ड के माध्यम से सभी को जीतने

१. शतपथ ब्राह्मण, ५.३.१.११
२. अग्निपुराण, २४१.१२
३. विष्णुपुराण, ५.३७.१-४, ७४-७५
४. पद्मपुराण, पर्व ४७ श्लोक १८
५. अग्निपुराण, १.९३.१४-२० ; अध्याय, २४०.१-४
६. अग्निपुराण, १८९.५-६

में सक्षम होता था। उपेक्षा के सम्बन्ध में अग्निपुराण का मत है कि राजा और शत्रु यदि एक दूसरे को किसी भी प्रकार की हानि पहुँचाने में असमर्थ मानते थे, तब वे एक दूसरे के प्रति तटस्थ हो जाते थे। उत्पात और असत्य आचरण करना 'माया' कहा गया है। इन्द्रजाल भी एक ऐसा उपाय था, जिसके अन्तर्गत दैवीय या अद्‌भुत शक्ति का प्रदर्शन करके अथवा भययुक्त दृश्य दिखाकर शत्रु को परास्त किया जाता था।[१]

इन उपायों के अतिरिक्त पौराणिक साहित्य में राज्यों के पारस्परिक सम्बन्धों का निर्धारण करनेवाली 'षाड्गुण्य नीति' का भी उल्लेख है।

संधिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च।
द्वैधीभावः संश्रयश्च षड्गुणाः परिकीर्तिताः॥[२]

अग्निपुराण में 'संधिविग्रहिक' नामक अधिकारी का उल्लेख मिलता है, जो सन्धि और विग्रह का पूर्ण अधिकार रखनेवाला, अर्थात् राजाओं के साथ मेल-मिलाप और युद्ध के सम्बन्ध में बातचीत करनेवाला अधिकारी होता था। इसे षाड्गुण्य नीति का पण्डित माना गया है।[३] इन नीतियों के समुचित प्रयोग के सम्बन्ध में अग्निपुराण में उल्लेख है कि समर्थ और समान राजा के साथ सन्धि की जाती थी। बलशाली राजा अपने से हीन (निम्न) से विग्रह करके अपने से अधिक शक्तिशाली राजा का आश्रय लेता था। जब शत्रु राजा के प्रति विजयाभिलाषी राजा अत्यधिक क्षय और व्यय के प्रयास से दुःखी न होता था, तो उसे 'यान' कहा जाता था।

आसन का प्रयोग शत्रु के कार्य में विघ्न उत्पन्न करने की दृष्टि से शत्रु राज्य में स्थिर होकर बैठ जाना था। शत्रु सेना के मध्य द्विविध भाव को प्रचारित कर देना द्वैधीभाव था। शत्रु पक्ष की शक्तिहीनता सम्पूर्ण रूप से दिखाई देने पर शत्रु के अधम गुणों, अर्थात् कमियों का विवेचन करके संश्रय का भाव अपनाया जाता था।[४]

१. वही, २४३.१४-१६

२. वही, २४३.१७

३. संधिविग्रहिकः कार्यं षाड्गुण्यादिविशारद॥ अग्निपुराण, अध्याय ८५, श्लोक ३ (भाष्यकार पं. श्रीराम शर्मा आचार्य, पृष्ठ ३९)

४. अग्निपुराण, २४३.६-२५

सूत्र-साहित्य में सामाजिक तथा राष्ट्रीय एकता

डॉ. आर. एन. शर्मा

हमारे इस विशाल देश के कई राज्य तो क्षेत्रफल में कुछ छोटे-छोटे देशों से भी बड़े हैं। जीवन-यापन में विविधता भी इसकी एक महत्त्वपूर्ण विशेषता है। भारतीय समाज बहुभाषीय तथा बहुधर्माय है, फिर भी सांस्कृतिक, सामाजिक, आध्यात्मिक तथा राजनैतिक दृष्टि से यह एक राष्ट्र है। केवल मौसम में तथा भौगोलिक परिस्थितियों में ही नहीं, अपितु रीति-रिवाजों, धर्मों, खान-पान की आदतों आदि में भी भिन्नता मिलती है। फिर भी इस अनेकता में एकता की झलक स्पष्ट दिखलायी देती है।

कल्पसूत्रों में धार्मिक कृत्यों, प्रथाओं, यज्ञ-विधियों आदि में दिख रही विविधता के आधार पर हम अपने देश को कई सांस्कृतिक वर्गों का पोषक मानते हैं। इन स्थानीय संस्कृतियों तथा उनकी अलग-अलग प्रथाओं पर भारतीय संस्कृति का भव्य भवन बना है। विविधता के होने पर भी एक आन्तरिक सांस्कृतिक एकता को विकसित करने में हम सफल हुए हैं। यही सामाजिक एकता कल्पसूत्रों में भी पायी जाती है।

कल्पसूत्र के अनेक ग्रन्थों का प्राप्त होना ही इस तथ्य का सूचक है कि भारत के विभिन्न प्रान्तों में प्रचलित प्रथाओं, विश्वासों आदि के वे प्रतिनिधि ग्रन्थ हैं। यह समन्वयात्मक प्रभाव आर्य-संस्कृति को अन्य संस्कृतियों से पृथकत्व प्रदान करता है।

संस्कृति सदैव आन्तरिक भावनाओं तथा समन्वयात्मक अनुभवों को प्रकट करनेवाला तत्त्व है। इन कल्पसूत्रों में भी वैदिक जीवन-यापन पद्धति को तात्कालिक जीवन-पद्धति से जोड़ने का प्रयास दृष्टिगोचर होता है। एक स्वस्थ सांस्कृतिक परम्परा तथा नियमहीन समाज साथ-साथ नहीं रह सकते हैं। हमें अपनी सांस्कृतिक विरासत से प्रेरणा लेकर अपने जीवन को मूलभूत आदर्शों, आस्थाओं तथा मूल्यों पर आधारित करना चाहिए।

जो सदाचार तथा व्यवहार के नियम इन सूत्रग्रन्थों में उपलब्ध हैं, वे वैदिक समाज के आध्यत्मिक सिद्धान्त से विकसित हुए हैं। ये सब आर्य जाति के विकास का तथा आध्यात्मिक आकांक्षाओं का प्रतीक प्रतीत होते हैं।

कल्पसूत्रों में समाज को एक इकाई माना गया है। इसलिए समाज के विभिन्न वर्गों में एकता की भावना सुदृढ़ करने हेतु प्रत्येक व्यक्ति को प्रयत्न करने के लिए कहा गया है। वेदों में चारों वर्णों को विराट पुरुष के विभिन्न अंगों से उत्पन्न बताया गया है। समाज की कल्पना एक शरीर के रूप में करके यह सिद्ध करने का प्रयत्न किया गया है कि जैसे शरीर का प्रत्येक अंग अपना अलग-अलग महत्त्व रखता है, न कोई अंग श्रेष्ठ है, न कोई

हीन है, इसी प्रकार समाज के उत्कर्ष के लिए भी चारों वर्णों का महत्त्व है । उनमें आपसी सौहार्द तथा बाद के सूत्र साहित्य में दिखावटी एकता न होकर एक आन्तरिक एकता विद्यमान है ।

कल्पसूत्रों में आचार, व्यवहार, धार्मिक कृत्यों और संस्कारों के सम्बन्ध में अलग-अलग नियम प्राप्त होते हैं । इनके अतिरिक्त पृथक्-पृथक् परिवारों में प्रचलित प्रथाएँ भी मान्य थीं । उदाहरण के लिए—उपनयन संस्कार ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य के लिए आठवें, ग्यारहवें तथा बारहवें वर्ष में होना चाहिए । परन्तु यह भी कह दिया गया है कि जैसा परिवार के बड़े-बूढ़े कहें, वैसा ही करना चाहिए । इस प्रकार ग्रन्थों में प्राप्त इन नियमों को स्वीकार करके कल्पसूत्रकारों ने नवीन आदर्शों, नियमों या मूल्यों को आत्मसात करने का रास्ता खोल दिया, परन्तु इनके साथ ही प्राचीन मान्यताओं को पूर्ववत् स्थापित रखा । इस विलक्षण रीति से उन्होंने सामाजिक इकाइयों को एक सूत्र में पिरोने का सफल कार्य किया है ।

जनसाधारण के प्रति समव्यवहार होना ही उचित है । ईश्वर ने सब प्राणियों को एक जैसा ही बनाया है; नाम, रूप आदि के कारण इनमें भेद मिलता है । आत्मतत्त्व तो सबमें समान है । इसीलिए सबके प्रति प्रेम-भाव रखना चाहिए । यदि समाज के एक वर्ग को हीनता प्राप्त होती है तो यह समाज की क्षति है । समाज में जो व्यक्तियों में वैरभाव है, उसे सद्भावना, विश्वास तथा पारस्परिक सह-अस्तित्व की भावना से दूर करना चाहिए ।

भारतीय संस्कृति में ब्राह्मण-परम्परा और श्रमण-परम्परा साथ-साथ विद्यमान रही है । विरोधी होने पर भी इनका समन्वित रूप ही भारतीय संस्कृति में प्राप्त होता है । अनेकता ही भारतीय संस्कृति का प्राण है । यही एकता धर्मसूत्रों में भी पायी जाती है । इनमें संन्यासियों के कर्तव्य इत्यादि प्रतिपादित हैं और ब्राह्मण धर्म के गृहस्थों के नियम भी पाये जाते हैं ।

ब्राह्मण धर्म उन गुणों को महत्त्व देता है, जो मानव को वैयक्तिक स्वार्थ से हटाकर समानता पर प्रतिष्ठित करते हैं । सूत्र ग्रन्थों में जहाँ जन्म से श्रेष्ठता स्वीकार की गयी है, वहाँ गुणों तथा कार्यों को भी आधार रूप में स्वीकार किया गया है । ब्राह्मण के घर में जन्म तो श्रेष्ठ है ही, परन्तु इसके साथ गुण तथा कर्मों का भी सामंजस्य होना आवश्यक है । मैत्री-भाव या प्रेम-भाव प्राणिमात्र के प्रति होना चाहिए । इसके अन्तर्गत मनुष्य ही नहीं, बल्कि पशु-पक्षी भी आ जाते हैं । इसी प्रकार सांसारिक बन्धनों से मुक्त व्यक्ति को मोक्ष प्राप्त होता है, चाहे वह किसी भी वर्ग या जाति का हो । मोक्ष तथा स्वर्ग-नरक-सम्बन्धी विचारों में एकता स्वतःसिद्ध है । स्वर्ग तथा नरक की कल्पना इसीलिए की गयी है कि मनुष्य सद्कर्म करें । जो अच्छे कर्म करेगा, वह स्वर्ग में जायेगा । इस प्रकार मनुष्य को बिना किसी वर्गीय भेद-भाव के इन लोगों की प्राप्ति होती है ।

सामाजिक एकता के लिए अहिंसा सबसे बड़ी शक्ति है । बौद्ध तथा जैन सम्प्रदायों ने इसे मूल मन्त्र के रूप में ग्रहण किया है । वैदिक युग में यज्ञों में पशु-हिंसा होती थी । कुछ लोगों को यह हिंसा मान्य नहीं थी । इसीलिए वे ब्राह्मण धर्म से असन्तुष्ट थे । उन्होंने बौद्ध या जैन धर्म को अपनाया था । ब्राह्मण धर्मानुयायियों को जब यह आभास हुआ तो उन्होंने भी धर्मसूत्र आदि ग्रन्थों में अहिंसा के सिद्धान्त को अपनाया । इससे व्यक्ति का व्यक्ति के प्रति प्रेम बढ़ा और मनुष्यों में एकता उत्पन्न हुई ।

धर्मशास्त्रीय ग्रन्थों में पुरुषार्थचतुष्टय का महत्त्व स्वीकार किया गया है। धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष को मनुष्य-जीवन के चार उद्देश्यों या लक्ष्यों के रूप में गिनाया गया है। इन आदर्शों की प्राप्ति में ही मनुष्य-जीवन सार्थक होता है। धर्म मनुष्य को जोड़नेवाली शक्ति है, तोड़नेवाली नहीं। लोग इसका प्रयोग संकीर्ण वृत्ति के कारण स्वार्थसिद्धि में करते हैं। धर्म से तो सांसारिक तथा आध्यात्मिक उन्नति होती है। जीवन में अर्थ की भी आवश्यकता होती है। इसके बिना चाहकर भी कोई व्यक्ति जनकल्याण के कार्यों को सम्पन्न नहीं कर पाता है। कामनाओं की पूर्ति भी आवश्यक है, अन्यथा वे काम कुण्ठाओं का रूप धारण कर लेते हैं और मनुष्य विक्षिप्त हो जाता है। इन तीनों पुरुषार्थों की प्राप्ति से ही मोक्ष मिलता है। इन पुरुषार्थों के लिए ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ तथा संन्यास आश्रमों की व्यवस्था की गयी है। ब्रह्मचर्य जीवन में धर्म अर्जित करता है, गृहस्थ में धनप्राप्ति तथा इच्छाओं की पूर्ति होती है। मोक्ष की प्रक्रिया वानप्रस्थ आश्रम से प्रारम्भ होकर संन्यास आश्रम में समाप्त होती है। गृहस्थ आश्रम अन्य आश्रमों का आधार होने के कारण सर्वश्रेष्ठ है। इन पुरुषार्थों तथा आश्रमों के द्वारा सभी मानवों को नियन्त्रित किया गया है। इनमें भी सामाजिक एकता की झलक मिलती है।

धर्म के दश लक्षण धर्मशास्त्रों में प्रतिपादित किये गये हैं। धृति, क्षमा, दम, शुचिता, इन्द्रिय-निग्रह, धी, विद्या, सत्य, अक्रोध— ये सभी वर्ण या जाति के मनुष्यों के सामान्य धर्म माने गये हैं। स्वस्थ सामाजिक कल्याण की भावना का उदय तभी हो सकता है, जब सभी इनका पालन करें। श्रोतसूत्रों में बड़े यज्ञों का तथा गृह्य सूत्रों में सामान्य यज्ञों का वर्णन किया गया है। यज्ञीय संस्था ने मानव-जीवन में एक महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त किया है। गृह्यसूत्र धर्म के वैयक्तिक पक्ष का प्रतिपादन करते हैं, जबकि यज्ञीय विधान धर्म के वैयक्तिक तथा सामाजिक अथवा सामूहिक पक्षों का उद्घाटन करते हैं। हालाँकि तीनों वर्णों के व्यक्तियों को यज्ञ करने का अधिकार दिया गया था, परन्तु रथकार, निषाद इत्यादि को नहीं। इसके अतिरिक्त जब तीनों वर्णों के व्यक्तियों में से कोई यज्ञ करता था तो कुछ यज्ञीय सामग्री ग्राम के शिल्पी प्राप्त कराते थे। उस ग्राम के सभी लोग इसे अपना कार्य समझकर इससे सम्बद्ध हो जाते थे। इस प्रकार ग्रामीण-समुदाय के दृढ़ीकरण की प्रक्रिया में यज्ञीय संस्था ने पर्याप्त योगदान दिया था। सोमयज्ञ के सम्पादन हेतु पुरोहितों की आवश्यकता होती है। इसके फलस्वरूप पृथक्-पृथक् वेदों के पुरोहितों के वर्गों में सहयोग की भावना पनपी थी। सूत्र-साहित्य विभिन्न सामाजिक वर्गों, जातियों तथा पुरोहितों के आपसी सम्बन्धों पर प्रभूत प्रकाश डालते हैं।

इसके अतिरिक्त सूत्रों में नक्षत्रों, विवाह की आयु, खाद्य-अखाद्य पदार्थों, पेय-अपेय, वेशभूषा आदि के विषय में प्राप्त विचारों के आधार पर जो भेद दृष्टिगोचर होते हैं, वे वास्तव में समाज को व्यवस्थित करने का प्रयास है। जैसे शरीर में अंग-भेद हैं, वैसे ही सामाजिक जीवन में भी भेद मिलते हैं। ये सामाजिक तथा राष्ट्रीय एकता के प्रतीक हैं।

पतञ्जलि अष्टांग-योग के द्वारा मनुष्य को समाज में रहकर शारीरिक और मानसिक सन्तुलन बनाने का उपदेश देते हैं। कौटिल्य के अर्थशास्त्र में राज्य का कल्याणकारी रूप अधिक उभरकर आया है। उनके अनुसार वस्तुओं का मूल्य-निर्धारण राज्य पर नियन्त्रण नहीं है। फिर भी सामाजिक-कल्याण के लिए यह आवश्यक होता है। कौटिल्य ने कृषि-कल्याण तथा नागरिकों के लिए सड़क, पुल, जल, जलाशय, पशुपालन, आन्तरिक सुरक्षा

आदि के लिए राज्य को ही उत्तरदायित्व ठहराया है। धर्मशास्त्रों तथा कौटिल्य ने राजा को 'कर' लेने की अनुमति इसलिए नहीं दी है कि वह अपने कोष में धन-संग्रह करे, बल्कि इसलिए दी है कि उस धन से जनसुविधाओं में विस्तार करे। आपस्तम्ब धर्मसूत्र ने राजा के उपर्युक्त कर्तव्यों का प्रतिपादन इसी प्रकार किया है।

यदि हम पाणिनि की अष्टाध्यायी पर विचार करें तो स्पष्ट हो जायेगा कि उन्होंने इस ग्रन्थ की रचना करके हमारे देश के सभी लोगों को भाषा के माध्यम से जोड़कर राष्ट्रीय एकता को समृद्ध करने का प्रयास किया है। उनके सूत्रों का प्रयोग सम्पूर्ण राष्ट्र में होता रहा है।

वर्तमान काल में धर्म के संकुचित अर्थ के कारण देश की एकता को खतरा उत्पन्न हो गया है। जनसाधारण को यह बताना होगा कि धर्म सर्वजनहिताय होता है। जिस धर्म में जनकल्याण नहीं है, वह वास्तव में धर्म नहीं है। इसी प्रकार वर्णाश्रम-व्यवस्था समाज का विघटन नहीं, बल्कि सुसंगठन करने के लिए स्थापित की गयी थी। इसीलिए कहा गया है— संघे शक्तिः कलौ युगे। राष्ट्रीय एकता ही परम शक्ति है।

रेखागणित का मूल शुल्बसूत्र

डॉ. रमेश चन्द्र दाश शर्मा

वैदिक साहित्य में शुल्बसूत्रों का स्थान अतिमहत्त्वपूर्ण है। श्रौतसूत्रों का पूरक होने से इनको भी श्रौत/कल्पसूत्रों के अन्तर्गत माना जाता है। ब्राह्मणग्रन्थों में वर्णित श्रौतवेदि संरचनाविधानमूलक श्रुतिवाक्यों को शुल्बसूत्रों में आचार्यों ने सूत्रबद्ध किया है। यद्यपि आपाततः चारसूत्रग्रन्थ प्रत्येक वेद के साथ होते हैं। ऐसे कुछ चिन्तक लिख देते हैं, परन्तु यह व्यवहार में नहीं है।

ऋचान्त्वः पोषमास्ते पुपुवान् गायत्रन्त्वो गायतिशक्वरीषु।

ब्रह्मात्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्वः ॥[१]

वस्तुतः विमनन कार्य अध्वर्युकर्तृक होने से एवं अध्वर्यु यजुर्वेद से सम्बद्ध होने[२] से शुल्बसूत्र यजुर्वेद से हा सम्बन्ध रखते हैं, अन्य से नहीं—ऐसा सिद्ध होता है। समुपलब्धसूत्र साहित्य में भी यजुर्वेद से सम्बद्ध ही सारे शुल्बसूत्रग्रन्थ हैं, अन्य वेद से नहीं।

यद्यपि शुल्बसूत्र वेदि इष्टका आदि निर्माणार्थ प्रवृत्त हुए हैं, तथापि वेदि विहरण की जो क्रियाकौशल आचार्यों ने शुल्बसूत्रग्रन्थ के माध्यम से बताये हैं, वस्तुतः वे रेखागणित की अनेक सिद्धान्तभूत बातों को प्रतिपादन करते हैं, जिन्हें हम 'शुल्बप्रमेय' कहते हैं।

आधुनिक चिन्तकों के सिद्धान्त, प्रमेय, उपप्रमेय आदि शुल्बप्रमेय से सम्पूर्ण रूप से प्रभावित हैं। विशेषतः पाइथागोरस के अनेक प्रमेय यूक्लिदके कुछ सिद्धान्त अविकल शुल्बप्रमेय ही हैं, फिर भी हम उन्हें अपने मूल ग्रन्थों के साथ न जोड़कर पाश्चात्यों के सिद्धान्त से व नाम से जानते हैं। यह एक विडम्बना है। उदाहरण के लिए—यहाँ कुछ आधुनिक चिन्तकों के नाम से नामित प्रमेयों शुल्बप्रमेयों से प्रमाणित करते हैं।

शुल्ब प्रमेय — पदं तिर्यङ्मानी त्रिपदा पार्श्वमानी तस्यक्षणया रज्जुर्दशकरणी। (२/८)

यदि भुज तीन हाथ, कोटी एक हाथ की हो तो (अक्षणया) कर्ण दस हाथ का होता है।

सिद्धान्त-भुजवर्ग + कोटीवर्ग = कर्णवर्ग

१. ऋ.वेद १०.७१.११

२. अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगात्। (का.श्रौ.सू.१८.२९)

पाइथागोरस प्रमेय

— एक समकोण त्रिभुज में कर्ण का वर्ग अन्य दो भुजाओं के वर्गों के योगफल के बराबर होता है। (गणित भाग - २, NCERT प्रकाशन, पृ. १३६)

— दो भुजाओं के मान ज्ञात हों तो तृतीय का ज्ञान के तरीके को पाइथा गोरीयत्रिक कहते हैं। (ग. भाग - २, कक्षा-७, शिक्षा विभाग, दिल्ली प्रशासन)

अन्यमत

— किसी समकोण त्रिभुज में कर्ण का वर्ग अन्य दो भुजाओं के वर्गों के योग के बराबर होता है। (ग. भाग - २ कक्षा - ७ शि. वि — दिल्ली प्रशासन) पृ. २५६

— यदि किसी त्रिभुज की एक भुजा का वर्ग उसकी अन्य दो भुजाओं के वर्गों के योग के बराबर होता हो तो त्रिभुज की इस भुजा का सम्मुख कोण समकोण होता है। (गणित भाग-२ कक्षा-७, शिक्षा विभाग, दिल्ली प्रशासन, पृ. २५६)

पूर्वप्रतिपादित सिद्धान्तों के समान शुल्बप्रमेय— द्विपदा तिर्यङ्मानी षट्पदापार्श्वमानी तस्याक्षणयार-ज्जुश्चत्वारिंशत्करणी। (२/९)

— दीर्घचतुरस्रस्याक्षणयारज्जुः पार्श्वमानी तिर्यङ्मानी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करोतीति क्षेत्रज्ञा-नम्। (२/११) कात्या — वौ. आ.

द्विगुणित क्षेत्रफल प्रतिपादन प्रकार

शुल्बप्रमेय — समचतुरस्रस्याक्षणयारज्जुर्द्विकरणी १(२/१२) का. बौ. आ.

समचतुरस्र के कर्ण रेखा ठीक उसके द्विगुणित क्षेत्रफल को प्रतिपादन करता है। इस शुल्बप्रमेय के आधार पर आधुनिक विचारकों ने अनेक सिद्धान्त बनाये।

जैसे — यदि चतुर्भुज की सम्मुखभुजाओं के दोनों युग्मबराबर हों तो चतुर्भुज एक समान्तर चतुर्भुज होता है। (कक्षा — ९, गणित भाग-२ पृ. २२७, NECRT)

— समान्तर चतुर्भुज की सम्मुख भुजाएँ बराबर होती हैं। दिल्ली शि. वि. कक्षा-७, ग.भा-२, पृ.३०३ए ३०८)

— समचतुर्भुज के विकर्ण एक दूसरे को समकोण पर समद्विभाजित करते हैं।

त्रिभुजों के सन्दर्भ में

शुल्बप्रमेय — प्रउगे यावानग्निः समक्षपुच्छविशेषस्तावद् द्विगुण समचतुरस्रं कृत्वा यः पुरस्तात्करणी-मध्ये शङ्कुर्यौ च श्रोण्योः सोऽग्निः। (४/५)

निष्कर्ष — वर्गक्षेत्र के करणीमध्य बिन्दु से सम्मुख कोण तक लम्बपात से निर्मित त्रिभुज उसका अर्धक्षेत्रफल प्रतिपादक होता है। अथवा यों कहें — वर्ग क्षेत्र की किसी एक भुजा की मध्य बिन्दु से लम्बपात से निर्मित समद्विवाहु त्रिभुज उस वर्गक्षेत्र के अर्धक्षेत्रफल के बराबर होता है।

आधुनिक रेखागणित गवेषकों ने इस शुल्बप्रमेय के आधार पर अनेक सिद्धान्त बनाये हैं।

जैसे — "किसी त्रिभुज का क्षेत्रफल उस समान्तर चतुर्भुज के क्षेत्रफल का आधा होता है जिसका आधार और शीर्षलम्ब क्रमशः त्रिभुज के आधार और शीर्षलम्ब के बराबर हो।" (कक्षा - ७ ग आ-२ दिल्ली शिक्षा विभाग। पृ.सं. ३३८)

— यदि किसी त्रिभुज के भुजाएँ बराबर हों तो उन भुजाओं के सम्मुख कोण भी बराबर होते हैं। (कक्षा ७ ग.भा.२ दि.प्र.शि., पृ. २४४)

— किसी समद्रिबाहु त्रिभुज में बराबर भुजाओं के सम्मुख कोण बराबर होते हैं। (वही ४५)

— किसी त्रिभुज के दो कोण दूसरे त्रिभुज के दो कोण क्रमशः बराबर हों तो ये त्रिभुज समरूप होते हैं। (कक्षा X पृ १२८ NCERT)

त्रिभुज को चतुर्भुज बनाना

शुल्बप्रमेय — प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन् मध्ये प्राञ्चमपच्छिद्य विपर्यस्येतरत उपाधाय दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्येत्स समाधिः। (४/७)

निष्कर्ष — समबाहु या समद्रिबाहु त्रिभुज के शीर्षबिन्दु से लम्बपात द्वारा विभाजित त्रिभुज के समत्रिकोणद्वय से जो आयत क्षेत्र बनता है, वह त्रिभुज के बराबर क्षेत्रफल प्रतिपादक होता है।

आधुनिक मत — यदि दो त्रिभुजों के संगत कोण बराबर हों, अर्थात् दो समकोण हों तो त्रिभुज समरूप होते हैं।

इस प्रकार शुल्बसूत्रों में अनेक सिद्धान्त प्रतिपादित हुए हैं, जिनका एक संक्षिप्त संकलन यहाँ प्रस्तुत है—

१ — करणी तृतीयं नवभागः (२/१७ का शु.सू)

करणी के तृतीय भाग से बना क्षेत्र सम्पूर्ण करणी से निर्मित क्षेत्र का नौवा भाग होता है।

— तृतीयेन नवमोंऽशः। (३/९ का शु.सू.) पूर्वसूत्रार्थ के समान।

२ — विभिन्न प्रमाण वर्गक्षेत्रों को एक प्रमाण से संकलित करने का उपाय बताये हैं।

नाना प्रमाणसमासे ह्रसीयसः करण्या वर्षीयसोऽपच्छिन्द्यातस्याक्ष्णयारज्जुरुभेसमस्यतीति समासः। (२/२२ का शु.सू.)

अर्थ—विभिन्न प्रमाण वाले समचतुरस्रों को जब एक क्षेत्र में संकलित करना हो, तब छोटे समचतुरस्र के करणी को बड़े चतुरस्र के तिर्यङ्मानी रेखा पर फैलाकर निष्पन्न प्रमाण से निर्मित चतुरस्र सभी वर्गक्षेत्रों के क्षेत्रफल के बराबर होता है।

३ — समचतुरस्र को वृत्त बनाना।

चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन् मध्यादंसेनिपात्य पार्श्वत: परिलिख्य तत्र यदतिरिक्तं भवति तस्य तृतीयेन सह मण्डलं विलिखेत् स समाधि:। (३/१३ का शु.सू.)

अर्थ—समचतुरस्र को वृत्त बनाने के लिए कर्ण रेखाओं से प्रतिच्छेद कर मध्य बिन्दु निकाल कर करणी के अर्धप्रमाण से कर्ण के मध्य बिन्दु से नापकर चिह्नित करें। अवशिष्ट भाग को तीन भाग कर चतुरस्र के मध्य बिन्दु से तीसरे भाग तक के प्रमाण से वृत्त बनाने पर वह वृत्त उस चतुरस्र के क्षेत्रफल के बराबर होता है।

४— वृत्त को चतुरस्र बनाना।

मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदशभागान् कृत्वा द्वावुद्धरेच्छेष: करणी। (३/१४ का. शु. सू.)

अर्थ—वृत्त को समचतुरस्र बनाने के लिए वृत्त को मध्य रेखा से सम द्विभाग करें। उस मध्य रेखा को समान १५ भाग से विभाजित करें। दो भाग को छोड़कर शेष १३ भाग के प्रमाण से समचतुरस्र बनाने से वह वृत्त के क्षेत्रफल के बराबर होता है।

५— त्रिभुज को चतुरस्र बनाना।

६— चतुर्भुज के समान क्षेत्रफलप्रतिपादक त्रिभुज बनाना।

किसी रेखा को समद्विभाग करने के सम्बन्ध में पाश्चात्य गवेषक यूक्लिद् बहुत लम्बे समय से अनुसंधान करने के बाद सिद्धान्त पर पहुँचे थे।[१] यूक्लिद् जिस सिद्धान्त पर अनेक वर्ष अनुसंधान के बाद पहुँचे वह सिद्धान्त हजारों वर्ष पहले आचार्य बौधायन ने १/२०-२३ सूत्रों में प्रतिपादित कर दिया था।

इस प्रकार रेखागणित के अनेक सिद्धान्त ब्राह्मणग्रन्थों में ही वर्णित हैं, जिनको परवर्ती आचार्यों ने स्वप्रतिभा से विकसित कर तात्कालिक जनोपोयोगी के रूप में सूत्रबद्ध किया। उन सूत्रों के रहस्यों को परवर्ती आचार्यों ने विभिन्न वैदुष्यपूर्ण टीकाओं में विनिबद्ध किया तथा भास्कराचार्य आदि प्रतिभाशाली आचार्यों ने रेखागणित के एक व्यवस्थित क्रम को स्थापित किया।

वस्तुत: रेखागणित का प्रादुर्भाव ब्राह्मण ग्रन्थों से प्रारम्भ होता है। वैदिक वाङ्मय के अनेक ग्रन्थ इस समय हमारे सामने उपलब्ध नहीं है। उन ब्राह्मण ग्रन्थों से ही महर्षियों ने यागप्रयोगों को श्रौतसूत्रग्रन्थों में निबद्ध किया तथा तदङ्ग भूत यज्ञीय कुण्डमण्डप संरचना विधियों को शुल्बसूत्रग्रन्थों में किया। अत: वे शुल्बग्रन्थ मूलत: रेखागणित तथ्यों के प्रतिपादक हैं।

---

१. यूकलीदेनापि सुवहो: कालानन्तरमपि लम्बपातने कस्याश्चित् सरलाया: रेखाया: तुल्ये विभागे वा कर्तव्ये यथायथमस्यैव प्रकारस्यानुसरणं कृतं वेदितव्यम्।(बौ.शु.सू. भूमिका पृ (ग) लेखक विभूतिभूषण भट्टाचार्य)

ऋत्विक् मीमांसा

श्री नारायण दत्त शर्मा

यदि यज्ञानुष्ठान करना हो तो मुख्य रूप से यज्ञ के लिए अनेक चीजों की आवश्यकता होती है । ये ही यज्ञ के अंग कहलाते हैं । कहा भी गया है—"द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथार्त्विजः । धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद् तदात्मकम् ॥" (श्रीमद्भागवत. ९.६.३६) । किन्तु इनमें पाँच मुख्य हैं, यथा—हवि, मन्त्र, देवता, दक्षिणा एवं ऋत्विज । ये ही यज्ञ के पाँच अंग कहे गए हैं । प्रस्तुत लेख में इन पाँचों अंगों में सबसे अधिक महत्वपूर्ण अंग ऋत्विक् के विषय में उसका अर्थ, योग्यता एवं अधिकारादि से सम्बद्ध विवेचन किया जा रहा है । यज्ञादिकार्यों के सम्पादनार्थ यदि सर्वप्रथम किसी की आवश्यकता पड़ती है तो वह ऋत्विक् ही है । ऋत्विजों के बिना यज्ञादि कार्य निष्पन्न नहीं हो सकते, इसीलिए कहा गया है कि समस्त यज्ञकर्म की प्रतिष्ठा ऋत्विजों पर ही निर्भर करती है—"ऋत्विजि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितः" (ऐ. ब्रा. ९.८) ।

ऋत्विक् शब्द का अर्थ—

सम्पूर्ण संस्कृत वाङ्मय में केवल पाँच शब्द ऐसे हैं, जिनके साथ क्विन् प्रत्यय लगता है—यथा, ऋत्विक्, दधृक्, स्रुक्, दिक् एवं उष्णिक् । कहा भी गया है—"ऋत्विग्धृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च" (पाणि. ३.२.५९) । इनमें 'ऋत्विक्' शब्द सम्मिलित है ।

काशिकाकार ऋत्विक् शब्द की तीन व्युत्पत्ति करते हैं, यथा यह वसन्तादि ऋतु में याग करता है, इसलिए उसे ऋत्विक् कहते हैं—"ऋतौ यजति" (काशिका, पृ. ४५१), उस याग को करता है, जिसका देवता ऋतु होता है, इसलिए उसका नाम ऋत्विक् हुआ "ऋतुं वा यजति" (काशिका, पृष्ठ ४५१) । अथवा जिस याग में ऋतु से प्रेरित होकर ऋतु प्रयोक्ता होता है, उसे ऋत्विक् कहते हैं "ऋतु प्रयुक्तः वा यजति" (काशिका, पृ. ४५१) ।

निरुक्त के तीसरे अध्याय के चतुर्थ पाद में यास्क लिखते हैं— यज्ञ के लिए प्रेरणा करता है, इसलिए इसका नाम ऋत्विक् पड़ा "ऋत्विक् कस्मात् ? ईरणः (निरु. ३.४) । प्रसंगानुसार प्रेरणा का यहाँ अर्थ है कि ऋत्विक् यजमान से कहता है कि अब यज्ञानुकूल समय उपस्थित है, अतः है यजमान ! आपको यज्ञ करना चाहिए ।

यहीं पर यास्क प्रसंगतः शाकपूणि का मत उद्धृत करते हैं—"ऋग्यष्टा भवतीति" (निर. ३.४), अर्थात् क्योंकि ऋङ्मन्त्रों से यज्ञ करता है, इसलिए इसका नाम ऋत्विक् पड़ा । इसी के साथ दूसरा निर्वचन दिया गया

है—"ऋतुयाजी भवति" (निरु. ३.४) अर्थात् विहित काल में ही यज्ञ करता है, निषिद्ध काल में नहीं, इसलिए उसे ऋत्विक् कहते हैं। यहाँ 'ऋतु' से यज्ञ के लिए विहित काल ऐसा अर्थ ग्रहण करना चाहिए।

हरिहर भाष्य के अनुसार श्रौतस्मार्तादि कर्मों के लिए जिन ब्रह्मादि का वरण किया जाता है, उन्हीं का नाम 'ऋत्विग्' है, यथा—"ऋत्विक् श्रौतस्मार्तादिकर्मार्थं वृतो ब्रह्मादिः" (पार हरिह. १.३.१)। विश्वनाथ भाष्य में भी ऋत्विक् शब्द के लिए इसी प्रकार की निरुक्ति प्राप्त होती है, यथा—"एवं श्रौतस्मार्तादि क्रियोद्देश्येन वृतत्वमृत्विक्त्वं तदाश्रय ऋत्विक्" (पार विश्व. १.३.१)। गदाधर प्रकारान्तर से ऋत्विक् शब्द का अर्थ इस प्रकार करते हैं—"ऋत्विक् यो दक्षिणापरिक्रीतः कर्माणि करोति" (पार गदा. १.३.१), अर्थात् दक्षिणा देकर खरीदा हुआ जो यज्ञादि कार्यों को करता है, वह 'ऋत्विक्' कहलाता है।

जहाँ याज्ञवल्क्य स्मृति में केवल इतना कहा गया है कि यज्ञ करने वाले को 'ऋत्विक्' कहते हैं, यथा—'ऋत्विग् यज्ञ कृदुच्यते' (याज्ञस्मृ. २.३४), वहाँ मनु स्मृति में उसी को थोड़ा अधिक स्पष्ट करते हुए स्पष्ट रूप से कहा गया है कि जो ब्राह्मण किसी के द्वारा वरण किए जाने पर, उस वरण करने वाले के आधान, पाकयज्ञ आदि यामों को सम्पन्न कराता है वह 'ऋत्विक्' कहलाता है, यथा—"अग्न्याधेयं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकान् मखान्। यः करोति वृतो यज्ञ स तस्यर्त्विगिहोच्यते" (मनुस्मृ. २.१४३)।

याज्ञवल्क्य स्मृति की मिताक्षरा टीका में यही भाव स्फुट हुआ है, यथा—"पुनः पाक यज्ञादिकं वृतः करोति स ऋत्विक्" (याज्ञमिता. २.३४)। वालक्रीडाटीकाकार अत्यन्त संक्षेप किन्तु स्पष्टतः यही बात दुहराते हैं, यथा-परार्थं तु यज्ञकृदृत्विगच्यते" (पृष्ठ ४९)।

ऋत्विक् शब्द के पर्याय—

निघण्टु में ऋत्विक् शब्द के पर्याय उद्धृत हैं, यथा—"भरताः कुरवः वाघतः वृक्तबर्हिषः यतस्रुचः मारुतः सबाधः देवयव इत्यष्टावृत्विङ्नामानि" (निघ. ३.१८), अर्थात् भरत, कुरव, वाघत, वृक्तबर्हि, चतस्रुच, मारुत, सबाध एवं देवयव।

कुरव एवं देवयव, ये दो शब्द ऐसे हैं, जो सम्पूर्ण ऋग्वेद में ऋत्विक् के अर्थ में एक स्थानपर भी प्रयुक्त नहीं हुए हैं। देवयज्वाने ऋत्विज शब्द के इन सभी पर्यायों के निर्वचन प्रस्तुत कि हैं, जिनसे ऋत्विजों का स्वरुप स्पष्टतः मुखर होता है।

"भरताः" शब्द की व्याख्या करते हुए देवयज्वा लिखते हैं—"पुष्यन्ते दक्षिणाभिः" (निघदेवय. ३.१८), अर्थात् दक्षिणा के द्वारा जिन्हें पुष्ट किया जाता है। अग्निवाची भारत "शब्द की त्याख्या करते हुए सायण ने लिखा है—"भरता ऋत्विजः। तेषां सम्बन्धी भारतः" (ऋग्वे सा. २.७.१)। इस उद्धरण से अग्नि के साथ ऋत्विजों का घनिष्ठ सम्बन्ध स्पष्ट होता है।[1]

१. यह शब्द अग्नि के लिए आया है। "भारत" शब्द अग्नि के लिए प्रयुक्त हुआ। यथा अग्ने महाअसि ब्राह्मण भारत इति। एष ही देवेभ्यो हव्यं भरति तस्माद्भरतोऽग्निः। (मा श. ब्रा. १.४.२.२)

"कुरवः" शब्द के लिए देवयज्वा निर्वचन देते हैं—"विक्षिपत्यहानि कर्माणि । कुर्वन्ति कर्माणि" (निघ. देवय. ३.१८) । कर्म का अर्थ यहाँ यज्ञकर्म मानना चाहिए । अर्थात् यज्ञकर्म के द्वारा जो दिनों को बिताते हैं । सम्पूर्ण ऋग्वेद 'कुरव' शब्द न होने से देवयज्वा लिख देते हैं—"निगमोऽन्वेषणीयः" अर्थात् प्रमाण के लिए ऋग्मन्त्र ढूंढा जाना चाहिए ।

"बाघतः" शब्द के लिए देवयज्वा लिखते हैं—"वहन्ति हवींषि" (निघण्टु ३.१८) । अर्थात् जो हवियों को वहन करते हैं । वहन करने का अर्थ है—ऋत्विज लोग यज्ञ में देवताओं को हवि प्राप्त कराते हैं । सायण के अनुसार ऋत्विग् वे हैं, जो हवियों को प्रेरित करते हैं, यज्ञ के अवसर पर (हवियों से सम्बद्ध) ऊहापोह करते हैं तथा मनुष्यधर्म से रहित होते हैं, अथवा ये ऋत्विज यज्ञ कराने वालों तथा स्तोत्र पाठ करने वालों को धनादि प्राप्त कराते हैं, यथा—"बाघत इत्यृत्विङ् नाम । हविषां प्रेरकैर्ऋत्विग्भिर्वाघदूह्यमानोऽमर्त्यो मनुष्यधर्मरहितः । यद्वा वाघद्भि-र्ऋत्विग्भिः पुनानः वाद्यत् स्तोतॄणां यष्टॄणां धनादीनि प्रापयन् ("ऋसंसा. ९.१०३.५) । यह ऋत्विज यजमान का नेता होता है, दूसरा अन्य कोई नेता नहीं होता, यथा—"बाद्यतः ऋत्विग् नामैतत् । ऋत्विजो यजमानस्य नेता नान्योऽस्ति (ऋ संसा. ८.७८.४) ये ऋत्विग्स्तोत्रों को प्राप्त कराते हैं, यथा—"बाघत ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राण्यु-पैतम्" (ऋसंसा. १.३.५) । वाघत शब्द में मुख्यरूप से वहन करने का भाव समाहित है, यथा—"वाघतो वाहकात्" (ऋ संसा. ६.१६.१३), चाहे ऋत्विज यज्ञ की धुरि वहन करे, यथा—वाधतः वहन्ति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तोतारः "(ऋ संसा. ३.३७.२), चाहे यज्ञिय कर्मों को वहन करे, यथा—"वाघतः कर्मणां वोढारः" (ऋ संसा. १०.६२.७), अथवा चाहे अमृतत्त्वादि लक्षण फलों का वहन करे, यथा—"वाघतोऽमृतत्वादिलक्षणफलस्य वोढारः" (ऋ संसा. ३.६०.४) ।

चौथा शब्द "वृक्बर्हिषः" है, जिसका अर्थ होता है—बर्हि बिछाने वाले । देवयज्वा ने ऐसा ही निर्वचन किया है, यथा—"वृक्तं बर्हियैः" (निघदेवय. ३.१८) । अर्थात् वे ऋत्विज जो यज्ञ में कुशा का व्यवहार करते हैं । सायण ने अनेक स्थलों पर इस शब्द का प्रयोग ऋत्विक् के अर्थ में किया है, यथा—"वृक्तं छिन्नं बर्हियैस्ते तथोक्ताः ऋत्विग्लक्षणाः जनाः" (ऋसंसा. ८.५.१७) । "वृक्तं यागार्थं छिन्नं बहिर्येषां तथाविधोक्ताः प्रवृत्तयज्ञाः जनाः ऋत्विग्लक्षणाः" (ऋसंसा. ८.६.३७) । "वृक्तबर्हिषः ऋत्विजः" (ऋ संसा. ८.२७.७) । "वृक्तबर्हिष इत्यृत्वि-ङ्नाम । हे ऋत्विजः" (ऋ संसा. ८.७.२१) ।

पाँचवाँ शब्द "यतस्रुचः" है । देवयज्वा लिखते हैं—"उद्यताः स्रुवो जुह्वाद्याः यैः" (निघदेवय. ३.१८), अर्थात् यज्ञाहुति के लिए जो ऋत्विज स्रुवा-जुहू आदि हाथ में लेकर तैयार खड़े हैं । "यतस्रुचः" शब्द में 'यत' शब्द नियमित, संयत एवं प्राप्त के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है ।

अर्थात् स्रुवा, जुहू आदि पात्र यज्ञ में नियमित रूप से प्रयुक्त होते हैं । यही आशय सायण ने अपने भाष्य में अनेक स्थलों पर व्यक्त किया है, यथा—"यतस्रुचः नियमित जुह्वादिपात्रा ऋत्विजः" (ऋसंसा. १.१४२.५), "यताः स्रुचो यैस्ते यतस्रुचः । तैऋत्विग्भिः" (ऋ सं सा. ३.८.७), "यताः संयताः स्रुचो जुह्वाद्याः यैस्ते यतस्रुचः ऋत्विजः" (ऋसंसा. ३.१७.६), "यतस्रुचः प्राप्तस्रुच ऋत्विजः" (ऋसंसा. ३.२.५)

ऋत्विग् के अर्थ में छठा शब्द "मरुत:" है । सायण ने अपने भाष्य में एक स्थान पर 'मरुति' शब्द का अर्थ बृहत् साम गाने वाले एक स्तोता के रूप में किया है । "हे मरुत: । "रु" शब्दे । मितं रुवन्तीति मरुत: । हे मतिभाषिण: स्तोतार: वृत्रहंतमम् अतिशयेन पापविनाशनं बृहत् साम इन्द्राय इन्द्रार्थं गायत अस्मदीययज्ञे गानं कुरुत" (ऋसंसा. ८.८९.१) ।

सातवाँ शब्द "सबाध:" है । बाधाओं के होते हुए भी ऋत्विजों को यज्ञ करना पड़ता है । और इन बाधाओं के नाश के लिए तथा अपनी एवं यजमान की रक्षा हेतु विशेष मन्त्रों का उच्चारण भी करते हैं । इसीलिए देवयज्वा लिखते हैं—"बाधा सह वर्तत इति सबाध: । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणं रक्षोबाधनात्" (निघदेवय. ३.१८) । देवयज्वा का मन्तव्य सायण इस तरह स्पष्ट करते हैं—"सबाध: रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषय बाधया सह वर्तन्त इति सबाध: ऋत्विज:"(ऋसंसा. ३.५१.५) । सामान्य निर्वचन भी सायण ने एक दो स्थानों पर किया है—"सबाध: बाधासहित: । ऋत्विजां संबाधयुक्त इत्यर्थ:" (ऋसंसा. ७.५.३.१) । "सबाध: बाधसहिता अध्वर्य्वादय:" (ऋसंसा. ८.७४.६) । यज्ञ जैसे प्रयासरूप कर्मों में पाप भी हो ही जाते हैं, जिसका साक्षात् सम्बन्ध ऋत्विजों से है—"सबाध: । सह पापै: प्रयासरूपै: कर्मभिर्बाध्यन्त इति सबाध ऋत्विज:" (ऋसंसा १०.१०१.१२) ।

अन्तिम शब्द है—'देवयव ।' यद्यपि यह शब्द ऋग्वेद में नहीं है, तथापि देवयज्वा व्याख्या करते हैं—"देवान् यान्ति मनसा हवि: प्रदानसमये" (निघदेवय. ३.१८) । अर्थात् ऋत्विज लोग हवि देते समय मन से ध्यान करते हुए देवताओं के समीप ही पहुंच जाते हैं ।

ऋत्वजों के कार्य—

श्रौत ग्रन्थों में ऋत्विजों के मुख्य कार्यों के अनुसार उनके प्रकारों का उल्लेख किया गया है । यथा—"होता-मैत्रावरुणोच्छावाको ग्रावस्तुदध्वर्यु: प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता ब्रह्मा-ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्र: पोतोद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इति" (आप श्रौ सू. १०.११) । उक्त सूत्र में सोलह ऋत्विजों के नाम आए हैं, जिन्हें चार गणों में इस प्रकार विभक्त कर दिया जाता है—प्रथम गण अध्वर्युगण, जिसमें अध्वर्यु, प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा एवं उन्नेता सम्मिलित हैं । द्वितीय गण ब्रह्मगण, जिसमें ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंसी, आग्नीध्र एवं पोता सम्मिलित हैं । तृतीय गण होतृगण जिसमें होता, मैत्रावरुण (प्रशास्ता), अच्छावाक् तथा ग्रावस्तुत सम्मिलित हैं तथा चतुर्थ गण उद्गातृगण, जिसमें उद्गाता, प्रस्तोता, प्रतिहर्त्ता तथा सुब्रह्मण्य सम्मिलित हैं ।

सभी ऋत्विजों में ब्रह्मा का कार्य अत्यधिक उत्तरदायित्वपूर्ण हैं । किसी भी त्रुटि को सम्भालने का काम इसी का है । यज्ञ के प्रत्येक कार्य को यह दत्तचित्त होकर देखता रहता है ।

ब्राह्मणाच्छंसी इसका सहायक होता है तथा याज्यापुरोनुवाक्या पढ़ने में सहायता करता है ।

आग्नीध्र एक तरह से यज्ञ का प्रबन्धक है । अग्नि प्रदीप्त करना, इध्म-बर्हि लाकर यथा स्थान रखना, पुरोडाशनिर्माण के समय गरम पानी देना, पात्रों का सम्मार्जन करना, आहुति के समय हाथ में वज्र लेकर आहवनीय के ईशान कोण में खड़े रहना, आदि आग्नीध्र के कार्य हैं ।

पोता-मैत्रावरुण के प्रैष के अनुसार यह याज्या का पाठ करता है ।

होता-होतृगणों में यह प्रमुख है । ऐ. ब्रा. (१.२) में एक प्रश्न उठाया गया है कि आहुति तो अध्वर्यु देता है, तब अनुवाक्या, याज्या पढ़ने वाले का नाम "होता" क्यों है ? तब इस प्रश्न का उत्तर इस प्रकार दिया गया—"यद्वास तत्र यथाभाजनं देवता अमुमानवहामुमावहेत्यावाहयति तदेव होतुर्होतृत्वं होता भवति" (ऐ. ब्रा. १.३) इति । क्योंकि होता मन्त्र रूपी वाहन भेजकर देवों को बुलवाता है, अमुक को बुलाओ, अमुक को बुलाओ, यही होता का होतृत्व । सायण और षड्गुरु शिष्य दोनों ने ही प्रापण अर्थ में "वह" धातु मानी है । उसी से यह शब्द निष्पन्न हुआ है । सोमयाग में शस्त्रपाठ करने में इसी को सबसे अधिक परिश्रम करना पड़ता है ।

मैत्रावरुण-यह अपने हाथ में गुख तक उँचे औदुम्बर काष्ठ के दण्ड को देकर सदोमण्डप में दक्षिणार्द्ध में गाड़ी गई एक औदुम्बरी शाखा के पास खड़ा होकर अध्वर्यु के प्रैष होते ही मन्त्र पढ़ते हुए होता को प्रेरित करने का काम करता है ।

अच्छावाक्-निर्धारित मन्त्रों का पाठ करना ही इसका काम है । क्योंकि यह "अच्छा वो अग्निमवस" इस मन्त्र का वाचन करता है, इसलिए इसका नाम अच्छावाक् पड़ा, यथा—"अच्छशब्देन अच्छशब्दादिसूक्तं लक्ष्यते, अच्छा वो अग्निमवस इति । तत् आ अत्यन्तं समीचीनं वक्तीति" (वैदिककोश पृ.) ।

ग्रावस्तुत्-सोम कूटने के समय पत्थर की स्तुति करना इसका काम है ।

उद्गाता-उद्गातृ गणों में उद्गाता सबसे प्रमुख है । सामगान करना उद्गाता का ही कार्य है ।

प्रस्तोता-सोमयाग में दीक्षणीयेष्टि के समय तथा प्रवर्ग्य के समय प्रस्तोता ही सामगान करता है । यह उद्गाता का भी सहयोग करता है । सामगान में "प्रस्ताव" का गान यही करता है ।

प्रतिहर्त्ता-उद्गाता के साम गान के समय यह उसके गायन में सहयोग करता है ।

सुब्रह्मण्य-सोमयाग में इन्द्र की स्तुति करना एवं उसका आवाहन करना इसी का काम है । सुब्रह्मण्य साम का गान करते समय यह यजमान के पिता-पितामहादि का नाम लेकर यजमान का परिचय देता है कि इस समय यह यजमान अमुक याग कर रहा है ।

अध्वर्यु-कार्य कलाप की दृष्टि से इसका कार्य सभी ऋत्विजों से कठिन है । सम्पूर्ण क्रियाकलाप की सफलता इसी पर निर्भर करती है । यजुर्वेद के मन्त्रों से उनके विनियोग के अनुसार कात्यायन श्रौतसूत्र एवं आप श्रौ. सू. के. में उल्लिखित विधि को यही साकार कराता है ।

प्रतिप्रस्थाता-यह सदा अध्वर्यु के साथ रहता है । तथा अध्वर्यु के कार्यों में बराबर का सहभागी होता है । नेष्टा-सोमलता कूटने में यह अध्वर्यु की सहायता करता है । पत्नी शाला से यजमान-पत्नी को देवयजन में उपस्थित करना भी इसी का कार्य होता है ।

उन्नेता-चमसों में सोमरस भरकर रखना इसका कार्य होता है । कहा भी गया है—"उन्नयति चमसेषु सोमरसमि उन्नेता" ।

सभी यज्ञों में सोलह ऋत्विजों की आवश्यकता नहीं होती। उदाहरण के लिए अग्निहोत्र में एक, दर्शपूर्णमास में चार, चातुर्मास्य में पाँच तथा सोमयागों में सोलह ऋत्विजों की आवश्यकता है।

योग्यता—

जिन ऋत्विजों के ऊपर सांगोपांग यज्ञ कराने का भार हो, उनका योग्य होना तो अत्यावश्यक ही है। इसीलिए चारों वेदों को न जानने वाले, अल्प शक्ति वाले व्यक्ति का स्पष्ट रूप से निषेध किया गया है। गोब्रा. १.३.१-२ में कहा गया है कि यदि अनधिकारी व्यक्ति ऋत्विक् बन जाता है तो क्रमशः यज्ञ, यजमान, ऋत्विक्, दक्षिणाएँ, यजमान के पुत्र-पौत्रादि सम्बन्धी और अन्त में सम्पत्ति भी नष्ट हो जाती है।

तीन प्रकार के यज्ञीय दोष बतलाकर ऐ. ब्रा. (३.५.४७) ने तीन प्रकार के अयोग्य ऋत्विजों का विवरण दिया है। यज्ञ के तीन दोष हैं—पहला जग्घम् (उगले हुए को खा लेना), दूसरा गीर्णम् (निगल जाना) तथा तीसरा वातम् (वमन करना)। यदि कोई ऋत्विज यह सोचकर अपने को स्वयं ही अर्पण करे कि यजमान मुझे कुछ देगा या यजमान मुझसे यह कृत्य करायेगा तो ऐसे पुरुष को नियुक्त नहीं करना चाहिए। ऐसे पुरुष का वरण करना उगले हुए को खा लेने के समान है। यदि कोई यजमान किसी ऋत्विक् को भय के मारे नियुक्त करता है तो यह यज्ञ को निगल जाने के समान है। यदि किसी ऐसे ऋत्विक् को चुन लिया गया है, जिसकी कीर्ति न फैली हो तो वह वमन करने के समान है। इन तीनों प्रकार के ऋत्विजों का वरण करने से यजमान का अशुभ होता है। अतः ऐसे ऋत्विक् का कभी वरण नहीं करना चाहिए।

आर्ष ग्रन्थों में ऋत्विजों की योग्यता के विषय में विस्तार से विवेचन किया गया है। भार श्रौ. सू. (१०.१.१) में कहा गया है कि जो ब्राह्मण युवा या प्रौढ़ हो, विकलांग न हो तथा उच्च स्वर से पाठ कर सकता हो, उसी ऋत्विक् का वरण करना चाहिए—"वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान् वानूचानाननङ्गहीनानूर्ध्ववाचश्चतुरः।

जैसा कि पहले कहा जा चुका है सोलहों ऋत्विजों को चार गणों में विभक्त किया गया है। इनमें अध्वर्युगण का सम्बन्ध यजुर्वेद से है, अतः इन्हें यजुर्वेद का सम्पूर्ण ज्ञान होना चाहिए। इसी प्रकार होतृगणों का ऋग्वेद उद्गातृ गणों को सामवेद तथा ब्रह्मगण को अथर्ववेद का ज्ञान होना चाहिए।

गोब्रा. (१.३.४) में कहा गया है कि उद्गाताओं को हिंकार करना, स्तुति करना, सामगान करना, सुब्रह्मण्या का गान करना आना चाहिए। ग्रहों को ग्रहण करना, ग्रहयाग करना, ऋचाओं का सुनाना, वषट्कार करना अध्वर्यु का आना चाहिए। होतृसदन में बैठना, स्तुति करना, वषट्कार करना, याज्या-अनुवाक्या का पाठ करना होता को आना चाहिए। देवयजन बनाना, वषट्कार कहना, पुरस्तात् होम करना, संस्थित होम करना तथा जप करना ब्रह्मा को आना चाहिए।

ब्रह्मा की विशेष योग्यता—

अन्य ऋत्विजों की अपेक्षा ब्रह्मा को अधिक योग्य होना चाहिए, क्योंकि उसका उत्तरदायित्व अपेक्षाकृत अधिक होता है । किसी भी वेद से सम्बन्धित कृत्य के दूषित होने पर ब्रह्मा ही प्रायश्चित्त का विधान करके यज्ञ की रक्षा करता है । इसीलिए कहा गया है कि यदि ऋत्विक् और यजमान का अपमान हो अथवा यज्ञ में "मन्त्रों का प्रयोग न हो अथवा समुचित दक्षिणा न दी गई हो अथवा प्राणियों पर प्राकृतिक विपत्ति आ गई हो अथवा प्रायश्चित्त का उल्लंघन हो गया हो तो उस स्थिति में ब्रह्म का उत्तरदायित्व होता है कि वह यज्ञ में त्रुटि होने से बचावे । ब्रह्मा को अन्य ऋत्विजों की अपेक्षा अधिक विद्वान, अधिक योग्य, कुशल, यज्ञ का हितैषी, चारों वेदों का अध्येता, ब्रह्मचारी तथा सुन्दर अंगों वाला होना चाहिए । योग्य ब्रह्मा से ही यज्ञ त्रुटि से तथा स्थिर रहता है ।

ब्रह्मा के सम्बन्ध में एक महत्वपूर्ण तथ्य यह है कि यजमान जिस शाखा का हो, ब्रह्मा को उसी शाखा का ब्रह्मत्व करना चाहिए क्योंकि भिन्न-भिन्न शाखा का ब्रह्मत्व भिन्न भिन्न है ।

तीनों ऋत्विजों के कार्यों का निरीक्षण करने के कारण एक तरफ तो यह कहा जाता है कि ब्रह्मा को चारों वेदों का ज्ञाता होना चाहिए, दूसरी तरफ यह भी कहा जाता है कि ब्रह्मा को अथर्ववेदज्ञ होना चाहिए, ऐसा क्यों ? इसका उत्तर है, वस्तुत: ब्रह्मा ज्ञाता तो होता है अथर्ववेद का ही, किन्तु अथर्ववेद को त्रयी कहते हैं, क्योंकि क्योंकि इसमें ऋक्, यजु: और साम तीनो की स्थिति मानी जाती है । काठक शाखा के शताध्ययन ब्राह्मण के ब्रह्मौदन प्रकरण के अन्त में कहा गया है कि अथर्ववेद अकेला ही चारों वेदों का प्रतिनिधित्व कहता है । इसीलिए ही यह कहा जाता है कि ब्रह्मा को चारों वेदों का ज्ञाता होना चाहिए । (वेदार्थ पारि. पृष्ठ सं. ९२३-९२४) ।

अथर्ववेदज्ञ ब्रह्मा ही यज्ञ में आए विघ्नों को दूर करता है और कर्म को तेजस्वी बनाता है, इसीलिए अथर्ववेदज्ञ ब्राह्मणों को सोमपान करने का अधिकार दिया गया है (वेदार्थपारि. पृ. ९२२) ।

गो. ब्रा. (१.२.१६,२४) में कहा गया है, जो यजमान अथर्ववेदज्ञ को ब्रह्मा नहीं चुनता, उसका यज्ञ दक्षिण दिशा में बिछुड़ जाता है । वेदज्ञ ऋत्विक् ही यज्ञ के तेज से तेज, बल से बल और यश से यश पाता है । अयोग्य व्यक्ति को कभी भी यज्ञ में पदाधिकारी नहीं बनाना चाहिए । जिस प्रकार दोहन से पहले बछड़ा आकर गाय का दूध पी जाता है, उसी प्रकार ब्रह्मा को केवल अपना ही स्वार्थ सिद्ध नहीं करना चाहिए ।

किसी भी वेद से सम्बन्धित यदि कोई भी कृत्य छूट जाता है तो विद्वान् ब्रह्मा को ही तत्काल उसका प्रायश्चित्त करना पड़ता है । अत: उसे प्रायश्चित्त का पूर्ण ज्ञान होना चाहिए । गो ब्रा. (१.३.३) में आया है कि ब्रह्मा "ऊँ भू: जनत्" मन्त्र के द्वारा गार्हपत्य अग्नि में हवन करके यजुर्वेद से उत्पन्न हुई त्रुटि को दूर करे । "ऊँ भुव: जनत्" मन्त्र के द्वारा दक्षिणाग्नि में हवन करके सामवेद से उत्पन्न हुई त्रुटि को दूर करे तथा "ऊँ स्व: जनत्" मन्त्र के द्वारा आहवनीय अग्नि में हवन करके न जानी हुई त्रुटियों के परिहार के लिए प्रायश्चित्त करे । इस प्रकार प्रायश्चित्त के द्वारा यजमान का यज्ञ निश्चलता को प्राप्त हो जाता है । यज्ञ के निश्चल होने पर यजमान भी निश्चल हो जाता है । यजमान के निश्चल होने पर ऋत्विक्, ऋत्विक् के निश्चल होने पर दक्षिणाएँ, दक्षिणाओं के निश्चल होने पर यजमान के पुत्र-पशु । पुत्र-पशुओं के निश्चल होने पर स्वर्गलोक तथा स्वर्गलोक की निश्चलता हो जाने

पर यजमान की उस ऋद्धि का योगक्षेम हो जाता है, जिस सम्पत्ति से यज्ञ करते हैं (गो ब्रा. १.१.४), ऐ ब्रा. ५.३४) में भी इसी प्रकार से उल्लेख किया गया है, यथा—"तस्माद् यदि यज्ञ ऋक्त आर्तिः स्याद्, यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञातासर्वव्यापद्वा, ब्रह्मण एव निवेदयन्ते, तस्माद् यदि यज्ञ ऋक्त आर्तिर्भवति, भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये जुहुयाद्, यदि यजुष्टोभुव इत्याग्नीध्रीयेऽन्वीहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु, यदि सामतः स्वरित्याहवनीये, यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याऽऽहवनीय एव जुहुयात् ।

एक स्थान पर ब्रह्मा की प्रशंसा करते हुए कहा गया है कि ब्रह्मा से ही यज्ञ ठहरा हुआ है, ब्रह्मा ही यज्ञ को यथावत् चलाता है, ब्रह्मा ही दक्षिण दिशा में बैठा हुआ यज्ञ को सुधारता है । ब्रह्मा ही यज्ञ की रक्षा कर सकता है जिस प्रकार टूटी नाव अथाह जल में डूब जाती है, उसी प्रकार ब्रह्मा की भूल से अथवा उसके समीप में न रहने से यज्ञ नष्ट हो जाता है (गो. ब्रा. २.२.५) ।

उपर्युक्त विवरण से स्पष्ट हो जाता है कि यज्ञ के सम्पादनार्थ ऋत्विजों का योग्य होना कितना आवश्यक है, इसीलिए कहा गया है कि विश्व की समृद्धि के लिए ऋग्वेद जानने वाले होता को, यजुर्वेद जानने वाले अध्वर्यु को सामवेद जानने वाले उद्गाता को तथा चारों वेदों को जानने वाले ब्रह्मा को यज्ञ के लिए चुनना चाहिए । योग्यता की परीक्षा किए बिना यदि अनपढ़ व्यक्तियों को ऋत्विक् बना दिया जाए तो यज्ञ चारों दिशाओं में बिखरकर नष्ट हो जाता है । विद्वान् ऋत्विजों का ही वरण करने से संसार की समृद्धि होती है (गो. ब्रा. १.२.२४) ।

उपसंहार

यज्ञ के अंगों में ऋत्विज कम महत्वपूर्ण नहीं है । कहा भी गया है यदि यजमान यज्ञ की आत्मा है तो ऋत्विज हैं, यथा अथ ह स्माह शाण्डिल्यः । तुरो ह कावषेयः कारोत्यां देवेभ्योऽग्निं चिकाय त ह देवाः पप्रच्छुर्मुने यदलोक्यामग्निचित्यामुहुरथ कस्मादचैषीरिति ॥ १५ ॥ किं नु लोक्यं किमलोक्यमात्मा वै यज्ञस्य यजमानोऽङ्गान्यृत्विजो यत्र वाऽआत्मा तदङ्गानि यत्रअङ्गानि तदात्मा यदि वाऽऋत्विजोऽलोका भवन्त्यलोक उ तर्हि यजमान उभये हि समानलोका भवन्ति दक्षिणासु त्वेव न सं वदितव्यः संवादेनैवऽर्त्विजोऽलोका इति (श. ब्रा. ९.५.२.१५-१६)

समाज में पूजनीय व्यक्तियों में भी ऋत्विजका उल्लेख मिलता है—कहा भी गया है—"षडर्घ्या भवन्त्याचार्य ऋत्विक् श्वसुरो राजा स्नातकः प्रिय इति" (शांका श्रौ सू. ४.२१.१)

वास्तुशास्त्र अनुक्त और कर्मकाण्ड में प्रयुक्त वास्तु-मण्डल देवता-स्थान-विधि-विमर्श

प्रो. उदयन ह. शुक्ल

हमारे राष्ट्र में भवन-निर्माण-कला प्राचीनकाल में ही विकसित हो चुकी थी और उसका अपना शास्त्र व्यवस्थित हो चुका था। इस शास्त्र को तब 'स्थापत्यवेद' के नाम से जाना जाता था। इसे आजकल 'वास्तुशास्त्र' कहा जाता है। यह एक विशुद्ध विज्ञान है। आजकल इसके कारण भवन-निर्माण में विशेष रूप से लोकाभिरूचि विकसित हुई है।

हमारी संस्कृति का मूलाधार देवतत्त्व है। इस देश का कोई भी कार्य बिना देव-कल्पना के प्रारम्भ नहीं किया गया है। यहाँ कोई भी शास्त्र, कोई भी कला दैवी भावना के बिना पढ़ने या उपयोग में लाने के योग्य नहीं बनी। वास्तु (वास्तु ब्रह्म) में सर्वत्र ही देवभावना से व्याप्त है। भवन-निर्माण कार्य आदिकाल से धार्मिक कृत्य या यज्ञ के रूप में परिकल्पित किया गया है। गृहनिर्माण में शिलान्यास किया जाता है। भवन-निर्माण पूर्ण होने पर 'वास्तुशालि' का विधि-उत्सव मनाया जाता है। वास्तुपद विन्यास आदि औपचारिक प्रयोग भी किये जाते हैं।

वैदिक वाङ्मय एवं पौराणिक साहित्य में वास्तुपद मंडल वास्तु देवता-स्थापन विधि प्राप्त होती है। तान्त्रिक साहित्य में भी दीक्षा प्रकरणान्तर्गत मंडप और यज्ञकुंड निर्मिति में वास्तु देवता-स्थापन पूजन बतलाया गया है। 'शारदातिलकपुरश्चर्यार्णव', 'किरणाख्यतन्त्र' आदि तान्त्रिक ग्रन्थों में वास्तुमंडल देवता-पूजन-विधि विस्तार से कही गयी है। वास्तुशास्त्रीय विश्वकर्मा द्वारा प्रकटित साहित्य में तथा तत्पश्चात् उस परंपरा में निर्मित वास्तुशास्त्रीय ग्रन्थों में गृहनिर्माण के लिए शिलान्यास-विधि और वास्तु-देवता पूजन-विधि करने के लिए विधान बताया गया है।

वास्तुपूजन और वास्तुबलि-विधान में जिस मंत्र का उच्चारण हम करते हैं, उसमें वास्तोष्पति या वास्तुब्रह्म या वास्तुपुरुष का ही आवाहन है। स्थापत्य शास्त्र में निराकार ब्रह्म को साकार रूप में प्रतिष्ठित किया गया है। वास्तुपूजन में मंत्र विशेष है—

'ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशोऽनमीवो भवान:
यत्त्वेमहे प्रनि तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चनुष्पदे।"

इस मंत्र में 'वास्तोष्पति' शब्द से वास्तुमंडल मध्यवर्ती 'ब्रह्म' को ही सम्बोधित किया गया है।

वास्तुपुरुष की स्थापना एक मण्डल में की जाती है। यह मण्डल निवेश्य भूमि का तादात्म्य है। वास्तु पुरुष की विकल्पना समस्त निवेश्य भू-भाग पर प्रकल्पित की जाती है। और वह औंधा लेटा हुआ दिखाई देता है। वास्तुपुरुष मंडल भवन-निर्माण के भूमण्डल की चार दिशाओं में और चार विदिशाओं में व्याप्त है। साथ ही साथ यह मंडल नाना वर्गों में विभाजित होता है। उनकी नाना संज्ञाएँ हैं। नगर-भवन, प्रासाद आदि के निवेश में प्रयोज्य जो वास्तुपद हैं, उनमें 'एकाशीतिपद' वास्तु, 'चतु:षष्टिपद' वास्तु तथा 'शतपद' वास्तु— ये ही तीन विशेष उल्लेख्य हैं। इनका मण्डलीकरण वर्ग पर आश्रित है। जैसे ८१ = ९x९; ६४ = ८x८; १०० = १०x१०। प्रत्येक वर्ग का कोई न कोई अधीश्वर देव-नियम है। बहुत से देव एक से अधिक पदों के स्वामी हैं। जैसे ८१ पद वास्तु में केन्द्रीय देवता ब्रह्मा ८ पद के भोग का भागी है। उसी प्रकार भिन्नम, वरुण आदि ६, ६, पदों के स्वामी हैं। अब रहे दिशाओं और विदिशाओं के कोण पदों के अधीश्वर देव। वे १ या २ या डेढ़ पदों के स्वामी हैं। वास्तुशास्त्र में यह वास्तुमण्डल — वास्तुपदविन्यास भवन का रेखा-चित्र अथवा नक्शा मानते हैं तो इन देवों की इसमें उद्‌भावना का क्या रहस्य या मर्म है? यह प्रश्न बड़ा ही जटिल है। ये सभी पद सौरमण्डलीय वर्णपद (Spectrum) के बोधक, प्रतीक तथा उपलक्षण हैं। ब्रह्मा ने मानसी सृष्टि की रचना की और विश्वकर्मा ने उस सृष्टि को नियोजन के द्वारा निर्मिति में अवतरित किया।

वास्तुपदविन्यास में वास्तुपुरुष की विकल्पना अनिवार्य रचना है। अत: जब पुरुष की कल्पना है तो पुरुषाङ्गों की कल्पना अनायास ही हो जाती है। जिस प्रकार मानव-शरीर के विभिन्न अवयवों में मूर्धा, शीर्ष, मुख, हृदय, हस्त, उदर, कटि, जानु, पाद, सिरा, अनुसिरा, वंश, नाड़ी आदि होते हैं, उसी प्रकार वास्तु पुरुष-विकल्पना में भी उनकी उद्‌भावना की जाती है। अत: किस अवयव पर कौन-सा निवेश्य विहित है और किस अवयव पर अविहित है—यह ज्ञेय है। जैसे— मर्म आदि पर कोई निवेश्य उचित नहीं तो वह त्याज्य है। कौन सा भवन-भाग किस देव-विशेष पर विन्यस्त है— यह सब ज्ञान वास्तुपद विन्यास के बोध से ही सम्पन्न होता है। वास्तुशास्त्रीय सभी ग्रन्थों में विश्वकर्मप्रकाश, समरांगणसूत्रधार, वस्तुराजवल्लभ, विश्वकर्मा के मानसपुत्रों के अपराजितपृच्छा, जथपृच्छा आदि ग्रन्थों में वास्तुपदविन्यास पर विशेष विचार अवलोकित होते हैं।

वास्तुमण्डल के देवता — एकाशीति पद में क्षेत्र के चौकोर बनाने पर उसे नौ-नौ भागों में विभक्त किया जाता है। मध्य में नौ पदों में ब्रह्मा की प्रतिष्ठा की जाती है। उसके बाद पूर्व दिशा में छ: पदों से अर्यमा, आग्नेय कोण (पूर्व-दक्षिण) में सवितृ और सावित्र— इन दोनों देवों के दो-दो पद, ब्रह्मा के दक्षिण की ओर छ: पदों के विवस्वान्, नैर्ऋत्य कोण (दक्षिण-पश्चिम) में जय तथा इन्द्र के दो-दो पद, ब्रह्मा के पश्चिम में छ: पदों के मित्र की स्थापना, पश्चिमोत्तर (वायव्य) कोण में दो-दो पदों में यक्ष्मा और युद्ध, उत्तर में छ: पदों में पृथ्वीधर शेषनाग, ईशान कोण में दो-दो पदों में आप तथा आपवत्स— ये वह देवता अन्त:संश्रित हैं तथा पूर्व से उत्तरादि तक प्रदक्षिण क्रम से १. अग्नि, २. पर्जन्य, ३. जयन्त, ४. इन्द्र, ५. सूर्य, ६. सत्य, ७. भृश, ८. नभ, ९. अनिल, १०. पूषन्, ११.विनथ, १२. गृहक्षत, १३. यम, १४. गन्धर्व, १५. भृगराज, १६. मृग, १७. पितृगण, १८. दौवारिक, १९. सुग्रीव, २०. पुष्पदल,

२१. वरुण, २२. असुर, २३. शोष, २४. राजयक्ष्मा, २५. रोग, २६. नाग, २७. मुख्य, २८. भल्लट २९. सोम, ३०.चरक, ३१. अदिति तथा ३२. दैत्यमाता दिति—ये ३२ पद देवता कहे गये हैं।

मंडल के बाहर की ओर चरकी, विदारी, पापराक्षसी और पूतना भी पद देवता हैं। इनका केवल स्थान कहा गया है; इन्हें पदभोग नहीं है। ये रक्षयोनिभवा देवानुचरियाँ हैं। इस प्रकार एकाशीति-इक्यासी, पदों में देवताओं का पदक्रम कहा गया है।

इसी प्रकार शतपदवास्तु और चतुष्षष्ठि पदवास्तुमंडल भी हैं। उनकी विस्तृत चर्चा यहाँ अभीष्ट नहीं है।

वास्तुपद विन्यास में ४५ देवता ही हैं। ४ देवानुचरियों का स्थान मात्र है। इनके पूजन के पश्चात् बलि प्रदान दिया जाता है।

वास्तुशास्त्रीय ग्रन्थों में ब्रह्मादि ४५ देवता-पूजन तथा बलिदान मात्र कहा गया है। विविध द्रव्यों से आहुति प्रदान बतलाया नहीं गया है।

आश्वलायन गृह्यसूत्र, पारस्कर गृह्यसूत्र में चतुर उपदिशाओं में शालाकर्म-स्तंभोन्छ्रयण विधिविहित है।

पौराणिक ग्रन्थ—मत्स्य पुराण, अग्नि, स्कन्द, गरुड़, नारद, वायु, भविष्य, विष्णुधर्मोत्तर आदि पुराणों में वास्तुमंडल देवता की जो विधि बतायी गयी है, वह वास्तुग्रन्थों से प्राय: मिलती-जुलती है, परन्तु कर्मकांड में विहित विधियों में दशदिग्पाल स्थापनपूजन, रेखाकरण में १०-१० देवियों के आवाहनपूजन, वास्तुमूर्तिपूजन के पश्चात् अग्निकोण या ईशानकोण में वास्तुमूर्तिनिक्षेप, वास्तुपुरुष के साथ ध्रुव देव आवाहन स्थापनपूजन जो किया जाना है, वह वास्तुशास्त्रीय ग्रन्थों में अनुपलब्ध है, अर्थात् अनुक्त है।

ध्रुव देव का स्थापनपूजन सर्वथा आगन्तुक है। आगन्तुक ध्रुव का श्रुति-स्मृति विरोध भी नहीं है, अत: भवन-स्थिरता हेतु यह विधि कर्मकाण्ड में रूढ़ि के रूप में प्रचलित-प्रयुक्त हो गयी लगती है।

वेदों में ऋत तथा पारिस्थितिकी-सन्तुलन और विश्व-सभ्यता का अस्तित्व

डॉ. नन्दिता सिंघवी

विश्व-सभ्यता का चक्र पारिस्थितिकी-सन्तुलन की धुरी पर गतिमान है। इस सन्तुलन के अभाव में कोई भी सभ्यता दीर्घजीवी नहीं हो सकती और कोई भी संस्कृति चिरन्तन तथा सनातन नहीं हो सकती। इतिहास साक्षी है कि विश्व की प्राचीनतम सभ्यता और संस्कृतियों में वैदिक सभ्यता दीर्घजीवी रही। यह संस्कृति आज भी विद्यमान है, क्योंकि वह पारिस्थितिकी-संतुलन को बनाये रखने में सक्षम और सफल रही है। पारिस्थितिकी संतुलन का आधार शाश्वत जीवन मूल्य होते हैं। वेदों में 'ऋत' की अवधारणा के रूप में शाश्वत जीवन-मूल्य अभिव्यक्त हुए हैं।

वर्तमान में विकास के विविध आयामों, जैसे—तकनीकीकरण, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, ऊर्जा-उपभोग, कीटनाशकों का उपयोग आदि तथा जनसंख्या-वृद्धि, नैतिक मूल्यों में अवह्रास आदि से पर्यावरण-प्रदूषण बढ़ता जा रहा है तथा पारिस्थितिकी-असन्तुलन में निरन्तर वृद्धि हो रही है। इनके दुष्परिणामों से विश्व-सभ्यता का अस्तित्व ही संकटमय हो गया है। पारिस्थितिकी-संकट की वर्तमान वेला में प्रकृति के प्रति जिन विचारगत तथा व्यवहारगत सुधारों की आवश्यकता पर विश्व के पर्यावरणविद् ध्यान दे रहे हैं, उन सभी को वेदों में 'ऋत' के माध्यम से चरितार्थ किया गया है। अत: वेद प्रासंगिक हैं।

ऋत से अभिप्राय—

सृष्टि और पर्यावरण के समस्त घटक जिन बृहत् नियमों के अनुरूप गति और कार्य कर रहे हैं, उन नियमों को 'ऋत' कहा जाता है। 'ऋत' पारिस्थितिकी-सन्तुलन को बनाये रखने में सहायक हैं। सृष्टि के प्रत्येक पदार्थ में जो व्यवस्था पायी जाती है, वह ऋत के ही कारण है। यह परमसत्ता का एक ऐसा आदेश है, जिसके द्वारा अखिल ब्रह्माण्ड संचालित होता है। उषःकाल, सूर्योदय, सूर्यास्त, रात-दिन, ऋतुओं आदि के निमय इसी 'ऋत' द्वारा संचालित होते हैं।

मानव-जगत् में यह 'ऋत' शब्द सत्य, उचित, नैतिक आचरण, यज्ञ अथवा संस्कार का व्यञ्जक है।

पारिस्थितिकी-सन्तुलन से अभिप्राय—

पारिस्थितिकी जीव और पर्यावरण की अन्तःप्रक्रिया से उत्पन्न प्राकृतिक व्यवस्था है। यह भौतिक पर्यावरण और जीवों के मध्य ऊर्जा (Energy) तथा उद्दीपन (Stimuli) के आदान-प्रदान के फलस्वरूप विकसित होती है।

पर्यावरण में पारिस्थितिकी के जैविक और अजैविक घटकों का स्वस्थ तथा सन्तुलित रूप से उपस्थित रहना और परस्पर कार्य करना ही पारिस्थितिकी एवं सन्तुलन है। इस सन्तुलन को बनाये रखने के लिए पर्यावरण को प्रदूषणमुक्त रखना तथा प्रकृति में विभिन्न रूपों और अवस्थाओं में विद्यमान वनस्पति-क्षेत्रों, जीव-जन्तुओं, पक्षियों की प्रजातियों तथा उनकी आवश्यक संख्या को संरक्षित किया जाना आवश्यक है।

पारिस्थितिकी-सन्तुलन को बनाये रखने में प्रत्येक संघटक का अपना स्थान है। यथा—मॉरीशस से 'डोडो' पक्षी विलुप्त हुआ तो उसके साथ कालबेरिया वृक्ष भी लुप्त हो गया।

ऋतु और पारिस्थितिकी-सन्तुलन—

सृष्टि के आदि में एकमात्र अवस्थित परमात्मा ने विश्व-सर्जन की कामना की।[१] सृष्टि-सर्जन हेतु परब्रह्म के तप्त होने पर तप से सर्जन-क्रिया आरम्भ हुई और सृष्टि के सञ्चालन तथा नियमन हेतु सर्वप्रथम ऋत और सत्य उत्पन्न हुए।[२] 'तैत्तिरीय ब्राह्मण, में कहा गया है कि प्रजापति के तप से प्रादुर्भूत ऋत सत्य से अनुस्यूत है तथा सत्य ऋत से।[३] सृष्टि-रचना हेतु परमात्मा द्वारा किया गया तप संयमपूर्ण अनुशासन तथा प्रकृतिचक्र के प्रति चेतना तथा कर्मठतापूर्ण सक्रियता का सूचक है। मानव के लिए यह बहुत बड़ा सन्देश है कि कोई भी व्यवस्था, चाहे वह प्राकृतिक हो अथवा मानवनिर्मित, तप की अपेक्षा रखती है।

ऋत के सुखकारक तन्तु सब भुवनों में फैले हुए हैं।[४] अर्थात् सारी सृष्टि शाश्वत नियमों के अनुसार विद्यमान तथा गतिमान है। जिसने छह लोकों को थाम रखा है, उस प्रजापति को ये सभी दुःखी नहीं करते हैं[५], अर्थात् नियमानुसार अपना-अपना कार्य सम्पादित करते रहते हैं।

सूर्य का बारह अरों, अर्थात् मासवाला चक्र द्युलोक के चारों ओर घूमता है और कभी जीर्ण नहीं होता है। अग्निरूप सूर्य के दिन-रात रूपी सात सौ बीस जोड़े पुत्र, अर्थात् ३६० दिन और ३६० रात हमेशा कार्य करते रहते हैं।[६]

---

१. ऋग्वेद, १.१२९.४
२. वही, १०.१९०.१
३. तैत्तिरीय ब्राह्मण, ८.७.७.४
४. अथर्ववेद, २.१.५
५. ऋग्वेद, १.१६४.६,१०
६. वही, १.१६४.११

नेमि से युक्त तथा कभी न टूटनेवाला यह जगत् रूपी चक्र हमेशा घूमता रहता है। अत्यन्त विस्तृत प्रकृति के उत्पन्न होने पर इसे दस घोड़े, अर्थात् बुद्धि, मन, चित्त, अहंकार, पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश और आत्मा मिलकर खींचते रहते हैं।[१] वस्तुत: संसार सात तत्त्वों, अर्थात् मन, प्राण और पञ्चमहाभूतों से बना है। ये व्यापक देव की आज्ञा से अपने-अपने धर्म पर स्थित रहते हैं।[२]

सभी देवता, अर्थात् प्राकृतिक शक्तियाँ परमात्मा के भय से ऋत का पालन करता हैं। इस ब्रह्म के भय से अग्नि तथा सूर्य तपते हैं, इन्द्र और वायु चेष्टा करते हैं तथा काल भी इसी के भय से दौड़ता है।[३] परमात्मा दुष्टों के लिए हाथ में लिये वज्रसदृश शस्त्र से अत्यन्त भय रूप हैं।[४]

परमात्मा का वज्र ऋत की शक्ति से युक्त होता है।[५] अर्थात् जो भी देवता अथवा प्राकृतिक शक्ति या प्राणी ऋत का उल्लंघन करता है, उसको परमात्मा दण्डित करता है।

परमात्मा ने अपने महान् व्रत से द्युलोक और पृथ्वीलोक को अत्यन्त ऐश्वर्यसम्पन्न बनाया है। उस परमात्मा ने अपनी महत्ता से, अर्थात् ऋत के रक्षा रूपी कवच से इन्हें आच्छादित कर रखा है।[६] द्यौ:, महान् अन्तरिक्ष, विशाल पृथ्वी— ये सभी ऋत के नियन्त्रण में हैं। इन्द्र, मित्र, वरुण, भग और सविता पावन बलवाले होकर उसी के शासन का ज्ञान कराते हैं।[७] देवता ऋत से उत्पन्न[८] तथा ऋतस्वरूप हैं।[९] ऋत का वहन तथा पालन करना[१०], उनका संवर्धन करना[११] तथा उनका रक्षण करना[१२] उनका दायित्व है। वरुण ऋत के अभिरक्षक देव हैं।[१३] मित्र और वरुण के नियम अटल हैं, जिन्हें देवता भी नहीं तोड़ सकते हैं।[१४] जो ऋत का उल्लंघन करता है, उसे देवता दण्डित करते हैं।[१५] देव सत्यरूप हैं, अत: सदा ऋत का पालन तत्परता से करते हैं। मानव अनृतरूप हैं। अत:

---

१. वही, १.१६४.१४
२. वही, १.११६४.१४
३. कठोपनिषद्, २.३.३
४. वही, २.३.२
५. अयं वज्रस्तर्पयतामृतस्य, अथर्ववेद, ६.१३४.१
६. ऋग्वेद, ९.१००.९
७. वही, १०.९२.४
८. (१) ऋग्वेद, १.६५.५; ६.१२.१; ७.६६.१३ आदि (२) यजुर्वेद, १२.१४; १६.२४ आदि
९. वही, ९.९७.३७
१०. वही, ५.३.८; ६.३.१, ७.२०.२ आदि
११. वही, ६.५२.८, ७.६६.१३ आदि
१२. वही १.६८.; ८.४८.४; ८.७३८ आदि
१३. सम्राऽकृताषः। ऋग्वेद, २.२८.६
१४. वही, ५.६८.४
१५. वही, २.२८; २.२३.१७; ७.६५.३; ८.३.११ आदि

ऋत का उल्लंघन करता रहता है ।[१] देवों, अर्थात् प्रकृति से की गयी मित्रता मानव को ऋत के मार्ग पर चलाने में सहायक होती है और वह सब पापों से बचा रहता है ।[२]

देवता ऋत की पूर्ति करते हैं तथा अनृत का नाश करते हैं ।[३] अतएव वैदिक मानव ऋत के मार्ग पर चलने के लिए देवों से ही शक्ति और गुण प्राप्त करता है ।[४]

किसी भी प्रकार का प्रदूषण फैलाना या पारिस्थितिकी-असन्तुलन उत्पन्न करना पाप है, अर्थात् ऋत का उल्लंघन है । पापमुक्त करने की प्रार्थनाएँ वेदों में देवों से बार-बार की गयी हैं ।[५] देवों से वे बुद्धियों तथा कर्मों का संरक्षण करने तथा नगर-रक्षण की बुद्धि जागृत करने की प्रार्थना करते थे,[६] जिसका तात्पर्य है कि मानव पर्यावरण-प्रदूषण अथवा पारिस्थितिकी-असन्तुलन का कारक न बने ।

ऋषि प्रज्ञा पाप न करने के प्रति सजग रही है । ईश्वर, जो देवों, मित्रों और संसार के सब पदार्थों के स्वामी हैं के प्रति यदि कोई पाप हो जाता तो उसे नष्ट करने के लिए वे बुद्धि का उपयोग करते हैं ।[७]

यदि आज हमें प्रदूषण से मुक्त होना है और पारिस्थितिकी-असन्तुलन से बचना है तो हमें बुद्धि का प्रयोग करके उसका निराकरण ढूँढ़ना होगा ।

वैदिक आर्यों ने सम्पूर्ण जीवन-पद्धति ऋत के अनुकूल निर्धारित की थी, क्योंकि वे जान गये थे कि ऋतवादी ही अभिलषित धन, सौभाग्य और ऋत प्राप्त करता है[८] । अत: ऋग्वेद में कहा गया है कि मानव जब सर्वश्रेष्ठ ऋत बोलता है, तब द्यावापृथिवी निन्दनीय पापों से तथा संरक्षण के साधनों से रक्षा करती हैं ।[९] द्यावा पृथिवी के संरक्षण के साधन न रहे, जैसे— ओजोन-परत से तो प्राणीजगत् का अस्तित्व संकटग्रस्त हो सकता है । अत: ऋषि उससे संरक्षण के साधनों से स्वयं को युक्त करने की प्रार्थना करता है ।[१०] आज मानव जल-प्रदूषण, वायु-प्रदूषण, वृक्षोन्मूलन, स्वार्थवश जीव-हत्या इत्यादि द्वारा द्यावापृथिवी को व्यथित कर रहा है[११] । अत: ऋग्वेद ने चेतावनी दी है कि यदि द्यावापृथिवी पीड़ित न हों (अतप्यमाने), तभी वह अपने रक्षण के साधनों से रक्षा कर

---

१. सत्यमेव देवा: अनृतं मनुष्या:— शतपथ ब्राह्मण - ३.३.२.२
२. ऋग्वेद १०.१३३.६
३. वही १.१५२.३, अथर्ववेद ९.१०.२३
४. ऋग्वेद २.२८.५
५. ऋग्वेद १.१८५, २-८, १०; २.२८.९, ११
६. वही — ७.६५.५
७. वही — १.१८५.९
८. यजुर्वेद — ५.७
९. ऋग्वेद १.१८५.१०
१०. वही १.१८५.८
११. तैत्तिरीय संहिता, २.१

सकती है ।[१] इसके पश्चात् मानव द्यावापृथिवी की गोद में उसी प्रकार सुरक्षित हो जायेगा, जैसे बालक माता-पिता की गोद में ।[२]

वेदों के अनुसार सृष्टि में रचित समस्त पदार्थों और प्राणियों का परस्पर अन्योन्याश्रित सम्बन्ध है । यह एक बृहत् प्रणाली है, जिसमें प्रत्येक का अस्तित्व दूसरे पर निर्भर है । तैत्तिरीय संहिता के अनुसार परमात्मा से आकाश प्रकट हुआ, आकाश से वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल, जल से पृथ्वी, पृथ्वी से औषधियाँ, औषधियों से अन्न और अन्न से पुरुष उत्पन्न हुआ ।[३] यही शृंखला प्रकृति यज्ञ अथवा पारिस्थितिकी विज्ञान (Ecology) का आधार है । इस उक्ति से स्पष्ट है कि इनमें से किसी में भी दूषण हुआ तो उसका असर आगे की शृंखला पर पड़ेगा और अन्ततोगत्वा मनुष्य को ही उससे हानि होगी ।

पर्यावरण का प्रत्येक संघटक परस्पर जुड़ा हुआ है । यथा—वायुरूप सूत्र से लोक, परलोक और समस्त भूत समुदाय गुँथे हुए हैं[४] । अत: वायु की शुद्धता के प्रदूषण का असर सर्वत्र होगा । वायु द्वारा खिंचकर नदियों से जल अन्तरिक्ष में जाते हैं और अन्तरिक्ष से फिर नदियों को जल मिले, इसलिए चारों ओर वृष्टि से जल का फैलाव करते हैं ।[५] पर्यावरण के किसी भी संघटक के असंतुलित होने पर सारी व्यवस्था बिगड़ जाती है । अत: सबका यथानुरूप और समर्थ होना आवश्यक है ।

पारिस्थितिकी-संतुलन को बनाये रखने का मानव का संकल्प तथा प्रयास वैदिक मन्त्रों में बार-बार की गयी शान्ति की प्रार्थनाओं[६] में दृष्टिगत होता है ।

पारिस्थितिकी-सन्तुलन हेतु पर्वतों, समुद्रों, नदियों आदि का नियमबद्ध होना आवश्यक है । सम्पूर्ण जैवमण्डल के नियमित तथा सुव्यवस्थित रहने पर ही मरुत् वर्षा करते हैं ।[७] सामयिक वर्षा पर ही द्युलोक तथा पृथ्वी का पारिस्थितिकी-सन्तुलन तथा संरक्षण निर्भर है । यह द्युलोक तथा पृथ्वीलोक एक ही बार पैदा होते हैं[८], यह कहकर ऋषि प्रज्ञा ने सृष्टि को प्रदूषित और असन्तुलित न करने का संदेश दिया है ।

पृथ्वी को धारण करनेवाले, अर्थात् पारिस्थितिकी-संतुलन बनाये रखनेवाले गुण अथर्ववेद[९] में इस प्रकार बताये गये हैं— बृहद् सत्य, ऋत, उग्रता (क्षात्र तेज), तप, दीक्षा, ब्रह्म (बड़ा ज्ञान) और यज्ञ । इनमें 'ऋत' का

१. वही १.१८५.८
२. वही १.१८५.२
३. तैत्तिरीय संहिता २.१
४. बृहदारण्यकोपनिषद्, ३.७.२
५. ऋग्वेद १.१३४.४
६. (i) वही ७.३५ (ii) अथर्ववेद १९.९; १९.११ (iii) यजुर्वेद ३६.८,१०,११,१२,१७,२४
७. ऋग्वेद ८.७.४
८. सकृद् द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।
पृश्न्यां दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ वही ६.४८.२२
९. अथर्ववेद १२.१.१

गति से जाती हों ।[१] अन्यत्र कहा गया है कि औषधियाँ पवित्र करनेवाली और[२] वायुशोधन करनेवाली[३] हैं तथा वृष्टि में सहायक[४] हैं । अतः इन्हें नष्ट न करने[५] का संदेश वेदों ने दिया है ।

जल तथा वनस्पति एक-दूसरे के पूरक हैं । जल को औषधियों का देवता कहा गया है ।[६] जल औषधियों से बढ़नेवाले तथा औषधियाँ जल से बढ़नेवाली हैं ।[७] जल को औषधीवाला— "आपो औषधीमती:"[८] कहा गया है, जिसका भाव है कि जलों के लिए वृक्ष, वनस्पति, पेड़-पौधे आवश्यक हैं । जलों में सब औषधिगुण स्थित माने गये हैं ।[९] जिस धरती पर हरे-भरे पर्वत और जंगल हों, उसे सबका कल्याण करनेवाली कहा गया है ।[१०] पारिस्थितिकी-संतुलन में सिंह, मृग, सर्पादि जीवों की महत्ता देखते हुए उनके संरक्षण का आदेश वेदों में दिया गया है ।[११] पर्यावरण-संरक्षण तथा पारिस्थितिकी-सन्तुलन में ऋत की महत्ता को देखते हुए ऋग्वेद में आदेश दिया गया है— "नक्षन्नृतं"[१२], अर्थात् ऋत का फैलाव करो । संसार में जीवन के लिए तीन ही वस्तुएँ आवश्यक हैं— जल, वायु और पौधे ।[१३] ऋत की कामना करनेवाले मानव को तीनों ही मधुर रूप में प्राप्त होते हैं—

मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्न सन्त्वोषधीः[१४]

निष्कर्षतः, पर्यावरण-प्रदूषण तथा पारिस्थितिकी-असन्तुलन से संत्रस्त विश्व को अपने अस्तित्व की सुरक्षा के लिए 'ऋत' का अनुसरण करना चाहिए ।

---

१. यजुर्वेद, ६.३

२. औषधयः पावकाः, मैत्रायणी संहिता, १.८.९; काठक संहिता, ६.६

३. वायुगोपा वै वनस्पतयः, मैत्रायणी संहिता, ३.९.४

४. वर्षवृद्धा वा ओषधयः, तैत्तिरीय ब्राह्मण ३.२.२.५; २.२.५.१०

५. यजुर्वेद, १.२५, ६.२२,

६. जैमिनीय उपनिषद्, १.१८.४.१४

७. समाय ओषधीभिः समोषधैर्यो रसेन, यजुर्वेद, १.२१

८. अथर्ववेद, १९.१७.६

९. अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा, ऋग्वेद १०.९.६; मैत्रायाणी १.११.१

१०. अथर्ववेद, १२.१.११

११. वही, १२.१.४६, ४९; १०.४.२३; ७.९५.२ आदि

१२. ऋग्वेद, ७.२३.४

१३. त्रीणि छन्दांसि कवयो वियेतिरे
पुरुरूपं दर्शतं विश्वचक्षुषम् ।
आपो वाता ओषधयः
तान्येकस्मिन् भुवन आर्पितानि ॥ अथर्ववेद, १८.१.१७

१४. यजुर्वेद, १३.२७

विशेष महत्त्व है, क्योंकि ऋत के मार्ग पर चलकर सभी पापों अर्थात् पारिस्थितिकी-असंतुलन से बचा जा सकता है ।[१] इस ऋत को देवों द्वारा प्रस्थापित आदर्शों का अनुकरण करके तथा यज्ञ द्वारा[२] मानव प्राप्त कर सकता है ।

वैदिक जन विभिन्न जैविक आवश्यकताओं की पूर्ति पर्यावरणीय तत्त्वों के प्रति कृतज्ञता का भाव रखकर करते थे । वे विश्व में सर्वत्र जड़-चेतन पदार्थों में ईश्वर को व्याप्त मानते थे और इसीलिए लालच न करके, बल्कि त्यागपूर्वक जगत् के पदार्थ का उपभोग करते थे ।[३] इस उपभोग के उद्देश्य से वे देवताओं को हव्य विशेष का समर्पण करते थे । इस समर्पण द्वारा प्राकृतिक तत्त्वों के संदोहन से वे क्षरित गुणवत्ता की क्षतिपूर्ति करते थे । पारिस्थितिकी से जुड़े होने के कारण यज्ञों का विशेष महत्त्व रहा है ।[४] वेदज्ञों और वैज्ञानिकों ने प्रयोगों द्वारा आज स्वीकार किया है कि यज्ञों से पर्यावरण-प्रदूषण तथा पारिस्थितिकी-असन्तुलन को दूर किया जा सकता है । यज्ञों में उच्चरित मन्त्रों का सम्बन्ध पर्यावरण-संरक्षण तथा पारिस्थितिकी-सन्तुलन से होता है । अतः ऋग्वेद में कहा गया है कि यज्ञों में मानव द्वारा की जानेवाली स्तुति सत्य होनी चाहिए, अर्थात् मानव उन शिक्षाओं (मंत्रों) पर मन, वचन और कर्म से चले, तभी द्यावापृथिवी संरक्षण प्रदान करेंगे और अन्न, बल तथा दीर्घ जीवन प्रदान करेंगे ।[५]

पारिस्थितिकी-सन्तुलन के मूल में देव, जीव, वनस्पति आदि के सह-अस्तित्व का भाव है, जो सम्पूर्ण वैदिक वाङ्मय में अनुस्यूत हैं । यथा—ऋग्वेद में कहा गया है कि अग्नि, इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमा, वायु, पूषा, सरस्वती, आदित्य, विष्णु, मरुत, तेज या शब्द, महत्, सोम, रुद्र, अदिति और महान् ब्रह्माण्ड के पालक ये सब एक दूसरे के अनुकूल होकर विराजें ।[६]

यजुर्वेद में द्योतमान रश्मियों का विचित्र समूह सूर्य, मित्र, वरुण और अग्नि का चक्षुरूप कहा गया है । इसने द्यावापृथिवी और अन्तरिक्ष को आपूरित कर रखा है । यह सूर्य चर-अचर की आत्मा है[७], क्योंकि ऊर्जा के स्रोत सूर्य के अभाव में संपूर्ण प्राणि-जगत् ही नष्ट हो जायेगा । पारिस्थितिकी हेतु हानिकारक कृमियों को यह सूर्य अपनी रश्मियों से नष्ट करता है ।[८] इसलिए वेद में ऐसे निवास बनाने का उल्लेख है, जहाँ सूर्य-किरणें अबाध

---

१. ऋग्वेद १०.१३३.६
२. यजुर्वेद १८.६
३. वही, ४०.१
४. गीता, ३.१४
५. ऋग्वेद, १.१८५.११, शतपथ ब्राह्मण, ४४
६. वही १०.६५.१
७. चित्रं देवानामुद्गादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणास्याग्नेः ।
आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यो आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ स्वाहा ॥ यजुर्वेद, ७.४२
८. ऋग्वेद, १.१९१८; अथर्ववेद, २.३२.१

वैदिक समाजवाद

डॉ. सुभाया विद्यालंकार

वेद को 'सनातन-चक्षु' कहा गया है— उतना ही सनातन, जितना सूर्य-चक्षु । यदि ब्रह्म ने सूर्य-चक्षु न बनाया होता तो प्राणियों की चर्म-चक्षुओं का क्या उपयोग होता ? इसी प्रकार यदि ब्रह्मा ने मानव को सनातन वेद-चक्षु न दिया होता तो मनुष्य के बुद्धिरूप अन्तर्चक्षु का क्या उपयोग होता ? मनुष्य सनातन वेद-चक्षु से ही धर्म-अधर्म, कर्म-अकर्म, सत्य-असत्य, विद्या-अविद्या तथा न्याय-अन्याय का निर्णय कर सकता है ।

वैदिक साहित्य में अध्यात्म, नैतिकता, समाजशास्त्र आदि अनेक विषयों से सम्बद्ध ऋचाएँ हैं । शासन-व्यवस्था के सम्बन्ध में भी वेदमन्त्रों में अनेक निर्देश दिये गये हैं। यजुर्वेद में स्वराट्, जनराट्, सत्रराट् और सर्वराट्— इन चार प्रकार के राजाओं का उल्लेख है । प्रजा द्वारा राजा के चुनाव और राजसूय यज्ञ का वर्णन भी वेदों में मिलता है । राजसूय यज्ञ में प्रजा द्वारा निर्वाचित राजा का राज्याभिषेक किया जाता है । इस अवसर पर प्रजा का प्रतिनिधि या पुरोहित निर्वाचित राजा को सम्बोधित करके कहता है—

आ त्वाहार्षमन्तरेधि ध्रुवास्तिष्ठाविचाचलिः ।
विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ ऋग् /१०/१७३/१

मैं तुझे प्रजा में से ही लाया हूँ । तू हमारे बीच राजा बनकर स्थिर रह और अविचल होकर शासन कर सब प्रजाजन तुझे चाहते रहें । ऐसा न हो कि यह राष्ट्र तुमसे छीन लिया जाये ।

इसके उत्तर में राजा कहता है कि मैं अपने शासनकाल में सविता, सरस्वती, त्वष्ट्रा, पूषा, इन्द्र, बृहस्पति, वरुण, अर्यमा, सोम और विष्णु—इन दस देवताओं से प्रेरणा ग्रहण करते हुए राज्य का सञ्चालन करूँगा—

सवित्रा प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपैः—पूष्णा पशुभिरिन्द्रियेणास्मे ।

बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाऽग्निना तेजसा सोमेन
राजा विष्णुनादशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्यामि । यजु० १०/३०

'सविता' उत्पत्ति का प्रतीक है । सविता से प्रेरणा लेकर राजा राष्ट्र में सब प्रकार के उत्पादनों पर ध्यान दे । 'सरस्वती' वाणी की प्रतीक है, इसलिए राजा, राष्ट्र की वाणी को न दबाये । 'त्वष्टा' रूप का प्रतीक है । राजा,

राष्ट्र में राग रूप और उल्लास का वातावरण भर दे । 'पूषा' पशुओं का रक्षक है । राजा राष्ट्र में पशुपालन और कृषि की ओर ध्यान दे । 'इन्द्र' वीरता और ऐश्वर्य का प्रतीक है । राजा, राष्ट्र को वीर तथा ऐश्वर्यशाली बनाये । 'बृहस्पति' ज्ञान का प्रतीक है । राजा, राष्ट्र में ज्ञान-विज्ञान की उन्नति करे । 'वरुण' दण्डशक्ति का प्रतीक है । राजा अपराधियों को उचित दण्ड दे । 'अग्नि' तेज का प्रतीक है । राजा राष्ट्र को तेजस्वी बनाये । 'सोम' सौम्यता, आह्लाद तथा भेषज का प्रतीक है । राजा, राष्ट्र में सौम्यता और आह्लाद लाये तथा स्वास्थ्य विभाग को सतर्क रखे । 'विष्णु' व्यापकता का प्रतीक है । जैसे त्रिलोक में विष्णु अपने चरण-विन्यास किये हुए हैं, वेसे ही राजा अपने प्रभाव से राष्ट्र में सर्वत्र व्यापक हो ।

यजुर्वेद में राजा को 'वरुण' कहा गया है, क्योंकि वह प्रजा द्वारा वरण किया जाता है—

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा ।
साम्राज्याय सुक्रतुः मृत्योः पाहि विद्योत्पाहिः ॥ यजु. २०/२

यजुर्वेद में राजा के लिए यह भी कहा गया है—

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्र इव प्रपथे ।
सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ यजु. ३३/८३

यह सम्राट् सहस्रों ऋषियों के सहयोग से बलशाली बनाया गया है, अर्थात् सम्राट् का चुनाव मनीषियों और ऋषितुल्य चरित्र वाले विद्वानों द्वारा किया गया है । वर्तमान लोकतन्त्र में राजा के चुनाव में सभी के भाग लेने के दुष्परिणाम हमारे सामने ही हैं । इसी यजुर्वेद में राजा के चुनाव को 'संवरण' कहा गया है—

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने संवरणे भवा नः ।
सपत्नहा नो अभिमातिजिच्च स्वे गये जागृह्य प्रयुच्छन् ॥ यजु० २७/३

'संवरण', अर्थात् सोच-समझकर भली-भाँति किया गया चुनाव, न कि धनबल, बाहुबल और छल-छद्म का सहारा लेकर किया गया चुनाव । इसीलिए ऐसा राज्य 'ऋषिराज्य' कहलाता था । ऐसे राज्य के मेधावी और चरित्रसम्पन्न शासक माता-पिता के समान सारी प्रजा को विशाल परिवार समझकर उसकी सुख-समृद्धि के लिए प्रयत्नशील रहते थे । उनकी भावना 'यज्ञमय, अर्थात् परोपकार की होती थी', न कि स्वार्थसिद्धि की । रघुवंश में महाकवि कालिदास ने यही भाव राजा रघु के सम्बन्ध में व्यक्त किया है—

'स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ।'

ऐसे आत्मीयतापूर्ण वातावरण में प्रजाजन राष्ट्र के रक्षार्थ बड़े से बड़े त्याग और बलिदान हेतु तैयार रहते हैं । यजुर्वेद (२३/१३) में राजा को 'अकृष्ण', अर्थात् निष्कलंक जीवनवाला चरित्रवान् व्यक्ति कहा गया है ।

वैदिक समाजवाद

यजुर्वेद के इस मन्त्र में वैदिक समाजवाद का सर्वोच्च मानवीय आदर्श प्रस्तुत किया गया है—

अस्मे वो अस्त्विन्द्रियमस्मे नृम्णमुत क्रतुरस्मे वर्चांसि सन्तु वः ।
नमो मात्रे पृथिव्यै नमो मात्रे पृथिव्या इयं ते राड्यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।
कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा । यजु० ९/२२

हमारी (मन आदि सहित) सभी इन्द्रियाँ तुम सबके लिए हों । हमारा शारीरिक बल, धन-सम्पत्ति, कर्म, ज्ञान-विज्ञान तुम सबके लिए हो । हम पृथिवी माता को नमन करते हैं । हमसे उत्पन्न अन्न पृथिवी माता के लिए हम अर्पित करते हैं । यह राजशक्ति तुम्हारे लिए है । स्वयं यम, नियम का पालन करनेवाला राजा दृढ़निश्चयी और राष्ट्र को धारण करनेवाला होता है । कृषि की उन्नति, राष्ट्र के कल्याण, राष्ट्र की सम्पत्ति-वृद्धि और राष्ट्र के प्रजाजनों के पालन-पोषण के लिए आपको प्रजा ने नियुक्त किया है ।

इस मन्त्र में सभी राष्ट्रवासी सम्पूर्ण राष्ट्र के लिए अपनी शारीरिक और मानसिक शक्तियाँ तथा सम्पत्ति अर्जित करने की प्रतिज्ञा करते हैं । प्रजाजन, पृथिवी से उत्पन्न अन्न आदि सभी पदार्थों को भी अपनी पृथिवी माता के लिए समर्पित करते हैं, ताकि पृथिवी की सभी सन्तानों का समुचित पालन-पोषण होता रहे ।

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् ।
वर्षिष्ठमूतये भर ।। ऋग्० १/८/१

ऋग्वेद के इस मन्त्र में प्रभु से धन-धान्य और ऐश्वर्य प्रदान करने की प्रार्थना की गई है, किन्तु ऐसे धन के लिए मन्त्र में कुछ शर्तें हैं । इनके अनुसार, प्रभु से प्राप्त ऐश्वर्य को हम आपस में बाँटकर उपभोग करें । अकेला मनुष्य अपने जीवन के लिए आवश्यक सभी वस्तुएँ स्वयं पैदा नहीं कर सकता । उसे समाज पर निर्भर रहना ही पड़ता है । समाज में सबकी बौद्धिक और शारीरिक क्षमता भी समान नहीं होती । ऐसी स्थिति में यही उपाय है कि समाज के सभी व्यक्ति एक-दूसरे की आवश्यकताओं का ध्यान रखते हुए मिल-बाँट कर खाएँ । यही विचार साम्यवाद का भी आधार है । किन्तु वेद की यज्ञ-भावना में व्यक्ति की स्वाधीनता अक्षुण्ण रहती है । साम्यवाद में व्यक्ति की कमाई उससे छीन ली जाती है । वेद में व्यक्ति को बाँटने और त्याग करने का सत्परामर्श दिया गया है । त्याग करने से व्यक्ति सुखी होता है और अपनी कोई वस्तु छिन जाने से दुखी । सांख्यदर्शन के प्रणेता कपिल मुनि ने यह बात इस उदाहरण से स्पष्ट की है —

"श्येनवत् सुखी दुःखी भवति त्यागवियोगाभ्याम् ।" यदि बाज़ अपनी चोंच से टुकड़ा स्वयं छोड़ देता है तो उसे कोई दुःख नहीं होता, किन्तु रोटी का वही टुकड़ा यदि उससे कोई छीन लेता है तो उसे दुख होता है । अतः त्याग का परिणाम सुख होता है और वियोग का परिणाम दुःख ।

भूमि और सम्पत्ति का स्वामी प्रजा

वैदिक युग में ग्राम की सारी भूमि उस ग्राम की सम्पत्ति होती थी, किसी एक व्यक्ति की नहीं। ग्राम संस्था द्वारा यह भूमि ग्रामवासियों को खेती आदि के लिए दी जाती थी। इस विचार की पुष्टि अथर्ववेद के इस मन्त्र से भी होती है —

अधामनोवसुदेयाय कृष्णुष्व।
ततो न उग्रो विभजा वसूनि॥ अथर्व० ३/४/४

इस मन्त्र में राजा को धन देनेवाला और सुदृढ़ रूप से वसु (धन) का विभाजन करनेवाला कहा गया है।

प्रजा जिस व्यक्ति को अपना राजा चुनती थी, उससे वह कुछ कर्तव्यों की भी आशा रखती थी। राजा का सर्वप्रमुख कर्तव्य प्रजा को धन और ऐश्वर्य प्राप्त कराना होता था। अत: भूमि, पशु आदि से हुआ उत्पादन और आर्थिक लाभ प्रजा में न्यायपूर्वक वितरित करना राजा का महत्त्वपूर्ण कर्त्तव्य था। इस कर्त्तव्य के बदले प्रजा राजा को बलि प्रदान करती थी। अत: ऋग्वेद में राजा को कर लेने का एकमात्र अधिकारी कहा गया है —

ध्रुवं ध्रुवेण हविष्यामि सोमं भृशामसि।
अथो त इन्द्रः केवलीर्विशोबलिहतस्करत्॥ ऋग्० १०/१७३/६

हम ध्रुवरूप राजा को ध्रुव हवियों से सन्तुष्ट करते हैं। केवल राजा ही विश: (प्रजा) से बलि प्राप्त करने का अधिकारी है।

राजा प्रजा की रक्षा करता है तथा धन और आर्थिक उत्पादनों का न्यायपूर्ण वितरण प्रजा में करता है। इसके बदले प्रजा उसे 'कर' देती है। कर या बलि के रूप में पारिश्रमिक प्राप्त कर राजा, प्रजा की अधीनता स्वीकार करता है। अत: अथर्ववेद में राजा को 'राष्ट्रभृत्य' कहा गया है। (१९/३७/३)

स विशोऽनुव्यचलत्॥ अथर्व० १५/९/१

राजा, प्रजा या विश: का अनुचर - (अनुकूल चलने वाला) होता है।

सभा और समिति

वैदिक युग के राष्ट्र का शासन अकेला राजा नहीं करता था। उसकी सहायता और मार्ग-निर्देशन के लिए सभा और समिति नाम की दो संस्थाएँ होती थीं। 'समिति' सम्पूर्ण विश: की प्रतिनिधि संस्था थी। वैदिक युग की 'समिति' ग्रीस के प्राचीन नगर-राज्यों की समिति जैसी थी। इन नगर-राज्यों के सभी वयस्क नागरिक 'समिति' में एकत्र होकर अपने राज्य के लिए कानून बनाते थे और राजकीय नीति निर्धारित किया करते थे। एथेन्स

की 'एक्लीज़िया' इसी प्रकार की संस्था थी । वैदिक युग की समिति में भी विश: के सभी वयस्क नागरिक सदस्य होते थे । अथर्ववेद के इस मन्त्र में राजा प्रार्थना करता है —

सभा च मा समितिरचावतां प्रजापतेर्दुहितरौ संविदाने ।
येना संगच्छा उप मा स शिक्षाच्चारु वदानि पितर:सङ्गतेषु ।। अथर्व० ७/१३/१

सभा और समिति, प्रजापति की कन्याएँ हैं । वे मेरी रक्षा करें । संगत में एकत्र पितर लोग उचित विचार-विमर्श करें ।

इस मन्त्र से पता चलता है कि सभा और समिति, प्रजापति की कन्याएँ हैं । उन्हें राजा ने नहीं बनाया, अपितु वे किसी ईश्वरीय विधान की परिणति हैं । वे राजा की रक्षा करती हैं, उसे उचित परामर्श देती हैं । उनमें पितर एकत्र होते हैं और विचार-विमर्श में समुचित रूप से भाग लेते हैं । यहाँ 'पितर' का अभिप्राय सम्भवत: उन व्यक्तियों से है, जिन्हें परवर्ती साहित्य में 'वृद्ध' कहा गया है —

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः ।

अथर्ववेद के एक और मन्त्र में कहा गया है कि सभा मेरी रक्षा करे, उसके सभ्य-सदस्य मेरी रक्षा करें—

सभ्य: सभां मे पाहि ये च सभ्याः सभासदः । अथर्व० १९/५५/५

राजा यह भी प्रार्थना करता है कि सभा के सदस्यों की वाणी एक हो; वे परस्पर विरोधी बातें न कहकर 'सवाचस' होकर कार्य करें ।

ये ते के च सभासदस्ते मे सन्तु सवाचसः । अथर्व० ६/१३/२

इससे स्पष्ट है कि वैदिक युग का राजा निरंकुश और स्वेच्छाचारी नहीं हो सकता था । इसीलिए वैदिक काल के इन राज्यों के शासन को 'जनराज्य' (जन या जनता का राज्य) कहा जाता था ।

वेद में स्वार्थ की भावना को पाप माना गया है—"केवलाघो भवति केवलादी ।" इसके विपरीत साथ मिलकर किए गये खानपान को श्रेष्ठ कहा गया है ।

'सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे ।' वाजसनेयीसंहिता १८/९/ मैत्रायणीसंहिता २/११/४

वेदों में 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की भावना स्थान-स्थान पर परिलक्षित होती है । वेद की यही शिक्षा है कि हमें छोटे-बड़े का भेदभाव भूलकर भ्रातृत्व की भावना के साथ आगे बढ़ना है —

अज्येष्ठासो अकनिष्ठासा एते संभ्रातरो वा वृधु: सौभगाय । ऋक्० ५/६०/५

साथ ही हमें केवल अपनों के प्रति ही नहीं, अपितु अपरिचितों के प्रति भी स्नेह भावना रखनी चाहिए—

संज्ञानं न स्वेभिः संज्ञानमरणेभिः ।
संज्ञानमश्विना युवमिहास्मासु नियच्छतम् ।। अथर्व० ७/५६२/१

इस मन्त्र में अश्वीयुगल में पारस्परिक सहयोग की शिक्षा ग्रहण करने को कहा गया है । जैसे अश्वीदेव सूर्य-चन्द्र, द्यावा-पृथिवी, और प्राण-अपान आदि दो हैं और दोनों में इतना अधिक सामंजस्य है कि इसके बल पर वे अनेक महिमाशाली कार्य करते हैं । हम मनुष्यों में भी इसी प्रकार पारस्परिक सामंजस्य हो ।

सबकी समृद्धि

वेद किसी एक व्यक्ति की, एक समाज की या एक ही राष्ट्र की नहीं, अपितु सभी व्यक्तियों, समाजों और राष्ट्रों की उन्नति की कामना करता है —

इमा याः पाञ्च प्रदिशो मानवीः पञ्चकृष्टयः ।
वृष्टे शापं नदीरिवेह स्फातिं समावहान् ।।

ये पाँचों प्रदिशाएँ और इनमें रहनेवाले पंचमानव उसी प्रकार समृद्ध हों, जैसे वर्षा होने पर नदियाँ जल से परिपूर्ण हो जाती हैं ।

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम् ।
सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनपस्फुरन्ती ।। अथर्व० १२/१/४५

अनेक भाषाएँ बोलनेवाले, अलग-अलग धर्मों के सब जनों को हमारी राष्ट्रभूमि अपनी गोद में वैसे ही बिठाती हैं, जैसे एक घर में विभिन्न स्वभाववाले परिजन रहते हैं । लात न मारनेवाली गाय जैसे एक जगह खड़ी होकर दूध की सहस्रों धाराएँ प्रदान करती है, वैसे ही हमारी मातृभूमि हमें हजारों प्रकार के ऐश्वर्य प्रदान करे । वेद के अनुसार, हम सब भूमिमाता के पुत्र हैं और द्यूलोक हमारा पिता है —

द्यौर्वः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा । ऋ० १/१९१/७
द्यौर्नः पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्नो माता पृथिवी महीयम् । अथर्व० ९/१०/१२

समस्त भूमण्डल के प्राणियों और मनुष्यों के बीच पारस्परिक सम्बन्ध इसीलिए है, क्योंकि हम सबके माता-पिता द्युलोक और पृथिवीलोक हैं । यह सम्बन्ध इस कारण और भी सुदृढ़ हो जाता है, क्योंकि हम परमपिता परमात्मा की ही सन्तान हैं ।

अथर्ववेद के मातृभूमि सूक्त में यही उदात्त भावना है —

त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं विमर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः ।
तवेमे पृथिवी पञ्चमानवा येभृयो ज्योतिरमृतं-मर्त्येभ्य उद्यन्त्सूर्यो रश्मिभिरातनोति ॥

अथर्व० १२/१/१५

तासु नो धेह्यभि नः पवस्व माताभूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ।
पर्जन्यः पिता उ नः पिपर्तु ॥ अथर्व० १२/१/१२

सा नो भूमिर्विसृजतां माता पुत्राय मे पयः । अथर्व० १२/१/१०

इस प्रकार वेदों में विश्वबन्धुत्व का विचार स्थान-स्थान पर प्रस्तुत किया गया है । व्यक्तिगत, सामाजिक, राष्ट्रिय और अन्तरराष्ट्रिय सम्बन्धों का आधार पारस्परिक विश्वास और सद्भाव है; ईमानदारी, सत्य-आचरण, संयम, शान्ति और स्नेह है, न कि आधुनिक समाजवाद की भाँति परस्पर विद्वेष कलह, ईर्ष्या और संघर्ष, जिसकी परिणति बुर्जुआ और सर्वहारा, धनी और निर्धन के बीच भीषण रक्तपात में होती है और समाज में घृणा, अविश्वास, अनाचार, अत्याचार, अभाव, लूटमार, दुःखदैन्य और अपराधों की अविरल परम्परा प्रारम्भ हो जाती है । आधुनिक साम्यवाद और समाजवाद की विचारधारा ने बीसवीं शती में खूनी क्रान्तियों, विश्वयुद्धों और शीतयुद्ध को जन्म दिया, जिनका दुष्परिणाम संसार के सभी निवासियों को भुगतना पड़ा और आज २१वीं शती के प्रारम्भ में मानव-जाति परमाणु-अस्त्रों तथा अन्तरमहाद्वीपीय प्रक्षेपणास्त्रों की विभीषिका से संत्रस्त है । ये अस्त्र न केवल मानवजाति का, अपितु पृथिवी के सम्पूर्ण प्राणियों और वृक्ष-वनस्पतियों का नाश करने में समर्थ हैं । किन्तु इनका विकिरण पृथिवी, जल, वायु और आकाश सहित सृष्टि के कारणभूत पञ्चतत्त्वों को भी विषाक्त कर सकता है । आधुनिक साम्यवाद और समाजवाद ने धनी और निर्धन देशों के बीच आर्थिक शोषण, अविश्वास और मनोमालिन्य की गहरी खाई खोद दी है । विश्व के शक्तिसम्पन्न देशों के बीच शीतयुद्ध समाप्त होने के बावजूद मानव-जाति अपने सर्वनाश की आशंका से त्रस्त है । इस त्रासदी में वेद का अमर सन्देश ही सम्पूर्ण मानव-समाज को आश्वस्त कर सकता है । विश्वबन्धुत्व की इस भावना से समस्त संसार सच्चे अर्थों में छोटा सा ग्राम बन जाता है - "यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ।" और मनुष्य एक-दूसरे को मित्र की दृष्टि से देखने लगता है—'मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षामहे ।' वेदों के मन्त्रद्रष्टा ऋषियों ने सार्वभौम समृद्धि का मार्ग प्रदर्शित किया है, न कि आर्थिक शोषण, प्रकृति के अन्धाधुन्ध दोहन और मानव के उत्पीड़न एवं सर्वनाश का । इन मनीषियों ने घोषणा की थी कि परिवार, समाज और राष्ट्र को समृद्ध बनाना कोई अपराध नहीं, अपितु स्पृहणीय उद्देश्य और अनुकरणीय प्रयत्न है । इसीलिए यजुर्वेद की प्रथम ऋचा में प्रभु से प्रार्थना की गई है कि वह हमें भोजन, शक्ति और (जीवन धारण किये रहने के लिए) उपयोगी सामग्री प्रदान करें । हमारी समृद्धि रोग और शोक से रहित हो । सम्पूर्ण समाज में न केवल समृद्धि हो, अपितु समस्त प्रजा को सन्तान और पशुधन भी प्राप्त हो ।

वैदिक ऋचाओं के अर्थ भौतिक समृद्धि तक ही सीमित नहीं हैं । इन ऋचाओं के माध्यम से हमारे विचार भौतिक धरातल के स्थूल पदार्थों से उठकर सूक्ष्म अन्तर्जगत् में प्रविष्ट होते हैं । वैदिक भौतिकवाद हमें क्रमशः उच्चतर मानसिक भूमिकाओं में प्रवेश करने का मार्ग बताता है । यद्यपि इन ऋचाओं के शब्द और स्वर नहीं बदलते, तथापि हमारे मानसिक धरातल के उन्नत स्तरों के अनुसार एक स्तर से दूसरे स्तर पर उनके निहितार्थ और भावाभिव्यक्ति बदलती जाती है ।

वैदिक समाजवाद के आदर्श राष्ट्र में मधुवर्षा है, सुख समृद्धि है, पारस्परिक सौहार्द है, ईश्वर विश्वास है, मानवता है और स्वास्थ्य है । वहाँ भुखमरी, दैन्य, दरिद्रता, रोग, शोक, अन्याय तथा अत्याचार नहीं है ।

शान्ति वा सुरभिः स्योना कीलालोघ्नी पयस्वती ।
भूमिरधि ब्रवीतु मे पृथिवी पयसा सह ।।

शान्तिमयी, सौरभमयी, सुखमयी, अमृतपूर्ण ऊधसवाली विशाल भूमिरूपिणी कामधेनु हमें सदा सत्य, न्याय, स्वास्थ्य और समृद्धि का दुग्ध प्रदान करती रहे ।

Development of Technology

(Through Pṛthu to Bhoja)

Dr. Prabhakar Apte

Matsya Purāṇa puts a querry after informing us that earth is said to have enjoyed by serveral kings. And because of their association with earth i.e. *Pṛthvī* they are called kings i.e. *Pārthiva*-s. However, for because of whose association earth is called *Pṛthvī*? why this technical term *Pṛthvī* is applied to earth i.e. *Bhūmi*? The answer given there in is that king Pṛthu milked the earth in the form of cow after providing Manu the first ancestor of minkind as calf. Thereafter he levelled the surface of the earth by the point of his bow. She became his *Duhitā* or daughter since she was milked by him. Hence she became *Pṛthvī*. *Pṛthvī* also means one which is levelled.

Bhāgavata Purāṇa is much more elaborate on this point. It tells us that Pṛthu levelled the mountain-peaks with the pointed edge of his bow by pulverising those peaks. He had almost made the globe of the earth plane. Thereafter, he constructed colonies for his subjects in the form of villages, towns, ports and castles of various kinds in addition to hamlets, military camps and rural habitats. Thereafter, *Bhāgavat Purāṇa* furnishes important historical fact that prior to king Pṛthu, there existed no idea of human habitats in the form of towns and villages.

प्राक् पृथोर् इत नैव एषा पुर ग्रामादिकल्पना ।[१]

Pṛthu to Bhoja

Thus it is attested in the *Matsya* as well as *Bhāgavata Purāṇa*[2] that prior to king Pṛthu the mythological king, the concept of neither

1. *Matya P.*, 10.14
2. *Bhāgavata P.*, IV.18.32

towns nor town-planning was in existance. The human beings were living here and there as they wished यथासुखं वसन्तिस्म तत्र तत्र । The story of Pṛthu as recorded by Bhoja in *Samarāṅgaṇa Sūtradhāra* is somewhat different. Accordingly, there was a compromise between mother-earth and king Pṛthu under the arbitration of Lord Brahmā, when earth complained to him about the pain she felt when Pṛthu tried to flatten her surface. As per compromise, mankind was asked to exert only that much pain as was absolutely necessary for colonisation and earth was instructed to bear it for the welfare of mankind. *Samarāṅgāṇa Sūtradhāra* further informs us that Brahmā involved Viśvakarmā to undertake the job of planning and executing human settlements. He was introduced to Pṛthu as the engineer who executed the captial of Indra (विदधे अमरावतीम् ।). Viśvakarmā then planned the distribution of work on four quarters and assigned the job to his four sons. Jaya, Vijaya, Siddhārtha and Aparājita. Jaya then put him querries of functional nature termed as *Jayapṛcchā* the third chapter and the eightly chapters of *Samarāngaṅa Sūtradhāra* (from ch. 4 to ch.83) came by way of encyclopaedic answers to those querries. The work incorporated several aspects of engineering.— Civil, Religious, Military, Mechanical and contributed to the topics of botany, metallurgy etc. In short, king Bhoja furnished medieval encyclopaedia of ancient sciences and technologies.

As far as the planning of human settlement is concerned King Bhoja has laid down a model lesson of total country planning with details of road-net-work connecting villages and villages, towns and villages, towns and cities and of all those with the capital. He has specified the breadth of all roads and also related those with respective population. If mythological Pṛthu is on record as the pioneer of urban and rural human settlements, King Bhoja of 11th centruy A.D. is on record as master of country planning which was actually the culmination of overall technology into perfection. After the fall of Bhoja, our country has witnessed the devastation at the hands of Mughal invaders. This is one aspect of technology. However, the story of Pṛthu, tells us in Pauraṇic style the origin of ecological sense devloped at the time of Pṛthu.

Both *Matsya* and *Bhāgavata Purāṇa*-s tell us that Pṛthu milked the mother earth by his own hands and got all herbal products. (अदुहत् सकलौषधी: ।). Thereafter, all other living beings on earth representatively milked her in different containers. Thus seers made Bṛhaspati as calf and milked her in the container of sense organs and they received Vedic hymns as produce (पय: छन्दोमयं शुचि). Then gods made Indra as calf and milked her in golden container (हिरण्मयेन पात्रेण) and received milk in the form of strength and vigour (वीर्यम् ओजो बलं पय:) . Then the sons of Diti or demons made Prahlāda as a calf and collected milk in iron containor,in the form of liquor. *Gandharva*-s and *Apsarasa*-s milked her after making Viśvāvasu as calf in a container made of lotus in the form of honey which was wholesome The ancestors got *Kāvya* in the form of milk in *Āma* container making Aryama as calf through *Śrāddha* ritual. *Siddha*-s made Kapila as calf and got conceptual accomplishment. *Vidyādhara*-s got aerial movement as achievement and other mystic beings got such mystic powers as becoming miraculously invisible, after making Maya as a calf. *Yakṣa*-s, *Rākṣas*-s and *Piśāca*-s, who are flesh-eaters, milked blood in skulls. Then snakes and other biting reptiles made Takṣaka as calf. The flesh eater beasts made lion as calf and collected milk in the form of poison in the container of their cavities. Animals collected grass after making cow and bull as calf and collected flesh in the container of forest. (अरण्यपात्रे). The birds collectd mobile and static food as milk after making eagle as calf. The trees made Banyan as calf and collected sap as milk. Mountains made Himālaya as calf and collected various minerals on their peaks.

In this way *pṛthu* became fertile and yielded several products. The sense of mutual understanding continued for centuries and millennia till the time of Bhoja during which period our technology was advancing. Bhoja says that he is presenting the technology which had come down to him through generations.

The information about Pṛthu is mythological and symbolic while that about Bhoja is factual and historic. Bhoja's *Rāja-Mārtṇḍa* gives materia medica based on herbs availble in Malwa even today. He collected the data for the benefit of his subjects by giving the technology of preparing medicine out of herbs easily available to them. This technology helped the Rajput enginerers to construct a

dock on the confiluence of Gaṅgā for the benefit of piligrims and it is in operation for four centuries. The dam built by Bhoja in Bhopal has been maintaining water supply for millions for over nine centuries and also irrigating agricultural land. The dam has been carrying heavy traffic through centuries and is in tact.

In this short paper intends to draw attention of scholars to the evolution and development of indegenous, sustainable eco-frinedly technology of which Pṛthu and Bhoja are landmarks. Proper study of symbology of Pṛthu's story and advanced technology of Bhoja have great research potential and lesson for posterity.

Sanskrit and Contemporary Challenges

Dr. R. Subassi Arvind

Everything that affects an organism during its lifetime is collectively known as its *Environment*. Our environment consist of nine components—people, water, atmosphere, forests, habitat, energy, health resources, living resources and our land. The harmonious relationship among these nine components is a prerequisite not only for a healthy life on this earth but also for the very existence itself. Description and analysis of the structure and functions of the environment in which living beings exist, the inter-relationship of living beings among themselves and with the environment as well as the laws that govern these processes and interactions are the subject matter of Ecology.

The growth of flora, fauna and mankind on an even basis will maintain the ecological balance. When any one of them is misused just as the felling of trees or exitinction of forest and domestic animals it destroys the ecological balance.

The environmental crisis arises mainly because of *Urbanization* and *Pollution* of the *Pancabhūta*-s. The present situtation that we are facing in India as well as all over the world is presented below.

Urbanization -Problems

Urbanization is intricately linked with the process of economic development and it is considered inevitable. Urbanization while having a positive impact on income levels, employment and production economics, has brought many problems including a shortage of housing, inadequate water supply, sanitation and waste disposal facilities, congestion, traffic problems, air, water, noise pollution as well as unsafe social environment.

The overall quality of urban environment has deteriorated with the growth of large industries without any environmental controls resulting in severe water and air pollution. Most industries discharge wastewater into rivers and watercourses without adequate treatment. Industrial effluents are not easily biodegradable and often beyond the natural assimilation capacity of the rivers, with the result that water bodies remain polluted affecting the health of all the living beings dependent on that water.

Thermal power plants existing in many urban areas are the major cause of air pollution. The overall impact of the existence of industries on urban environment are with a selfish attitude of taking advantage of various subsidies and concession has only resulted in the increase of smoke, noise, heat, gas fumes etc. which not only affects the human health but also eco - balance of that region. By disposal of solid waste, they also cause land pollution. President Roosevelt said in 1937 that: A Nation That destroys its soil destroys itself.

Urban Water Supply

Water has always played a decisive and crucial role in the location of settlements. Most of the earlier settlements including major civilization were located on the banks of the major rivers. Technological advancement, however, has changed this situation. With the transportation of water made possible due to technology, the constraint of locating settlements near rivers began to weaken and settlements started coming up in different places.

The demand for water has been rising in the urban centers, which is not only due to a growth in population but also due to a growth in economic activities. The existing systems are crumbling under the increasing demand for water. Under pressure to supply adequate water, cities are exploring sources, which are hundreds of kilometers away. In the end, this is likely to upset the ecological balance of the region. Excessive withdrawal of ground water to meet the growing demand creates its own set of problems. Further the impact of inadequate water and poor water quality is on the health of the population, starts appearing.

Water and sanitation related illness account for almost 60% of all urban deaths. Increased consumption of water for various uses has increased the generation of waste water in Indian cities. Untreated or partially treated wastewater discharged in surface water bodies, has contaminated the aquatic resources of the country.

In the absence of proper availability of water for various uses, the people, especially the poorer section of the society, are forced to use this water for washing and bathing inviting various types of skin diseases. Proper collection and disposal of liquid and solid waste is very important for the overall health of urban citizens.

Air Pollution

Compared to the problems of water and sanitation the means of air pollution in Indian cities is rather new. Industries and Automobiles plying on roads emit many tones of pollutants every day in the air, putting an average urban citizen to greater health risk. The incidence of respiratory disease in cities has increased considerably over the years. The thermal power plants in cities emit huge quantities of pollutants into the air. The three Thermal power plants in Delhi i.e. Indraprastha, Rajghat and Bhadarpur emit 9.9 tones of pollutants every hour!

The pollutants emitted from the vehicles prove to be more lethal as they are closer to the public, compared to the pollutants released by industries. Today, cities are characterized by utter chaos and disorder on roads due to increased congestion, delays at intersections, overcrowding of public transport and blatant violation of traffic rules.

Taj Mahal—A Wonder under smog

Today one of the wonders of the world is slowly dying and is pleading before the Supreme Court of India for its right to survive. The Taj Mahal is in danger for being for ever destroyed.

The 17th century monument is losing its lusture and has developed yellow spots at various places on its translucently white surface. The collective effect of the dust particles corrosive gases and carbon particles visibly demonstrates the decay of the outer as well as the inner surface of the Taj Mahal.

The monument has suffered much more damage during the past twenty years than in the previous three hundred years of its existence due to alarming air pollution in the Agra region. The vehicular emissions are also largely responsible for the increasing pollution.

The sources of pollution include the growth of small and medium scale industrial units, which are scattered around the Taj. A high Air pollution load thus surrounds the monument on all sides.

The National Environment Engineering Research Institute (Neeri) Nagpur, which has been actively engaged from the very beginning in the assessment of pollution problem and its solution for different mobile and immobile sources with Taj Trapezium, has confirmed that the ambient air pollution levels at the Taj Mahal have been rising.

The gaseous pollutants emitted from the refinery being acidic in nature, have an impact on biotic as well as abiotic components of the eco system such as plants and building material like marble and red stone. Constructed of white marble, The Taj is particularly susceptible to the damages caused by the pollutants.

Sardar Sạrovar Project—SSP

The controvsty out the thousands of people who will be displaced by the Sardar Sarovar Project has brought into focus the human costs of constructing large dams. While the project authorities seemed to move from strength to strength in building the dam, the Narmada Bachao Andolan (NBA), the chief opponent of the project, touched the lowest point in its credibility in the course of its continuous struggle against the dam. The NBA had held a people's census, which indicated that, as many as 22,523 families in the submergence areas of Madhya Pradesh and Maharasthra were not prepared to move.

For instance, 5 to 15% of the species that live in tropical forests could be wiped out due to deforestation. Gerald Durell- the British naturalist and writer says, "*People must be taught that all elements of nature are renewable resources if used with care and not squandered. Once people learn that their natural heritage is something to be proud of and to*

be protected rather than frittered away for selfishness, short term gains, then the results will probably be a more sensible use of nature for the benefit of all."

The solutions to these problems lie in our own ancient literature.

From time immemorial, the Vedas have been regarded in India as a veritable repository of all Knowledge conducive to both mundane and spiritual growth. It is customary to trace the source of any knowledge to the Vedas.

According to the Vedas, the Earth is the home of a very large family of living organisms. The earth is looked upon as a gigantic super organism that is dynamic, evolving and continuing within. The Earth is the universal mother, all forms of life are her children, and they depend on her for sustenance.

Vedic man was technically bound to nature. A strong feeling of man's participation in the universal order pervades the Veda; man is inseparable from his cosmic environment, he is not distinct from it but imbued in it.

Ancient man learnt the laws of nature empirically, from experience and practice, which allied to his power of discrimination, enabled him to improve steadily on his interaction with nature without transgressing the natural order but in accordance with the ecological principles.

The earliest occurrence of urbanization is referred to in the *Viṣṇupurāṇa*.[1] and Bhāgavatapurāṇa[2] narrating the story of *Pracina Barhis* and his son *Pracetas* who destroyed the forest for want of Agriculture and Human settlement. However, the narration also points out to the fact that some time deforestation by the king had to be stopped and he had to learn to live amicably with nature.

In the *Ṛgveda*[3] the intimacy of man with nature is expressed with great joy "We solicit the happiness afforded by the hills, the rivers, the sun, agni, the first god...who makes our fields prosperous."

---

1. *Viṣṇu P.*, I.14-15
2. *Bhāgavata P.*, IV. 30.14-47
3. *Ṛgveda*. VIII. 31.10

The importance given to the tree and consequently to the forest is obvious in the Ṛgveda[1] . Since large variety of useful products are obtained from them, one can find a fine portrayal of the friendliness of nature and man in the Ṛgveda[2] emphasizing the interdependence of man towards his environment.

The Vedic people understood the nature as friend, revered it as mother, obeyed it as father and nurtured it as beloved child. Nature to them is sacred because man depends entirely on it, and because of this everything is sanctified including man and the terrifying aspects of nature itself, such as glaciers, land slides, earthquakes, storms that have to be taken as they are, even if difficult to bear.

Being one with the nature, the Vedic settlers formed their villages or towns near forests or rivers or seas. The *Araṇyānī Sūkta*[3] gives us the evidence that the villages were built very close to the forests, as forests would bring forth an abundant supply of rain.

In the Vedas, rain is prayed, as it is the main fundamental, greatest and important need for crops and animals, indeed for all life in the earth. There are numerous hymns to Parjanya in the Vedic *Saṁhitā*-s. The Vedic people were primarily agriculturist and they had realized the importance of constructing channels for carrying waters from well and from rivers, even. The principle of collecting water from catchment hilly areas was also known to the farmers of Vedic period. The advance form of cultivation by irrigation, to the ordinary rain fed cultivation was obviously known to the people of early age. Considerable technical knowledge and skills should have existed as they used brushwood, reeds and *wattle* for diverting a portion of the floodwater into canals.

In the *Ṛgveda* one can find many references to irrigation also. The reservoirs and channels drawn for the purpose of irrigation did exist as can be inferred from the exploits of Indra[4] who killed Ahi and set free the waters for the benefit of his worshipers.

1. *Ibid.*, VI.47.26
2. *Ibid.* XI.46.3-5
3. *Ibid.*, X. 146. 3-5
4. *Ibid.*, III 33.6

The uncontrolled rush of waters causes erosions often resulting in a serious flooding of the country due to heavy rainfall. River meanderings and the destruction of the banks by the erosion were dreaded events quite as much as they are in modern days. The control of such erosion was known and evidently by the substantial and beautiful construction of Embankments. The Kanva Ghaura[1] prays "O! Maruts! Come along the beautifully embanked rivers with unobstructed progress.

There are references in the *Yajur Veda*[2] practically indicating a complete list of water resources i.e. Rivers, Lakes, Tanks, Ponds, Pools, Stagnant water, Wells, Sea etc. The global water cycle was fully understood by the ancient *ṛṣis*[3] beginning with the endless flow of water into the sea that remains unaltered; then water vapour ascends to heaven and Varuṇa is the large hidden ocean who envelopes the world with his robe of humidity.

Thus, the Vedic man shows his intimacy with nature, he sees health as law, and disease as breakdown of law which in all cases is the break down of the equilibrium of the ecological order. Conservation practices and judicious uses were practiced and so the consciousness that one should not damage eco system, became a heritage of Indians, passed on to the post Vedic times. Through the ages, in Sanskrit Literature we can find references to the proper method of distribution and utilization of the *Pañcabhūta*-s.

The Puranic legends, glorified the mountains and rivers besides mentioning close relation with the plant kingdom. From the mighty Aśvattha tree to the tiny Tulsi everything became holy.

Tree planting and preservation was one of the fundamental articles of Hindu religion, for, the Indian culture from its inception grew under the shades of trees where the seers dwelt.

Different kinds of trees and their importance in life, for use as well as beauty were studied with great care. The coexistence with nature is reflected throughout our ancient literature. It is interesting

1. *Ibid.*, V.I.38.11
2. *Yajurveda*, 16.37-38
3. *Ṛgveda*,V.VIII, 41.6-8,42

to note that Purāṇas as *Mārkaṇḍeya*[1] and *Vāyu*[2] indicate that primitive house of the early men had the trees as its model.

The Sutra literature embodying the earliest Vāstu-Vidya proposes tree as a model of primitive house. In his "*Canons of architecture*" T.P.Bhattacharya observes: "the idea of a central post inside the dwelling place indicates that the primitive house was a construction over and around the post. The shape of the construction seems to suggest a close resemblance of a shady tree which provided shelter to the primitive men from sun and rain at a time when house building was unknown."

The literature on *Vāstu* also shows that not only the houses were modelled after the trees, but also the cities and towns that expanded with suburbs. The town planning in India as shown in *Samarāṅgaṇa Sūtradhāra* had properly taken into account the surroundings, climate, soil, vicinity and frontiers.

Samarāṅgaṇa-Sūtradhāra[3] beautifully delineates the natural surroundings and situations, land and landscapes suitable for laying out towns, cities and villages. The towns situated on the plains bereft of the support of natural frontiers i.e. hills and man- made forts should surround mountains for their security.

It also lays emphasis on the fact that towns must have a green belt of trees-tall tree and plants full of fruits and flowers in abundance as this would provide the necessary three F's i.e. food, fuel and fodder which is the main requirement of the population. Such growth of trees around the city would also provide grandeur to the town.

Water, the synergy of life makes it imperative to live near rivers, lakes and ponds. The abundance of water, trees and forest indicate a fertile soil condition that is best suited for agriculture resulting in good harvest. Śukraṅti[4] instructs that wells, canals, tanks and ponds should be made accessible...there should be many of these so that there may be plenty of water in the kingdom.

1. *Mārkaṇḍeya P.*, ch. 49
2. *Vāyu P.*, ch. 8
3. VIII. 27-35
4. IV.125-29

कूपवापीपुष्करिण्यस्तडागाः सुगमास्तथा।
कार्याः खानाद् द्वित्रिगुणविस्तारपदधानिकाः ॥
यथा तथा ह्यनेकाय राष्ट्रे स्याद् विपुलं जलत्रम्।
नदीनां सेतवः कार्या विबन्धाः सुमनोहराः ॥

Bridges should be constructed over rivers.

Arthaśāstra[1] gives copious information regarding construction of dams, canals, management of canal water including levying of tax:

सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं बन्धयेत्। अन्येषां वा बध्नतां भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात्, पुण्यस्थानारामाणां च। संभूयसेतुबन्धादपक्रामतः कर्मकरबलीवर्दाः कर्म कुर्युः। व्ययकर्मणि च भागी स्यात्, न चांशलाभेन।

The *Samarāṅgaṇa-Sūtradhāra* states that the hilly surroundings, the rivers and the lakes together with abundant growth of trees would be a model location for establishing a city[2].

The vast array of Sanskrit literature focuses even at the micro level by enjoining the religious ideals to strengthen the idea of fostering the interest which is an inborn instinct in man to appreciate gardens and to cultivate fruit trees, creepers and vegetables in their houses.

Apart from gardens, the parks and public gardens formed part of the social life in ancient India. According to Śukranīti skilled artisans were encouraged to construct parks, artificial forest and pleasure gardens.[3] Thus, men in-group or as an individual took keen interest in social services benefiting the future man kind by rearing plants in public places, parks and in houses.

In Puranic literature, planting of trees was eulogized largely and was considered a meritorious religious social sacrifice. *Agni Purāṇa* (70.1-9) says that planting of trees for public use lessens the effects of sin and increases the enjoyment of prosperity.[4] *MatsyaPurāṇa* (154.511-12) says digging ten wells is equal to digging a pond. Digging ten ponds is equal to creating a lake and creating ten lakes is equal

1. II.1.20.3
2. *S.S.*, X.51
3. *Śukranīti*, II. 195
4. *Agni P.*, 70.1-9

to the birth of one virtuous son and begetting ten virtuous sons is equal to planting a single tree.[1]

In general, to please God it is said, planting trees that bear flowers and fruits is a worthy way. The sanction of religious sacredity to the trees went to such an extent that destruction of parks, gardens and any type of tree was considered a heinous crime.

Agnipurāṇa enjoins the rule that any tree that bears good flowers and fruits should never be cut down.[2] In Manusmṛti felling of trees or deforestation without reason is looked as a penal offence.

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्पमवल्लीनगेषु च ।
अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णलाः ॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः[3] ॥

Kālidāsa goes to the extreme when he says that even a poisonous tree should not be cut, once it is cared for.

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुं न साम्प्रतम् ॥

Fire

Coming to fire as life energy, *Ṛgveda* portrays fire as the energy responsible for the dynamics in nature, in ecological terms the agent for the continuous exchange of energy and matter and constant evolution and development of everything uninterruptedly.[4]

Fire as Agni is the ecological factor, causative of movement at all levels from the atomic to the universal or cosmic. Without movement, there is no life. Agni puts everything right with energy as the great purifier. He is the third of the five ecological elements, which is the link between the material and immaterial, earth and water on one side and air and void on the other.

Water is the great cleanser, second only to Agni, the great purifier. In contemporary technology we would say that

1. *Matsya P.*, 154. 511-12
2. *Agni P.*, VII 330-31
3. *Manu S.*, VII. 330-31
4. *Ṛgveda*, III. 22

water cleanses, fire disinfects or sterilizes. The vouches the same.[1] Agni is present even in water as dynamic energy in water flow, rivers, mountains, streams, ice and snow, avalanches, torrential rains that could be harnessed for different purposes. Agni becomes the associate of water to create plant and animal life[2]. Agni descending with water impregnates the plant[3]

Air

The element Vāyu is vital and it is emphasized in the scriptures as well. The Air purification is not unknown to the Vedic seers. When Dharmaśāstras and other literature talk about ancient *Ṛṣi* living amidst thickly grown trees and bushes, they also notice the practice of penance therein. For practicing the spiritual *sādhanā* one is insisted to choose a proper environment. The *Śvetāśvsatara Upaniṣad* (II.10) gives some hint on this subject:

समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः ।
मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥[४]

"One should perform exercise in concentration resorting to caves and such other places helpful to its practices, places where ground is even without pebbles and the scenery is pleasing to the eyes; where there is no wind, dust, fire, dampness and disturbing noises."

The wind, dust, fire etc. cause diseases when the polluted air is inhaled and retained.

In *prāṇayāma* a pleasing scenery helps one to compose the mind. For the benefit of mankind, the ancient seers had performed and instructed *homa* and other sacrifices. The performing of *homa* and sacrifices have definitely a अदृष्टफल,दृष्टफल it also results in the purification of air when the air is purified by the धूम (smoke) of the *homa*, which carries in it properties of medicines combined with the smoke of *ghee*. It is said that by inhaling the smoke the entire physiological system is purified and the inhaler is benefited. Evidences of such practices influencing the body is available in abundance.

1. *Ibid.*, 137-67
2. *Ibid.*, X.142.3.4
3. *Ibid.*, X.21.8
4. *Śvetāśvsatara Upa* II.10

In the later literatures we could trace the practice of penance and performances of *homa* and Sacrifices. In the works of the poets like Kālidāsa and Bāṇa, one can find the incidence where Brahmans and Sages performed homa and sacrifices for the benefit of king and his kingdom, hence ensuring the safety and healthy life.

Great care was taken by the ancient seers to preserve the ecological balance, by not polluting the air, water and earth and by growing trees, plants flowers etc., thus creating a pleasant atmosphere. It is interesting to note that the Indian scriptures prescribe *Svarga* for *iṣṭa* but *mokṣa* for *pūrta* (social works like aforestation, digging wells etc.)

From the above discussion, we realize that Reclamation of forest and wastelands in the early days was only for creation of new village settlements and extension of cultivation. To compensate for the deforestation, tree planting and preservation was enjoined as one of the fundamental principles of Hindu Religion.

The early Vedic man also knew that indiscriminate destruction of trees would result in pollution of the environment and ecological imbalance.

Man is a gifted animal who not only knows to use all natural things to his benefit but also to conserve them. One can definitely say without a second thought that Indian civilization while progressing intellectually has progressed well along with the nature.

The noble thoughts enshrined in Sanskrit Literature have influenced the Indian mind to a great extent and hence there has been far less destruction of life form in India although this country has been inhabited for the longest period of time by human beings.

The ancient Indians have thus set models for us to plan our towns and extension to suit the temperament of nature so that we could take the best advantage of it.

Today, it is our duty to look back at what had been taught to us by our ancestors and follow the path set by them. If we do so , we can save ourselves from the ecological crisis and environmental problem.

Select Bibliography

1. *Agriculture and Animal Husbandry in the Vedas*: N.M.KANSARA Dharam Hinduja International center of Indic research , Delhi, 1995.

2. *Bhagvad Gītā and Environment - Dr.K.K.Dua*
Rishipal Sharma Koshal Book Depot, New Delhi, 1999

3. *Horticulture in Ancient India* : Dr. R.N. Sampath
Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi, 1998.

4. *Human Ecology in the Vedas* : M.Vanucci
D.K.Print World, New Delhi, 1999.

5. *Survey of the Environment* : The Hindu, Madras 1994.

Music in Sanskrit: Medium of Popularisation of the language

Dr. Ruma Bandyopadhyay

Music is undoubtedly the great art among the sixteen forms of arts (*Kalā-vīdyā*-s). It runs thus: *gāṇāt paratarаṁ na hi.* It attracts everybody heart and soul. Sanskrit, though the store-house of all the qualities that a language has, it cannot be living language if it does not touch the heart of common people. The relation of music with society is like a two-way traffic i.e, society influences the form of music while a good music pulls to a high pedestal. Musical times employed in Sanskrit lyrics or poems may be of best help throughout India and if possible outside India in making Sanskrit more and more popular among the masses.

According to Śārṅgadeva's *Sangīta-Ratnākara* which is a landmark in the history of theory of music(*Saṅgīta-śāstra*), Saṅgīta is a composite of *gīta, vādya* and *nṛtya*-"गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते" The meaning runs thus : *gītaṁ* (vocal melody), *vādyaṁ* (playing on instruments) and *nṛtyam* (dancing) all the three together are known as *Saṅgīta*. Among these three components *gītaṁ* is predominant. According to Śārṅgadeva-"अतो गीतं प्रधानत्वादत्रादवभिधीयते"[१] So, gītaṁ is predominant. Actually music, independent of drama, had apparently become crytallised by the time of Śārṅgadeva.

१. *Saṅgīta Ratnākara*, 51.25

Etymologically, the word *'Saṅgīta'* means signing along with accompaniments and embellishments. It is derived from root 'गै' i.e. to sing prceded by the prefix *saṁ* which generally conveys the sense of completeness, perfection or propriety. Therefore, *saṅgīta* means that which is properly or fully sung, in brief, a song. Actually the term (*saṅgīta*) is used merely for music also, but that is a figurative use, taking container for the thing contained; or taking the part for the whole. So, if we put the music with its all proprietes into the Sanskrit poem, will not the music-lovers accept the container with the contained?

Ṛgveda, the earliest traceable work testifies to musical bent of mind of sages. The langauge is accented; three accents of *Udātta*, *anudātta* and *svarita* are musical, indicating different degrees of pitch. The eighth book of this *saṁhitā* is replete with songs *Pragātha*. *Ṛk*s or stanzas of the above Veda, which used to be sung in sacrificial rites, mainly constitute *Sāmaveda* or Veda of *Sāmans*, i.e. melodies. Its best known recension, that of *Kauṭhuma*, is divided into two parts-*Ārcika* and *Uttarārcika*. The *Ārcika* is full of melodious *Ṛk*s, contains *Grāmageyagāna*. Rural songs are also found in this book. *Uttarārcika* is a book of forest songs i.e. *Āraṇyagāna*. We can take help from this enriched store-house and spread them to the common people through the composition of these songs with heavy or light musical tunes. The educated or cultured people may take these tunes with the language by heart. Though there are many cassettes of Vedic hymns in the market, still in order to fulfil this motive they are not sufficient. Where there is a mine of Vedic hymns in our literature we may try to make Sanskrit more popular with the help of these hymns also.

Classical Sanskrit literature is enormously rich in poems which are very musical is nature. The poets like Bhāsa, Kālidāsa, Bhavabhūti, Śaṅkarācāryya, Jayadeva etc kept for us many valuable

songs the tunes of which are lost. Musicians can come foraward with their tunes, classical or light-classical and make those valuable *śloka*-s more lively. In my humble experience of singing modern Sanskrit poems I got the opportunity to compose the beautiful writings of Paṇḍit Bidhubhūṣaṇ Bhattacharya, Prof. Dr. Sitanath Acharya, Pandit Biśweśwar Vidyābhūṣan, Dr. Haridutta Sharma etc. Here, I may cite a few examples for discussion:

(१) Paṇdit Bidhubhuṣan Bhattacharya

नमामि महाकविकालिदासम्

(२) Prof. Sītānath Āchārya

दोलयति राधा व्यपगतवाधा हरिहृतहृदया सचकितकाया

(३) Haridutta Sharma

जयति सदा सुरभाषा

जयतु सदा मम देशः

वयं भारतीयाः वयं भारतीयाः

(४) Pt. Biśweswara Vidyabhuṣaṇa

श्रावणगगने ध्वनति नवधनो
लुम्पति तमसि दामिनीरेखा
गर्जति भैरवडमरुनिःस्वनो
लीयते क्व नु सितचन्द्रलेखा ।

Another process of popularizing Sanskrit language to common people is to translate the songs of different langauges into Sanskrit. In West Bengal many Sanskritists are devoted in this work. Prof. Dr. Dipak Ghosh is famous among them. Viśva-Bhārati holds the copyright of *Rabīndrasaṅgīta,* allowed to produce audio-cassettes of *Rabīndrasaṅgīta* translated by Dr. Ghosh and published the book of his Sanskrit translation of *Rabīndrasaṅgīta*. One of such two cassettes of those songs became the best seller. So my another proposal for making Sanskrit more living is translating the famous and popular

songs of Rabindranath, Nazrul, Tulsidas, Iqbal and others in Sanskrit and presenting them with/without original ones in public fora etc.

Music-therapy is the lastest development of music now-a days. The famous music-recording companies like Times Music, H.M.V. etc are releasing series of cassettes for meditation or mental-peace taking the Sanskrit words of *Gāyatrī-mantra* or *'om'* etc. Without social demand the business companies would not be interested in it. So it proves that if we proceed with fervent zeal we should get response obviously. So it is very essential to increase the production of myriad audio/video/ CD cassettes of Sanskrit *Stotra*-s in which this languge is enormously rich.

Other than Newspaper; Radio and Television are the two best media of mass communication. If we are determined to make this language living then without the help of these two media we can not do this. Like the Sanskrit news once in a week programme of Sanskrit songs or Stotra-s should be included in the Radio or Television programme. By listening or by looking someone to pronounce or to sing Sanskrit poems in their drawing room people may get interest or may enrich or may enrich their stock of knowledge through this language. So the Sanskritists may demand for regular broadcasting or telecasting of Sanskrit songs on Radio and Television respectively for direct communication of this langauge to the common people.

In conculsion, it may be observed that music keeps pace with cultural dynamism giving rise to its variegated, forms at different times, some of which retain their characters unchanged and some are metamorphosed, other such species died in obscurity putting no mark on the state of memory. Actually music is an atmosphere conditioned by a network of conjuring tones of varied pitch produced vocally or instrumentally create in the audience a tempa-ramental get up and we have to create that environment in favour

of Sanskrit language. In fact, entire affair of music composition is psycho-social because music serves as the medium of social intercourse between the composer and the listeners. As a composer and performer of vocal Sanskrit songs I humbly submit with assertion that Sanskrit writings interwoven with musical tunes can create an environment which has the power to make people interested the language.

The Manuscripts of *Pratināṭakam* -A Rare unpublished Drama

Prof. Alakānanda Bandyopādhyāya

The Manuscripts of the drama *Pratināṭakam* is preserved in the manuscript section of the Department of Sanskrit, Pali and Prakrit in Viśva-Bhāratī. It is an old rare unpublished drama. It consists of 40 pages. The story of the drama is based on the *Rāmāyaṇa.* There are seven acts and 532 verses in this drama. From its colophon[1] we know that it was written by Pandit Jagaddurlava Bhattāchāya. He was the son of Paṇḍit Ramākānta Vidyālaṁkāra Bhattāchārya of village Nānoor near Śāntiniketan in the district of Birbhum in West Bengal. The composition of the manuscript was complete on the 21st day of *Phālgun* of 1239 B.S. (*Śaka* 1754 i.e. 1832 A.D.)

The author also wrote a commentary on this drama. The manuscript of this commentary is also preserved in the same section of the Department of Sanskrit, Pali and Prakrit, Viśva-Bhāratatī. It consists of 43 pages. In the colophon[2] of the commentary we see that the composition of the commentary was complete on the 23rd day of the month *Caitra* of 1239 B.S. (*śaka* 1754. i.e. 1832 A.D.)

From the concluding verse[3] of each act of the drama it is known that the present *Mahānāṭaka* is not a complete work. *Mahānāṭaka* traditionally known as the work of Hanūmat, the follower of Rāmachandra, was long lost. It is told that Vālmīki was afraid on

1. इति नानुरग्राम निवासिमहामहोपाध्याय रत्मकान्तविद्यालङ्कारभट्टाचार्यात्मजश्रीलश्रीजगद्दुर्लभन्यायालङ्कारभट्टाचार्यविरचित:
प्रतिनाटकाख्यो ग्रन्थ: समाप्त: ।
सन १२३६ ॥ ता २१० फाल्गुणस्थ गोविन्दद्वादशोदिने संपूर्ण तु ॥

2. शकाव्दा: २९५४ ।२०१ । २३चैत्रस्य ॥...सन २२३६ २३ चैत्रस्य गदानयने । ..प्रतिनाटटीका समाप्ता ॥

3. एष श्रीरामचन्द्रचरितमधुरिमा स्वादनैपुण्यधन्ये-
नादौ श्रीवायुपुत्रेण रचिते महानाटके सिन्धुमग्ने ।
तत्पश्चाद्विक्रमादित्यचरित इह यन्नोद्धृतं तस्य पूर्त्यै-
आद्याङ्कस्य श्रीहनूमान् कृपया तु जगद्दुर्लभश्च स्यां सारार्थ: ॥

hearing of the composition of *Mahānāṭaka*. He thought that the claim of this poem would completely overshadow his *Rāmāyaṇa*. Since divine ape Hanūmat was generous and without egoism he laughed at Vālmīki and threw into the ocean the stone-slabs on which he had written this drama. After a long time, certain parts of the poem were recovered and brought to king Bhoja. The king entrusted to Dāmodaramiśra the task of bringing together the stray parts of the poem to fill the lacunae and to make from them one unified work. The West Indian recension attributed to Dāmodara Miśra is styled as *Hanūman-nāṭakam*. It has fourteen acts and 581 verses. The East Indian recension arranged by Madhusūdana is styled as *Mahānāṭaka*. This work has ten acts and 720 verses. At the end of this recenion it is found that this sublime *Mahānaṭaka* was composed by well-known Hanūmat and was recovered by Vikramāditya. According to commentators, once Hanūmat wrote these verses on rocks and sunk them into sea-water. Vikramāditya, however, got them taken out with the help of fishermen. According to Winternitz, there are 730 verses and nine acts. Of these two recensions, mentioned above, *Hanūmannāṭakam* seems to be the earlier as analysed by Wilson.

However, the *Mahānāṭaka,* arranged by Madhusādana was not still a complete work. We have already mentioned that Vikramāditya got some stone slabs on which Hanūmat, the son of Vāyu, wrote the drama. As the task of bringing together the stray parts of the drama was not complete so our author Pañḍit Jagaddurlava Bhattāchārya tried to fill the lacunae and to make them a complete unified work. He composed 532 verses in seven Acts and the drama was styled as *Pratināṭakam*.

Pañḍit Jagaddurlava Bhattāchārya, the author of the drama, lived at Nānoor near Śāntinketan. Nānoor is a famous place where Chañḍīdāsa, a famous Vaiṣṇava poet was born. His love for a washermaid, Rāmi and devotion to the Goddess Viśāalākṣī another from of Mahāsarasvatī have been described in details in Bengali Literature. Perhaps our author was also a priest of the temple of Viśālākṣī in his life time. Viśālākṣī is the main Goddess of the whole village.[1] Like Chañḍīidāsa Śrī Bhattāchārya was devotee of

1. कस्मिन् ग्रामे नानुरे कस्याधिकारे मुस्तोफोगणानांराज्योऽधिकारे अत्र पुरे आदृता विशालाक्षी पुरदेवता ग्रामदेवता इति ।

Lord Viṣṇu.[1] In the beginnng of the drama the author showed respect to the deity. He worte *Pratināṭakam* and its commentary, also commentaries on *Pādāñkadūtam* and on *Hariścandra-caritam* and some *stotra*-s.

In the drama *Pratināṭakam*, there are seven acts and 532 verses. Arrangement of those verses in as follows:-

Pratināṭakam
Composed by Pañdit Jagaddurlava Bhattāchārya

Act	Nos. of verses	Name of the Act
I	69	Nil
II	88	Nil
III	15,101	*Mithilāgamanam*
IV	46	(A) *Araṇyakāṇḍa*
	35	(B) *Kiṣkindhyākāṇḍa*
V	45	(A) *Sundarakāṇḍa*
	37	(B) *Lañkākāṇḍa*
	38	(C) *Mahirāvaṇaprakaraṇam*
VI	8	(A) *Deśagamanam*
	8	(B) *Lakṣmaṇabhojana* *Uttarakāṇḍa*
VII	23	(A) *Phalaparicaya*
	19	(B) *Kaṭakavidāyā*
Total	**532**	

1. ओं ओं नमो भगवते वासुदेवाय ।

***Mahānāṭakam* ed. Jīvānanda Vidyāsāgara**
arranged by Madhusūdhana

Act	Nos. of verses	Name of the Act
I	59	*Videhatanayālābha*
II	63	*Vaidehīsurata*
III	94	*Vaidehiharaṇa*
IV	80	*Bālivadha*
V	111	*Sandeśaharam*
VI	114	*Sāgarabandhanam*
VII	80	*Dūtāṅgada*
VIII	38	*Māyārāghava*
IX	149	Nil
Total	788	

***Hanumannāṭakam* ed. NSPS**
arranged by Dāmodara

Act	Nos. of verses	Name of the Act
I	52	*Jānakīsvayamivara*
II	31	*Jānakīvilāsa*
III	23	*Utpatikā*
IV	16	*Sītāharaṇa*
V	60	*Sītāviyoga*
VI	51	*Hanūmadvijaya*
VII	24	*Setubandha*
VIII	57	*Dūtāṅgada*
IX	40	*Mantrivākyam*
X	24	*Rāvaṇaprapañca*
XI	42	*Utthānaviyoga*
XII	19	*Indrajidvadha*
XIII	35	*Lakṣmaṇa Śaktiśela*
XIV	114	*Rāmaviaya*
Total	588	

The distribution of verses in the different acts, shown in the table clearly makes the difference between *Pratināṭaka* and *Mahānāṭaka* and also between *Pratināṭaka* and *Hanumannaṭaka.*

Prof. S.K. De remarks, "Mahānāṭaka has not yet been critically edited, nor has all the MSS. Material for such edition been yet properly utilised and that such edition furnishig a critical text or texts, concordance and other relevent data is a desideratum."

This drama *Pratināṭaka* has not yet been published. To bring prominence of the importance of the work it is necessary to publish the drama. It is hoped that it will be done soon.

Methodical Steps Adopted for Screening and Cataloguiong Manuscripts.

Mrs. Rita Bhattacharya

Introduction:

Manuscript is deemed as the most valuable document in the exercise of editing a text. The term 'manuscript' is derived from Latin 'manus'which means hand and 'scriptum' which stands for letter. For making the critical edition of a text at least 3-4 manuscripts are to be collected and compared. But the most pertinent question is that where-from we shall be getting these manuscripts? Manuscript-Libraries could be taken as the possible answer to it, since these are, in fact, the mine of fossilised intellect in manuscript form. As such the management of a manuscript Library gives maximum stress in preserving the manuscripts under its custody in perfect order.

The present paper aims at highlighting some experience dealing with the problems associated with Sanskrit Manuscripts.

Materials and Methods:

For Sanskrit manuscripts screening is really a problematic task nowdays. Generally folios are arranged according to the nature of writing material, hand writing and the nature of ink used. But these are not simple enough for screening operations thereto.

The indication mark, i.e. the short form of the name of text or any symbol of deity and pagination retained in the margin sometimes help the cataloguer much to determine the arrangement of a text. The main problem is that all the papers of a text are not found in the same bundle. Different folios of a text may be found kept in different bundles. So screening is to be carefully made involving different steps which could be stated as under:

1. Screening out of Manuscripts

At this stage the bundle under study is unfolded. Considering the poor condition of the material, they should at first be cleansed with soft brush without causing damage to the folios. In general cases folios of different manuscripts are found jumbled together. Sometimes they are stuffy like a brick. In these cases sharp knife or scale may be used. Firstly the stuffed manuscripts should be put in air and light. After some days the folios may be ready to use. Otherwise they need chemical treatment. Papers of these manuscripts are of different sizes. At the period of screening, folios should be arranged according to size.Then they should be kept following the indication mark and symbol of deity.

2. Preparation of hand-lists

This stage of documentation is a much sofisticated one. At this stage the cataloguer is to devote much of his/her knowledge, concentration and intellect in judging each folio of a manuscript. It is because that each piece of a manuscript should be thrown away as stray leaf. It may so happen that a stray leaf is a major part of a valuable manuscript. Pagination and size of a manuscript are also very much important at this stage. Hand- listing is the primary stage of documentation. Without proceeding through the stage of hand-listing and making a final report great mistakes might occur. This is as to the fact that in handlisting stage report is generally made at random. So at the primary level of screening a general report on each folio should be prepared by a cataloguer. At the end-screening stage it is often found that different parts of one single manuscript have been received in separate bundles and sequences, and are recorded accordingly. So without preparing a hand-list cataloguing would be erroneous.

3. Comparing all the entries in Hand-list

It leads to the determination and conclusion about whether manuscripts have gone together as part of the same text/manuscripts.

At this stage all entries of the Hand-list should be comapred. This comparison and collation should be done through checking size, folio and subject matter of the manuscript. Marginal description also

helps the cataloguer at this stage. As for example, once some folios of an unknown manuscript were catalogued by the author of this paper but no name was found in those folios. And in other bundle some other folios were recorded which incidentally had colophon and the name of that manuscript was *Sandhyāṭīkā*. A manuscript on vedic commentary retained in Calcutta University Manuscript-Library Acc. No. 18016.When total handlist was compared, then it was found that the previous folios of the unknown manuscript and the later folios of *Sandhyāṭīkā* were of the same manuscript, although they were obtained from different bundles. So in this case pagination of any stray leaf of an manuscript should be recorded. Because it may sometimes so happen that one folio of an important manuscript lies in our library but the other important folios of that manuscript are kept in Nepal Darbar Library. If any scholar can invent this folio then a new horizon of knowledge can be opened.

4. Preparation of data-sheets relating to the details of each piece in hand.

This is the final stage of documentation while all the information about a manuscript is to be recorded. At this stage cataloguers generally use the specified proforma prepared by the respective institutions. The structural context of the used proforma is regarded somewhat as the reflecting mirror of the totality aspect of the manuscript under study. After recording all kinds of information, viz. title, author's name, number of folios, size of a folio, condition of manuscript, subject and nature of manuscript, writing material, the vital commentary portion is added, at last the special features of the manuscript content is briefed, and datecodes kept in disguise (puzzle form) in manuscript should be outlined. Date-code of a manuscript is presented in such a puzzle from :- *śāke śaśāṅke ṛtucandravede-* here *śaśāṅka* means moon which symbolises mumber (1) *ṛtu* indicates numbers (6), *candra* means number (1) and *veda* means number (4). So the date is 1614 *śaka* and if one wants to know the actual Christian date then 78 will be added with that. Then the result will be '1614+78 = 1692 A.D. Another thing is remarkably noted here that *aṅkasya vāmā gatiḥ* rule is not followed in this puzzle, which is very common in date fixing of manuscripts.

If the manuscript contains colophon then the names of the author and the scribe as well as date of the manuscript could be fairly detectably found and that should be recorded sincerely.

Conclusion

Concluding the discussion it can be said that a cataloguer should be well versed in different branches of Sanskrit Studies. At the same time he/she needs to acquire knowledge of different scripts as well as the symbolic numbering system of Sanskrit text. Otherwise he/she would be handicapped in determining the date of a manuscript, since the dates of Sanskrit manuscritps are presented in symbolic terms. So manuscript cataloguing is not an easy task or a mechanical one. Moreover, a cataloguer has to devote all his/her knowledge, devotion, intellect, decision and experience for it, falling short of these all of his/her efforts cannot become meaningful.

Naval Forces in Ancient India : A Case Study with Reference to the Age of the Nandas and Mauryas. 500 BC - 100 BC

Shri S.C. Bindra

The Empire of Magadha

The chief event of the 6th century BC was the political development and administrative organization of the Kingdom of Magadha; which over the next five centuries brought not only most of the sub-continent of India under one central political authority but as far as we can judge from the available evidences, introduced a highly developed administration as known to the ancient Indian history. But regretfully not much is known about the early dynastic history of the Magadha and even the available evidences are mostly controverted. Observing the divergence of opinions on the subject, Prof. Nilkanth Sastri in his learned treatise *"The Age of the Nandas and Mauryas"* has observed "The early dynastic history of Magadha is shrouded in darkness. We have occasional glimpses of warlords and statesmen, some probably entirely mystical, others having more appearance of a leader. The history commences with the famous Bimbisāra of the Haryanka Kula".[1]

But in spite of lack of unanimity amongst the historians on the subject, it is generally believed that the development of this empire began after the conquest of Aṅga by Bimbisāra in about 500 BC. After him his son, Ajātaśatru, extended his rule to the adjoining kingdoms of Kashi, Kosala and Vidha. To consolidate his rule, he further shifted his capital from Rājagṛha to Pataliputrā on the

1. Sastri Nilkantha, *"The Age of the Nandas and the Murayas"*, Motilal Banarasi Das (Reprint) 1996, Delhi Pp. 10-11.

confluence of the Sone and Ganga rivers, as this town was of great military importance then.

There is no certainty about the successors of Ajātaśatru, but it is generally believed that a number of his descendents ruled the Kingdom. However, none of them was an effective ruler. Taking advantage of the situation, Śiśunāga, a minister of the Magadhan Kingdom killed Naga Darsaka, the last King of the dynasty, and ascended the throne around 430 BC. Śiśunāga was an able ruler and greatly increased the boundaries and prestige of the empire. But his successors also proved ineffective rulers and ultimately the power fell in the hands of the Nanda dynasty in 364 BC or so.

The Nandas

The Nandas ruled the Magadha for the next 40 years or so (364 BC - 321 BC). According to the contemporary Greek sources, Mahapadna Nanda, the founder of the Nanda dynasty was of handsome looks, extraordinary leadership abilities and was embibed with a burning desire to rule the Kingdom. He is known to have won the Queen's heart and managed to murder Kālāśoka, the King by deceit. He is, however, projected as a great conquerer and is said to have defeated several contemporaries like Hela, Maithals, Surasena, etc. He is also credited to have considerably extended the Magadhan empire and made himself the master of the whole of northern India, excluding Punjab, Kashmir, and North West Frontier. *Kathā - Sarit-Sāgara* and Hathi Gumpha Inscription say that he also conquered Kalinga and Nander towns in the South. The Purānic sources and Mysore inscription mention that he enjoyed authority over Kuntala. There is again no agreement amongst the historians regarding the successors of Mahāpadma Nanda except that the last ruler of the dynasty was overthrown by Chandragupta Maurya in 321 BC.

The importance of the brief rule of the Nandas in the ancient history of India lies in the fact that they attempted for the first time to provide political stability and unity to a part of the sub-continent by subjugating a number of independent Kingdoms under one political power. They also established a strong army, which consisted of 60,000 cavalry, 200,000 infantry, 2,000 chariots and 6,000 war elephants. The effectiveness of Nanda army is evident from the fact that Alexander

could not advance against them. In addition to this, they evolved an effective financial machinery, which was so vital for the maintenance of such a large army. Their rule was also significant in so far as for the first time in India, a Śūdra dynasty succeeded in establishing its empire.

The Mauryas

The Maurya dynasty was founded by Chandragupta Maurya. However, not much is known about the origin and early life of Chandragupta. Prof. Radha Kumud Mookerjee observes, "Much romance has gathered round the origin and early life of Chandragupta Maurya, because so little is known of him. Legend grows in obscurity. It is fond of making hero of a man, who rises to greatness from the lowly origin". According to the Brahmanical literature, he was born of Mura, a Śūdra woman in the court of the Nandas. Buddhist traditions describe him of Kṣatriya origin. They speak of the existence of a Kṣatriya clan known as Mauryas living in the region of Gorakhpur adjoining the Nepalese *tarai* region and assert that in all likelihood Chandragupta belonged to this clan. He took advantage of the growing weakness and unpopularity of the Nandas in the last days of their rule and established his dynasty after deposing the last Nanda king with the help of Kauṭilya, who is also identified as Chāṇakya by a number of historians.

Chandragupta ascended the throne in 321 BC and extended land boundaries of his kingdom beyond the traditional barriers of the country, occupying a major part of the present day Afghanistan. His son, Bindusāra further expanded the empire to the South as far as Mysore, and, at the time of his death in 272 BC practically the entire Indian sub-continent had come under the Mauryan empire except the Kalinga empire in the East; which was conquered after a bloody battle leading to a general massacre by his son, Ashoka, in later years.

Emperor Ashoka not only brought the Indian sub-continent under a unified central rule but also established contacts with many foreign lands. The blood bath in the battle of Kalinga had left him with a deep sense of remorse, leading to his renouncement of violence and conversion to the faith of Buddha. He, further, dispatched a number of religious embassies of Buddhist monks both by land and

sea to many eastern countries, Western Asia, Egypt, Red Sea ports and parts of the Eastern Europe; one of the most important amongst these being the deputation of his son, Mahendra, and daughter, Sanghamitrā, who had ordained in the Buddhist monk order, to Ceylon with the message of global prosperity and peace.

We do not possess any definite information or chronology about the successors of Ashoka. As a result, conflicting accounts have been offered by scholars. However, it is generally believed that Birthbhārtha, the last ruler of the Mauryan dynasty was murdered in 183 BC by Pushyamitra, his Commander-in-Chief, in a local feud. The assassination of the Mauryan emperor saw the end of the Mauryan Empire as the central rule suffered; giving rise to many power centers and rebellions. King Kharavela of Kalinga invaded Magadha in 171 BC and occupied its capital Pataliputra, thus avenging the terrible defeat suffered by his ancestors at the hands of Emperor Ashoka in the battle of Kalinga almost 100 years ago.

Socio-Economic Scenario During the Mauryan Period

The Greek accounts of the era, particularly by Megasthenes, Arrian, Nearchos, Pliney and Ptolemy, throw interesting light on the socio-economic life during the Mauryan period. We thus learn that the Mauryan Kings were well recognized and respected. The Kingdom had developed an elaborate administrative and tax collecting system. The administrative system was efficient and well responsive to the needs of the people. An extensive network of royal highways and inshore waterways had been built, which connected all the important cities and towns. The seaports had direct links with the industrial centers in the hinterland and the communication system, supported by a well organized spy system, was highly dependable.

Agriculture dominated but industrial development received special attention. The revenues from the custom duties and other state levies on commerce and trade were the major source of the Imperial treasury. The empire also owned a number of industrial undertaking and actively participated in trading activities parallel with the private undertakings, keeping a judicious balance between the

interests of both the sectors.[1]

The history tells us that this was a period of tremendous economic and intellectual upsurge in ancient India. In the Ganges Valley, the spread of the rice farming, which returned better harvests than wheat farming in the Indus Valley, the emergence of new urban centers which in turn created new challenges to old forms of religion and social organizations by newly emerging groups such as merchants and mariners, which also led to questioning of traditional beliefs, customs, economic and social systems. "A new mercantile ethos was thus born in the post Vedic India mirrored in the popularity of individual philosophies, such as Buddhism and Jainism, which provided a social sanction for the growing number of merchants and artisans. These philosophies were evolved in an environment, where merchants and artisans were becoming increasingly important, but, where the dogmatic and stratified early form of Brahmanism was at odds with the new elite lifestyles and aspirations."[2]

In this socio-economic scenario, the guilds, workers bodies and co-operatives played a special role and became an important factor in urban life both "in organizing production and in shaping public opinion. The vast majority of workers joined the guilds; since it was difficult for them to compete as individuals against the guilds, which in addition offered social status and a degree of general security."[3] Indeed, every major craft had formed a guild. There were guilds of potters, metal workers, goldsmiths and many other such manufacturers. The navigators, sailors, shipwrights and carpenters had also formed their own guilds. Prof. Rhys Davids states that the cooks and confectioners, had also probably formed a guild, too. He adds that "barbers and shampooers certainly had a guild. They dealt in perfumes and were especially skilled in arranging the elaborate turbans worn by the wealthy communities".[4] *Mahavastu* has preserved a list

1. Prasad, P.C., 1976, *"Foreign Trade & Commerce in Ancient India"*, Abhinav Publications, New Delhi, p.30
2. Mc Pherson, Kenneth, *"Indian Ocean - A History of the People and the Sea"*, Oxford, 1993, p.52
3. Thapar, Romila, *"A History of India"*, Vol.1, Penguin Books, New Delhi, 1966/1990 (Reprint), p.109
4. Davids R.D.W., 1903, *"Buddhist India"*, Motilal Banarsidass, Reprint 1997, p.94

of 24 guilds, 22 Heads of guilds and 30 professionals representing a flourishing world of trade and manufacture.

There were many rich people who enjoyed great power and prosperity and lived in great comfort and splendor. Prof. Romila Thapar gives an idea of the prosperity and power of one wealthy member of the Potters guild named Sadalaputta, "who had owned 500 potter workshops, in addition, he had organized his own distribution net-works, owned a large number of boats, which took the pottery from the workshops to various ports on the Ganges. With an increase in commerce, the major guilds grew even larger."[1]

Shipping and Ship Building Industries

Both shipping and ship building were well established, organized and flourishing industries during the period; giving employment to large numbers and the stimulus for their development came from the demands of both riverine and oceanic traffic. Strabo writes that the Mauryas maintained shipbuilding as a state monopoly[2]. This position is also confirmed by the accounts of Megasthenes. Prof. Romila Thapar notes that "The State appeared to have had a considerable control over the shipbuilding industry judging by the remarks of *Arthaśāsra*."[3]. The ship builders (the state) hired ships to merchants for use on rivers as well as on the seas[4]. The private shipping enterprise was, however, allowed an equal opportunity in the shipping industry and a balance between the interests of both the private and public sectors was maintained by an official of the State known as *Paṇḍādhyakṣa* (Superintendent of Trade).

Trained marine manpower, viz. shipwrights, carpenters and sailors were available in numbers and belonged to the fourth caste of handicraftsmen and retail dealers. Arrian informs us that, "they (fourth caste) have to perform gratiously certain public services, and to pay tribute from the products of their labour. An exception, however, is made of those who fabricate the weapons of war, and

1. Thapar, Romila, *"A History of India"*, *ibid*, 1966/1990, p.110
2. XV.1.46
3. Thapar, Romila, *"Ashoka and the Decline of Mauryas"*, Oxford, New Delhi, 1961/1997 p.85
4. Strabo, II.28

not only so, but they even drew pay from the State. In this class are included ship builders, and sailors employed in the navigation of rivers."[1]

The *Arthaśāstra* also mentions that the sea-going ships were manned usually by three officers and a crew divided in three separate departments under the overall charge of *Śāsaka* (Captain). The three main departments consisted of 'Navigation' under the charge of *'Niyāmaka'* (Steersman/Pilot/Navigator), who was responsible for steering and navigation of the vessel; 'Rigging department' under the charge of *'Datrarasmigrahaka'* (Sail Master) who looked after rigging and sails, and, *'Utsecaka'* (Shipwright) who was responsible for the maintenance of the hull, bailing out the water from the bilges to keep them dry, damage control and water- tight integrity of the vessel. The duties and responsibilities of the crew were well-defined and strict discipline was maintained on board by the Captain.

'Āryaśūra', an undated Sanskrit treatise, but believed to belong to the Mauryan period, has given a very vivid account of nautical training of a pilot, named *Suparagakumara*, who was also then the head of the guild of pilots. The text states that a pilot was expected to be fully conversant with the movement of stars and his prime duty was to navigate a vessel for safe passage from one point to another. He had extensive knowledge of good or bad weather and he studied the sea thoroughly to identify different species of fishes, different colours of sea-creatures, conditions of sea coasts, study of sea-birds, marine rocks etc. He had no rest hours and was at call at all hours throughout the passage.

Kauṭilya classifies the boats and vessels in four main categories viz. *'Potavaṇika'* (commercial), *'Svanau'* (Private), *'Rājanau'* (royal Ship) and *'Hiṁsraka'* (Warship/Pirate Ship) in *Arthaśāstra*. The *Potavaṇika* vessels were further divided in two different categories viz. *Saṁyati* (merchandise) and *Pravahan* (for passengers). It is important to note here, that both these classes of vessels were also used for carrying troops and military supplies in an emergency or war[2].

1. Majumdar, R.C., *"The Classical Accounts of India"*, Firma K.L.M., Calcutta, 1960, p.225
2. *Artha*, II.28.11

To gauge the size of ship-building and shipping industries, we may refer to Greek accounts of Alexander's campaigns, which inform us that Alexander's armies numbering approximately 1,20,000 soldiers with their retainers and war equipments crossed river Jhelum and Sindhu a number of times on its upward journey in the boats supplied by native rulers of Takshila and other States. Similarly, on return passage, Alexander sent part of his army under the charge of Admiral Nearchos in vessels supplied by native Indians down to Indus river and from the mouth of Indus river to Euphrates - "which according to Arrian numbered 800 vessels, and according to Curtis and Diodrous one thousand vessels. But, according to more reliable estimate of Ptolemy, nearly 2000 vessels, which among themselves accommodated 8000 troops, several thousand horses, *victuals*, water, and supplies for the troops and animals and vast quantities of war materials."[1] This indeed was a very big flotilla out of which there were 30 warships and rest passengers, transport and animal ferrying vessels. Some of these vessels were 30 oared galleys. The entire fleet was built of Indian wood and materials by a tribe variously described as Kathyoi/Kasatri/Xotri/Xathrhi[2], and made the safe passage of 1500 nautical miles from Patala to Ormuz along the coast of Persia despite gales and rough weather.

Arthaśāstra

Kautilya, Emperor Chandragupta Maurya's Prime Minister, wrote '*Arthaśāstra*'[3], a monumental treatise in Sanskrit on state- craft, economic management and administration[4]. It mentions among many

1. Mookerji R.K., "*Indian Shipping*", 1912, Munshiram Manoharlal, New Delhi; 1999 (Reprint), New Delhi; pp.101-102
2. McCrindle, G.W., 1896, "*The Invasion of India by Alexander the Great*"; Methuen & Co. Ltd., London, Reprinted 1969; p.132-134. Also see p. 156 for Xotri tribe.
3. There are numerous views on the origin and provenances of Kauṭilya as well as the date of writing /compilations of the *Arthaśāstra*. Since this subject is beyond the perview of this paper, I have relied on the often repeated views.
4. We have consulted the following translations and references on the *Arthaśāstra*
(a) Shama Sastri, "*Kauṭilya's Arthaśāstra*"
(b) Kangle, R.P., "*The Kauṭilya Arthaśāstra*", Parts I, II and III; Motilal Banarsidass Pub. Pvt, Delhi; 1960 (First Ed.)
(c) Rangarajan, L.N.; 1992, "*The Kauṭilya Arthaśāstra*". Penguin Classic Book Series, Penguin, New Delhi

other things, establishment of a 'War' office which was sub-divided into six divisions; one of the divisions mentioned is 'Admiralty'. We observe that the Admiralty was given the pride of place in the treatise. The Admiralty was headed by an officer designated as *'Nāvādhyakṣa'* or the Superintendent of ships, who was entrusted with the duty of dealing with matters relating to navigation, including not only navigation of the oceans but also the inland navigation on rivers and lakes.

The matters relating to navigation were of course manifold including those of protection of the maritime boundaries of the empire, protection of shipping at sea and in ports, management of sea-ports, management of inland harbours, salvage services, regulation and management of inland navigation, collection of State dues for maritime activities including trade and fisheries, contraband control and finally the management of the State owned shipping companies and ship building yards. Kauṭilya differentiates between the river routes, coastal traffic routes and oceanic routes. He further stipulates that 20% interest be levied on loans for commercial ventures pertaining to maritime activities.

Naval Forces in Ancient India

The first reference in the ancient times to a possible Indian Naval expeditionary force is from the *Ṛgveda*. Rishi King Tugra sent a naval force under the charge of his son, Bhujya to vanquish his enemies in a far off Island. Bhujya, however, got shipwrecked and was rescued by the Aśvinis in a three ship squadron.[1]

We again find a number of references to warlike activities at sea and in rivers during the Epic period. First, we read in the *Rāmāyaṇa* that Gurumukha, a Rākṣasa general of the King Rāvaṇa's army after hearing of the havoc caused by Hanumān during his visit to Laṅkā in search of Sītā, "offered his services to his king even to fight Rāma

(d) Sastri, R. Sharma; 1925, *"The Arthaśāstra of Kauṭilya* and *Nītsāra of Sūtra"*, Calcutta Review (i) vol. 15, no. 3, September, 1925; (ii) vol. 17, no. 2, November, 1925; (iii) vol. 17, no. 3, December, 1925.

1. Srinivasan Rilti, *"Shipping in Ancient India"*, SR Rao(Ed.), *Marine Archaeology of Indian Ocean Countries*, Goa, 1991, p.5

and his army on the sea"[1]. In another passage[2] there is an indication of the concept of confronting an army's river passage by means of men lying in ambush in sailing vessels. Sridharan opines that the suspected enemy referred to was Rāma's younger brother Bharata's army which actually came as an escort to take back Rāma from the exile, and, when Prince Bharata's intentions became known to King Guha, who was lying in the naval ambush, placed these very 500 vessels at his disposal to enable his entourage to cross the river Ganges.[3] The assembly and orderly movement of such a large body of sailing vessels indicates that King Guha's fleet was a well organized flotilla and his captains well-versed both in the doctrines of convoy movements and ambushing the enemy in riverine warfare.

In the *Mahābhārata*, it is said that, the navy is one of the *Aṅga*-s (Divisions) of the army[4]. Besides, there are a number of passages which refer to naval action at sea or in rivers. In the *Sabhāparva*, we note that Sahadeva, the youngest Pāṇḍava went to several islands in the sea and conquered the *Mleccha* inhabitants residing in those islands. In *Ādiparva*, we read that when Vidura was informed of the danger to the five *Pāṇḍava*-s, he made them escape to the forest with their mother, crossing the Ganges "in a boat equipped with weapons having the power of withstanding wind and wave–" *Yantra-Yuktām patākinīm*[5]. According to *Harivaṁśa*, an appendix to *Mahābhārata*, Purnadutta, son of Muni Sandipani was kidnapped by Rākṣasa Puṇyagaṇa from Prabhāsa during a trading visit and was later rescued by Lord Krishna and his friend Yiddhava during a night sea operation. Rao identifies Puṇyagaṇa Rākṣasa with Egyptians and opines that "Lord Krishna entered the port of Vaisvastratpuri stealthily at night to carry out the rescue operation"[6]

1. *Rāmāyaṇa Yudha* 8.8
2. *Ayodhya Kaṇḍam*, 84-78
3. Sridharan, Rear Admiral K., AVSM (Retd.), I.N., *"A Maritime History of India"*, Publications Division, Government of India, 1982, p.17.
4. *Śantiparvan*, 59.V.41
5. *Ādiparva*, *Adhyāya* 15
6. Rao, S.R., *"Shipping in Ancient India"*, as in Lokesh Chandra's (ed.), *India's Contribution to World Thought & Culture*, Madras, 1971, p.89.

There is an interesting reference in *Skanda Purāṇa,* which mentions that *Sura Asura* hid himself in the sea afraid of Subrahmaṇya, the god of War. The latter, however, caught up with him and vanquished him. In another reference the Kālakeya Asura-s secreted themselves under the sea during day time after killing the Brāhmaṇas during the night. If any modern construction could be put upon these instances they point to the use of a submersible craft (popularly known as a submarine in the modern naval terminology); which thought, at the very face of it, sounds like a flight of imagination. But before a judgement is made, it may be noted that evidence of this type of craft is also available in the ancient Greek and Chinese records. "Aristotle has described for us a submersible chamber that was used in the year 332 BC by the sailors of Alexandar, the Great, during the blockade of Tiros in order to put obstacles and some types of charges of unknown kind. In China there had also been a report that a primitive submarine was in existence in 200 BC. In fact, this submarine was reported to be able to move by the bottom of the sea"[1]. We further note that the Indians also had regular contacts with both these ancient civilizations during this period. In these circumstances can the possibility of the Indians having learnt of this art from either of them or on their own be totally ruled out? I consider that it is for the future research to decide the issue one way or the other.

The first recorded account of a naval landing has been set forth in the Buddhist Jātaka texts, *Harivaṁśa, Mahāvaṁso* and *Rājavalliyas,* which chronicalise occupation of Sri Lanka by Prince Vijaya in 543 BC. The prince is known to have sailed from the port of Tāmralipti with an entourage of some 700 armed followers in a three-ship squadron. After touching several ports on the western coast of Deccan, the fleet reached Sri Lanka from the Southern side; affecting the landing on the day on which Lord Buddha attained the *Nirvāṇa.* After defeating the combined forces of local chieftains, the Prince is reported to have installed himself as the King of the island to which he gave the name 'Siṁhala'[2].

1. Sevigny, TJG, *"The History of Submarine"*, Internet Sub History.html, Oct., 2000
2. Mookerji; 1912/1919, 41-44; *Mahāvaṁsa Jātaka*, Ch.6-8.

In Kālidasa *Raghuvaṁśa*[1] we find King Raghu defeating a strong naval force with which the King of Bengal attacked him, and "planting the pillars of victory on the isles formed in the midst of river Ganga." The *Raghuvaṁśa* also mentions the carrying even into Persia of the victorious armies of Raghu by the sea-route, though of course, reached Persia by the land route.

Naval warfare was also known during the days of Manu, for he laid down that ships and boats should be utilized for military purposes when the threat of hostilities is bounded in water[2].

Ancient Convoy Formation Doctrines

We have already noted that Admiral Nearchos' large flotilla, numbering at least 800 vessels, if not 2000 as mentioned by Ptolemy, and consisting of 30 oared gallies, sailing boats, war- ships and other crafts moved in a convoy formation for a 1500 miles passage through the Arabian Sea mostly coasting, but partly sailing, in the open seas. Those familiar with large scale convoy movements at sea would confirm that station keeping in a convoy formation is of utmost importance to avoid frequent confusion and collusion among the various vessels; particularly, when navigating through hostile waters or sailing in rough seas. Since, we are aware that the convoy faced both turbulent weather and hostile tribes during the sea passage; it is reasonable to conclude that Admiral Nearchos' Indian navigators and guides[3], who were leading the flotilla, were well-versed in the art of convoy formation, its orderly movements, dispersal when a convoy sensed enemy danger or bad weather, and, regrouping after the emergency was over. To this end, we have already cited evidence from *Ayodhyā Kāṇḍam* of the epic *Rāmāyaṇa*[4] to suggest that such doctrines were known and practised even during the epic period. The *Arthaśāstra* also mentions the post of *Mahāsartha* (Fleet Commander) indicating that often a large number of ships used to sail together as if on an expedition[5].

1. *IV*.36
2. *Manu.*, VII.192
3. Arrian, Ch. XIX.
4. *Rāmāyaṇa*, II.84.78
5. Sahai, Baldeo, *"Indian Shipping : A Historical Review"*, Publications Division, Min.

Admiral G.A. Ballard summing up the strategic importance of this unique sea voyage states *"the official description of the voyage of Nearchus stands (therefore) as the first full and authentic report now available of the transport of a fighting force on salt-water, and possesses a historical value of the highest order of antiquarian, maritime, and strategic reasons alike..... From a maritime stand-point its special interest lies in the proof that even 23 centuries before our own time the seamen of the East were already quite familiar with the navigation of the Indian Ocean between India and Persia, and were aware, that at the proper season of the year, a west-bound coasting voyage between those countries was safe and feasible even for river craft"*.[1]

The Imperial Mauryan Navy

The first real attempt to form a naval force of any magnitude was made by Chandragupta Maurya. Megasthenes states that Chandragupta's War-Office was divided into six Boards, of which the first was associated with *Nāvādhyakṣa* - the superintendent of shipping-who had five 'Committees' to assist him in execution of his duties. Kauṭiliya's *Arthaśāastra* corroborates Megasthenes' statement.

Nāvādhyakṣaka was entrusted with all matters relating to both the ocean and inland navigation; including protection of the maritime boundaries of the empire, protection of shipping at sea and in ports, management of the sea ports, and inland harbours, salvage services, regulation and management of inland navigation, collection of State dues for commercial maritime activities including trade and fisheries, contraband control, anti-piracy operations, management of the State owned shipping companies, and ship building yards and many other miscellaneous matters. In short, the *Nāvādyakṣaka* thus performed multifarious duties, which in modern parlance may be described roughly corresponding the Head to Naval Force, Marine Laws Enforcement Agency, Port Authority, Salvage Authority, Revenue Collector and Harbor Superintendent. Chakravarty, noting the numerous functions and duties of the Admiralty, observes that a "committee of five members was appointed to cooperate with the

of Information and Broadcasting, New Delhi, 1996, p.59

1. Ballard, Admiral G.A., *"Rulers of the Indian Ocean"*, Duckworth, London, 1927, p.9

Admiral of the Fleet probably indicates that the number of war-boats maintained by the Maurya emperor was not altogether insignificant".[1]

It has been, however, contended that the *Nāvādyakṣaka* of Kauṭilya, whose duties thus appear to be mainly civil and commercial in character, cannot correspond to a Naval Admiral or Naval Superintendent as mentioned by Megasthenes. Prof. Chakravarty (1930 : 649) clarifying the position notes that "Megasthenes Admiral like the *Nāvādyakṣaka* of Kauṭilya had certain civil functions to perform - functions relating to the letting out of ships on hire for the transport of both the passengers and merchandise[2]. it should be noted that Kauṭilya does not altogether shut out of sight the military aspect of *Nāvādhyakṣa's* functions. In one place he says *"Hiṁsraka nirghātayat, amitraviṣayatigh paṇyapattanacaritropaghatakas ca."* Hiṁsrakaḥ means pirate ships, and the *Nāvādhyakṣa* had to see that they were pursued and destroyed whenever they were found. The same regulation applied to ships and boats of an enemy's country, when they crossed its territorial limits, and also to vessels, which violated the customs and rules enforced in fort towns. Now the pursuit and destruction of pirate vessels as also of ships belonging to the enemy country could only have been adequately affected by war galleys belonging to the State and as this duty devolved on the *Nāvādhyakṣa,* it cannot be reasonably held that he was purely a civil official. In fact, like the *Aśvādhyakṣa, Hastyadhyakṣa* and *Rathādhyakṣa,* who were concerned with horses, elephant and chariots used both for war and peace; the *Nāvādhyakṣa* was as much concerned with armed vessels as with state boats, which were used for peaceful traffic".

We further note that during the battle of Kaliṅga, Aśoka occupied a number of adjoining island territories forming part of the Kaliṅga kingdom. The maritime trade was also at its peak during this period and the Mauryan Emperors must have needed armed ships to protect the trade and subdue the pirates, who abounded the Arabian Sea, Bay of Bengal, Malaccan Straits and the open seas leading to the distant Hellenistic monarchies of Syria, Syrenc, Macedonia and

1. Chakravarty, P.C., *"Naval Warfare in Ancient India"*, The Indian Historical Quarterly, Vol. VI, 1930, p. 847
2. Strabo, XV.I,46

Epirus, with whom the Mauryas had regular trading contacts, Aśoka also had very close trade and fraternal relations with a number of neighbouring countries including Ceylon and *Souvarṇabhūmi* (Burma). In this context, Mr. V.A. Smith observes "when we remember Aśoka's relations with Ceylon and even more distant powers, we may credit him with a sea-going fleet as well as an army"[1]

The absence of a direct reference to a naval fleet in the *Arthaśāastra* by Kauṭilya is not only surprising but also intriguing. I, however, consider that it was an intentional omission. Kauṭilya must have appreciated that sea-travel for higher castes was a taboo; a naval force at least at the higher echelons, would need to be manned and commanded by *Kṣhatriya* class as per the general practice, and, an open official acceptance of such state functions would amount to an unacceptable contravention of the religious code. He, thus, perhaps, found a via media by making the naval forces a division of the army as was the practice during the *Mahābhārata* period. He further placed, the naval fleet in the garb of a merchant fleet under the charge of a Naval Commander with the nomenclature of "Superintendent of Ships" (*Nāvādhyakṣa*). Thus, by perhaps giving "a convenient nomenclature", and, avoiding any direct reference to the Navy, and, still further attaching the Superintendent of ships with the War Office for better coordination and control at the State level; he not only solved the problems of religious taboo vis-a-vis the manning of warships but also in this process, may have obtained a religious dispensation for the sea-going officers and men of the naval force in the name of protection of the King, *Mātṛbhūmi* (motherland) and *Dharma* (religion). Prof. P.V. Kane[2], informs us that a person who undertook a sea-voyage at the bidding of a king could undergo a *Prāyaścitta* and would be forgiven of the sin. Having gained the basic reprieve for the warship crews under the perview of the King's duty, Kauṭilya may well have found another method for remission of the *Prāyaścitta* on some other grounds.

1. Smith, V.A., *"Early History of India"*, p. 115, as quoted by Mookerji, R.K., *"Indian Shipping"*, Munshi Ram Manoharlal, New Delhi, 1912/1999, p. 113.
2. Kane, Prof. P.V., *History of Dharmaśāsūtra, ibid*, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1993, p. 937.

Warship Construction

We have already noted that the *Arthaśāstra* classifies the riverine and sea-going vessels under four major categories viz. *Potavaṇika* (commercial), *Svomova* (Private), *Rājanau* (royal ship) and *Hiṁsraka* (warship/pirate ship). The *potavaṇika* class is further sub-divided into 2 categories viz. *Saṃyati* (for merchandise) and *Pravahana* (for passengers) and both the classes could also be used for carrying military supplies and troops in war and other emergencies[1].

The Sanskrit treatise *Yuktikalapatru* of Rājā Bhoja written in the 11th Century AD, contains specific references to warship construction. The author describing a naval vessel "*Agramandira*" notes that she should be constructed from *Kṣatriya* Class wood, which in turn is described in *Vṛkṣha-Āyurveda* (science of plant- life) as light and hard and cannot be joined on to other classes. Rājā Bhoja further lays down "no iron to be used in holding or joining together the planks of bottoms intended to be seagoing vessels for the iron will invariably expose them to the influence of magnetic rocks in the sea or bring them within a magnetic field and so lead them to risk. Hence the planks of the bottoms are to be fitted together or motorised by means of sustenance other than iron." The author further states that in such ships, crew's living quarters are located in the forecastle (forward portion), Such vessels are mostly used in dry season after the rains have ceased and they are eminently suitable for long voyages and also to be used in naval warfare.[2]

Dr. A.K. Bag of the Indian Science Academy, New Delhi (1997-9) has conducted a technical study of the hull configurations of various classes of ships as described in the *Yuktikalapataru*. He reports, "The sea-going vessels were larger in size and sharp- cutting. According to *Yuktikalpatru* their height should be more than 35 cubits. The measurement was possibly from many years of experience at sea... The large heights of Bhoja ships clearly justify that most of them

1. Prasad, Prakash Chandra, "*Foreign Trade & Commerce in Ancient India*", II.28.11 Abhinav Publications, New Delhi, 1976, p. 128
2. Mookerji, R.K., "*Indian Shipping*", 1912/1999, ibid, p. 26

were stable sea-going vessels. The ships, whose heights were low were used for speed and in less disturbed conditions."[1]

The construction of warships as a part of the ship-building industry has been testified to by Arrian (325 BC). Referring to the return of a part of the Alexander's army by sea, he records that Nearchus "800 ship fleet consisted of both ships of war and the rest such vessels as were usually employed in navigation of the river.[2]" We have already noted that these ships were built by the native Indians including the Kathyoi /Xotori tribe using pine and cedar woods grown in the forest in neighborhood of Emodoi mountains (King Porus territory) and brought down the Hydaspes" (Jhelum) river"[3].

In a paper presented to the Royal Asiatic Society of Britain and Ireland, London in 1833, Mr. Eyde John one time Master Shipwright of the Naval Yard at Trincomali (Sri Lanka), has given a detailed description along with design sketches of two different types of armed merchantmen viz. Arab Dow and Baggala or Badgecrew in use on the Coromandel and Malabar Coasts in India before the Christian era. Similarly, Mr. Eyde, describing the first ship writes "the Arab Dow is a vessel of about 150-250 tons *burthen*, by measurement; *grab- built*, with ten or twelve ports; about eighty-five feet long, from *stem to stern;* twenty feet nine inches broad; and eleven feet six inches deep. Of late years, this description of vessel has been built at Cochin, on the coast of Malabar, most perfectly, in the European style. These vessels have a great rise floor; are calculated for sailing with small cargoes; and are fully prepared, by internal equipment, for defence, with decks, hatchways, ports, *poop-deck*, and as shown by the sketch, which, it will be seen, is that of a vessel of war."[4] Mr. Edye, adds

1. Bag, A.K., *"Ships and Ship Building Technology in Ancient and Medieval India"*, in S.R. Rao's *"Maritime Archaeology of Indian Ocean Countries"*, Society for Maritime Archaeology, Goa, 1997, p. 9
2. *Indica,* chap. XIV
3. *Strabo*, XV.1.29 MCrindle, J.W., *"The Invasion of India by Alexandar the Great"*, Barnes & Noble, New York 1896/1969, p. 134 (for Warships); p. 131 for Wood Supplied from Emodoi region and p. 156 for Xathoris as the builders of the Alexandra's flotilla.
4. John Edye, *"Description of Various Classes of Vessels Constructed and Employed by the Navies of the Coasts of Coromandal-Malabar and the Island of Ceylon for their*

"the Baggala navigates the Indian seas from Gulf of Cutch, and is one of the most ancient vessels there to be met with. Their extreme length, from *stern* to *taffrail*, is about seventy-four feet, the breadth about twenty-five feet, and the depth in hold eleven feet six inches, with about one hundred and fifty tons burthen. The peculiarity of *forum* and extraordinary equipment of these vessels is said to have been the same from the period of Alexander, the Great; they are armed with two guns on the after- part or *right-aft* of the stern, for defense against pirates."

Sir John Malcom introducing Mr. Eyde John's paper in the *Journal of Royal Asiatic Society*, London (1833-I : 1-3) states "*I begged he would allow me to present it to the Royal Asiatic Society, which might, I thought, consider it worthy of a place in its Transactions; not only as it exhibited the actual state of the art of Ship-building in India, but on account of the evidence it contained of that art being at the same stage at which it now is, at a period of the most remote antiquity. Mr. Edye's manuscript appeared to me to possess more value from the remarkable fact, that many of the vessels of which he gives us an account, illustrated by correct drawings of their construction, are so admirably adapted to the purposes for which they are required, that, notwithstanding their superior science, Europeans have been unable, during an intercourse with India of two centuries, to suggest, or at least to bring into successful practice, one improvement*.........I have no hesitation in stating, that I deem Mr. Edye's Treatise highly valuable; and am of opinion, that while it merits attention from those engaged in the study of nautical science, it must be acceptable to antiquarians and philosophers, who seek, by comparisons of the works of man in various ages, to draw conclusions as to the progress of human art."

Prof. RAV Ayyar supporting Sir John, adds "the extraordinary development and success of these armed cruisers were mainly due to the perfection which the iron, ship-building and the subsidiary industries had reached in India and the high proficiency which the Indians had attained in Astronomy and Meteorology long ago."[1]

Coasting Navigation", *JRAS* London T, 1833, pp. 1-14.

1. Ayyar, RAV, *"The Ancient Indian Navy"*, The *Quarterly Journal of the Mythic Society*, Bangalore, 1917-18, Vol. VIII, p.79

Naval Weaponry

Here again, we have to mostly tread on unsure ground but it can be safely assumed that the ships carried well-trained archers carrying bows and arrows and swordsmen carrying swords, *cutlasses*, spears and javelins. Some ships, also perhaps, carried projectile throwing war machines like 'flame throwers' for softening enemy resistance prior to boarding ships in naval battles at sea.

A large number of war machines used by the Mauryan Army are described in book fourteen of the *Arthaśāstra*; the principal purpose of these weapons being to throw their projectiles at the enemy to hurt his body and limb and thereby lower his morale. These machines reveal an indigenous Indian origin as Ipvaikov in his Russian translation of the *Arthaśāstra* has said. Besides, the conventional and unconventional weapons described in the *Arthaśāstra*, there is a reference to *'Aindraja Karma'* (magical weapons) and *'Aupaniṣadika Karma'* (secret weapons). In my view, some of these unconventional weapons were capable of being fitted/carried on board riverine cum seagoing ships besides some of the conventional war machines and are thus of some interest to us. I, therefore, take the liberty of a brief digression here to describe them in the succeeding paragraphs.

Agnibāṇa : Kauṭilya describes three types of *Agnibāṇa*-s viz. - *'Agnidhāraṇa'*, *'Kṣepyo-agni-yoga'*, and *'Viśvāsaghātī'* and notes three different recipe's for preparation of the fire arrows[1]. The *'agni-dhāraṇa'* is said to consist of small balls made of the dung of the ass, camel, goat and sheep, mixed with the wood of *Sarala* (*pinus longifolia*), *Devadāru* (*deodar*), the leaf of *Pūtitṛṇa* (*lemon grass*), *Gugullu*, *Śrīveṣṭka* (turpentine) and Lac. The *'Kṣepyo-agni-yoga'* was a fire arm consisting of 'the dung of the horse, ass, camel or cattle, mixed with *priyala cūrṇa* (*buchanania latifolia*), *avalguja* (vernonia authelmintica), lamp black and beas' wax.' The *Viśvāsaghātī* was composed of 'the powder of all the metals as red as fire or the mixture of the powder of the flowers of *pāribhadraka*, *palāśa* and hair, and with oil wax and turpentine.' In a well-known passage, Manu condemns the use of fiery arrows in civilized warfare[2] indirectly proving thereby that these were known.

1. *Artha.*, XIII. 4
2. *Manu.*, VII. 9

The later *Mānasollāsa*, on the other hand, recommends the use of arrows carrying burning matter, especially against elephants.[1] The *Rājataraṅgiṇī* records an actual instance of the use of 'burning arrows smeared over with vegetable oil, struck by which the enemies caught fire'.[2]

The Nālikā : A *Nālikā* may be described as a projectile firing weapon. It was straight in form and hollow inside. It discharged darts if ignited. Sukracharya speaks of two kinds of *nālikā*-s, one big and the other small. The small one, with a little hole at the end, measured sixty *aṅgulams* (i.e., distance between the thumb and the little finger) dotted with several spots at the muzzle end. Through the touch hole or at its breech, which contained wood, fire was conveyed to the charge. It was generally used by foot-soldiers. But the big gun had no wood at the breech and was so heavy that it had to be conveyed in carts. The balls were made of iron, lead or other material. *Kāmandaka* uses the world *Nālikā* in the sense of a firing gun as signal for the unwary king[3].

The Nārāca : The arrows built entirely of iron were known as *Nārāca*. We find mention of these in the *Mahābhārata*, the *Arthaśāstra*[4], the *Agni Purāna*[5] and a multitude of other works. The *Śiva-Dhanurveda* says that the *Nārāca*-s were built entirely of iron; that five big feathers were attached to them, and that only the strongest archers could shoot with them[6].

The Gun Powder : *Agnibāṇa* and *Nālika*'s descriptions are likely to raise a doubt as to whether the ancient Indians knew the use of gun-powder and guns. Prof. Diskshitar (1930 : 103) observes quoting Sir A.M. Elliot that "the Arabs learnt the manufacture of gunpowder from India, and that before their Indian connection, they had used arrows of nephtha. It is also argued that though Persia possessed

---

1. *Mānas*, V., 1213; comp. Also vv. 1065 and 1067
2. Chakravarti, P.C., *"The Art of War in Ancient India"*, Low Price Publications, 1941/1989/1993, pp. 157-158
3. Dikshitar, 1930 p.107
4. *Artha*, II.18
5. *Agni P.*, 245.12
6. Chakravarty 1941. P.158.

saltpeter in abundance, the original home of gunpowder was India. It is said that the Turkish word top and the Persian *tupang* or *tufang* are derived from the Sanskrit *Dhūpa*. The *Dhūpa* of the *Agni Purāṇa* means a rocket, perhaps a corruption of the Kautilyan term *Nāla-dīpikā*." In *Śukranīti* composed in about the fourth century A.D., we have a recipe for making a primitive type of gunpowder; "five *pala*-s of *suvarchi* salt, one *pala* of sulphur, one *pala* of charcoal from the wood of *arka, snuhi* and other trees burned in a manner that prevents the escape of smoke, e.g., in a close vessel, have to be purified, powdered and mixed together, then dissolved in the juices of *snuhi, arka* and garlic, then dried up by heat and finally powdered like sugar."[1] Different colours were given to the gun-powder so manufactured by the addition of lead, iron fillings, camphor, indigo, the juice of *sarala* tree, etc. The *Nālikā*, was first cleaned and the gunpowder was put in lightly at one end of it by means of a rod. The ball was then introduced into the gun, and as soon as fire was applied to the powder, the ball was projected against the objective. Cannon balls were then made of iron or other strong metal with or without any other substances inside them, while the balls used for smaller weapons were made of lead.

The Muktāmukta : There are two varieties of this mystical weapon series, which for want of a better word we may describe as a "Missile", known as *'Sopasaṁhāra'* (throwing out) and *'Upasaṁhāra'* (withdrawing). There are 43 varieties of *'Sopasaṁhāra'* (missile) which include *Kālacakra* (disk of death) *'Śikharī'* (a pointed missile to cut off the head), *'Ārdra'* (a missile of drenching), *'Siharastra'* (a missile emitting flame) and *'Saiveśika'* (a missile of strom). The second class of this *'Muktāmukta'* division i.e. *'Upasaṁhāra'* contains a list of 53 different weapons which included *'Śatavakura'* (one with a 100 mouths), *'Daśaśīrṣa'* (one with 10 missiles), *'Pramathana'* (a slaughtering missile), *'Sarvadamana'* (the destruction) and *'Paiśācāstra'* (a devilish missile).[2]

We cannot say definitely that any of the above unconventional weapons were either carried on board in the ancient Indian warships or used in a naval conflict in anger. But an examination of their

1. Sarkar, Prof. Binoy Kumar, *"Śukranīti"*, Chapter IV, sec. 8, p. 236
2. Dikshitar, VRR, *"The War in Ancient India"*, McMillan, 1930, pp. 93-129.

composition, and end usage fire power do make them look very attractive projectiles for causing fire on board wooden sailing ships and softening human targets prior to boarding a ship in a battle at sea. In any case, the weapons which could be used in a battlefield by the foot soldiers, charioteers and by carrying on carts into the battle, could also have possibly been carried on board ships and used by sailors. I, therefore, feel that their carriage on board warships and usage in action cannot be ruled out and therefore, needs further examination by the future research.[1]

Role and Importance of an Armed Naval Force

Now the question arises as to whether Kauṭilya was firstly aware and secondly appreciated the role and importance of the marine cum naval power? The answer to both the questions in my view is in the affirmative. It is evident from the study of the *Arthaśāstra* that Kauṭiliya fully realized and appreciated the strategic importance of the maritime potential of a state and its *linkages* to enhancement of the empire's economy and 'areas of influence'. He had not only devised a detailed system of management of the sea-ports, inland harbours, river traffic and oceanic trade but also harnessed them to generate adequate revenues for the state administration and development of foreign maritime trade and through it the national shipping. All this had been achieved, no doubt, also due to the integration of the Indian sub-continent as one critical entity and an integrated economy.

---

1. For detailed study of the subject, the following references are recommended:-
   a) Kauṭilya's *Arthaśāstra* edited by R.K. Kangle, Delhi, 1965
   b) Dikshitar, V.R. Ramachandra, *"War in Ancient India"*, Madras, 1944
   c) Date, G.T., *"The Art of War in Ancient India"* (Out of Print)
   d) *Nītiprakāśikā* of Vaiśampayana
   e) *Dhanurveda*, by Vishwamitra
   f) Ray, Jogesh Chandra, *"Fire Arms in Ancient India"*
   g) Chakravarty, P.C., *"The Art of War in Ancient India"*, ibid
   h) Singh, Sarva Daman, *"Ancient Indian Warfare"*
   i) Pant, G.N., *"Studies in Indian Weapons & Warfare"*.
   j) McPherson Kenneth, *"Indian Ocean. A History of the People and the Sea"*, Oxford New York 993, p. 55

The consequence of this vast and varied realm was, no doubt, in constant stream of foreign visitors, travellers and envoys to and from India. As Mr. Vincent Smith remarks "the Mauryan empire in the 3rd century BC was in constant intercourse with foreign states, and that large numbers of strangers visited the capital on business."[1] The net result of all this was even greater and closer commercial relations and a quantum jump in both land based and maritime foreign trades with many countries." The Indian sub- continent thus "during the Mauryan period through the efforts of merchants and missionaries reaching the gospel of peace and universal brotherhood became the commercial and spiritual center of the very heart of the whole world. This was only possible through the instrumentality of a national shipping and system of communication and their effective utilization as a part of state policy for development of national economy and expansion of the empire.[2]"

Panikkar commenting on the use of sea-power in the Ancient India notes that the control of the Indian seas belonged predominantly to India till the thirteenth century AD. He adds "in respect of the Arabian Sea this was only a question of navigation. There was no colonising activity in that area, though Socotra or *Sukhadhara dvīpa* (the island of the Blest) was discovered long before the Christian era, and was probably under Indian occupation at that time. Indian communities existed in Alexandria and other Egyptian towns and there were also settlements on the coasts of the Persian gulf. But generally speaking, the navigation of the Arabian sea was only for the purposes of trade". Continuing, he further writes "while, it may be said that the Arabian sea was used mainly for trade purposes, the case of the Bay of Bengal was different. The supremacy in that sea was naval and political based on an extensive colonisation of the islands and it ceased only with the breakdown of Chola power in the thirteenth century."[3]

1. V.A. Smith, *"Early History of India"*, p. 125, as quoted by Dr. R.K. Mookerji, *ibid*, p. 79
2. Dr. R.K. Mookerji, *Indian Shipping, ibid*, 1912/1999, p. 113
3. Pannikar KM, *"India and the Indian Ocean"*, George Allen and Unwin, 1943, p. 28

Prof. A.L. Basham on the other hand offers a totally different view. He observes in his *"Notes on Sea-Faring in Ancient India"* that Hindu monarchs were rarely averse to enlarging the territory as a normal instrument of policy and looked upon war as a normal instrument of policy. "There is an evidence that they built ships on a large scale and acquired trading and *piratical* expeditions. No doubt, these royal vessels were used for conveying troops in time of war. Yet, with the possible exception of the two Chola Kings (Raja Raja I, 985-1014 AD and Rajindra I, 1014-1045 AD), no Indian monarch of Hindu period seems to appreciate the value of sea-power as an aid to conquest and expansion. There is no reliable evidence with any Indian kingdom except perhaps that of Cholas, maintained a permanent war fleet, if the term is to be given in any approach its modern sense".[1]

A number of other foreign scholars have also offered varying opinions on the control of seas during the ancient time. Amaury De Riencourt and Alan Villers feel that India should have dominated Eastern trade and its rulers should have dominated Eastern sea-power but failed to do so[2]. Prof. Joel Larus, however, sings a totally different tune and writes, "Early Hindu kings built no navies either for military adventure or for the enhancement of their political power. They did not encourage merchants to construct cargo ships to export local products. The oceans surrounding India, as a recent study points out, played no part in the building of Indian culture and civilization ... and the Indians had no organic relations with the ocean".[3]

Limitation of the subject under discussion does not permit me to respond to the different views offered above. But I agree with Prof. Basham that perhaps with the exception of Chola Kings (9th to 13th Century AD), no other Indian king "maintained a permanent war fleet as an aid to conquest and expansion." But, this still does not rule out the possibility of many empires and kingdoms since the

1. Basham A L, *"Notes on Seafaring"* as in *Studies in Indian History and Culture*, Calcutta, p. 156
2. a) Amuary, De Ricnsourt, *"The Soul of India"* Harper, New York, 1960, p. 158
   b) Alan Villers, *"The Indian Ocean"* Museum Press, London, 1952, p. 93
3. Larus Goel, *"Culture and Political Behaviour : The Hindus in the Pre - Modern India"*, Minerva Associates, Calcutta, 1979, p. 48

Mauryan times maintaining dual purpose permanent merchant-cum-naval fleet comprising of armed merchant vessels, which could be employed in both naval and merchant roles. We have role models of these types of sailing vessels in *Himaśrīkaḥ* and *Potvanikā* described in the *Arthaśāstra* and ancient oral Tamil traditions as elaborated by Mr. Edye John in 1833 and described at some length earlier. Indeed, the difference between an ancient sailing merchant vessel and a warship, in view of their roles and weaponries used in warlike activities at sea was so little that their dual usage with small modifications, is feasible. Further, even when performing mercantile duties, these vessels could have carried certain projectile throwing machines described earlier and a contingent of armed marines on board to serve as a warship at a moment's notice, if the need arose. Indeed, the Maratha concept of a "Chautal collection ship" seems to be a later version of this dual purpose ancient ship. The medieval versions of the European 'Trading-cum-Pirate ships' and 'Surface Raiders' employed by the Germans in the First World War (1914-18) and Japanese in the Second World War (1941-46) in the Indian Ocean, are perhaps the other variations of this ancient Indian concept.

In conclusion, in my view, Kauṭilya fully appreciated the importance of Sea power in not only safeguarding but also expanding the boundaries of the state, having friendly ties with the neighbouring countries and promoting material prosperity through trade. But he was hamstrung by the religious taboo on sea-travel and thus could not advocate the direct usage of sea- power as an instrument of state policy. He, therefore, acted silently and stealthily. Hence there is no mention of the Navy or Naval Power in the *Arthaśāstra*.

Development of Science and Technology as Reflected in Sanskrit Literature from Vedic Period.

Dr. P.T. Chande

Present era is an era of specialization and hair splitting classification. Today we have various branches of knowledge and knowlege applications termed as science, metaphysics, humanities, engineering, technology etc. In acncient times, India, which is the oldest civilization to produce and propogate knowledge, alone was the repository of various branches of knowledge. The earliest evidence of mature human knowledge is Vedic literature. Though varied areas of knowldge were eslablished the knowledge was broadly classified in two catagories. The line from अमरकोष reads 'मोक्षे धीः ज्ञानं, विज्ञानशिल्पशास्त्रयोः' The branch of knowledge leading to the emancipation of Soul was ज्ञान and other dealing with *'Śilpa'* and *'Śāstra'* (J.C. engineering and Science) were broadly termed as विज्ञानं. Today we have to include the present day classification called Technology under the old term विज्ञानं to see the development since Vedic period. It is very unfortunate that the general impression about Sanskrit is that it is a language of religion, epics, philosophy and classical literature alone, and there is no scope for science and technology in Sanskrti literature. Since Vedic period, Science and Engineering existed in this country. भृगु includes all types of objects, machines, devices, metal instrumens or artificial material as *Śilpa*. The tradition of these Śilpa-

Śāstra-s is old and strong. At the time of *Matsya Purāṇa* there were in existence at least 18 Compendiums on *Śilpa Śāstra*. the auhors of these 18 texts have been भृगु, अत्रि, वसिष्ठ, ब्रह्मा, कुमार, नन्दीश, शौनक, गर्ग, वासुदेव, अनिरुद्ध, शुक्र and बृहस्पति. These texts must be representing different schools of engineering. The remaining texts are further classified (by भृगु) in ten branches (A) Agriculture and Biology Hydraulics, (B) Mining, (C) Marine Communication, (D) Balloons, (E) Shelter, (F) Protection, (G) Town Planning and (H) Machines. These have been further sub-divided in 64 catagories.

विज्ञान In Vedas

The life pattern of Indian society during Vedic period was appreciably advanced compared to those times. The advancement in Vedic period can be judged by the references available in scattered form. There was no system of creating texts devoted to one single subject. So scattered references alone will help in restructuring the progress of Indian society in the field of विज्ञान or engingeering and scince. The main occupation i.e. Agriculture was far advanced and can be well-understood by the line 'शुनं न फालर विकृषं नु भूमिं/शुनं विनाशा: अभियंतृ वाहै: ।' Water was studied on scientific basis and classified broadly under four catagories 'या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ती:/खनित्रिमा उत वा या: स्वयंजा: ।'. So detailed was the study of the water by Vedic Indian that about 100 synonyms are available for water giving various qualities and utilities of this matter. Mining was also undertaken by the people of those days professionally— 'अगस्त्य: खनमान: खनित्रै:/प्रजामपत्यं बलमिच्छमान: ।' Metals were prepared by them by melting the ore. Gold is referred to in many places 'यो बिभर्ति दाक्षायण: हिरण्यं । स देवेषु वृणुते दीर्घमायु: । Copper was commonly used in the Vedic period and even iron was known to Vedic civilization. Some scholars dispute the theory of evidence of Iron in Veda stating that the Vedic Indian had no knowledge of high temperature furnaces required for melting iron ore. This opinion can be well disputed by textual and circurmstancial evidence. Trees were cut for

making chariots which was not possible by copper choppers which are very soft. The texts reads' शिशीते नूनं परशुं स्वायसं/येन वृच्चादेत सो ब्रह्मणस्पतिः/and 'मह्यं त्वष्टा कृवज्रमतक्षदायस' The word अयस् can be well translated as Iron. The reference to needle is also very important 'साव्यितयपः सूच्या च्छिद्यमानया'. It is not clear whether the needle was made of iron or copper, bone or thorn. The reference to Iron can be obtained from कृष्णयजुर्वेद where भीमा's mace is made of Iron. Again Iron is used in fortifying forts (मनुस्मृति), and *Suśruta* has made all his surgical instruments from Iron. The reference in धनुर्वेद and गान्धर्व वेद can logically corroborate the existance of iron. In धनुर्वेद four types of war-heads are described, viz (A) मुक्त आयुध, which has to be released like arrow or (B) अमुक्त आयुध, which can be used by hands but can not be released like sword, knife, dagger or chopper. (C) मुक्तमुक्त आयुध which can be released or used by hands viz.spear, dagger and (D) मंत्रयुक्त आयुध The warhead to be released by machine. This must be a direct referecne to various अस्त्र's decribed in ancient warfare. All these आयुध's are direct evidence of advancement of war-technology. In गान्धर्ववेद the mention of musical instruments and आतोद्य i.e. (orchestra) speaks of scienfific development in the area of Art. The marine technology was the contribution of Vedic civilization. There are ample references to sea and navigation in Vedic literature 'सिन्धुं न नावा दुरितानि पर्षि। or दैवीं नावं स्वरित्राम्रनागसं/अस्त्रंवती अरुहेमास्वसाये' Geometry was other branch of technical knowledge which originated in Vedic liteature. शुल्बसूत्र was the source material for elementary geometry. The progress of mathematics can be guaged from the establishishment of concept of Zero to नव्यन्याय the basis of Boulian Algebra.

The basic lessons, is most advanced branch called Architecture and structural Engineering have their origin in *Śulba Sūktam*.

इहैव ध्रुवां प्रतिनिमोषि शालां। धुतमुक्षमाणा

Architecture blossomed in India, and flourished very much in temple structures. Sanskrit literature is replete with treatises on ar-

chiteture of all types including theatre construction. Most of the texts on Architcture have been translated but still some recent texts have not been brought in the vernacular languages. The Architecture further developed into town planning. It is claimed that Varanasi in North and Kanchipuram in South have been planned towns as per नगररचनाशास्त्र. It is said that the best twon is नवांगं नगरं प्रभु:. The town which fulfills nine requisites is ideal one. The nine requisites i.e. नवाङ्ग's are (१) जलस्रोतम् water-esources (२) मण्डप Travellers shelter (३) आपणं market (४) रक्षका: Police (५) आरामा: Gardens/Parks (६) वासविभागा: Residential area (७) अधिकरणं law courts (८) श्मशानं Crematoriuim (९) देवालय: Temples.

The most advanced branch of knowlege started with Vedic literature is ज्योतिर्गणितं or Astronomical Calculations. This branch was systematically developed through वेदाङ्गज्योतिष a subsidiary of Vedas. Astronomy developed very fast. It became the part of daily routine of every Indian in the form of पञ्चाङ्ग called तिथि वार नक्षत्र करण and योग. The perfect calculation about the movement of all planets reached precision. Those pefection gave us Indian Astronomical calcualtions which could tell us beforehand about impending eclipses and their nature (like partial or total खण्डग्रास खग्रास). In Vedic period ज्योतिष developped as कालगणनाविज्ञान Scinece of periodicity वेदा: हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता:, कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञा: तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञान् । The study of celestial bodies was a matter of constant enquiry वृत्तिका श्रवणं पुष्य: चित्रास्वात्योदनन्तरम् etc. Like ज्योतिष Vedic period saw the beginning of life-science-studies in the form of आयुर्वेद । आयुर्वेद was so dear to scholars that it became an उपवेद. It can be termed as the first वैद्यकविज्ञान of the world. This science developed in to अष्टांग branching into medicine and surgery. Caraka, Vāgbhaṭa, Aśvinī Kumāra, Dhanvantri etc. were the pioneers in life scince. The अष्टाङ्ग included (१) कायचिकित्सा (२) बालचिकित्सा (३) ग्रहचिकित्सा (४) उर्ध्वांगचिकित्सा (५) शल्यचिकित्सा (६) विषचिकित्सा (७) रसायनतन्त्र (८) वाजीकरण तन्त्र. Diseases are caused by infection was first established by आयुर्वेद. योगशास्त्र — another branch of science was contributed by India. Basically it is a science

of mental restrain finally leading to salvation. In the present day parlance योगशास्त्र comes nearer to psychology. It tells us about (१) प्रमाण (२) विपर्यय (३) विकल्प (४) निद्रा (५) स्मृति Surprisingly the original basis of योगशास्त्र is ignored and its subsidiary branch हठयोग has assumed much importance for its day-to-day utility in the form of योगासन।

Physics as science was studied in India through न्याय and वैशेषिक treatises. Chemistry first came as science to mankind through आयुर्वेद।

Botany and Horticulture developed in India. Botanical studies started from the period of emergence of आयुर्वेद though very little is written independently. Botanical studies, can be gathered from different sources. The horticultrure was developed immensely. The extent of progress can be guaged from the stanza in दधिवाहन जातक कथा which tells us the process to make the fruit boneless.

मधुयष्टि सिताकुष्ट मधुपुण्यविनिर्मितैः।

मोदकैः ह्लादिते मूले निरस्थि स्यादद्य फलं तरोः॥

This is probably the process whereby seedless fruits can be produced.

Aeronautics is another branch of Science which had existed in Acient India. अगस्त्यसंहिता, भारद्वाज व्योमयानशास्त्र and little reference in युक्तिकल्पतरु are the sources of this Science.

Ecology is other branch which exists in every Sanskrit treatise. This further developed into concern for enviornmental welbeing. वृक्षायुर्वेद of शूरपाल or वृक्षायूर्वेद of वराहमिहिर and पुराणसंहिता are the available texts. In वृषीशास्त्र, कृषिपाराशर कृषिशासनम् काहृयपीय कृषिरुक्मी, उपवनविनोद are the original texts which speak of ecology and environmental well being.

सेतुबन्ध, तटाकपरोक्षण i.e. Dam building was well developed in ancient India. The main evidence comes from epigraphical data.

Machine development took place in India under तन्त्र catagory. In the text called यन्त्रार्णव process of machine operation is described दण्डैश्चक्रैश्च दन्तैश्च, सरणिभ्रमणादिभिः शवनेस्तूत्पादनं किं वा चालनं यन्त्रमुच्यते। The यन्त्र had दण्ड

lever, चक्र pulley, दन्त toothed wheels and सरणी inclined plane. It is claimed that art of paper-making too first developed in India and textile science reached its pinnacle in making of Muslin. War science, Zoology, Vet. science and Cookery were other branches which had a considerable literature. All this literature has gone in to back ground due to lack of study of Sanskrit. Present day misconception that science originated is the West, is due to certain historical reasons like Subjugation and inherent defects of system of traditional methodologies of studies.

It is concluded with the remarks of Max Muller.

Whether in the field of evolution of thought or in the knowledge of self, India unequivocally occupies the pioneering position. She is the sheet anchor of different currents of thought or culture, philosophy or religion, science or art or language, whether you will, or not you will have to fall back on India, because she is the womb of all wisdom and knowledge.

Subject Classification of Manuscripts from Recorded Datasheets

Dr. Silpi Das

The subject-head of a text in a manuscript is recorded in its Catalogue-datasheet. At first we may screen one by one area of the different subjects, such as *Tantra, Vyākaraṇa, Veda, Nyāya, Kāvya, Smṛti* etc. Then we screen the subject-areas within one broad subject-head. Thus we complete one by one area of the different subject-heads available in the records of manuscripts, such as *Tantra* (broad subject-head) and *Stotra, Kavaca, Vrata, Pūjā* its sub-area, *Vyākaraṇa* (broad sub-head) and *Kāraka, Samāsa, Mahābhāṣya* etc. its sub-area and Veda (broad-sub. head) and *Saṁhitā, Brāhmaṇa* etc. its sub-area. But it is not sufficient for making subject wise classification only from such recorded datasheets, because there may be many mistakes in the datasheets for different reasons. Sometimes other points of recording the documentation of manuscripts also might be wrong by determination, such as:

1. Sometimes we find the mention of a subject-head *Prakīrṇa* or Miscellaneous or Religious text regarding contents. In these cases from the datasheet we cannot understand which type of text the manuscript is, because the term Religious text is a wrong term. There are different religious matters in different texts, such as *Tantra, Smṛti, Purāṇa, Veda* etc. On the otherhand, the term *Prakīrṇa* or Miscellaneous is mentioned wrongly. From these terms we cannot determine actually which type of text the manuscript is. Then we compare the manuscripts with the datasheets and check and revise the subject matter for each of the pieces recorded earlier in handlist or unpublished datasheets.

2. Generally we determine the text from the title of the manuscripts and also reading the manuscripts. Sometimes we find *Smṛti* is mentioned regarding content in the datasheet, but after

comparing the manuscript we determine that the text is actually on *Tantra*. This type of mistake is also bound to occur in recording *Tantra* manuscripts. This happens because sometimes some of the subject-matters of *Smṛti* and *Tantra* texts are similar and related with another.

3. Sometimes in the datasheet we find the manuscript is one, but it contains different texts. The entry number or accession number of the manuscript is also same, without any sub-number. As an example the first part of the manuscript is *Tantra*, the second part is *Jyotiṣa* and the last part is *Smṛti* having accession number of the manuscript 214. The entry of the manuscript should be 214/1 *Tantra*, 214/2 *Jyotiṣa* and 214/3 *Smṛti*. Then we also compare the manuscript with the datasheet and correct the accession number or entry number accordingly.

4. In some cases we find the title is not written in a proper way. Generally, we collect the title from the colophon. It is because we can know all the details of the manuscript from the colophon. As for example

'Iti Padmapurāṇe Vedavyāsakṛtau- Bhagavadvasiṣṭha-śrīkauśikapraṇītavajrapañjaranāmākhyaṃ-śrirāmakavacaṃ-samāptam.'

In most of the cases we get incomplete manuscripts. Sometimes we get only first part of the manuscript, sometimes only last or middle part. When we get only last part with colophon, we determine the text with title from the colophon and compare the text with the title. When we get first part, we determine the text with the title from the first name. But when we get only middle part, we determine the text by reading the manuscript. If there is any margin title in the manuscripts, we determine the text with title from the margin title. Sometimes we get intermediate colophon also.

5. In some cases we find the author's name is missing in the datasheet. When we compare the manuscript with the datasheet, the author's name is present in the manuscript. But somehow it is missing in the datasheet. There are datecodes also in the manuscripts and these datecodes are presented in symbolic language or in disguise. Such as -- *'śākebhānudharādharāśvamilite.'* So, in most of the cases it is very difficult to decide and decipher the numerical value of these date-codes. In these cases we read the colophon again and finally

determine the actual date- codes. For determining the date--codes of manuscripts we should get knowledge of symbolic language also. Sometimes it is found that folio number is presented wrongly. As for example once we found number of folios in a manuscript was recorded in the datasheet was 243. But when we checked the manuscript, we noticed that folios 17 and 18 were missing in the manuscript. So, the acutal folio number of the manuscript had to be changed to 241. In many cases the name of the scribe, text extract from some texts, *krorapatra* etc. are often not properly recorded in the datasheet. Checking the manuscript and comparing the manuscript with the datasheet we have to correct these points.

For the reasons mentioned above it is not wise to make subject classificatin of manuscripts from the recorded datasheets only. So, we must check the manuscripts themselves and compare their data recorded and proceed further for preparing classified cards of these manuscript-entries on the basis of their subjects. At every step we must check the manuscript for any further processing.

The New Catalogus Catalog rum -A New Perspective

Dr. Siniruddha Dash

Introduction

Sanskrit is a language in which many authors have composed a phenomenal body of works in a variety of fields. But only a small percentage of them have seen the light of the day in print medium, compared to the vast number of works remaining unprinted, unread and even undeciphered in the possession of numerous libraries, museums, other institutions, both public and private and also individuals. Some of these are still palm leaf manuscirpts, some paper while some are printed.

Attempts were made from early times by libraries and governmental bodies to first collect manuscripts in the possession of individuals and private bodies, so that they could be preserved for posterity. Subsequently, with the help of Pundits, they were deciphered, information collected (i.e., information about them like their author, subject, etc.) and catalogued at numerous places.

Index to texts is the key to understand them well. It provides all the necessary information about a text. Similarly, a catalogue of a language and literature provides key information about it. It has been the practice of ancient India to provide analytical and accurate information about the literature and its contents.

Sanskrit manuscripts have been the storehouse of the rich heritage and culture of India. The vast amount and varied literature produced in ancient India stand as proof of the great wisdom of India. However, they are still in the dark. It is only the manuscripts available to us that speak of the great tradition continued in the form of texts and commentaries, which remain as a milestone for progress

and growth of Indian literary tradition and the cultural habits of India. The language they spoke and the thoughts they nurtured still remain to be original and useful. We owe our gratitude to that tradition which not only holds India together but also keeps its name and fame in the world today.

In spite of all scientific and technological developments, ancient Indian literature continues to be the guiding spirit in all kinds of ventures, whether physical or metaphysical. The hoary past of India, its thoughtful and analytical mind remains to be the beacon light in leading us towards the meaningful achievements of life.

Humble attempts were made by the learned scholars of both India and the West to catalogue the large number of texts and prepare index, to provide detailed and complete information regarding the whereabouts of manuscripts, their contents, age and the authors who composed them.

Thus there are many such Catalogues prepared for Sanskrit manuscripts at different places. These Catalogues are of immense value for research, for a scholar could know the number of works available in a particular field, so that he or she could plan and decide on his or her research work.

Still, all these catalogues remain scattered not only all over India but also outside. Hence a modern researcher may not know even the number of Catalogues available all over. How then can only decide the details with only a few Catalogues that may be available to him or her?

The Beginning

Hence, first, it occurred to Professor Theodore Aufrecht, that a Catalogue of all Catalogues has to be prpared to take stock of all the manuscripts available. Thus was born the *Catalogus Catalogorum*.

One of the most important landmarks in the preparation of Catalogues of Sanskrit manuscripts has been the *Catalogus Catalogorum* prepared and published by Theodore Aufrecht in 1891. It gives an alphabetical decumentation of the Sanskrit manuscripts. It provides not only the list of Catalogues available but also all other important information regarding the individual manuscripts, collected from the

Catalogues, through his individual effort. Every entry there provides the name of the text, its author with alternative names, if available, the commentaries with and without authors sub-commentaries and super-commentaries which are also given with and without authors depending upon their availability.

The past of *New Catalogus Catalogorum*

Seeing the value of such a work, it was thought that the original *Catalogus Catalogorum* of Aufrecht has to be amplified and supplemented both in terms of scope and magnitude by Dr. A.C Woolner, the then Vice-Chancellor of the Punjab University. He first wrote a letter to the Vice-Chancellor of the Madras University, in consulation with Prof. C. Kunhan Raja, way back in 1930s, to embark upon a project to catalogue the Sanskrit works of yore in the manner in which it was done by Aufrecht. The idea was welcomed by the then Vice-Chancellor of the Madrass University, in good spirit, and thus was born the *NCC* in the Oxford of the South. It was decided that such a project could be institutionalized in the Department of Sanskrit, one of the premier Departments of the University of Madras.

With the blessings of the Syndicate, a committe was formed, with stalwarts like Mahāmahopādhyāya Prof. S. Kuppuswamy Sastri, who was the Chairman and Prof. C. Kunhan Raja, its member. Under the youthful and dynamic spirit of a Sanskritist such as Dr. Raghavan, the work was carried on with much vigour. And with their help Prof. Kunhan Raja brought out the first fascicule in 1935 and subsequently the first volume of the *NCC* in 1949. After that Dr. Raghavan brought four more Volumes in four more years, including the revised edition of the first Volume.

Following him, another erudite scholar, a living legend Prof. K. Kunjunni Raja published another six Volumes and three more Volumes were published during the time of his successor. Altogether thirteen Volumes were published by 1991 and the work for the fourteenth Volume was commenced in 1991 and ended in Sept. 2000, and the Volume was released on the auspicious day of Mahālayā by the present Vice-Chancellor Prof. Pon Kothandaraman.

Thus even in the face of repeated stumbling blocks and trials starting from its time of inception, when the Second World War broke out, the project faced so many other impediments and hurdles subsequently. Nevertheless, it has now grown to some fourteen volumes. It is estimated to be completed in about twenty five volumes.

When completed, the work will be a monumental piece, exhibiting to the world the pristine glory fo Sanskrit, proclaiming that just cataloguing the sheer works comes to some twenty five Volumes, not to speak of the works themselves.

The entries there will give information about the names of works, authors, the commentaries, sub-commentaries, super-commenaries, translations, cross references, the number of manuscripts available and any other vital information regarding the work like its subject, etc. The fourteen Volumes published so far, have covered the letters starting from *'a'* up to *'bra'*. From the very scope of the work, there is no need to say that it is not only a valuable tool, but also an indispensable one in the hands of a researcher.

The present

A special mention may be made here regarding the fact that the present Vice-Chancellor has evinced keen interest in such a gigantic project like this and has promised all help from the University. As a mark of his seriousness, he has formed an Advisory Committee with Prof. K. Kunjunni Raja as the Convener with four more members with Prof. Siniruddha Dash, the present Head of the Department of Sanskrit as the Editor-in Chief of the project.

In spite of the fact that the project lacks adequate hands, the present team is taking all efforts to bring out the remaining Volumes within a specific time frame. Attempts are being made to approach various agencies like the Ministry of Human Resource Development, Govt. of India, University Grants Commission and the University itself to extend support by providing financial aid, so that the remaining 10 Volumes can be completed within some five years.

Once the first edition of all the 25 Volumes is completed, it will be a landmark for Sanskrit in the 21st century. It will not only enhance the prestige and pride of the country in general, but also

of the University of Madras, whose name will be written in golden letters for providing complete and detailed picture of the works in Sanskrit, Pali and Prakrit, which remain as the source of Indian culture and heritage. The present effort is to focus on and to bring to the kind attention of the various authorities to come to the rescue of this novel project that would provide more information on the scientific knowledge we had, thus opening a new era in Information Technology.

When we look at this *magnum opus*, it instills hope that once this project is completed India will regain its glorious past, beautiful present and move towards a promising future.

Future plans

As of now, the 14 volumes are available in print. It is now proposed to utilize modern technology. Consequently, the subsequent volumes will be first entered into computers, so that the information available can be processed more efficiently. Hence, in the case of subsequent Volumes, soft copies also are likely to be made available, in addition to hard copies and also efforts are on to make them available through the internet.

When the Catalogues are computerized, it is proposed that they can be accessed not only in an alphabetical order, but also in a subject wise order and of course for particular author or works.

To put in a nutshell, the future plans include the following:

1. revised editions of the completed volumes will be taken up immediately;

2. new editions will get more prominence with updated information.

3. the whole work will be made available in computer.

4. a web-site will be opened for the *NCC* and information uploaded in the internet.

5. provisions will be made so that additional information can be sought for and obtained through e-mail.

6. a bulletin for manuscripts India may be brought out to collect information from various parts regarding new arrivals.

7. to impress upon the Govt. of India, to open a center for manuscriptology, with special assistance to the Department.

8. to venture into a survey of manuscripts, which is an urgent need, which may bring out many more hidden treasures to the world.

9. to build up a library with all kinds of facilities for world scholars to have access to the rich variety of information both catalogued and analyzed through computer network.

Conclusion

With these as some of the goals, the ambitious project of *NCC* marches ahead, with the new *avatāra* now.

Theoretical Foundations of the 20th Century Physics in Ancient India

Dr. V.Bani Deshpande

Normally I would have liked to speak on the contribution of Sanskrit towards World Civilization. But it is sad that the world is refusing to acknowledge the contribution of ancient civilizations like Indian and Chinese, may be, because they are Asiatic. The world is taught today that knowledge has dawned on mankind ever since the Greeks began to think, about 500BC. When faced by hard facts, our knowledge is acknowledged as mystic, while the same facts found, however, in rudimentary form, among the Greeks is described as great scientific achievement which was ahead of their times by millenniums!

Main purpose of this paper is to explain how the ancient Indian people viewed the world, its origin and development, what theory they evolved in order to understand it and to see in the process, if they had adopted a scientific way of thinking in their approach or resorted only to barbarian fantasies of the hoary past.

Two Paths

The tendency of total skepticism or rejection of our heritage of their uncritical acceptance in total reverence, I feel, is harmful because they tend to suppress the inquisitive spirit of the mind, which has been mainly instrumental in the progressive conquest of the forces of nature by man ever since he began to think thousands of years ago.

In ancient India, when the material basis of modern natural science was not fully developed, the ancient sages did not renounce the journey in search of the ultimate reality but had accomplished the goal of unravelling and subduing the forces of nature in a different

way which today is called the spiritual or the intuitive way. Modern science, by methods of analysis and experiment, is slowly demolishing the barriers of space and time in our daily life and is fast approaching to explain the ultimate truth by running parallel to the spiritual path. In reality both paths appear to be fast converging and it is quite likely that in the 21st century modern scientists will meet and shake hands with the spiritualists of ancient India and enlighten each other on the paths they traversed.

This is not an exaggeration. I would like to inform of a very significant development in America and Russia. The science of *Brahma-Vidyā* or *Parā-Vidyā* developed by ancient Indian philosopher-scientists is akin to what is known as para- psychology in modern times. In America, para-psychology has recently been admitted to the discipline of science by "The American Association for Advancement of Science." Similarly, in Russia too, the scientists have established a new branch of science known as Psycho-Tronics, meaning the science of investigating the mystic powers of mind and body, which they say, "will change our lives".

State of Matter in Hindu Cosmology

If we care to study Hindu Cosmology as old as more than about five thousand years, it is amazing to find that matter and its various manifestations have been the main fundamental subject of discussion ever since man began to investigate nature. Writing about our knowledge about the natural forces derived from the religion and mythology in the beginning of history, Marx and Engels wrote, "This early process has been traced back by comparative mythology, at least in the Indo-European people to its origin in the Indian Vedas and in its further evolution, it has been demonstrated in detail among the Indians, Persians, Greeks, Romans, Germans and so far as material is available, also among the Lithuanians and the Slavs." (Marx-Engels "Anti-Duhring)" But behind the veil of such religion and mythology, if we care to study dispassionately, we find remarkable theories evolved by ancient India about the origin of the world, the matter and its structure and motion, space and time and the development of matter in multitude in our forms from times immemorial.

One of the earliest and first records in the history of mankind of serious inquiry about the origin of the universe etc. is found in the *Nāsadīya Sūkta* in the *Ṛgveda* by the sage Parmeṣṭhī Prajāpati[1].

In ancient India sage Kaṇāda has propounded his atomic theory, according to which the matter of the world was composed of number of atoms of various elements. But he could not explain how activity was imparted to the primordial matter in its development into numerous manifested forms and how the lifeless became the living. Kaṇāda's time is lost in antiquity.

This atomic theory was followed later in rudimentary form by Greeks such as *Tales of Miletus, Anaximenes to Heraclitus* 9540- 480 BC), Democritus, (460-370 BC) who was the first to establish the Atomic Theory for which he is today called "a genious and that his atomic hypothesis anticipated its time by two and a half millennium."

Then follows Aristotle (354-322 BC), called the greatest philosopher who held that the Universe was made of four elements viz. earth, air, fire and water as against the ancient Indian view of five elements viz.earth, air, fire, water and ether. These elements were acted on by two forces -gravity and tendency like fire to rise. This division of the content of the universe into matter and forces (Epicures 341-270 BC) continued to follow the atomic theory Thompson, Rutherford and James Chadwick, during the period from 1905-1932, proved that atoms of matter do have internal structure and the atom contains sub-atomic particles etc. thus disproving the theory from the times of Kaṇāda that atoms were the basic building blocks of matter and the whole universe.

But in India Kaṇāda's Atomic theory was refuted, not in the 20th century, but thousands of years ago.

The Sage Kapila refuted the atomic theory of Kaṇāda and postulated that matter is eternal and is evolving according to certain laws. This is known as *Satkāryavāda* or the Theory of evolution. For explaining this intricacy of development, the ancient philosophers established the science finds its perfection in Patañjali's *Yogasūtra* and the commentary of Vyāsa. Kapila's time is also lost in antiquity. Hence

1. *Ṛgveda*, X.129

he is called the seventh son of Brahma-the Creator. Even Lord Krishna himself claims to be an incarnation of Kapila Muni[1].

What was the knowledge propounded by Kapila *Sāṅkhya* of the Vedic Schools which, according to Bhīṣhma in *Mahābhārata,* is the source of all the knowledge in the world?

First, rejecting the creator of the universe in the concept of any supernatural force he declared matter to be primary[2]. He postulated that the matter is eternal and is continuously evolving and developing according to certain laws.

Secondly, he declared that nothing new comes into existence in this world. What is real or existing cannot be born out of unreal or non-existent[3].

This led them to lay down the proposition that whatever product (effect) be taken; its present concomitants and qualities in some form or the other ought to be present or existing in the original form or cause[4]. This in modern physics is known as the Law of Conservation of Matter established by Mikhail Lomonosov in the 18th century. *Gītā* also says, what does not exist cannot come into existence and what exists cannot be destroyed[5].

Such an interaction of matter governing the world process was the most brilliant expression of their scientific world outlook. This helped them to establish that though matter is indestructible or *Akṣara,* matter is not indivisible and yet is impermanent or perishable in all its manifestations or *Kṣara* enabling them to declare that the world was eternal and infinite i.e. *anādi* and *ananta.*

Creation of Universe and the Big Bang

To the question, how an activity was first imparted to the atom or the primordial matter to develop in its multitudinous manifestations when it "was lying in inert, passive state and yet throbbing, pulsating

1. *Bhagvadgītā,* 10.26
2. *Īśvarakṛṣṇa: Sāṅkhyakārikā,* 56
3. *Chāndogya Upa.,* VI. 2.2
4. *Sāṅkhyakārikā,* 9
5. *Bhagavadgītā,* 2.16

and breathing without air[1]." They declared that matter was *guṇakṣobhinī* i.e. had the quality of moving and that the motion inside the matter was an attribute and quality of matter itself. In its further development they declared that matter was self-impregnated with the seeds of its future properties i.e. *prasavadharmiṇī* like the unicellular amoeba and hence did not require another agent for its reproduction.

But how did the primordial matter begin to develop? They established that primordial matter or its smallest particle was composed of three qualities or forces, which they called *Sattva, Raja,* and *Tama.* These properties maintain a perfect state of equilibrium in the beginning. Creation, therefore, is the disturbance of this equilibrium. At a certain point of time the Universe came to be created by the bursting forth of the constituents of the original matter[2]. Does it sound like the big Bang!

Sattva, Raja, Tama

Why the primordial matter suddenly burst? They say the property or the forces of *Sattva, Raja* and *Tama* enter into a vast variety of combinations and such combination was the root of multifarious manifestations of matter in the world. Because *Sattva* forces embody all that is pure and fine and developing, *Raja* embodies the active principle, which they called *Pravartaka* i.e. a neutral developer and *Tama* embodied the force of resistance. Hence, in the process of evolution *Sattva* is the essence of the form to be realised, *Tama* is the inherent obstacle for its realisation and *Raja* is the force by which that obstacle is removed so that a new form becomes manifest.

It is remarkable to note here that *Sattva, Raja* and *Tama* are described by them as forces in the matter or the atom in which *Sattva* is attributed a *positive* character, *Tama* a negative character and *Raja* is declared a *neutral* force. It all is more revealing to note their deep sceientific insight when they established that the properties of *Sattva, Rajas* and *Tamas* which are inherent attributes of matter are also equally divided any number of times the matter is divided. Thus even the

1. *Ṛgveda,* X.29
2. *Gītārahasya,* 205

smallest atom of matter will also possess the property of *Sattva, Rajas* and *Tamas* in equal parts.

This concept of a subatomic particle, *parmāṇu* was established only in the 20th century when it was discovered that an atom consists of three particles like the proton being positively charged, and electron being negatively charged and a neutron being neutral, having no charge. For the discovery of the last neutron Chadwick received the Nobel Prize in 1932. Theoretically the ancient Indians were ahead of their time by atleast four to five millennia although they could not call it an "electric charge."

The structure of matter was so universalised even in the daily culture of Indian life that even today common people apply it to their food and the thought process. For example, if Buddha and Gandhi are described as persons with *Sattva* Nature, Hitler would be called a man with *Tamas* temperament.

Utpatti, Sthiti and *Laya* Laws of development

They laid down the laws of such dialectical development of matter in the process of contradiction, the negation of negation, quantitative change and established the indivisibility of cause and effect on the basis of which matter is evolving and would continue to develop eternally[1].

They emphasized that everything in the world is in a constant process of change and development, which they described as *Utpatti, Sthiti* and *laya* i.e. being born, sustenance and dissolution and declared it a universal law governing the matter in its evolution.

Hence , *Utpatti, Sthiti* and *Laya* were declared to be the universal law of nature and established that matter existed only in the unity of the opposite because of uninterrupted process of negation of negation, the basic law of the science of dialectics.

This helped them to bring about a superb synthesis of the spiritual and the material, a synthesis in which the positive and the negative, the thesis and anti-thesis, in its reconciliation in to a synthesis have been symbolised in the great trinity of Brahmā, Viṣṇu and

1. *Śāṅkara Bhāṣya,* 2.1.20

Maheśa in which Brahmā is the creator, Viṣṇu the sustainer and Maheśa is the destroyer.

The great German Philosopher Hegel in the early 19th century, having made a deep study of the Vedic philosophy, plagiarised this doctrine which today is known as Hegel's Dialectical Outlook and Philosophy and declared insolently that the Vedic philosophers were "ignorant and revelling in madness."

Having arrived at such an incredible scientific concept of matter and its development and having perfected the doctrine, they even ventured to define the matter in a highly scientific way which only 20th century physics could do. They noted that 'any substance which has a property of existing in simultaneous inter- connection with the *śānta* or the past negated state and the *avyapadeśya* or emerging future state is called matter[1].' The Nobel laureate Werner Heiseburg introduced this concept for the first time in modern physics only in the 20th century.

Elementary Particle, Motion and Velocity

It would be interesting, therefore, to know how in ancient India they also probed the imperceptible, invisible world of the elementary particles and entered the space age and beyond and what scientific theories they had evolved for the journey into the unknown.

How the ancient Indian thinkers defined the *Paramāṇu*, which is equivalent to a sub-atomic particle? Vyāsa defines *Paramāṇu* as "a particle arrived at by division of a substance till it is indivisible." Similarly, if we divide Time then "the last interval of TIme is called the *Kṣaṇa* or an instant"[2]. Having reduced a substance and TIme to a particle and an instant respectively, they now explain one of the greatest discovery of modern high-energy physics of the 20th century, viz. methodology of calculating the velocity of the sub-atomic particle.

An "instant" is known in modern Physics as the 'Particle-second' which has been measured as the unit of Time being expressed as 10.23 or 23 zeroes in front of 1 after the decimal point

1. Patañjali *Yogasūtra,* 3.14
2. *Ibid.,* 3.52

(0.00000000000000000000000001) This unit of time of its own size."[1] A particle takes a travel over a distance of its own size". And what was the measure by the "time the particle-second? According to *Vājasaneyī Saṁhitā*, the unit of time required by a particle to travel a distance of its own size was calculated as 0.000052674.[2]

What is remarkable about it is what Vyāsa further says that "two instants cannot exist at the same time. Nor two instants constitute a sequence."[3] This means that the particles must remain constantly in motion and maintain their fixed position and velocity. Otherwise they will collide with each other or collapse and matter will cease to develop.

According to the Exclusion Principle of Wolfgong Pauli, who received Nobel Prize for his discovery of this law in Physics in 1945, it is said that "two particles cannot exist in the same state i.e. in terms of their position and velocity. Otherwise, the matter will cease to develop, or as it is said in modern Physics, that they would all collapse to form a roughly uniform, dense soup".[4]

Time and Sequence

What is Time in modern physics? It is said that Time is a reflection of the Universal property of material processes to follow one after another in a definite sequence. It means that the concept of Time is dependent on the ceaseless flow of sequence of material process and in which, it is important to note, no space exists. It is also significant to note that the concept of the Sequence or *Krama* established only in 20th century in Physics was already established by Patañjali in ancient India. When he wrote that "The perpetual or ceaseless flow of the *Kṣaṇa* (particle) is called the *Krama*" or the sequence. This led them to declare that the ceaselessly growing universe can be comprehended "only in the total dissolution of the

1. F. Capra-Tao of Physics, p. 214
2. Many treatises like Varāhāmihira, *Śatapatha Brāhmaṇa*, *Muṇḍakopaniṣad* also discuss this problem.
3. Patañjali *Yogasūtra*, 3.52
4. Stephen Hawking, *Brief History of Time*, p.72

concept of Space and Time", which in modern physics is called a "Space-Time Continuum".

Yoga and Probe into Space

They declared consciousness as the highest development of matter. In Vālmīki's *Yoga-vāśiṣṭha,* we see how Vaśiṣṭha is repeatedly explaining to Rāma that "consciousness is material", which we can understand today as the product of matter or particle in high velocity converting into energy. Since the matter continues to develop according to the laws of dialectics, they tried to negate consciousness by means of *Prāṇāyāma-Parāyaṇa* meaning consciousness and *Āyāma* being its negation i.e. control of breathing process.

Since the matter which is called *Triguṇātmaka* i.e. following the universal law of *Utpatti, Sthiti* and *Laya,* it should be clear to modern physics that in *Prāṇāyāma* a person can get into a state of *Triguṇātīta* i.e. beyond the state of the laws of nature i.e. a state of *Samādhi* which I would call a state of *supra-consciousness* in which the ancient sages believed the person conquers the forces of nature and liberates himself from the cycle of birth and death in the second stage of *samādhi.*

Higher state of congnition in high velocity

Hence it should be noted that *Prāṇayāma* can lead us to a higher state of perception and cognition in the state of high velocity or enlightenment. Then only the scientists will have the joy of conquering and subduing the forces of nature which have been defying man since his birth and go beyond into the *Triguṇātīta* state to comprehend the beauty and the mysteries of the universe, "that unimaginable region", as Isaac Asimov writes in his *'Foundation'*. "Where the world will be neither Time nor Space, Matter nor energy, something nor nothing, in which one could traverse the length of the galaxy in the interval (as Patañjali and Vyāsa have explained) between two neighboring instants of Time", and in which Mr. Gaal of Asimov will travel, like Nārada Muni of yore, "through this hyper- space." It will confirm Eienstein's prediction of a peep into the past just as it will make the vision of future a reality. Although science does not believe it because of the speed limit set by Eienstein.

Let the Gods Envy

What is then the Universe or the *Brahma* according to Hindu Cosmology? More than five thousand years ago, the Vedic Philosophers came to the conclusion that true answer to this question only lies in negating any quality or attribute to the Universe or Brahma describing it a *Neti-neti*! i.e. it is not this not this[1]. That means that the Universe is not anything that we may think it to be. Hence, they called it *Nirguṇa* or qualityless. Modern science, after its great successive discoveries in the 20th century, is not far behind to such realisation in the words of Stephen Hawking the geratest scientific mind of the 20th century after Eienstein, that, 'A lot of Nobel prizes have been awarded for showing that the Universe IS NOT as simple as we might have thought[2].

I am confident that in the 21st century this theory of *Yoga*, will occupy the agenda of Physics on a priority basis enabling science to open hitherto unknown frontiers of knowledge for Gods to envy!.

If modern Scientists realise this, this will bring about the greatest revolution in man's history and help to create a world in which, the Vedic philosophy will once again serve as the beacon light, and men will live as *Vasudhaiva Kuṭumbakam* or the "world as one family" as is being accomplished by the modern technology in the process of globalisation provided it is achieved with a human face.

---

1. *Bṛhadāranyaka*, 2.3.6
2. Hawking : *Brief History of Time*, p.83

Sanskrit as the Map of the world

Dr. Rasik Vihari Joshi

The title of my paper is: 'Sanskrit as the map of the world'. In order to expoound this idea, I am dividing my paper into three parts. Part I deals with "the concept of language." Part II deals with "Sanskrit language", and part III deals with "how Sanskrit is the map of the world."

I would like to accept at the very beginning of my paper that this is only an explaination and not an experimented proof. This is only some food for thinking for intellectuals. We are all well aware of *"existence"*. When there is *existence,* there is necessarily *'language* and within language, there is existence. Therefore, I may say that these two namely, language and existence are inseperasle. They cannot he seperated. This precept is, now a days, consistently discussed and expounded in philosophical circle. Thus when it is presumed thhat there is always existence behind the language there is always language behind the existence. Let me clarify that what is meant by 'language' is not merely words, sentences and symbols, but it also means the underlying function or the ability to distinguish language does not only mean "communication"; or to communicate one's ideas to others and to understand other's ideas, or to communicate the existence, but language is, apart from its communicative ability, the basis of entire phenomenon.

I may call it the basis of quasi verbal distinguishing ability. In other words, I may say that language is endowed with an extra-ordinry ability to distinguish consciously one object from another, and lable all objects as different objects, irrespective of the fact, whether they are objects of communication to others or not.

As Borges says "Language is always close to our experince and feeling of our enviorment." For example: Greek affirms the arche type

'cratile name of the object in the letters of rose ard This is rose. Or the river Nile is in the word Nile. Although this is very true, however, this principle is rather uncomfortable to our limited ordinary perception. Whatever we perceive, we taste, we hear, we speak or we feel, is real perception of life, and a beginning must he made somewhere. This concept clearly implies that without language, there is no existence and without existence there is no language. It is only through language, that one understands the whole phenomenon. One acquires the communicatives ability and understands the language of love, and integrates the concepts of good and evil. Without language there is no fear of death or God, there is no difference between love and hatred.

As the existence depends upon language or the ability to distinguish, let me tell about certain cases of less- civilized tribes, who were shown certain photographs and paintings, but they were nothing other than a piece of paper to them, because these tribes were not educated to the concept of photographs. Some natives cannot see themselves in a mirror because there is no word for mirror in their language. Thus it may be said that without language there is no existance.

Now a days we have puzzle pictures where there are only some dots and one perceives only dots. But when he is told to focus and concentrate more deeply, he perceives another picture or flower pot behind the dots. The flower pot did not exist for 'x'; it is created through language or it is distinguished through deeper concentration. We know that darkness does not exist without light, and there is no mother without a child. As darkness and light, mother and child are inter-dependednt, so language and existence are interdependent.

Thus, this concept of language may be compared with Buddhist Koan: Teacher asks a newly arriving student If a tree falls in the forest, and no one hears it, does it make a sound? In fact, no body cares whether the tree fallen in the forest makes a sound or not. The difference lies in the fact that for a human being existence cannot exist without language or wihtout some form of distinguishing ability, which provides some reason or logic.

Sanskrit language is the language of the Vedas. It is known as देववाणी, सुरभारती, सुर-सरस्वती Sanskrit अमरवाणी predates 'Religion' which implies a God and institution of Church. Sanskrit is the language which has been cognized the *ṛṣi*-s (the enlightened surees). The *mantra*-s of the vedas were not written, but seen by the *Ṛṣi*-s in the ~tate of abstract meditation. ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः The Vedic seers perceived the universal truths and cosmic laws. Thus Sanskrit language evolved as a languge of "नाम and रूप "language where there is literally no difference between the essencial vibration of a particular object and its name.

Sanskrit language is full of such words which have certain ideas, certain objects and certain perceptions, which no other language of the world can grasp. The words of Sanskrit language are related to the sacred, and there are words in Sanskrit language, which no other language of the world can adequetely translate: words like सोम, रस, धर्म, समाधि, आनन्द. Sanskrit is so subtle that no other language can translate it or has such words.

As I have pointed out earlier that language is always close to the experience and feeling of the enviornment. Sanskrit language is close to spiritual experience. We always act and we always feel according to the language we know that the Skimo language of Alaska has 12 Words or categories for snow and they have different shades of feeling. Sanskrit language is full of such words, namely, synomyms and is, therefore, the representative of the map of the world.

I would like to elaborate this point with a number of examples. Let us take the words भृतम् and सत्यम् Both are translated as 'truth; but in fact Ire˜ means 'cosmic truth' or 'universal cosmic moral order and सत्यम् means "individual truth. For example, a spark of fire is like सत्यम् and the whole burning fire is like ऋतम्-

Let us take some well known or worldly known examples ad let us explain the method how to interpret such words correctly: धर्म and कर्म are very well known to all. धर्म is translated as religion or duty and कर्म as action. But is this translation correct? To understand the menaing of a Sanskrit word, we use Sanskrit grammar or Dictionary. But in Sanskrit language there are thousands and thesands of such words which are not simply words, but are concepts, which

cannot be translated or understood by grammar or dictionary, because Sanskrit language has always been a living language and all system of Indian philosophy or grammar or poetics, do define the concepts behind the words at the very beginning of their taxts, declaring in what sense the author would use that word in that book.

धर्म is defined as "यतोऽभ्युद्यनिःश्रेयससिद्धिः" or चोदनालक्षणो धर्मः. By which one acquires worldly prosperity and liberation from the cycle of transmigration. Thus धर्म is an essential part of life. It is the way of life and way of thought. धर्म is not related to the other world, but is related to this very actually existing world. धर्म covers three fields (1) Virbal testimony आप्त वाक्य, (2) intellect (3) heart or emotion.

कर्म generally means action - impelling reaction and interaction. But in connection with धर्म, कर्म has the connotation of rituals. There are two schemes of कर्म. Number I क्रियमाण, संचित and प्रारब्ध. and Number II नित्य, (obligatory) नैमित्तिक (occassional), काम्य (of desires) and प्रायश्चित्त (atonement). Following these actions, one purifies oneself and burns the impression-seeds. Let us recall that in this context, there are three types of words:

(क) प्रभुसम्मित (like the law of a king)

(ख) मित्रसम्मित (like the advice of a friend).

(ग) कान्तासम्मित (like the sweet words of woman).

We are bound to follow the Law. Ignorance of law is no excuse. If we break the Law we are punished. The Vedic words make a law- one must do daily meditaiton (अहरहः सन्ध्यामुपासीत). This law is धर्म. If one does not follow, there is punishment : (2) some words are like friend's advice. A friend advices in a dark raining night to take a stick. If one accepts the advice and takes the stick, he can protect himself from a snake or a dog. But if he does not accept the advice there is no punishment. (3) Some words are like woman's words. Mother shows to a child some sweets. The child suffers from high temperature; stating that if he will drink that bitter medicine, she will give sweets. But in fact, she will not give sweets

As has been mentioned above that Sanskrit is a language of experience and feeling and is sometimes full of technical words. The peculiarity of Sanskrit language is that the author specifies the

meanings of such words in the beginning of his work. For example, the Yoga has several meanings, such as addition, union or combination of certain planatory position in a horoscope. But पतञ्जलि, the author of the योगसूत्र's, defines योग in the beginning that योग means control of the fluctuations of mind' (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः) As such the meaning of the word योग becomes restricted in this sense.

The word गुण means quality but in *Sāṅkhya* it means 'constituent of प्रकृति'. The word प्रत्यय; means belief, but in Sanskrit grammar, it means suffix and in Buddhist philosophy it means cause (नागार्जुन) The word समय means restraint or control but in *Yoga* it means co-conciliation of धारणा, ध्यान च समाधि. The word अदृष्ट means not seen but in न्याय and मीमांसा it stands for merit and demerit.

As I have mentioned above that Sanskrit is the richest language of the world, because it has been a language of experience and feeling of existence and as such the Sanskrit words have several shades of meanings. Since this language of the Vedas was revealed to the ऋषि's who had special spiritual power of extra-ordinary perception Sanskrit language is the map of this world: external world as well as ed. Internal world Sanskrit is sacred and profame. It is man and form. नामकरूप. For example बृहस्पति represents natural impulse or natural force. No other language can express this idea in a word. As Octavio Paz says: close your eyes and obscurity is there behind the red layer.

Oriya Palm-leaf Manuscripts in Bodelian Library Oxford

Dr. Prafulla K. Mishra.

Long before the establishment of Sanskrit Departments in Indian Universities, Oxford University had provision of Sasnkrit study. As early as 1681 Bishop Fell had persuaded the East India Company to support four scholars annually at Oxford. They would study Eastern Language and Divinity before going to India as Chaplains of the company. By nineteenth century evangelical christians, following the abolition of slavery, turned to the conversion of India to Christianity as the next "great cause". It was in this context that Colonel Joseph Boden of the East India Company endowed one Boden Chair in Sanskrit at Oxford. In 1832 this opinion prevailed bringing Horace Hayman Wilson to Oxford as the first Boden Professor. Wilson has published the first Sanskrit English-Dictionary. As a leader of the Originalist Thomas Macaulary to devote government funds for teaching Indian Languages rather than Sanskrit not only by his publications, but by laying the foundations of University collection of Sanskrit Manuscripts.

Prof. A.A Macdonell while visiting India during first decade of this century came to know about a collection of about seven thousand Sanskrit Manuscripts at Varanasi. The Pandit, due to his old age, wanted to sell them. But the amount he charged was not with Macdonell. He approached Śrī Chandre Sumshere, the Prime Minister of Nepal who paid personally the entire amount and sent them to Oxford. This is how the vast collection of manuscripts moved to Oxford, but they were all unattended by the scholar until Dr. J.B. Katz took personal interest in preparing Descriptive Catalogue. Prof. David Pringre (U.S) could complete the volume of *Jyotiṣa,* Prof. Brokinton (Edinburgh) finished the vol. of Purāṇas, Prof. Ithal.

prepared (Heidelberg) of Vedic texts, Dr. Colas and Usha Colas (Paris) prepared the Vaikhānasa texts, Dr. Katz himself did the *Kāvya*-s, *ālaṁkāra*-s and Saṅgītas and myself joined the group to look into the Oriya palmleaf collector.

They are as many as seventy seven in number. But some of them contain more than one texts for which they are one hundred and fourteen (114) texts. Out of them three (3) are blank sheets, five (5) are of personal accounts, two are loose sheets, one is a Bengali text (*Chaitanya Caritāmṛta*). Four are Oriya texts such as *Kaliyuga gaṇanā, Līlāvatī, Catrīsaguptagītā,* and Oriya translation of *Bhagavadgītā*. Texts though appear insignificant in their number yet for the research purpose this collection has much importance. The text of *Muṇḍālātantra, Siddhāntakalpa, Mahāvākyaviveka Vṛhatjjātakavṛttiḥ, Śaivacintāmaṇi, Śaivahṛdaya, Tribhuvaneśvara Pūjāviddhiḥ, Kriyāyogasāra, Uddhavadūtam* with comm., *Āryāśaptaśati* with comm. of Agnicit Lokanātha (which is not available any where) are quite significant because they are still unpublished. The contemporary social life standard of Puri is very clear from the manuscripts of personal accounts. Descriptive Catalogue of those manuscripts shall serve as a research tool for the prupose of critical edition.

Mentioned below is the list of the Oriya manuscripts available in the Bodlian Library of Oxford University.

Description of Oriya palm-Leaf Manuscripts as MS/PLU

SI. No.	Catalogue No. MS/PLU			
1.	1.	a.	*Narapatijayacaryā* - bhoja	(*Jyotiṣa*)
2.		b.	*Kaliyugagaṇanā* - (0)	(Do)
3.		c.	*Bhāsvatī* comm. of *Sūryasiddhānta*	(Do)
4.		d.	*Praśnamanoramā* of *Gaṅgācārya*	(Do)
5.	2.		*Śāradātilaka* with comm.	(*Tantra*)
6.	3.		*Kālamādhavī* - comm. on *Kālamādhava* of Mādhavācārya	(*Dharamśāstra*)

7.	4.		*Āryāśaptaśatī* - comm. by Agnicit Lokanātha	(*Kāvya*)
8.	5.	a.	*Śataka*-s of *Bhartṛhari* with one more called *śāntiśatakām*.	(*kāvya*)
9.		b.	*Guṇḍicāvijaya campū* - Cakrapāi. Paṭṭanāyaka.	(*Kāvya*)
10.		c.	*Uddhavadūtaṁ* with comm. of Narasiṁha	(*Kāvya*)
11.		d.	*Ghaṭakarpara khaṇda kāvyam.* - Ghaṭakarpara	(*Kāvya*)
12.	6.		*Amarakoṣaḥ* with comm.	(Lexicon)
13.	7		*Naisadhīyacaritam* with comm. of Mallinātha	(*Kāvya*)
14.	8.		*Śuklajayurveda Kāṇvaśākhā*	(*Veda*)
15.	9.	a.	*Chhandomañjarī* -Gaṅgādāsa	(Prosody)
16.		b.	*Śrutabodhaḥ.*	(Do)
17.		c.	*Banddhamañjarī* (*citra*-s) Purusottama Misra.	(*Alaṁkāra*)
18.		d.	*Candrāloka* Jayadeva.	(Do)
19.		e.	*Vidhagdamukhamaṇḍana* - Dharmadāsasūrī	(Anthology)
20.		f.	*Rasamañjarī* - Bhanudeva	(*Alaṁkāra*)
21.		g.	*Anekārthadhvani* - Narasimha	(Do)
22.	10.		*Kumārasambhavam* - with *Sañjivanī*	(*Kāvya*)
23.	11.		*Caitanyacaritāmṛta* - (b)	(Do)
24.	12.		*Nityācārapradīpa* - Narasimha Bājapeyī	(*Dharmśāstra*)
25.	13.		*Kriyāyogaśātra*	(*Yoga*)

26.	14.		*Kāṇvasaṁhitā*	(*Veda*)
27.	15.		*Itihāsasamuccayaḥ*	
28.	16.		*Vājasaneya Bṛhadāranyakabrāhamaṇa*	(*Veda*)
29.	17.		*Parāśarasmṛtiḥ*	(*Dharmaśāstra*)
30.	18.		A *Jyotiṣa* text	
31.	19.		*Rasacakracūḍāmani*	(*Āurveda*)
32.	20.		*Vandhyādidoṣaharaṇavidhiḥ*	(Do)
33.	21.	a.	*Siddheśvarapūjāvidhiḥ*	(*Karmakānda*)
34.		b.	*Pravarādhyāyaḥ*	(*Dharmasāstra*)
35.		c.	*Tattvacintāmaṇi - Kūpapratiṣṭhāvidhiḥ*	(*Karmakāṇḍa*)
36.		d.	*Śaivāgamaḥ*	(*Tantra*)
37.		e.	*Yantra*s (unidentified)	(Do)
38.		f.	*Śaivacintāmaṇi*	(Do)
39.		g.	*Śivapujāvidhiḥ*	(Do)
40.		h.	*Tribhuvaneśvarapujāvidhiḥ*	(Liturgy)
41.		i.	*Śaivahṛdaya* (*Padmapurāṇa*) of *Mantraśiromanitantra*	(*Tantra*)
42.		j.	*Śivasūktam*	(*Veda*)
43.		k.	*Bṛhat Nandikesvarokta Śivakarpūra*	(*Purāna*)
44.		l.	*Śivopaniṣad.*	(*Veda*)
45.	22.	a.	*Yājñavalkyagītā*	(*Purāna*)
46.		b.	*Āgamakalpataru*	(*Tantra*)
47.		c.	*Gopālārccanapaddhatiḥ*	(Liturgy)
48.		d.	*Haṭhadīpikā*	(*Yoga*)
49.	23.		*Mayūracitra* Bhāgurimiśra	(*Jyotiṣa*)

50.	24.		*Durgotsavacandrikā*	(*Tantra*)
51.	25.		*Śrāddhakārikā* Śambhukaravājapeyee	(Liturgy)
52.	26.		*Kṛṣṇalilā-Līlāvati-upendra bhaṇja*-Raghu nath Harichandan Rājā of Bānapura	(*Oriyakāvya*)
53.	34.		Blank loose ff	
54.	35.		*Mṛtyuñjayapūjāvidhiḥ*	(Liturgy)
55.	36.		*Gītagovindam*	(*Kāvya*)
56.	42.		*Kavacasaṁgrahaḥ*	(*Tantra*)
57.	43		*Yantrasaṁgrahaḥ*	(Do)
58.	40.		ff of personal accounts	
59.	44.		ff of personal accounts	
60.	45.		ff of personal accounts	
61.	49.		Collection of *mantra*-s of *pūjā*	(liturgy)
62.	50.		Collection of *karmakāṇḍa*	(do)
63.	51.	a.	*Nṛttavidhāna*	
64.		b.	*Navagrahapūjā*	
65.	52.		blank ff	
66.	53.	a.	*Mādhavanidāna - Āyurveda*	
67.		b.	*Paryāyamuktāvalī (Subhāsita)*	
68.	55.		*Narapatijayacaryā* Bhojadeva	(*Jyotiṣa*)
69.	56.		*Purāṇadipikā*	(*Purāna*)
70.	57.		*Vāsavadattā*	(*Kāvya* prose)
71.	58.		*Kumārasambhavam* with *Bhāvadīpikā* of Vallabhadeva	(*Kāvya*)
72.	59.		*Nāmaliṅgānuśāsanam*	(Lexicon)
73.	60.		*Parāśarasmṛtiḥ*	(*Dharmaśāstra*)

74.	61.		*Śrīmadbhagavadgītā*	(Epic)
75.	62.	a.	*Vedāntaparibhāṣā*	(*Vedaānta*)
76.		b.	*Saṁkṣiptaśāriraka Prakaraṇm*	(Do)
77.	69.		*Citraguptagītā*	(Do)
78.	70.		*Yājñavalkyasmṛti - Mitākṣarā* comm.	(*Dharmaśātra*)
79.	71.		*Śrīkṛṣṇabhaktikalpalatā* - Jagannāthadāsa	(*Kāvya*)
80.	72.		*Śiśupālabadham*	(*Kāvya*)
82.	74.		*Vyākaraṇa text*	
83.	75.		*Nyāyasiddhāntamuktāvalīprakāśa*	(*Nyāya*)
84.	76.	a.	*Sarvānandakṛtatikā*	(Lexicon)
85.		b.	*Vedāntaparibhāṣā.*	(*Vedānta*)
86.		c.	*Mahāvākyaviveka*	(*Vedānta*)
87.		d.	*Śāstrasiddhāntaleśasaṁgrahaḥ*	(Do)
88.		e.	*Vaiyākaraṇabhūṣanasāraḥ*	(*Vyākaraṇa*)
89.	77.		*Naiṣadhaṭīkā*	(*Kāvya*)
90.	78.		*Harivaṁśaḥ*	(*Purāna*)
91.	79.		*Siddhāntakalpa*-Upendramiśra	(*Vedānta*)
92.	80.		*Śiśupāla*... com. of Mallinātha and Bhavadattaḥ	(*Kāvya*)
93.	81.		*Tattvaviveka*	(*Vedānta*)
94.	83.	a.	*Uṇāditattva*	(*Vyākaraṇa*)
95.		b.	*Aṣṭādhāyī*	(Do)
96.	85.		*Kumārasambhavam*	(*Kāvya*)
97.	87.		loose ff.	
99.			*Siddhāntapaddhatiḥ*	(Do)
100.	104.		Personal account as in ms 40;44	

101.	111	*Vājasaneyi Saṁhitā*	(*Veda*)
102.	112.	Oriya translations of *Gītā* by Balarāmadāsa	(Do)
103.	113.	*Śivapurāṇa*	(*Purāṇa*)
104.	114.	*Mantrasaṅgraḥ*	(Liturgy)
105.	115.	*Vyākaraṇa* text	
106.	116.	*Nārāyaṇapūjā*	(Do)
107.	117.	same as ms 104	
108.	118. a.	*Bṛhajjātakavṛttiḥ*	(Jyotisa)
109.	b.	*Lokamanoramāviveka*	(Do)
110.	c.	*Bhattotpala*	(Do)
111.	119.	*Yantras* and *Pañcāṅgas*	(Do)
112.	120.	same as ms 104.	
113.	121.	loose ff.	
114.	122.	Three wooden picture sheets of ms. covers.	

Abbreviations

B.	Bengali Language
O.	Oriya Language
MS/PLU	Manuscripts Palm Leaf Unidentified.

The *Meghadūta* -Its Plant Ecology: A Botanical Study

Dr. Sudeshna, Bhatta Mukherjee

The term 'ecology' though, has a very recent origin covers a huge area of study. Generally 'ecology' deals with the relationship between living organisms and their surroundings. *Webster's Seventh New Collegiate Dictionary* gives the meaning of the term ecology as the totality or pattern of relation between organisms and their environment. This branch of knowledge encompasses a vast *jurisdiction* and scientists have classified the area of the subject under some specific topics, viz. plant ecology, insect ecology, chemical ecology etc. so that the subject matter could be made well -equipped for extensive study.

Among all the branches of ecology, plant ecology is the most common one. The effects of plants on human life is so great and grave that no conscious person can overlook it. Interestingly, human beings have remained attached to the world of plants much before the concept of ecology came into existence. In India since the dawn of knowledge, Vedic seers could feel the close connection between man and plants. The famous *mantra* of the *Śukla Yajurveda* evokes our attention in this regard. The *mantra* runs as *Dyauḥ śāntiḥ/Antarikṣaṁ śāntiḥ/prithivī śāntiḥ/Āpaḥ śāntiḥ/ Oṣadhayaḥ śātiḥ/vanaspatayaḥ śāntiḥ* etc.

The two words *'oṣadhayaḥ'* and *'vanaspatayaḥ'* refer to the world of trees where also peace is needed to maintain the state of cosmic equilibrium. Though the term 'ecology' or 'plant ecology' has a foreign origin and Aristotle had announced theoretically the close relation between human world and nature, it is India where the essence of the study of environment along with its relation with human world and nature, was prevalent since hoary antiquity. For this, most of the Indian poets or writers, knowingly or unknowingly tried to profess the close connection between human world and nature through their literary compositions.

It is known to all the readers of Sanskrit literature that Kālidāsa -a poet of nature has painted his literary works on the canvas of nature. His *Meghadūta* is not an exception. In this literary piece, nature is conspicuous through its plants, rivers, breeze, mountains etc. Kālidāsa, here, has enumerated almost all the plants of ancient India. A critical study of this plant kingdom will show that the plants played a great role in human life. Let us now discuss the main plants referred to in the *Meghadūta* with their peculiar characteristics one by one.

Nameru: In the very first *śloka* of the *Meghadūta* Kālidāsa refers to *chāyātaru* in connection with the description of the hermitage of Rāmagiri. The etymological meaning of the word goes as 'tree that produces shade'. Indian tradition tells that this connotative term was used to refer *Nameru* tree. The botanical name of this plant is Elaeocarpus Ganitrus. This tree is also called *Rudrākṣa* or *Surapunnāga* in ancient India. As this species bears a leafy branch it makes the place cool where it grows. Botanical study reveals that this species of plant grows upto 60ft. The base is buttressed for which people used to take rest underneath it.

Āmra: It is one of Kālidāsa's favourite trees. This plant bearing the botanical name *Mangifera Indica* was grouped under the *Hṛdya Varga* of ancient medicinal plants. The fruit of this tree was used for promoting cheerfulness or enthusiasm in mind. The tree was used as astringent and also controller of vomiting tendency. According to *Suśruta* this tree falls under the *phala varga* having acidic taste.[1] As mango has a potency of heat -making, it was also used as an expectorant.

Jambū: This is *Eugenia Jambolana*, commonly known as black berry which is loved by most of the Indians. According to *Agnipurāṇa* this class of tree should be planted in the garden adjoining the main house. From the *Bṛhatsaṁhitā*, it is learnt that cowdung was used as manure for such tree.[2] The process of 'cutting' was used for the plantation of this tree. This tree generally grows in a marshy or watery land. So the reference of this tree by Kālidāsa in connection with the description of the route of the cloud in the *Meghadūta* is

1. *Sūtrasthāna*, Vol I, chap.XLVI
2. *Bṛhatsaṁhitā* Vol II chap.54

very much relevant. *Suśruta* used this plant for the treatment of ulcers, disordered uterous, fractured bones. In ancient India this tree was used as a cooling astringent. As this tree grows in a watery place its existence proves the presence of water in a nearby area. Kālidāsa in his *Meghadūta* also mentions this tree in connection with the description of the river Rebā or Narmadā-.....etc.

Nīpa: This tree is also known as *Kadamba* and the botanical name goes as *Nuclear Cadamba*. This tree too bears the quality of an astringent. In ancient India, for the treatment to indigestion the fruits of this tree were used. The greenish brown flowers of this tree were used by the ladies of Kālidāsa's time for decorating their partings of hair.[1]

Kuṭaja: In the *Meghadūta* the Yakṣa is described to offer these flowers to the cloud -messenger.[2] Botanically this plant is known as *Holarrhena Antidysenterica* and it generally grows in high places like mountain peaks. In ancient Indian Medical science this tree was called *Arśaghna* as this had the power of curing piles. *Suśruta* used this plant for the treatment of skin disease, fever, vomiting, itching of the body. According to *Suśruta* this tree falls under the *Haridrādi* Group and was used for purifying breast milk. But the *Bṛhatsaṁhitā* gives an adverse view, because it says that epidemic can be inferred by the advent of *Kuṭaja* flowers.[3]

Tāla: The scientific term used for this plant is *Borassus Flabelli formis*. Generally this plant grows on the banks of rivers or seas where cold wind blows. According to Caraka this species grows in marshy and swampy lands known as *Anūpa* region.

Kubalaya: This is one of the species of water lilies scientifically known as *Nymphaea stellata*. *Mahākavi* Kālidāsa shows his weakness to this plant in almost all of his literary works. Amara includes this within the group of aquatic plants.[4]It is one of the varieties of *Abja* and the colour of the flower is blue. The flower generally opens at

1. *Meghadūta uttaramegha* verse.No.20
2. *Ibid., Pūrvomegha* verse.No.40
3. *Bṛhatsaṁhitā*,Vol.I chap.XXXIX
4. *Amarakośa, Pātalavarga*, 50-56

night. In the *Meghadūta* the river *Gandhavati* near *Ujja ̣nī* is described to be decorated with this flower.[1]

Udumbara : The botanical name of this plant is *Ficvs Glomerata*. This plant was generally planted in the gardens of houses in ancient India. The peculiarity of this tree is that it bears fruits with flowers. So according to Caraka this plant falls under the *Vanaspati* group. Suśruta mentions this tree within the *Nyagrodhādi* group. In ancient India this tree used to denote the presence of water in near -by areas. Indian tradition used this plant as amulet for achieving prosperity.

Sarala : This is one of the species of pine tree. Scientifically it is called *Pinus Longifolia* and its pith was used for obtaining oil. The term *'sarala'* means straight and from this connotative term we can infer that for its physical straightness this plant was called so.

Kunda : This is a species of Jesmine flower of winter season. It is famous for its whiteness. Kālidāsa mentions this flower in the *Meghadūta* in connection with the decoration of locks of the young ladies of Alakā. In the *Bṛhatsaṁhitā* it is said that the abundance of *Kunda* proves the cheapness of Gossypium or *Kārpāsam*. Kālidāsa noticed that *Kunda* flower blooms in the evening and becomes loose in the morning.[2]

Lodhra : This is a very common species of ancient Indian trees. The scientific name of this tree is *Symplocos racemosa*. In the *Carakasaṁhitā* this plant was called *Sandhatya* because it was used for joining the fractured parts of the body. This tree was also oftenly used to stop ocular discharge. Kālidāsa in his *Meghadūta* mentions that the pollens of *Lodhra* flower were used in the cheeks of the ladies of Alakā to make the face bright.

Śirīṣa : This tree botanically known as *Mimosa Sirissa* generally was planted in the garden area adjacent to the house in ancient India. The *Bṛhatsaṁhitā* refers to its auspiciousness. Caraka included this plant under the *Viṣaghna Varga* as this was used by him for neutralising poison. The tender flower of this tree was oftenly used by the ladies of ancient India to decorate their ears. Kālidāsa himself mentions this

1. *Meghadūta Pūrvamegha* verse No.-36
2. *Ibid.*, verse No.-50

fact in his *Abhijñānaśākuntalam*[1], *Raghuvaṁśaṁ*[2] and also in the *Meghadūtaṁ*. The flowers bloom in summer.

Mandāra : *Mandāra* botanically known as *Erythrina Indica* was regarded as one of the five trees of heaven (the others are *Pārijāta, Santāna, Kalparvṛkṣa* and *Haricandana*). The flower of this alpine tree was used by the ladies of Alakā for decorating their hair.[3]This fact is revealed by Kālidāsa in the *Uttaramegha* of the *Meghadūta*.

Aśoka : This plant botanically named as *Saraca Indica* is regarded as a very auspicious tree in India. According to *Bṛhatsaṁhitā* this plant also is prescribed to be planted in the garden adjacent to the dwelling place. The tree was used for the treatment of pain in ancient India and it was grouped under *Vedanāsthāpanā* class. Perhaps for the pairelieving capacity the tree is called so. The flower of this tree was also used for the treatment of uterine disorder. The magnificent red flowers of this tree can easily catch the eye of the viewer. Sir William Jones commented, "The vegetable world scarcely exhibits a richer sight than an *Aśoka* tree in full blossom."

Priyaṅgu : The botanical name of this plant is *Aglaia Roxburghiana*. In ancient India this was also regarded as an auspicious tree. The presence of this tree was regarded as a sign of healthiness. It was also used as cosmetic to remove pimples etc. For its tenderness and thinness, Kālidāsa establishes similarity of the body of the consort of the Yakṣa with this *Priyaṅgu* creeper.[4]

Devadāru : This plant is scientifically known as *Pinus Devadara*. It is one of the useful trees often referred by Indian writers in different contexts. The piths of this tree were used for obtaining oil for medicinal purpose. Once whole Himālayan region was full with this plant. Its shoots are famous for fragrance and Kalidāsa refers to it in his *Megahdūta*.

In conclusion it can be said that the *Meghadūta* of Kālidāsa can provide a scope of higher research in the field of plant ecology with their medicinal value which may also help in producing some clue for fixing the date of Kālidāsa.

1. *Abhijñānaśākuntalam*, 1.4
2. *Raghu.*, XII.48
3. *Meghadūta uttaramegha* verse no.11
4. *Ibid.*, verse no. 44

Sanskrit Manuscripts of Kerala

Dr. C.M.Neelakandhan

Kerala's contribution to Sanskrit Literature is wide and varied. Almost all branches of Sanskrit have been nursed and flourished in Kerala and many works written by Kerala authors are famous in Sanskrit literature. Manuscripts of many important works in Sanskrit were preserved in Kerala and were published for the first time based on their Kerala Manuscripts. *Abhinavabhāratī* of Abhinavagupta, *Vakroktijīvita* of Kuntaka, *Arthaśāstra* of Kauṭilya etc. are examples. The thirteen Trivandrum plays ascribed to Bhāsa were got from Kerala in their manuscript form. Manuscripts of Sanskrit works belonging to almost all branches of learning like *Veda*-s, *Brāhmaṇa*-s, *Sūtra* texts, *Kāvya*-s, *Nāṭaka*-s, *Alaṅkāraśāstra, Vyākaraṇa, Gaṇita, Jyotisa, Tantra, Āyurveda, Vāstuśāstra* and treatises on dramaturgy are available in plenty in the manuscripts libraries of Kerala. Thus the manuscript tradition of Kerala is unique, rich, wide and varied.

Manuscript libraries of medieval Kerala.

There were some large manuscript collections in Kerala in the medieval times. These collections were multi-disciplinary and often had regular lists. These lists obviously indicate that, the relevant collections were well-ordered, classified libraries. The manuscripts of Deśamaṅgalam Wariars' family, Pāliyam collection and Kūṭallūr Mana collection are examples. All these are now included in the collection of Oriental Research Institute and Manuscript Library, University of Kerala, Trivandrum. The Deśamaṅgalam collection contains 1044 manuscripts, the Pāliyam collection 1088 and the Kuṭallūur collection, 1200 manuscripts.

Collection of Manuscripts.

Many attempts were made to collect the manuscripts of Kerala in famous libraries like Adyar Library and Research Centre, Adyar, Chennai-20; Oriental Manuscripts Library, University of Kerala, Trivandrum; University of Calicut and the Sanskrit Colleges at Tripunithura and Pattambi in Kerala. Kerala manuscripts were collected in other famous libraries like those at Baroda,Jammu, Kurukshetra and Tanjhavur also. Deposits of Kerala manuscripts are found in the libraries of foreign countries even. (A list of different libraries in India and abroad where deposits of Kerala manuscripts are found, is given at the end) These collections were made many times in different phases. Still numerous undiscovered and unpublished manuscripts remain in the various private collections in Kerala.

Recent Attempts

Many attempts are being made in recent times also to locate and collect manuscripts of Kerala. Prof. Ashok Aklujkar, University of British Columbia, Canada, has conducted a survey of Kerala manuscripts in the months of May-June in 1977, 1981 and 1983. Associating with local scholars, he conducted the survey and has prepared a handlist of about 10000 manuscripts in different private collections of South Kerala, Central Kerala, and North Kerala. I had the opportunity to associate with the project. The handlist of manuscripts, Prof. Aklujkar prepared,is ready for publication with him. I have one copy of the same with me also.

New Discoveries

Many researchers of Kerala are even now doing surveys of manuscripts, as a result of which, many new works are being discovered. *Nalacandrodaya* of Karuṇākara, a *Mahākāvya*, was discovered for the first time by Dr. N.V.P. Unithiri. Myself could discover the manuscripts of two new works of *Rāmāpāṇivāda*, *Śārikāsandeśa* and *Ākhyāyikāpaddhati*. Two unpublished commentaries on *Dhvanyālokalocana* were discovered and brought to light by Dr. P.P. Khadeeja. The *Cātakasandeśa* of Mānthiṭṭa Kuñju Namboordiri was published for the first time by Dr. P.C. Muraleemadhavan. Thus sincere and severe attempts are made by scholars even now to bring to light yet

undiscovered and unpublished Sanskrit works preserved in manuscript form in Kerala.

Future Scope

Still there is much scope for research in the field of Sanskrit manuscripts of Kerala. Exhaustive and complete survey of manuscripts in all the private collections of Kerala has not yet been done. Critical editions of many important Sanskrit works are yet to be brought out. many works even now remain undiscovered and unpublished, some partly published and many others badly published. It is estimated that all the existing manuscripts in public institutions and private collections of Kerala, when taken together, will number a lakh and a half. Fresh endeavors are needed from the part of researchers and scholars to publish unpublished works remaining in manuscript form or to bring out new and critical editions of already published works, using these manuscripts.

Deposits of Kerala Manuscripts in Different Libraries in India and Abroad

1. Oriental Institute, Baroda.
2. Department of Sanskrit,University of Calicut, Kerala.
3. Department of Malayalam, University of Calicut, Kerala.
4. Department of History, University of Calicut, Kerala.
5. Sukritindra Oriental Institute, Cochin.
6. Govt. Sanskrit College, Tripunithura, Kerala.
7. Vishveshvaranand Vedic Research Institute, Hoshiarpur.
8. D.A.V. College, Oriental Research Institute, Chandigarh.
9. Raghunath Temple Library, Jammu.
10. Ranbir Library, Jammu.
11. Sri Ranbir Sanskrit Research Institute, Jammu.
12. Kurukshetra University Library, Kurukshetra.
13. Punjab Public Library, Lahore.
14. British Library, London.
15. India Office Library & Records, London.
16. Royal Asiatic Society Library, London.

17. Adyar Library & Research Centre, Madras.
18. Govt. Oriental Mss. Library, Madras.
19. East India House Library, Madras.
20. Dept. of Sanskrit, University of Madras.
21. Bodleian Library, Oxford University of Madras.
22. Indian Institute, Oxford.
23. Saraswathy Mahal Library, Tanjavur.
24. Oriental Research Institute & Mss. Library, Thirivanathapuram.
25. Sree Sarada Edn. Society Research Centre, Adyar Madras.
26. Vattappalli Matham Library, Suchindram.
27. Oriental Research Library, Govt. Sanskrit College, Pattambi, Kerala.
28. Kanippayyur Sankaran Namboordiripad Memmorial Library, Kanippayyur, Trissur, Kerala.

List of Scholars who collected manuscripts

1. Pandit R.A. Śāstrī, Mss. Collector.
2. M. Raghavan Nambiar, Baroda Oriental Institute.
3. Col. Colin Mackensie, Madras.
4. Hoernle, A.F. Rudef, Calcutta.
5. Hultsch, E. Madras.
6. Gustare, Oppert, Madras.
7. Threodor Aufrecht, London.
8. Chelanat Achutha Menon.
10. C.M. Whish, London.
11. S. Kuppuswami Śāstrī, Madras.
12. M. Rangacharya, Madras.
13. P.P.S. Śāstrī, Madras.
14. T. Chandrasekharan, Madras.
15. T. Ganapathy Śāstrī, Trivandrum.
16. R. Harihara Śāstrī, Trivandrum.

17. G. Harihara Śāstrī, Trivandrum.
18. K. Sambasiva Śāstrī, Trivandrum.
19. Dr. L.A. Ravi Varma, Trivandram.
20. Dr. P.K. Narayana Pillai, Trivandram.
21. M.M. Purupshothaman Nair, Calicut.
22. Kanippayyur Sanakaran Namboodiripad, Kummamkulam.
23. Kanippayyur Parameswaran Nambooriripad, Kunnamkulam.
24. Dr. K.V. Sarma, Adyar, Madras.
25. Dr. E.V. Raman Namboordiri, Trivandrum.
26. V.A. Ramaswamy Śāstrī, Trivandrum.
27. Ulloor S. Parameswara lyer.
28. Vatakkumkur Raja Raja Varma Raja.
29. R. Madhava Śāstrī, Trivandrum.
30. K.S. Madhava Sastri, Trivandrum.
31. N.V.P. Unithiri, Calicut.

Scholars who surveyed Kerala manuscripts

1. Col. Colin Machenzie, Madras.
2. Pandit R.A. Śāstrī, Madras.
3. Gustar Oppert, Mardras.
4. M. Rangacharya, Madras.
5. T. Ganapathi Śāstrī, Trivandrum.
6. K. Sambasivan Śāstrī, Trivandrum.
7. M.M. Purushottaman Nair, Calicut.
8. Kanippayyoor Parameswaran Namputirippad, Kunnamkulam.
9. Dr. K.V. Sarma, Madras.
10. Dr. C.M. Neelakandhan, Kalady
11. E.V. Raman Namputiri, Trivandrum.
12. Prof. Ashok Aklujkar, University of British Columbia, Canda.

Scholars who Discovered and Identified Kerala manuscripts

1. T. Ganapati Śāstrī, Trivandrum.

2. K. Sambasiva Śāstrī, Trivandrum.
3. R.A. Śāstrī, Madras.
4. K.V. Śarmā, Madras.
5. Ulloor S. Parameswara Aijyar.
6. Vatakkumkur Rajaraja Verma Raja.
7. Dr. L.A. Ravi Verma, Trivandrum.
8. Dr. N.P. UNNI, Trivandrum.
9. Dr. K.K. Raja, Madras.
10. Dr. N.V. P. Unithiri, Calicut.
11. Dr. C.M. Neelakkardhan, Kalady.
12. Dr. P.C. Muraleemadahvan, Kalady.

I am extremely thankful to Dr. K.V. Śarmā, Adyar, Chennai for helping me to prepare this paper, sending the copies of the following articles;

1. 'In quest of early manuscripts collection's, Dr. K.V. Śarmā, *Indian Journal of History of Science*, New Delhi, 32-ii, 1997, pp. 161-76.

2. '*Bhārathathile hasthalikhithagranthasampathu*', Dr. K.V. Śarmā, *Bhasasahiti*, Kerala University, Trivandrum, No. 69, Jan. Mar. 1994, pp. 48-69.

3. 'Propagation of written literature in Indian Tradition', Dr. K.V. Śarmā, *Adyar Library Bullettin*, 55, 1991, pp. 15-31.

4. 'Variant readings and text reconstruction in Indian manuscriptology', Dr. K.V. Śarmā, Rare Buddhist Text Project, Varanasi, 1990.

5. 'Cannons of Textual Criticism in Medieval India', Dr. K.V. Śarmā, *Journal of International Dayanada Veda Peetha*. 1. ii, Dec. 1988, pp. 187-92.

6. 'Sanskrit manuscripts and their publication ' S. Krishnaswami Iyengar, Souvenir of the Silver Jubilee Celebrations of the Dept. for the publication of Sanskrit Manuscripts, Trivandrum, 1934.

Additional Bibliography

1. *Contribution of Kerala to Sanskrit Literature,* Dr. K. Kunjunni Raja, University of madras, 2nd Edn. 1980, 'Additional Bibliography' and 'Additions and Corrections', pp. XI-XXII.

2. *'Keralīyasamskṛtasāhityacaritram',* Vaṭakkumkūr Rājarāja-varmarāja, Sree Sankaracharya University of Sanskrit, Kalady, Vol.1, 1977, *'Āmukhapaṭhanam'* by Dr. K. Kunjunni Raja and *'Avatāṇikā'* by Vaṭakkumkūr (Same that is found in the 1st edn.), pp.VIII-XX.

3. '*Sārikāsandeśa* of Rāmapāṇivāda' Ed. Dr. C.M. Neelakandhan, Nag publishers, Delhi. 1987.

4. '*Akhyāyikāpaddhati* of Rāmapāṇivāda-An Edition with Critical Study', unpublished Ph. D. thesis submitted to the University of Calicut, Dr. K.P. Sreedevi, 1994.

5. *'Keralite Commentaries on Dhvanyālokalcana'* unpublished Ph. D. thesis submitted to the University of Calicut, Dr. P.P. Khadeeja, 1997.

6. '*Nalacandrodaya* of Karuṇākara-An Edition with Study' unpublished Ph. D. thesis submitted to the University of Calicut, Dr. P.M.A. Rahman, 1985.

Sanskrit Studies : Heralding of a New Era Welfare state

Dr. Supriya Banik Pal

Sanskrit literature is rich not only in the field of poetry and drama, short stories and philosophical disquistions, it is equally rich in political thoughts, and economic theories and the theories propounded by ancient Indian wisdom are applicable even today for the benefit of the state and the Nation.

It is interesting that the concept of king and forms of government expressed in the Vedic Literature, that developed in the early dawn of human civilization. The *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* clearly mentions that after creation of the universe the Supreme Creator noticed the disharmony among different entities, and consequently to maintain harmony created *'Dharma'*. The *Aitareya Brāhmaṇa* narrates a story with regard to the genesis of king. It states that when in the fight between the Gods and the 'Demons', the Gods were defeated first, they felt the necessity of choosing a king and obtaining the opinion of all gods nominated Soma to kingship. This statement of *Aitareya Brāhmaṇa* is significant, because in it the election of the king is specially mentioned. The *Mahābhārata*, thus formulates principles in regard to implementation of successful democracy, and points out to the existence of an ideal state.

It is amazing that the *Mahābhārata* refers to certain situations which are confronted with even today, and the suggestions thrown by the *Māhabhārata* are helpful in implementation of the concept of the 'Welfare State'. In chapter-5 of *Sabhā Parva*, Nārada asks certain questions to Yudhiṣṭhira which contains eternal truths. It is said that the superintendent of the Fort, the Chief of the Army staff, the Head the the Ecclesiastical Affairs, the the General, the Priest, the Chief of

Health service and the Head of Local Affairs, all these are to be selected carefully so that they can never be victims to greed.

Kaccit Prakṛtayaḥ sapta na lubdhā bharatarṣabha,
Āryāstathā vyasaninaḥ svanuraktāśca sarvaśaḥ//

Durgādhyakṣovalādhyakṣodharmādhyakṣaścamupatiḥ.

Purodho vaidyadharmāttu sapta prakṛtayaḥ smṛtah.//[1]

The king is advised further to patronise really talented persons, because the scholars also can render assistance by deliverling good counsel in times of crisis. Harsh punishment should never be meted out to citizens because on the satisfaction of the citizens depends the existence of the ruling Monarch. Equally important are the projections of *Arthaśāstra* which proclaim in strongest terms that the welfare of the king depends on the welfare of ordinary citizens and that his happiness lies in the happiness of the subjects.

Prajāsukhe sukham rājñaḥ prajānām ca hite hitam./

Nātmāpriyam sukham rājñaḥ prajānām tu priyaṁ hitaṁ.//[2]

The *Mahābhārata*, tenders advice to the State Administration to extend financial support to the aged and the infirm, the artisans and crafts men and literary artists as also to those in indigenous circumstance. The State Administration, is further advised to arrange excavation of large tanks throughout the state, so that water for the purpose of irrigation becomes available in all regions. It is further stated that State Administration should never depend or rain water for cultivation, because uncertainty always exists with regard to the advent of rainy season. The ruling monarch is advised to see that the good and virtuous are not punished, even though accused of performance of a crime without judging the entire issue thoroughly in accordance with the laws of the state. It is equally wrong to allow a criminal to move scot free even though the crime is established through proof and witnesses. It is essential for a welfare state to maintain the physically handicapped and the destitutes because the responsibility of maintaining all the citizens devolves ultimately on the state.

1. *Mbh., Sabhā*. 5
2. *Arthaśāstra*, 1.9.36

The *Rāmāyaṇa* equally gives a beautiful picture of successful State Administration and warns the rulers about the dangers to which State Administration is likely to be exposed, because of the lack of moral values in the bureaucrats. The questions put by Rāma to Bharata, who hurried to the forest to bring back his elder brother are indicative of some of vices rampant in the society. Further to note that constitutional monarchy converged into Democracy, giving opportunity to the citizens to select their own administrator. After Rāma's exile and Daśaratha's death, the people were called to consult the ministers as to what should be done. In the absence of Bharata and Rāma they even suggested to elect another king.

Brāhmaṇabalamukhyāśca pourajānapadaiḥ saha.[1]

The *Mahābhārata* through its numerous exclamations emphasises the necessity of running the administration of the state with one-fourth or one third of the State Revenue at the maximum, so that the balance can be spent on implementation of welfare activities. This constitutes a sharp contrast to the present day financial administration, in which more than 90% of the State Revenue is ultilised on payment of salary to the state employees. Thus, it is evident that most of the suggestions thrown by the *Mahābhārata* are applicable even today for the benefit of the State Administration as also for the benefit of the community.

So far as the appointment of ministers are concerned, the *Mahābhārata* states that the Ministers are to be drawn from all strata of the society, so that views of the different sectors can be ascertained and a decision taken in a most democratic manner. In its 85th chapter, the *Śānti-parva* states that in the council of Ministers, four Brahmins are to be inducted, eight Kṣatriyas and twenty one Vaiśyas and three Śūdras, one representive of the mixed class is also to be chosen, but in selecting these members proper test is to be applied. Of these members of the Council of Ministers, eight are to be chosen according to their scholarship and talent as also character-efficiency and integrity and the king is required to take all decisions with regard to state administration in consultation with those eight members of the cabinet.

1. *Rāmāyaṇa, Ayodhyā* 2.19

This cabinet consisting of eight members is to be regarded as the highest policy-making body.

Caturo brāhmanān vaidyān pragalbhān snātakān śucīn/
Kṣtriyāñśca tathā cāṣtau valinaḥ Sastrapāṇinaḥ.//
Vaiśyān vitaent sampannānekaviṃatisaṃkhyayā./
asṭānām mantrīṇām madhye mantram rājopadharayet.//[1]

In selecting the members of the council the *Arthaśāstra,* the *Rāmāyaṇa* and the *Mahābhārata* put emphasis on scholarship and talent, acquaintance with laws of the land, respect for moral and social values and above all character- efficiency and integrity. The ruling Monarch is advised to take into account the qualities before inducting a person to the council of the Ministers or cabinet. These policies are applicable even today, and the present day rulers can utilize this suggestion for the benefit of the society and the state even in the twenty-first century.

1. *Mbh., Śānti,* 85.

Purāṇic Manuscripts in Orissa - A Study

Prof. Gangadhar Panda

Orissa came under British rule in 1803. In the matter of Oriental Studies, all Institutions were patronised by the Kings or highly placed persons. But in the Post-independence period, two types of Education prevailed in the state i.e. traditional and morden. Traditional system of education is only followed in Sanskrit Pālhāśālas such as Tols, Sanskrit Vidyapeethas and Sanskrit Colleges. Modern system of Sanskrit Education is given in general colleges as a subject interalia other subjects. Sanskrit scholars of these Institutions have contributed a lot for the development and enrichment of different branches of Sanskrit literature.

It is known from the epigraphic records that Anaṅgablīma- III (1211-1238 AD) a powerful monarch of Gaṅga dynastly, who could completely defeat muslim invaders from Bengal, was a great devotee of lord Jagannatha and had a deep regard for Smṛtis and Purāṇas. But we do not get any accurute information about the names of the Purāṇas written during his period. But it is definitely known that most of the eighteen Puranas contain brief description of Sacred places of Utkal like Vijayakṣetra (Jaypur), Ekāmrakṣetra (Bhubaneswar), Arkakṣetra. Later separate descriptions of these holy places began to be incorporated in different texts. A brief description on the Puranic literature during Gaṅga period (1100-1435 AD) and thereafter is given in chronological order.

PURUṢOTTAMA - MĀHĀTMYAM

In the absence of definite evidence, the period of *Puruṣottamamāhātymam* could not exactly fixed. *However, line is a neation of Guṇḍicā temple in it.* Guṇḍicā was the queen of Gaṅga Choda's chief and as per inscription of 1050 Śaka year she had constructed this

Maṇḍapa after her husband constructed the main temple of Lord Jagannatha.

Puruṣottama on the bank of Vindusarovara mentined in this book could be identified with Ananta Vasudeva who is the only Vaiṣnava diety in Bhubaneswar. From the inscription attached to this temple it is gathered that it was built in Śaka year 1200 or 1278 AD. So, this book can not have been written after 1278 AD.

KAPILA SAṀHITĀ

The manuscripts of Kapila Saṁhitā are found in different parts of Orissa. It describes the sanility and importance of the river *Mahānadī,* Nilācala or Puri, Maitreyavana of Konarka, river Candrabhāgā flowing near the temple etc. The special feature of this book is the glorification of the Kapīlāsa and Śikhareśvara temple which are not found in any Purāṇa.

MUKTICINTĀMAṆĪḤ

This has been authored by the famous Gajapati Puruṣottama Deva of the Solar dynasty (1466-1497 AD) who was the great devotee of Lord Jagannatha. The book may be very small but it has quoted number of Purāṇas. This work is very helpful for research on the devolopment of Puranic literature in orissa.

NĪLĀDRIMAHODAYAḤ

This has been written in the model of *Puruṣottamāhātmyam* of *Skanda Purāṇa*. But its speciality lies in giving detailed description about the various festivals of Lord Jagannātha. It further gives the accounts of daily mode of worship of Lord Jagannātha. This was written in 1588 A.D.

EKĀMRAPURĀṆAM

The text of *Ekāmra Purāṇa* is regarded as an authority on the glory and sanctity of Ekāmraka i.e. Bhubaneswar. This describes the temple of Santavāsudeva and other minor deities of that location. This was authored after the composition of *Kapila Saṁhitā*. This could be placed around 1450 AD.

SVARṆĀDRI MAHODAYAḤ

This work is posterior to *Ekāmrapurāṇa,* and as such, its date could too tentntivedy be fixed in and around half of 18th century. Though the work is very small in volume, its treatment of the subject matter is were scientific as the author had divided Bhubaneswar into eight limits (Aṣṭāyatana) and had described all big and small temples and tanks.

EKĀMRACANDRIKĀ

This is written as the imitation of *Ekāmrapurāṇa* and *Svarṇādrimahodaya.* This was written in the last part of the 16th century or even later under the Gajapatai rulers.

PRĀCĪMAHĀTMYAM

This popular work was written in 18th century and it is known that *Prācīvally* civilization was in existance. This describes the glory and magnaninity of Śiva and Viṣṇu temples located side by side in the bank of Prācī.

ARKAKṢETRAMĀHĀTMYAM AND *SŪRYA - SAMUCCAYAḤ*

There two unpublished works describe the glory and sanctity of Maitreyavana of sun temple of Aṣtaśambhu. These were written in Gaṅga period i.e. 1628 AD.

VIRAJĀ - MĀHĀTMYAM

The deity of Virajā of Jaypur has attained great importance. the name of Virajā Nagar finds mention in Paralā Khemnnḍi Plate of Śrī Pṛthavimahārāja who has been assigned to the last part of sixth century AD.

KEŚARAKṢETRAMĀHĀTMYAM

This has been published in 1961. It sings the glory of Candaneśvara and subsidiary dieties of Caṇḍeśsvara which is located near Tangi of Khurda District. The very temple is now destroyed. This text was written during 17th and 18th century.

BHAKTI-BHĀGVATAPURĀṆAM

Diṇḍinācarya, son of Trilocana Ācārya who was the teacher of Puruṣottama Deva has composed this work in 1510 AD. This is written in the line of *Bhāgavatapurāṇa.*

NITYAGUPTA CINTĀMAṆI

Jagannathdas the author of this work was very famous for Oriya Bhāgavata. A number of Oriya treatises he has composed, this only in Sanskrit.

DURGOTSAVACANDRIKĀ

Vardhanācārya, the son of Diṇḍimadevācarya has written this and attributed to his patron, Gajapati Rāmachandra Deva whose period was 1508-1607.

HARIBHAKTISUDHĀKARA

Nārāyaṇamangarāja, the patron of many scholars, whose period was 17th century had himself written this book in 1686 AD.

YATRĀBHĀGAVATA

This describes the varions festivals of lord Jagannatha and was authored by Balanki Pati.

As can be seen the Purāṇic literature flourished from 11th century to 18th century has a great tradition giving the cultural and religious tradition of Orissa. Some of these manuscripts are published and some are yet to be published.

Palmleaf Manuscripts of Orissa

Dr. Bhagaban Panda

Introduction:

In ancient India various materials like stone and copper plates, wooden plates, palmleaves, birch-barks, ivory plates, animal skins have been used for writing since the 3rd century A.D. The copper plates were used for issuing royal orders besides earlier stone and pillar inscriptions. The most rare and valuable works on literature, art, science and technology were written by the authors, the official documents, the archaeological designs and diagrams and such other types of works are found on the materials stated above. So a large number of collections of manuscripts on birch-bark, especially on palmleaves, are found in the museums and libraries every where in India.

In the North and North-Western parts of India birch-bark and animal skin (leather), in rare cases, were in use. But the palmleaves, available in coastal regions in plenty, were used for writing in the Eastern parts of India starting from West Bengal to Kerala. However, after the introduction of paper all these materials were out of use and the most manuscripts were written on paper. In India paper making became known by about 10th to 11th century A.D. but in case of Orissa the palmleaves were in use for writing various works till the beginning of the present century. The palmleaves are even now used for engraving and painting by the artists, preparing horoscopes of newborn babies and writing on social and religious functions in Orissa. So a brief note is now placed on the palmleaf manuscripts and their preservation.

Orissa, like some other regions of India, is highly rich in palmleaf manuscripts. Even now lakhs of palmleaf manuscripts are in private possession of the Brahmins, Zamindars, Aristrocrates and

eminent persons living in the rural area, besides thousands of the same have been collected and preserved by the Govt., the Universities and the registered private organizations in Orissa.

According to the records available, there are about twenty eight thousand pieces of palmleaf manuscripts and five thousand paper manuscripts written mainly in Oriya scripts in Orissa state museum, Bhubaneswar alone and more than 50 thousand of the same are in the libraries of Utkala University, Sambalpur University, Śrī Jagannatha Sanskrit University, Barahampur University, Visvabhharati Santiniketana, Kedarnath Daveshana Pratisthan, Bhubaneswar, H.K.M. library at Bajapur, Raghunandan library and Mutimandap library at Puri, Banchhanidhi Pathagar, Nayagarh besides monasteries (Mathas) and temples all over Orissa.

The Palmleaf manuscripts of Orissa besides Oriya script were also written in *Devanāgarī, Bengali, Telagu* and *Grantha*. Manuscripts in *Bengali* script are also available. Some manuscripts written on ivory plates and birch bark have also been preserved. There are about 400 illustrated palmleaf manuscripts in Orissa State Museum which contain text and side by side coloured illustrations according to the description of the text. These are treated as the primary sources of history and culture, art and literature, science and technology of ancient Orissa.

Unfortunately such a valuable wealth of Nation as well as social and cultural property is neglected like anything in Orissa by the persons concerned due to lack of proper education and consciousness. It is seen that many rare and valuable works written on palmleaves have been lost for ever by the natural calamities like high humidity and temperature, fire and floods besides, mishandling by the collectors and scholars. Many more are going to be destroyed due to our willful negligence. It is now time to think over the matter and take steps for their preservation on priority basis.

Survey of Manuscripts:

The study of history and culture of Orissa Started after the establishment of Asiatic Society of Bengal in 1784 A.D. The scholars from outside Orissa, both Indian and Western who were posted in the State Administration after 1803 A.D. had started the survey of

monuments, historical documents, palm-leaf manuscripts and studied the social and cultural life of Oriya people according to their own choice and knowledge. They wrote articles and books on the poets, scientists, art, architecture, history, culture, social and religious life of Orissa and Oriya people. Most of these publications have misrepresented the actual facts and misinterpreted the truth about the historical and cultural glories of ancient and medieval Orissa, the then boundary of which was extended from the river Ganga in the North to the Godavari in the South, Amarkantaka hill in the West and to Kalingodadhi (Bay of Bengal) in the East. But unfortunately Orissa, the last occupied State of India by the British, was divided into pieces, the parts of which were merged with neighboring States after 1803 A.D.

In 1936 modern Orissa a very small State in Eastern India was formed after a great struggle leaving aside its major portions, which submerged into the territory of Bengal, Bihar, Madhyapradesh and Andhra Pradesh for ever. By this process Orissa and Oriyas face a great loss in every respect. However, after establishment of a separate University in 1941 the scholars have tried to rectify the irrelevant propaganda made earlier about the history and culture of Orissa. The need of survey, collection, preservation, editing and re-editing of inscriptions of Orissa, unpublished rare and valuable manuscripts were taken up from 1949 in systematic manner. The palm-leaf manuscripts were collected and the subjectwise catalogues were being published since 1958.

Preparation of Manuscripts:

It will not be out of place to say something on the preparation of palmleaf manuscripts. The palmleaves were collected, dried, boiled in water for a few hours and then again dried. This was the general method, but slightly different processes for preparing the leaves were undoubtedly developed in different parts of the country.

In Orissa the palmleaves after collection were dried in sunlight for some days and then submerged in water for a long time. They were taken out of the water and dried again and kept in granary for some days. Then they were cut to size and fumigated not by using chemicals but by the natural process in the house. They were kept

on an improvised roof where the smoke of domestic fire spread over them. After the conditioning the leaves were brought back and used for writing.

Palmleaves are long but narrow. Sometimes two or more leaves were stitched together to give a broader writing surface and engraving of the designs, diagrams and illustrations and coloured painting. For writing on palmleaves a pointed metal stylus was employed to incise letters and illustrations on the leaves. After writing is over a solution made in indigenous method by using juice of some leaves and mineral inks were smeared on the leaves to make the writing readable in distinct manner. Sometimes pen and ink were also used to write on the leaves or on either side of them and a cord passed through them to keep the leaves together. Then the manuscript was placed between stiff boards generally of wood or bamboo, sometimes decorated by a carving or painting.

Preservation of Manuscripts:

Now some words are to be said on preservation of palmleaf manuscripts which need immediate attention of the private possessors as well as authorities of the museums and libraries in rural areas where they were deposited.

As the time passed by palmleaf became brittle. They broke even when bent only slightly. This happens especially when the atmospheric conditions are very dry. Hence brittle palmleaf manuscripts should be stored in small boxes so that their handling is minimized.

Flexibility of the palmleaf can be restored by the application of citronella oil or camhpor oil. The edge of the manuscript is a most delicate part which is damaged by handling. So the leaves should be kept always between two stiff boards slightly larger in size which was the age old custom of ancient India. Again to avoid frequent handling the palmleaf manuscripts should be copied out on paper or microfilms.

Insects make heavy damage to the palmleaves. Hence fumigation with vapour types of insecticides or application of insecticidal solution are efficacious remedies. The cupboards and shelves used for storing palmleaf manuscripts should be treated with lindane solution. Many

other local methods were also practised for preservation of the palmleaf manuscripts, one of which was that the manuscript was opened in sunlight and then wrapped in red or yellow cloth and stored in a airtight box by which it was protected from dust, insect and light.

The termites or white ants are great enemies of the palmleaf manuscripts. High humidity favours rapid reproduction of insects and termites as well as microorganism like fungi on the palm leaves. Hence they should periodically be kept open in the sun. They should very often be inspected and dusted and must be kept away from heavy light.

The climatic condition of the place also affects the palmleaf manuscripts and all such works are affected by humidity and temperature, the two most important components of the climate. Among the other things artificial light, atmospheric pollution, mishandling, improper storage, water and fire are the devastating agencies which cause the destruction of the palmleaf manuscripts. Hence safeguard measures are most essential as prerequistes. Moreover, the taking of the food and drink, the smoking and keeping inflammable things in the storing and exhibition area of the palmleaf manuscripts should strictly be prohibited. The palmleaf manuscript itself advocates for own preservation and says that-

जलाद्रक्ष तैलाद्रक्ष रक्ष मां श्लथबन्धनात्।
आखुभ्यः परहस्तेभ्य एवं वदति पुस्तकम्॥

Unpublished works of Orissa:

The Sanskrit literature of Orissa is divided into two main division viz. Vedic Sanskrit literature and Classical Sanskrit literature.

(a) Vedic Sanskrit Literature:

It is known from the inscriptions of Orissa that the study of Vedic Sanskrit literature and practice of Vedic rituals were very much popular in ancient Orissa. The archaeological remains of Vedic sacrifices are to be seen in Orissa today.

The commentary of Sāyaṇa on the second half of *Kāṇva Saṁhitā* of *Śuklayajurveda* and complete set of *Paippalāda Saṁhitā* of *Atharva Veda* which were unknown to the scholars up to the 20th century, have been discovered in Orissa. The first work has been published

by the Sampurnananda Sanskrit University in 1978, but the Orissan recension of the *Paippalāda Saṇhitā* could not have been published in Orissa. It is known that the work upto the 15th Kāṇḍa has been published by now by the Asiatic Society of Bengal.

Besides, about 70 Upaniṣads of *Paippalāda* branch namely *Culikā, Anuculik-ā, Sūkṣma, Brahma* etc. have been discovered in Orissa. But all these works remain unpublished though they were collected 50 years back and preserved in Orissa State Museum, Bhubaneswar.

The palmleaf manuscripts of 20 *Brāhmaṇa* books related to the *Kāṇva Śākha* of *Śukla Yajurveda* have been discovered in Orissa. They are *Atigraha, Adhvara, Aśvamedha, Āṅgirasa, Uddhari, Madhyama* etc. but all are in manuscripts. It is presumed that many more Vedic works are still lying scattered in the Brahmin *Śāsana*-s (Villages) of Orissa which have not yet been surveyed and documented properly. The reports of survey of palmleaf manuscripts made in some villages of Orissa during the middle of the 20th century have also not yet been published.

(b) Classical Sanskrit Literature-

The classical Sanskrit Literature of Orissa can be divided into two sections viz. classical literature and technical literature as noted below.

(i) The classical literature comprises of the Epics, *Purāṇa*-s, *Tantra, Darśana, Kāvya*-s (six types), *Rūpaka*-s and commentaries.

(iii) The technical literature comprises of *Dharmaśāstra, Jyotiṣa, Āyurveda, Saṅgīta, Vyākaraṇa, Kośa, Chanda, Alaṅkāra* and *Śilpśāstra* and their commentaries. All these are separate from each other and comprise separate branch of learning like Law (administration and judiciary) Astrology and Astronomy, Medical Science, Science of vocal and instrumental music and dance, grammar, canons of architecture, sculpture, building of temples and houses and so on so forth.

There are thousands of palmleaf manuscripts on the various subjects which come under the category of Classical Sanskrit literature. The Sanskrit commentary of Vedic mathematics, famous *Nāṭaka*-s and *Kāvya*-s, the Oriya translations of *Āyurveda, Jyotiṣa, Gaṇita* and *Śilpa Śāstra* and the bi-lingual (Sanskrit-Oriya) works of folk *tantra* and

medicine have not drawn the notice of the scholars till date and as the result of which they will perhaps be lost forever.

Importance of Colophon:

The manuscript writing is an art. It was a livelihood of some people irrespective of caste and creed. They took up the job of manuscript writing enagaged by the people interested in literature and learning of various subjects like Art, Archaeology, Astrology, Astronomy and other subjects. The writer of the manuscripts take enormous physical pain and mental excercise when he engraves the palm-leaf manuscripts. The writers declared their agony as well as innocence at the end of the manuscripts some of which are noted below:

भग्नपृष्ठः कटीग्रीवः तुल्यदृष्टिरधोमुखः ।
दुःखेन लिखितो ग्रन्थः पुत्रवत् परिपालयेत् ॥

भीमस्यापि रणे भङ्गो मुनेरपि मतिभ्रमः ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

ग्रन्थकर्त्ता स्वयं व्यासो लेखकस्तु विनायकः ।
तयोर्विचलिता बुद्धिर्मनुष्याणां च का कथा ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
शुद्धाशुद्धं न जानामि भीमस्यापि रणे यथा ॥

यदक्षरं परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद् भवेत् ।
तत्सर्वं कृपया देव क्षमस्व परमेश्वर ॥

पुस्तकं हरते यस्तु काणो दुःखी भवेन्नरः ।
पितरो नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

पुस्तकं कठिनीं वामां चन्दनं वाहनं धनम् ।
परहस्ते न दीयन्ते दृष्टिमात्रेण रक्षणम् ॥

The palmleaf manuscripts are treated as one of the primary sources of history. The colophon of the author of the work and post-colophon of the scribe or copyist are also equally important on the point of history of the place and person, besides the themetic content of the manuscript.

Conclusion:

The Epics and Purāṇas of Orissan recension and many rare and valuable works under *kāvya, Rūpaka* and Technical category have not yet been published in Orissa. Due to want of publication, the Sanskrit literature and culture of Orissa have not been properly acknowledged in the cultural History of India.

Reference:

1.Rajasudha (Collected papers) Ed.-Dr. K.K. Raja, Madras 1982.

2.Introduction to Indian Textual Criticism-Dr. S.M. Katre, Poona, 1954.

3.Conservation of Manuscripts and Painting of South-East Asia, London, 1984.

4.Preservation of Art Objects and Library Materials-O.P.Agrawal. N.B.T. India, New Delhi, 1993.

5.Problem of editing Ancient texts- Ed. V.N. Jha, C.A. S.S., University of Poona, 1993.

Some Observations on Cataloguing and Catalogues of Indian Manuscripts

Dr. M.K. Prajapati

Introduction

India has one of the largest and finest collections of manuscripts in the world. According to a recent survey conducted by Biswas and the present author it is estimated that about 5 million manuscripts of Indian origin are preserved in public and private collections in India. In addition about 60,000 Indian manuscripts are preserved in 20 different countries of Europe and North America. Some of the Asian countries like Pakistan, Bangladesh, Nepal, Sri Lanka, Tibet, China, Japan etc. also possess about 1.50 lakh of Indian manuscripts. All these manuscripts were written in several Indian scripts like Devanāgrī, Śāradā, Grantha, Bengali etc., and on different types of writing materials used in ancient and medieval India. A tremendous wealth of literary, artistic and scientific materials exists in all these manuscripts. It is strange to note that a large part of these manuscripts are yet to be catalogued, some are not even recorded. From the middle of the nineteenth century several door to door surveys were conducted by eminent scholars, mostly under the patronage of the then British in Indian government with the primary objective of saving the valuable Indian cultural heritage. Out of all these Indian manuscripts only about one million manuscripts were catalogued in nearly 2000 volumes of catalogues published (including about 250 handlists) till 1990. Out of them 300 were published by overseas countries. Over all, these manuscript catalogues describe 829653 Sanskrit-Prakrit, 2050 Pāli, 221020 Modern Indian languages, 1364 Tibetan, 1317 Sinhalese and 7127 Arabic-Persian etc. manuscripts.

Objectives of the Manuscripts Catalogues

The word Catalogue has been derived from a Greek word Catalogues. Kata means by and logos means order/reason/word. Thus catalogue may be defined as a list of items arranged in some definite order. The word cataloguing denotes the various processes adopted in preparing the entries of the manuscripts. According to Rici and Wilson the objectives of the manuscript catalogue are to provide descriptions complete enough to identify each manuscript for all time, avoiding thereby all possible confusion with other copies of the same text, and providing adequate data for search, if the manuscript be lost or stolen.

Dr. Kielhorn states that "the manuscript catalogues should give the following information"

(i) The title of the work

(ii) The name of the author

(iii) The number of leaves, the average number of lines on each page, and the number of *śloka*-s to be calculated in the native fashion.

(iv) The age of manuscript

(v) Substance on which written, and character

(vi) Where deposited and in whose possession.

In short, manuscript catalogue should provide a complete bibliographical information which may enable a researcher to distinguish each manuscript from other ones. And the catalogue should be prepared keeping in mind various types of users like text finder, paleographer, artist historian etc.

Historical Background.

Since the medieval period there has been a variety of some catalogues/lists of manuscripts. Of them the oldest known catalogue so far is *Bṛhaṭṭipaṇikā* dated 1383 A. D. which provides information of about 600 Jain manuscripts with author, title, date and extent. Kavīndrāchārya (17th century), a versatile scholar of Benaras also had a rich collection of manuscripts. Its catalogue *Kavindracharya sūcīpatram*

(1921) provides information of 2192 manuscripts, in classified order. The Kerala University Manuscript Library also collected various types of lists of private collections, prepared by individual scholars, during the medieval period.

After the invention of printing press the oldest known catalogue of Indian manuscripts is *A Catalogue of Oriental Manuscripts, chiefly Persian, Arbian and Sanskrit languages collected in the East by James Fresher.* (In: The History of Nadir Shah/by James Fresher.-London: A Miller, 1742). It describes 165 Arabic, Persian and 35 Sanskrit manuscripts. Since then Indian and European scholars have prepared variety of catalogues. After careful observation of all these catalogues, the following types of catalogues in terms of forms and contents could be found.

Types of manuscripts Catalogues

(1) Manuscript Search Reports: provides general account of the availability of manuscripts in the particulars area with list of purchased manuscripts. eg. *A Report of Sanskrit Manuscripts in Native Libraries by Rajandralal Mitra* (1875). Some times Search reports also provide detailed information with extracts, notes etc. eg. *Peter Peterson's Reports* (1882-83 to 1895-98).

(2) Simple Lists: Containing author and title or sometimes only title lists eg. *Catalogues of Sanskrit Manuscripts in the Private Library of the Maharaja, Tanjor* (1936).

(3) Alphabetical Catalogues: Author or Title: Containing author, title, commentator, script, date, extent etc.and sometimes only short titles and accession number. eg. *An Alphabetical list of Manuscripts in the Oriental Institute, Baroda (1942-50).*

(4) General informative Tabular Catalogues: Classified and with short bibliographical information.

(5) Descriptive Catalogues in Tabular form: These types of catalogues have been published especially since 1961. They contain serial no., subject, accession or collection no., title, author, commentator, script, language, size and number of

folios or leaves, line per page, number of letters per line per page, number of letter per line, extent, condition, date, additional particulars, and beginning, ending and colophons from only select manuscripts. eg. *Descriptive Catalogues prepared by Oriental Research Institute, Mysore (1978.)*

(6) Descriptive Catalogues in descriptive form: Providing full physical description as above cited, and also contain beginning, ending, colophons, sometimes post colophons, select portions from the text and notes on the author and work. eg. *Descriptive Catalogues of Manuscripts prepared by India Office Library, London (1887-19350).*

(7) General Register on the basis of the Catalogues of manuscripts: Containing short information on author and title with source of availability. Among them *Catalogus Catalogorum* (1891-1903). *New Catalogus Catalogorum*(1937) and *Jinaratanakośa* (1944) are illustrious.

It shows clearly that there was a lack of standard practice and consistency in describing manuscripts. It seems that these variations may be due to different approaches adopted by cataloguing agencies to the issue. Besides this, only the literary readers "text finders" were kept in mind as its largest market. However, these manuscripts are equally important and useful source for paleographers, painters, calligraphers, art historians,and researchers who may be interested in the substance used as writing materials etc. Several manuscripts are also decorated with illustrations and illuminations using variety of colours and ink, and most importantly these manuscripts themselves represent first hand documentary proof of the development of various scripts and the art of calligraphy.

Some peculiar problems and suggestions

Critics may say that the Indian manuscript catalogues are inadequate in content and fail to satisfy the need of various types of readers. The catalogues should not be a dry list but it should provide all types of detailed information. But if we investigate the matter,

from the cataloguer's view point or just as a researcher, we may find several problems which the cataloguer, may confront,such as:

(1) One of the biggest obstacle is that generally early Sanskrit poets did not provide any type of biographical information about themselves. Sometimes there is no mention even of their names as the authors. One can say that the Sanskrit poets have a lack of historical sense or non-attachment with worldly matters. Aufrecht has noted the lack of interest in historical truth in India is so great that difficulties meet the inquirer at every stage.

(2) A number of anonymous and synonymous works exist, and real authorship is still to be determined. For instance, the colophon of the *Bhagavadgīta* (*iti Śrīmadbhagavadgīta Upaniṣad Samaptā*), here the *Bhagavadgīta upaniṣad* ends. Here the question arises even who wrote it and when it was written. Dr. Radhakrishnan states that we do not know the name of the author of the *Gītā*. Almost all the books belonging to the early literature of India are anonymous. Similarly (*iti Kālidāsakṛtaṛtusaṁhāra samāptaḥ*) *Ṛtusaṁhāra* by Kālidās ends. There is no answer about whether it was written by the celebrated poet Kālidāsa or some one else, and when and where it was composed.

(3) There was also a strong tradition to attribute one own work to well known sage or poet. For instance, the *Mahabhāratā*, 18 *Mahāpurāṇa*, 18 *Upapurāna*, *Bhagavadgīta* etc., whose authorship is attributed to Vedavyāsa.

(4) Severe problem of interpolations.

(5) Sanskrit manuscripts are written in several scripts and in number of other regional language areas. So, regional pronunciations, practices etc., have been included.

(6) A number of manuscripts are composite in nature and are also incomplete. Sometimes due to lack of care loose sheets get intermixed causing serious problems in deciding proper corresponding works and pages,

(7) Unlike printed books, manuscripts do not contain title pages. The cataloguer has to find out about its author, title, commentator,date., etc., either from colophon, beginning or the text or from some other reliable sources.

(8) Various writing methods: Normally numerical matter is written either in Indo-Arabic figures or in words, but it has been observed that sometimes these are also found written in symbolic letters, some of the Jain manuscripts contain page number on the left side in Indo Arbic figures and on the right side, syllables, such as 1=*sva*,2=*sti*,3=*sri*, 100=*su* etc. Simliarly, the date is sometimes also found in symbolic form. For instance, in an illustrated *Śālibhadra* manuscript preserved at the Boston Museum, the date of the copying was written as *candra gaja rasa dharā, meaning candra (moon) stands for 1. gaja* (elephant) for 8, rasa (flavour) for 6 and *dharā* (earth) for 1 according to the usual rules, by rearranging the numbers in the reverse order we get 1681 *Vikram saṁvat* (1624 A.D.). The cataloguer should have an ability to distinguish the text and commentary(ies). He should also be aware of the different styles of writing of manuscripts like *tripatha, pañcapatha* etc., and the systems of recognising wrongly inscribed letters, but later on erased with using specific colour or signs.

In order to sort out and settle all these problems proficiency in the language, subject, knowledge of various scripts and writing methods, zeal of the cataloguer, a great deal of time and sound financial resources are all required. Though it should be noted that all the early catalogues are prepared by scholars. Some of the catalogues were prepared with inadequate information, due either to shortage of time a short utility point of view or due to financial limitations. But several catalogues were also prepared with all sorts of extensive informations and spontaneous zeal. These have proved and published by western scholars and institutions as landmarks in the field of Indic manuscriptology.

Nevertheless, catalogues which have been published since 1961 maintain consistency and uniformity, although there is a need to provide some more information, viz.

(1) Irrespective of any selection of manuscripts, all of them should be furnished with beginning, ending, colophons, and some portion of the text from the fixed page number. However, ordinary and unimportant manuscripts including duplicate copies of the same manuscript should be avoided in providing such details. It has also been noticed that some of the early catalogues contain very long extracts from texts which have not proved very helpful.

(2) Notes on particularly unknown poets and works.

(3) Notes on illustrations and illuminations (i.e. black and white or coloured, colour used. etc.)

(4) Notes on calligraphy, change of hands of insertions of some folios of some other manuscript, if any.

Concluding Remarks

Compared to printed books cataloguing and manuscript cataloguing it seems clear that the later is a special type of art and requires deep knowledge with spontaneous zeal. Normally printed books can be made available by providing minimum information, whereas it is difficult to find particular manuscripts on the basis of the simple catalogue. Moreover, manuscripts are preserved and available only in some places and sometimes, a required manuscript may be found only in a far distant and remote area. Generally, the manuscripts are not lent out. Hence the catalogue is the only source which can be helpful in selecting a particular manuscript provided the catalogue has been prepared with complete information, keeping in mind the various type of users, and lastly, the cataloguer should remember that the provided data should be adequate enough to distinguish each manuscript of the same work.

In view of undisputed importance of the manuscript catalogues there is an urgent need to take the following steps

(1) There is a need to prepare and publish manuscript catalogues of all the Indian manuscripts preserved in India and abroad which may help in discovering several unknown or lost works.

(2) The National Library, Calcutta and the leading Indological research institutions must possess up-to-date collection of manuscript catalogues or atleast one of the research institutions of each state should pay attention on acquiring the catalogues.

(3) Institution like Rashtriya Sanskrit Samsthan or University of Madras, Department of Sanskrit should get microfilm copies of all the catalogues of Indian manuscripts published in India and abroad. The reasons behind this is that majority of the catalogues are out of print and are also not available in the market. Secondly, these catalogues will never get reprinted.

(4) This is high time to think of about a computer based national register of manuscripts.

(5) There is also a need to conduct a survey and prepare a descriptive catalogue of illustrated and illuminated manuscripts. This will be helpful in enlightening the development and wealth of miniature painting.

Selected Bibliography

1. Biswas, S.C. and Prajapati, *M.K.Bibliographic Survey of Catalogue of Indian Languages Manuscripts,* New Delhi: Eastern Book Linkers, 1998.

2. Buhler, G. *Indian paleography, New Delhi: Today & Tomorrow's Printer & Publishers, 1973.* First published 1904.

3. Gaur, Albertine. *South Asian studies,* London: British Library, 1986.

4. Gough, Archibald Edward. ed. *Papers relating to the collection and preservation of the records of ancient Sanskrit literature in India,* Calcutta. Office of the Superintendent of Government Printing, 1878.

5. Janert, Kalus Ludwing. *An annotated bibliography of the catalogues of Indian manuscripts Vol.I, Wiesbaden: Stainer, 1965.*

6. Pandurangi, K.T. *Wealth of Sanskrit manuscripts in India and abroad*. Bangalore: The author : 1978.

7. Marathe, N.B. Manuscript survey of India.*IASLIC Bulletin*, 1878,23 (1-4) 144, 149.

8. Raghavan, V.*Manuscripts catalogues editions*. Madras: Bharti Vijayam Press, 1963.

9. Saini, M.L. Manuscript literature in Indian languages. *ILA Bulletin*, 1969, 5 (1), 6-21.

Sanskrit Resources for Contemporary Problems in Management

Dr. C. Rajendran

Management is an organised human activity, which has strong cultural traditions varying from nation to nation. This becomes evident to us if we examine the success story of the countries like Japan and China, which have evolved their own styles of management, enriching their thought processes with insights from their own tradition. Japan is said to have acquired her strong sense of duty and spirit of collective enterprise from her agricultural tradition and ideals fostered by Zen Buddhism. China has a long history of work culture characterised by persistence and perseverance. It is the cultural attitudes of a nation, which determines its ideals, and styles of functioning. The undiminished demand for Ambassador car in the Indian market for decades may baffle a foreigner who is conditioned to a disposable culture; but to Indians who have a fairly strong conservative tradition and family values, this comes quite natural. Inevitably, we have to tap hidden sources of traditional knowledge to come in to terms with modern challenges and to evolve our own styles of functioning which management is all about.

India has evolved one of the most remarkable and oldest civilizations of the world, which has made significant achievements in statecraft, public administration, city planning, commerce, arts, medicine, literature, arts and philosophy. It is the land of *Bhagavadgītā*, which teaches a unique work culture and *Arthaśāstra*, which lists the A to Z of statecraft and administration. One of the salient features of ancient Indian *Śāstra*-s, which has impressed western scholars, is the thoroughgoing nature of their analysis of all relevant matters in a methodical manner, whether it is in statecraft or public administration. If we were to profit from the insights of our cultural moorings,

we could have easily given shape to a uniquely Indian school of management. But this has not taken place. The reason seems to be that we still believe in massive technology-transfer as the panacea for all our problems, without bothering to look inside into our tradition. Unlike Japan or China , we have not shown much resilience against the mechanical imposition of alien thought structure, which has submerged our own traditions in all walks of life. In the context of globalization, if at all we are to "sell" our own "school of management", we have to address ourselves to the task of finding what is unique in our tradition with regard to its theory and practice. The aim of this paper is to explore such a possibility.

Indian Value System and Goal definition.

One point which has been often overlooked in contemporary Western style of management is the necessity of a holistic attitude to life and the values we try to explore in it. This results in a totally lop-sided concept of life as a pleasure/power seeking pursuit neglecting other important values and concerns. In Indian tradition, the goals are already defined in the formulation of the four-fold *Puruṣārtha*-s, the ends of a person's life, which consist of *Dharma*, Virtue; *Artha*, wealth and power; *Kāma* purusit of pleasure and *Mokṣa*, the final release. All human activities are related to these in the ultimate analysis. Some sort of balancing is always necessary among these conflicting ideals to achieve a harmonious mode of life. We see attempts in these directions not only in the works of law-givers, but in poets as well. Here virtue seems to be the most prominent ideal in the case of mundane life, though the final release is stressed in the case of the more spiritually oriented. *Kālidāsa* makes virtue the paramount ideal in the conduct of a king when he portrays King Dilīpa using power to preserve the socio-political strcture and subordinates the *Puruṣārtha* of *Kāma* to the goal of begetting progeny. In the *Mahābhārata*, sage *Vyāsa* unequivocally declares that material wealth and worldly pleasures can be attained through virtue; he wonders why people are not resorting to the path of virtue.

This brings us to the ethical component of the institution of management. It is very easy to forget that management is a human activity, which ultimately should serve the larger interests of

community. A large concern manufacturing guns or other lethal weapons may spin huge profit; but it is difficult for an individual working in such a concern to derive real satisfaction in his work in the long run. Who can forget the fact that the recent spurt in shoot-outs in American schools has a direct link with the growth of gun culture there, which, in its turn, is linked with a clandestine industrial net-work. Unfortunately, in the mad race for sales promotion, all ethical considerations are freely flouted and we find big business houses engaged in mutual mud slinging to capture market, whether soft drinks or consumer durables. This brings us to the heart of the matter: There are *Lakṣamaṇa Rekhā*-s to be observed in management activities. At the global level, this may be a tall order, but when we speak of an Indian school of management, this cannot be neglected. Great Indian Philosophers like Buddha believed that the ultimate aim of all human activity should be the welfare and happiness of the community as a whole: *'Bahujanahitāya Bahujanasukhāya.'* Underlining the ethical contours of management, in short, will be the unique contribution of India.

Conceptual models for management.

The *Mīmāṁsa* theory of *Bhāvanā* offers an interesting conceptual model for comprehending the multitude of activities coming within the purview of modern management. According to the *Mīmāṁsaka*-s, all knowledge has a pragmatic significance and even the so-called descriptive sentences should be interpreted in a pragmatic context. Thus, the Vedic statement that *Vāyu* is the quickest of all the deities would imply that it is easy to please him. Taking a clue from this, we can interpret a multitude of data in different practical contexts with a view to utilize them. More important is the *Mīmāṁsā* interpretation of linguistic statements prescribing specific duties to specific individuals. Let us take the example of a prescription like the following. "A person desirous of heaven should perform sacrifice" This sentence prescribes a particular activity, called *Bhāvanā*, which is defined as "the specific action on the part of the agent towards the fulfillment of a task". This action can be analysed into the following three components:

1. What is to be accomplished?
2. By means of which is it accomplished?
3. How is it to be accomplished?

In the above example, the object to be accomplished is the ultimate aim of conducting a sacrifice, like begetting a son or attaining heaven. The second question concerns the means of achieving the intended goal, viz. the sacrifice, which is the means of attainment of heaven. The third component is the procedure of the process like the performance of the ancillaries, which constitute a sacrifice. The above model can serve as the strcuture of any complex task requiring management. The following aspects should be spelt out first.

1. The goal to be achieved.
2. The means for achieving it.
3. The operational procedure.

Bad management is more than often due to the lack of any clear-cut vision on any of these components. Thus, lack of clear-cut policy or vision, inadequacy of the means employed to achieve the ends, and muddling in procedure are the real villains which spell disaster for corporate institutions. It will be highly illuminating if we do some sort of soul-searching, in the light of the above checklist, in our sick units and malfunctioning PSUs.

Organisational Principles

Indian tradition has visualized complex organizational strctures in a variety of task involving the coordination of the activities of several functionaries who are assigned specific duties. The term *Sūtradhāra,* used in Bharata's *Nāṭyaśāstra* closely stands for a manager involved in such coordination. The *Sūtradhāra* has to plan, and delegate various duties to functionaries and to supervise their functions in the staging of a play. Similar is the role of a sacrificer (*Yajamāna*) and of course, of a king too. This strcture, among other things, spells out the specific duties of all the cogs of the corporate institution and disambiguates role functions. Consequently, there is no scope for any dispute over the functions of an individual in a system. This spares the institution of any hurdle created by confusion over expectations and obligations regarding role function.

Japanese trait is a characteristic feature of Asian work culture. The need of the hour is to pool the resources of tradition to give shape to a highly motivated work force in India too. Optimism, dedication, and reinforcement of the ideals with constant auto-suggestion were partly responsible for the achievements, India had made during the pre-colonial period.

Stress management

In the modern times, it is being increasingly recognised that the art and science of Yoga offers exciting possibilities in the training of Executives and various functionaries. Through Yoga, we become self-reflexive and thus aware of our own thought processes, so that it is easy for us to control our own thinking processes. Yogic postures and *Prāṇāyāma* exercises bolster physical strength apart from arresting stress, which has become a silent killer in modern times. More importantly, *Yoga* opens up hidden sources of psychic energy and human creativity to a remarkable degree and enhances the power of concentration. Management can be made more spirtually and ethically satisfynig, if *Yoga* is made a component of training.

Pedagogy Parables/Illustrations

Another area where traditional wisdom can play a vital role is related to pedagogy. Sanskrit literature is a rich storehouse of traditional maxims conveyed through interesting anecdotes which compare favourably with even the audio-visual techniques used in modern management training. An interesting example is the *Pañcatantra,* which teaches lessons of polity, crisis management and worldly wisdom through the attractive medium of animal fables. Bhartṛhari's *Nītiśataka,* again, contains pithy verses of wisdom relevant to many aspects of management like positive thinking, personality development and attitude correction. Take, for example, the following verse in *Nītiśataka*:

Inferior people do not start anything, as they are afraid of obstacles. Mediocre people start, but stop when confronted by obstacles. But superior people, even accosted by hundreds of hurdles, do not give up the venture started by them.

The ancient Indian organizations like guilds and administrative networks functioned smoothly because of the scientific method in their organizational strcture. The ancient Indian guilds, (*Śreṇi*-s) were large corporate bodies, often, having as many members as one thousand families which followed the same profession, headed by an elderly man called *Pamukha*. They were powerful autonomous bodies with internal constitution, performing various functions like conducting trade and commerce, keeping money deposits and sometimes even maintaining their war-force.

According to Kauṭilya, the State itself was corporate unit consisting of seven components, viz, the King, the minister, the territory, the fortified city, the treausury, the army and the ally. Kauṭilya maintains that 'one wheel is not enough to move a cart' and hence the king has to be assisted by an eleborate administrative hierarchy, consisting of eighteen functionaries, including the crown prince, priest, commander-in-chief, superintendants and the likes. This ensured delegation of duties, collective decision-making and decentralization of power to a certain extent. We have to relearn these lost habits to evolve effective functioning of our organisations.

The human factor-Motivation

Probably the most important cultural component that could be incorporated to modern management from tradition is the human resource management. India's vitality and work-culture is now increasingly recognised at the global level. Thanks to the silent 'silicon valley revolution', where Indians have carved out a niche for themselves in information technology due to their remarkable achievements. They show great motivation and capacity to work hard and set high ideals of achievement for themselves. The main reason for this seems to be the strong family ties existing in India and the sense of dedication fostered by our traditional lifestyle. Benjamin Tregoe (1983), has compared the American individualistic work culture with the collectivism of Japanese people and concludes that the former is at a disadvantage in comparison with the latter.[1] Probably the

1. Productivity in America: Where it went and How to get it Back, *Management Review*, February, 1983, pp 23-28 and 41-45.

An attractive feature of this vast 'counselling literature' is that the *mnemonic* verses are easy to be committed to memory. Works like Kālidāsa's *Raghuvaṁśa*, Bhāravi's *Kirātārjunīya* and Māgha's *Śiśupālavadha* also contain valuable maxims which are the legacy of our country. Take, for example, some of the following maxims:

"The deeds could be inferred only afterwards, from their fruits" (*Raghuvaṁsa*).

"The ocean yearns for the *moonrise*, even though already full" (*Śiśupālavadha*).

Do not act all on a sudden: indiscrimination is the root of all danagers. (*Kirātārjunīya*)

Similarly, the work culture of *Karmayoga* contained in *Bhagavadgītā* can be adapted as a lofty ideal in corporate management in that it preaches selfless action for the welfare of society as a whole. In fact, the entire *Bhagavadgītā* can be looked upon as a brilliant case study of crisis management, and motivation.

From Harvard Managers to *Ṛṣi* Managers

In a very interesting paper, Dr. Subhash Sharma compulsively argues for a shift from the concept of "Harvard Managers" to "*Ṛṣi* Managers", in our search for reversing the trends of globalisation, which seems to impose a new form of cultural colonisation. According to Sharma, the metaphor of "Harvard Managers" invokes the image of self-oriented, individualistic individuals with cut-throat orientation, willing to become a herd of wolves"[1]. The *Rājarṣi* type of manager (*Ṛṣi* Manager) is, on the other hand, selfless and socially responsible leader. Sanskrit literature has drawn the picture of such visionaries as toil for the welfare for others, but reversing the present trend is, indeed, a tall order. The resources are there in our tradition.

1. *'New Horizons in Management Thinking'*, paper presented as National Conference on New Horizons in Management Education, Bangalore University.

Indian Epistemological Basis of the Curriculum

(BASED ON ORTHODOX SCHOOLS)

Dr. Chand Kiran Saluja

"The entire ancient Indian social organization, too, was planned on the principle that it should, in all its classes, ranks, and grades, offer the best scope for the development of the individual as its centre and chief concern."[1] Again, "Nowhere is this distinctive tendency of Hindu thought more manifest than in the sphere of learning and education"[2]. and "learning in India was the part, and for the sake, of religion"[3]. because it is religion which, through ages and ages, dominated every sphere of life. The total configuration of ideals, practices and conduct is called *'Dharma'* (Religion, Virtue or Duty) in this ancient tradition. Radhakumud Mookerji states "A singular feature of ancient Indian or Hindu civilization is that it has been moulded and shaped in the course of its history more by religious than by political or economic influences."[4] As further stated "it is religion that creates literature and wields it as an instrument for its own purposes. A vehicle of its expression."[5] But, "religion is not the goal but only a path by means of which the aspirant attains ultimate perfection."[6] Knowledge (or education) is the means of this ultimate end *"Vidyayā Amṛtam Aśnute"*.[7] True knowledge is that which gives emancipation *"Sā Vidyā Yā Vimuktaye"*[8]

This true knowledge is known as the 'Brahmvidya' 'Purity of mind, humility of spirit and unshakable self-control were required of

1. R.K. Mookerji: *Ancient Indian Education;* Macmillan & co. London, 1947, p.xxi
2. *Ibid.*
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. Swāmi Nikhilānanda: *Self-knowledge,* Sri Ramakrishna Math, 1915, p. xix.
7. *Upaniṣad.*
8. *Ibid.*

the seeker after Brahmavidyā'.[1] *Muṇḍakpopniṣad* tells us clearly "the self is not to be attained by one without fortitude, not through slackness, nor without distinctive marks of discipline."[2] *Bṛhadāraṇyakopaniṣad* instructs to see the self one must become "Calm, controlled, quiet, patiently, enduring the contented."[3] Śaṅkarāchārya stated that the direct method for realization of *Brahman* is not worship, but the path of knowledge which consists in hearing (*Śravaṇa*) the instruction of a teacher, reflecting (*Manana*) on its meaning, and lastly meditating (*Nididhyāsana*) on truth.

Ancient Indian Education is the outcome of this Indian theory of knowledge. Problems of Education (or knowledge) were the problems of life i.e. to get free from the bondage of sufferings, to know the real nature of highest truth, to find out the means and methods to get true knowledge. Indian thinkers, thus, have thrown up numerous theories regarding the methods of arriving at knowledge. The problems of knowledge are in fact, dwelt upon and solved with reference to the essential nature of knowledge. So, each school of thought has its own way and sphere of operation, its own method of education and discipline.[4]

Philosophy here is not intellectual satisfaction but endless quest, a struggle for realization of truth. Knowledge as said above, itself, is an end but as well as means for further enquiry, search of self-realization. Method, thus, starts with experience of physical world, extrovert nature of the man and, in pursuit of truth, tries to awaken the insight, introvert nature of man.

It is significant here to note that the problems of knowledge, its nature etc. are in-extricably interwoven with what constitutes the ultimate reality, as metaphyscial problems, and it is generally held that the knowable is dependent on the means of knowing, i.e. metaphysics is dependent on epistemology, but a deeper analysis of the knowledge in Indian Philosophy reveals that the methods and means seem to be determined by the nature of the knowable-

1. *Self-knowledge*, p. 15.
2. 3.2.4.
3. 4.4.23.
4. R.K. Mookerji; p. 261.

Metaphysics. In this context P.T. Raju observes "Indian thoughts did not start in the upanishads with epistemology but with a kind of ontology to which at least normally all the orthodox schools owe allegience." Karl Potter writes "Epistemological Problems within the Indian systems are primarily extension of metaphysical ones and concern what causes our knowledge when, for instance, we know incorrectly."[1]

Every school has its own theory of knowledge and logic therefore, its own sources of knowledge. Problms are discussed, developed with perfect freedom and freshness. However, logical reasoning played an important role in the free argumentation, but with a point of view of the nature of truth as realized and experienced by each school of thought.

Generally knowledge has been defined as a cognition having the two-fold characteristics: truth and novelty and that as regards first characteristics truth, all the schools of Indian are unanimous.[2]

This truth is true or valid knowledge. Naiyāyikas define knowledge as which predicated of something a property really possesed by it.[3] Vedāntins define it as the uncontradicted knowledge of an object.[4] Mīmaṁsakas define it as the knowledge which represents the real nature of an object, which was not attained earlier and which was not contradicted by a sublating knowledge.[5] Sāṁkhya defines *'pramā'* as the which apprehends an object that is undoubted, real and unknown.[6] Vaiśeṣikas consider as firm, uncontradicted and definite cognition.

The above statements of knowledge put down the conditions of knowledge as:

i) Knowledge should be true knowledge

ii) It should be uncontradicted

1. Karl H. Potter; *Presupposition of India's Philosophies;* Prentic Hall, 1963, p. 251.
2. Dr. D.M. Datta; *The Six Ways of Knowing;* London, 1932, p. 20.
3. *Tarkasaṁgraha*: तद्वति तत्प्रकारकानुभवो यथार्थः। सैव प्रमेत्युच्यते।
4. *Vedānta - Paribhāṣā;* प्रमात्वनधिगताबाधितविषय ज्ञानत्वम्।
5. *Śāstradīpikā;* कारणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहीतग्राहिज्ञानं प्रमाणमिति।
6. *Sāṁkhyatattvakaumudī;* तच्चासन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः।

iii) It should be definite, and

iv) It should have novelty

after achievement of which, all the doubts get destroyed and enables the realization of Absolute.

One attains valid knowledge through the means of knowledge, known as '*Pramāṇa*' in the Indian Philosophy Naiyāyika Jayantabhaṭṭa defines it as the totality of causal conditions, thus *Pramāṇa* is that which produces the true knowledge.

It may be said here that all the schools of thought do not hold identical views regarding methods, while Vedanta accepts six sources of knowledge perception (*Pratyakṣa*), inference (*Anumāna*), verbal testimony (*Śabda* or Āgama), comparison (*Upamāna*) presumption (*Arthāpatti*) and non-apprehension (*Anupalabdhi*); Mīmāṁsa only five: perception, inference, authority similarity and postulation, Nyāya only four: perception, inference, authority and similarity, sāṁkhya and Yoga only three perception, inference and authority, Vaiśeṣika only two : perception and inference.

Except it 'non-cognition' (*anupalabdhi*) and 'negative dialectics, also, have been considered the sources of knowledge.

Perception plays an important role in the process of knowing. All other sources are also, generally, dependent on perception (either external or internal) which leads to immediate cognition.

Epistemological discussions in Indian Philosophy thus, are to provide methodological options for metaphysical investigation.[1] It reveals that very first point of any process of inquiry (or education or knowledge) is the clarification of the end which is to be achieved. Then, only comes the question of means, i.e. the content and methods in terms of which objectives are to be achieved. "Philosophers, therefore, come to ask what is the nature of the things we wish pupils to achieve, what we meant by the acquisition of knowledge and what we mean by capturing pupils' interest."[2] We must, therefore, set about discovering what pupils need to know. In *Praśnopaniṣad* teacher asks the pupil "You may ask question according to your

1. Dr. Shiv kumar: *Upamāna in Indian Philosophy*, Delhi, 1980, p. 1.
2. Paul H. Hirst: *Knowledge & the Curriculum*; London; 1974, p. 2.

desire." According to Sāṁkhya philosophy different people perceive reality differently beacuse of the differences in their perceptives. What is more, the same person experiences the world differently at different times.[1] So, the different methods must be used to solve different types of questions, keeping the needs, as well as the growth of the subject.

The mainstay of ancient educational process, however, was firstly that the student would ask the question and teacher would answer only indirectly with broad hints on the matter. The rest work was of students to work out fully. It was a try to encourage the spirit of inquiry. Experience based intution was the key point. Secondly, through the medium of the '*Sūtra*-s' a brief catchword leaving it to the skill and imagination of the future preceptor, commentator or reader to amplify the meaning and to apply the basic idea to a given set of conditions which may be prevalent in his or her own time.[2] It reveals that listening, discussing, experimenting and practising should be the basis of methodology.[3] Learner should be the source of curriculum. The logical powers of the mind should be trained and improved by practice, and, not merely by formal teaching of logic. Judgements should be trained by self-confidence, comparison and contrast individual tutorship and personal exemplification will be the most powerful and effective methods of teaching. The sole purpose is to develop the understanding, as "the development of understanding involves the mastery of conceptual structures."[4]

1. R. Puligandla: *Fundamentals of Indian Philosophy;* New York; 1975, p. 129.
2. Dr. Veda Mitra: *Education in Ancient India;* New Delhi, 1964, p. vi.
3. Paul H. Hirst.
4. *Ibid;* p. 6.

Challenging Indo-Khmer Culture
or
Sanskrit Influence On Actual Khmer Language

Shri San Sarin

Through history, Cambodia and its people had reached the condition of Nation or State since the dawn of Christian era as Khmer people of those days had a direct contact with Hindu or Indian people. Khmer people had taken the Hindu pattern of statecraft along with religious practices, of course. From the historical beginning till the end of Angkorian Empire, Sanskrit language had been knowing to Khmer people. Many Sanskrit inscriptions are still the evidences.

From the middle of 15th century A.D., Theravāda did not reject what had been left by Angkorian civilisation. To enrich their language, Khmer people had taken many things from Sanskrit, so Theravāda Buddhist monks who were Khmer themselves needed to propagate Gautama's teaching in Khmer society. Besides, they had developed a specific Buddhist literature by imroving Khmer language with Sanskrit elements handed down by the past. Without Sanskrit contribution, Khmer language could not have been increasing as one knows it till today.

With regard to these determining aspects, one important thing would not have been overlooked mentioning that Khmer collective memory prompted by ritual acts which did not fail to exceed or reduce the gap between the present and the glorious past. This collective memory continues, indeed, to enhance courage by means of a consummate Khmer language, the gist of which is that it is evincing to "convey the ways of the beautiful and the sublime to man."

The men at the ruling circles had been convincing that Khmer social way of life was not fit to be in hope of getting any way towards progress. The rulers' view can be condensed into some essential points as : "Khmer weakness is due to Buddhism which related to Indian view of the world. Though Theravāda Buddhisim is present throughout the country, the stamp of brahmanism exists in Khmer socio-religious practices and Sanskrit elements are still anywhere." Till the present days, many tactical swindling acts had been intending to get rid of Sanskrit in Khmer historical and linguistic link. All that one may always consider as the line of thought and also the easy line of argument belonging to Khmer political circles. Political propaganda had been grounding round these condensed points.

Untill now, one sees Khmer Buddhist practices among people. When one begins to scrape them, three important religious currents appear:

(1) many Brahmanist elements left by Angkorian Empire and also by Mahāyāna Buddhism which had also been around from the beginnig of Khmer history,

(2) Theravāda Buddhism became established on Khmer territory in the middle of the 15th century A.D.,

(3) Tradition of primitive cults like animism that had existed from the earliest time.

The political power had reached to divide the Khmer Buddhist community (especially the *Mahānikāya* Order). The monks who were obedient to the political power were called as The Group of New *Dharma* or the Modernists by the whole population. The monks who continued the practices left by the tradition and followed the conduct maintained by the last High Chief of the *Mahānikāya* Order, the Venerable Kae Uk, called themselves as The Group of Old *Dharma* or the Traditionalists.

The Traditionalists' leader and his entourage backed up by the whole population considered that political power were weaving something which should have been harmful to Khmer people. The high ranked men dominated over many things in Cambodia and then they were very keen on domineering the religious feeling of Khmer

people who, worshipping the Buddha's teaching, still entertained hopes of being able to undergo unabated pressure.

The official power maintained authority and judged people instead of searching to understand them living in rustic conditions. Rural population did not agree with what had been planned in office at the capital.

The political power gloated to have the Traditionalists' followers entirely knocked down. It made the most of the situation by issuing two royal decrees. The first one under date of August 13th 1943 obliged the use of Roman scripture in writing Khmer language. The royal decree of July 17th 1944 imposed upon people to preform the ritual act of Khmer New Year on January 1st.

The two royal decrees drove any Khmer individual further to the conclusion that the he would have to abandon his scripture handed down by his cultural heritage and the ritual ceremony in *Caitra* month (April). The condition had certainly summoned up the courage of Khmer people and must have them felt that it impelled any individual to act and each one felt impelled to get rid of these two decrees. Without weapon, people created the permanent atmosphere of tension and discomfort anywhere; the pacific action did not fail to release themselves from the slavery they felt to be in.

The political power challenged people to issue and to make do these royal decrees. People had been urged to revolt; the men of political sphere had provoked them into enduring a general uprising. They could have given rise to it as they were persistent in carrying on their contest.

Some years after the World War II, the *Cultural Commission* had been created and the monk Chuon Nath (a Modernist) was its president; this *Commission* devoted to the Khmer neologism. After more than ten years, the monk Chuon Nath and his *Commission* had produced queer new words involving great barbarizing aspects. They were purely grounded on the empirical operating process. One can notice three characteristics:

(1) feeble knowledge in Sanskrit and Pāli,

(2) feeble knowledge in French language from which they started the Khmer neologism,

(3) Feeble knowledge in Khmer language, its evolution and its history; besides, the members of the *Commission* cast of popular living contribution to Khmer language.

The monk Chuon Nath and the Modernists had limited Sanskrit knowledge as this language, according to them, was only concerned with Brahmin and with regard to "Buddhist Orthodoxy", the Veda did not bear any effect on the Buddha's teaching. The Modernists were narrow-minded about many questions left by the political power.

Many former Khmer students came back home and they still saw and heard the conflict between traditon, evolution, progress, modernism. Most of them had been engrossed in the idea of a rapid evolution. Bearing a sort of a progressist trend, they set together a force and they looked farward of getting their own people into a system having no definition. A group of principal leaders came in and held an important function in the *National Institute of Pedagogy.* They had thair activistic members which pored over the possibility and entertained several ideas on the best method. They should get down to doing it by lowering their own national value. Numerous future professors must have shared in the progressist idea, so they had no problem of training. Among the future professors, the leading group made the following ideas propagate:

(1) the personage of Rāma in the *Rāmakert,* the Khmer version of Vālmīki's *Rāmāyaṇa,* is the model of a weak man. He had gathered many soldiers and made war to take back Sītā, his wife, from Rāvaṇa; he devoted himself to his personal interest like pleasure;

(2) the personage of Prince Vessantara, a famous figure of Buddhist literature, represents the perfect businessman who did not hesitate to exchange his wife, his children for his own forthcoming Illumination; this is an image of a selfish person created and handed down by the feudal system protected by aristocracy and bourgeoisie;

(3) this kind of this literature had been originated by the society which maintained firmly the power of class and did anything to hide the cheating ways. When having instilled into their minds the artificial

swaying power, Khmer people will soon be getting ready for the final victory. They will be still hopeful about something to assuage their griefs. Avoiding the blighted hopes, the Red Orient will make them take heart.

At the spring of 1966, the daily *Bulletin* issued by **The Counter-Government** had shown the headlines as: *"To Khmerize ayes, to Sanskritize and Palize noes."* The Bulletin had been under the control of a progressist section. The author endeavoured to cut the influence of Sanskrit and Pāli language in neologism which produced many oddities. The whole progressist current of the teaching profession was contemplating removing every obstacle as they were eager to change many things, but there were still a few obstacles to the making full progress, because they had to overcome serious problem.

The "Khmerization" started in the 23rd National Congress of unique political party of Cambodia. It had been, at first, wished in general teaching. Afterwards, many things had been done. By the circular dated September 9th 1967, the Ministery of National Education had decided that the "Khmerization" would be applied since the beginning of term 1967-68 (for the 1st year of Secondary level). Why did many important decisions run quickly in September 1967?

Khmer scripture has the specific form for writing the initial vowels borrowed from Sanskrit. The members of the progressist trend had been present in different parts of the National Committee of Khmerisation. Through many steps of struggling actions, they had got the initial vowels of Khmer scripture supressed at the end of 1968. They had over-ridden what it had been protected through many generations.

Conclusion

Sanskrit language and its high historical influence and reputation on Khmer culture had trouble getting across more than fifty years because of various ruling powers which had undertaken on behalf of modern progress. The political power had acted without considering the human fundamental sense of evolution of the society. The whole Khmer population through traditional Theravada Buddhist practices had made the artificial evolution stop.

After the World War II, the political being engrossed in the modernism had encouraged the neologism and more recently the "Khmerisation" aiming at lessening progressively Sanskrit historical contribution in Khmer culture. The modern evolution fostered by the political power was against the historical legitimacy felt by the whole population. There had been the conflict of value between the urban way of life and the rural conditions of life held on by the whole population.

Cambodia and its people are still in warlike condition within more than 30 years. They had been rendered helpless by hard conditions. They may have morally and psychologically taken refuge in their culture. The misfortune of Khmer people was their brilliant culture belonging to Indian world. If Sanskrit influence and contribution had been progressively lessened, the harmful force would have held sway over Khmer people. South East of Asia is the meeting point of Chinese and Indian world. After the destruction of Hinduised Kingdom of Champa in the 16th century A.D., Cambodia is now the extreme border of the Indian world. Will Khmer people be able to protect their scripture?

The empirical neologism and the "Khmerisation" had been destroyed by themselves as they had no methodology neither philosophy. They were floundering through their incompetency and, consequently, they entailed taking cursory decisions as they did not know the true elements of the matter.

The recent international assistance made regretful results and resentment breed. Many task forces were redolent of stupid, queer methods of rescue. The determining decision brought the actual economic interests to bear on the issue of the problem. Khmer people cannot change the actual word with its lot of grandeur and misery. Khmer people had been knowing glory and fame in Indian world, why does any thing else exact from them to give it up? Khmer collective memory may be still steadfast in danger. They have no extraordinary ability to hush up a woeful situation, nor the magical ability to handle the revolt but they are needful of human value to hold them and their passive resistance seems to follow a Kṛṣṇa's message showing how anyone can better be:

Śreyān svadharmo viguṇaḥ paradharmāt svanuṣṭhitāt/
svadharme nidhanaṁ śreyaḥ paradharmo bhayāvahaḥ[1]*// 35//,*

"Better one's own duty, though devoid of merit, than the duty of another well discharged. Better is death in one's own duty; the duty of another is productive of danger."

Facing the harmful measures carried on by the political power, one may see them through a Gautama's message seen in Pāli *Dhammapada* as following:

Yo bālo maññati bālyaṃ paṇḍito vāpi tena so/
bālo ca paṇḍitammānī sa ve bāloti vuccati[2]*// 63//*

"The fool who knows his foolishness is wise at least to that extent; but a fool who thinks himself wise is called a fool indeed."

1. *Bhagavadgītā,* III.35
2. *Bālavagga,* 63

Mining and Metals in Ancient India

Prof. P.Shashirekha

"The mines are the source of treasury for the maintenance of Army and army is rooted in *Kośa*. With the support of *Kośa* and *Daṇḍa* the earth becomes rich with the *Kośa* itself as an ornament to it."[1]

This is stated by Kauṭilya, the great statesmam and the author of *Arthaśāshra*. *Arthaśāstra* as defined by himself has got two-fold aim in it which is as follows:-

The sustenance to the men is *Artha*. It is the earth that which is inhabited by men.[2]

Science which is the means of acquiring the both *Artha* and *Bhūmi* and preserving them is *Arthaśāstra*.[3]

Hence, the prosperity of a country depends upon its resources. The mines being one of the important sources of treasury much attention is to be focussed on the department of mining.

The authors (or various sciences) like Varāhamihra, Bhoja etc. have described the land where the ores may be traced. Varāhamihira even gives the detailed description of precious gems and the sources of those gems.[4] Bhoja in his *Samarāṅgaṇa-Sūtradhāra* states that the land where the metals like silver etc. are found and also the salts called *Khanimatī*.[5] The land where bushes found with the fluids of metals is praise-worthy.[6]

---

1. आकारप्रभव: कोश: कोशाद्दण्ड: प्रजायते ।
   पृथिवीकोशदण्डाभ्यां प्राप्यते कोशभूषणा ॥ अर्थशास्त्र, २.१२.३७
2. मनुष्याणां वृत्तिरर्थ:, मनुष्यवती भूमिरित्यर्थ: ॥ ibid., 15.1.1
3. तस्या: पृथिव्या लाभपालनोपाय: शास्त्रमिति । Ibid., 15.1.1
4. रत्नपरीक्षाध्याय: । बृहत्संहिता, ८०
5. यस्यां सदैव जायन्ते कलधौतादिधातव: ।
   लक्षणानि च भूयांसि प्राहु: खनिमतीति ताम् ॥ समराङ्गणसूत्रधार:, ८.१५
6. धातुस्यन्दोल्लसत्कुञ्जगुल्मद्रुमलतावृतै: ॥ Ibid.

Tracing the underground treasures and mines is described in *Mānasollāsa* of Someshwara.[1]

The purification of metals and conversion of metals by *Dhātupurayoga* is also explained in the same work. Thus a lot of information about mining and metals is incorporated in ancient treatises. It is interesting to note that *Samarāṅgaṇa-Sūtradhāra*, *Mānasollāsa* are the works composed by the kings which reveal the manifold knowledge of ancient kings. In such case there is no wonder "*Arthaśāstra*" which is composed for sake of kings has dealt with the topic of mining. It does not simply give the descriptive information but also explains systematically the process of experiments, in tracing the mines and purification of the metals.

A brief survey of this information is discussed here.

A beautiful description of salient features of the land, water, rocks, mounatin-slopes which are the sources of ores is found in Kauṭilya's *Arthaśastra*.[2] The duties of superintendent of mines are explained is the aforementioned chapter. The Superintendent of mines should have the knowledge of *Śulbaśāstra*, *Dhatuśāstra*, *Rasāyanaśāstra*, *Pākavidhi* and *Maṇirāga* or else he should carry out the work of mines with the help of experts in the concerned field.[3]

The knowledge of Geology is the main factor to trace the ores.

According to Kauṭilya gold is of two types. One is that which is used to make ornaments. The other is used in Gold covering on other metals like copper, silver, etc. The salient features of these gold mines too differ in their appearance.

The gold ores of first type may be traced at pits, caves, mountain-slopes etc. based upon the colour of fluids flow there in or of mineral dust etc. The following are the salient features of the outer appearance of gold ores.

---

1. मानसोल्लास,
2. अर्थशास्त्र,२.१२
3. आकराध्यक्षः शुल्बधातुशास्त्ररसपाकमणिरागज्ञस्तज्ज्ञ सखो वा तज्जातकर्मकरोपकरणसम्पन्नः किट्टभूषाङ्गारभस्मलिङ्गं वाऽकरं भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा भूमिप्रस्तरधातुमत्यर्थवर्ण गौरवमुग्रगन्धरसं परीक्षेत।

(a) Where the fluids are found in the colour of *Jambu* (rose-apple), of mango, of fanpalm, or ripe turmeric, of Arsenic of honey comp and vermillion.

(b) Which are as resplendent as the petals of lotus or the feathers of a parrot or a peacock.

(c) Which are adjacent to (any mass of) water or shrubs of similar colour.

(d) Which are greezy (*cikkaṇa*)

(e) Which are transparent (*Viśada*)

(f) Which are very heavy.[1]

The ores of gold, which in used for covering, may be traced by the following features.

(a) The minerals which are yellow or as red as copper or reddish yellow.

(b) Which are disjoined and marked with blue lines.

(c) Which have the colour of black beans (*māṣa*), green beans (*mudga*) and sesamum.

(d) Which are marked with spots, like a drop of curd, and resplendent as turmeric, yellow myrobalam, petals of lotus, aquantic plant, the liver of the spleen.

(e) Which possess a sandy layer within them and are marked with figures of a circle of a *svastika*.

(f) Which contain globular masses (*Sagulika*).

(g) And which, when roasted do not split but emit much foam and smoke.[2]

These are the ores of *suvarṇadhātavaḥ*-probably this is the same as Alluvial gold which is called "placer gold" and is used in the preparation of medicines and ornamental plating.

1. पर्वतानामभिज्ञातदेशानां बिलगुहोपत्यकालयन शूदरवातेष्वन्त—प्रस्ययन्दिनो जम्बूचूततालफल पवनहरिद्राभेदगुडहरितालमनः शिलाक्षौद्रहिमर्जुलुकपुण्डरीक शुकमयूरपत्रवर्णाः सुवर्णोदकोषधि पर्यन्ताश्चिक्वणा विशदा भारिकाश्च रसाः काञ्चनिका । Ibid., 2.12.2

2. यतिकास्तम्रिकास्ताभ्रपीतका वा भूमिप्रस्तरधातवो भिन्ना नीलराजवन्ती मुद्गभाषकूसरवर्णा वा दधिबिन्दुपिण्डचित्रा हरिद्राहरीतकीपद्मपत्रशैवलयकृतप्लीहानवद्यवर्णा भिन्नाश्चुञ्चुबालुकालेखाबिन्दुस्वस्तिकवन्तः सगुलिकाअर्चिष्यन्तस्ताप्यमाना न भिद्यन्ते बहुफेनधूमाश्च सुवर्णघातवः प्रतीवापार्थास्ताम्ररूप्यवेधनाः। Ibid., 2.12.5

Copper or Silver Ores:

The liquids which, when dropped on water spread like oil to which dirt and filth adhere which amalgamate themselves more than cent per cent are the signs of copper or silver ores.[1]

Bitumen:

The liquids of the same appearance but of piercing smell and taste are the signs of ores of Bitumem.[2]

Silver Ores:

The appearance of the liquids or mineral dust at silver ores will be seen in the following colours. The colour of conchshell, alum, butter, a pigeon, turtledove, *vimalaka* (a kind of precious stone), the neck of a peacock, as resplendent as opal (*Sasyaka*), agate (*Gomedaka*), cane-sugar (*Guḍa*), granulated sugar (*Matsyandika*), flower of *Kovidāra* (Bahnia variegata), of lotus, of *Pāṭali* (Bignmiasu aveolens), Kalya (a kind of phaseolus), which may be in combination with lead or iron (*anjana*), smell of which is like rawmeat. Which are disjoined, grey or blackish white, which are marked with lines of spots and which do not split when roasted but much foam and smoke are silver ores.[3]

This is the system of tracing the ores in ancient India. These factors need not be set aside as this information helps in tracing the mines even in modern times. At it is stated "Although colour is not a very reliable property in identifying most minerals, it is useful in marking certain general distinctions for example minerals containing iron are usually dark-coloured."[4]

The same idea is found in *Arthaśāstra* as the description says that the minerals of iron ore will be either in orange or pale red or in the colour of *sinduvāra* flower.

The description of the minerals of gem stones in *Arthaśāstra* is perfectly matching with that of modern study. There is an exhaustive discussion on this topic.

1. अप्सु निष्ठ्यूतास्तैलवदाव्सर्पिणिः पङ्कमलग्राहिणश्च ताम्ररूप्ययोः शतादुपरि वेद्धारः। Ibid. 2.12.3
2. वा लेखाबिन्दुचित्रां मृदो ध्यायमाना न स्फुटन्ति बहुफेनधूमाश्च रूप्यधातवः। Ibid. 2.12.6
3. *Ibid.*
4. "Geology of India, Pakistan, Bangladesh and Burma."

According to Kauṭilya, the minerals which are pure (pleasing colour), transparent, flawless, hard and of light colour are the gem-ores.

The description in *"Geology of India, Pakistan, Bangladesh and Burma"* is as follows: "all minerals which have a pleasing colour, are transparent, flowless and sufficiently hard to withstand wear and tear can be used as gemstones. As a rule, the more attractive the colour and its shade, the greater its hardness and transparency, the more precious the gemstone."[1]

The crystalised forms of the minerals are gems. Even the shapes of gems mentioned in *Arthaśāstra* are maching with the description of crystals in modern sciences. It is not possible to discuss about *Ratnaśāstra* in detail. Therefore, only a brief information is given.

As discussed at the beginning of the topic "mining" the knowledge of *'pākavidhi'* i.e. *Rasāyanaśāstra* is a must for the purification of raw-metals.

Here is a very interesting description of the things that are used in purifying the minerals. The minerals get purified when they are infused in strong urine and caustic, when mixed with the powder of the *Rājavṛkṣa* (clitoria Ternatea) *Vaṭa* (Ficus Indica), and *Pīlū* (carnea Arborea) together with cow's bile and the dung of a buffalo, an ass and an elephant.

Here *tīkṣṇa* means nitre. But Dr. Shama Shastry and R.P.Kangle read it as *tikṣhṇa mūtra* which means the urine of human being or an elephant or an ass. This point needs the attention of the modern scientists. It is clear that uric acid, Nitric acid and caustic soda etc. are used in chemical analysis. Hence, there is no wonder in using the urine directly or in an indirect manner, as the normal constituents of urine being 1. Urea, 2. Uric acid, 3. Creatinine, 4. Sulphates, 5. Chlorides and 6. Phosphates.

Conclusion:

Thus the knowledge of Ancient sciences may be of much more help to Indian scientists.

1. यतिकास्तम्रिकास्ताभ्रपीतका वा भूमिप्रस्तरधातवो भिन्ना नीलराजवन्ती मुद्गभाषकृसरवर्णा वा दधिबिन्दुपिण्डचित्रा हरिद्राहरीतकीपद्मपत्रशैवलयकृतप्लीहानवद्यवर्णा भिन्नाश्चुञ्चुबालुकालेखाबिन्दुस्वस्तिकवन्तः सगुलिकाअर्चिष्यन्तस्ताप्यमाना न भिद्यन्ते बहुफेनधूमाश्च सुवर्णधातवः प्रतीवापार्थास्ताम्ररूप्यवेधनाः। Ibid.

Sanskrit Manuscripts in the world with special Reference to Reprographic collection of Manuscripts in Indira Gandhi National Centre for the Arts (IGNCA)

Dr. Vijay Shankar Shukla

We have large recorded material of antiquity in the form of manuscripts. All these manuscripts are in different type of materials and in different scripts. The manuscripts written in a tradition of copying are preserved in various parts of India and abroad in more than three hundred fifty institutions, Jain Bhāṇḍaras, temples, Maṭhas, Monasteries and Private Collections. On the basis of available Catalogues and hand lists, we have to say that more than seven lakh manuscripts are preserved in these centres. But the number of manuscripts are much more than in official collections. It is not possible to present the list of the Institutions and the number of manuscripts as it will take a full session. But for the information of the learned audience, the biggest known collection in India is Saraswati Mahal Library, Sampūrnanand Sanskrit Viswavidyalaya, Varanasi, which has more than one lakh twelve thousand manuscripts and in abroad, National Archives/Darbar library, Nepal has bigger collection. In fact this is the biggest collection in the world which has more than two lakh manuscripts. Unfortunately these manuscripts are not within the reach of Indian scholars.

Though search for manuscripts and building up of manuscripts collections are going on for the last two centuries there are still such areas where search has not been taken up at all. There are considerable collections, both private and public, for which there are no printed Catalogues, many have not been properly noticed. The Sanskrit Commission which was appointed in 1956 has also examined the fact

and invited the attention of the Government to the vast private collections that are yet to be collected.

Now, I come to the activities of Indira Gandhi National Centre for the Arts (IGNCA), New Delhi in this regard. It is a well known fact that the main purpose of processing and preserving the manuscripts are to publish them in the form of critical edition or even in the form of Vulgate. For, to fulfill the objection the manuscript or reprogophic copies are necessary on one side and to propose and publish them on other side. IGNCA holds the view that the Indian Arts, both the theory (*Śāstra*) and practice (*Prayoga*) are branches of single unifical tree of Vibrant Indian Culture. With this approach in mind the Centre has initiated several programmes and two of them are to establish a resource centre where information regarding manuscripts can be made available to scholars, under the *Kalānidhi* Division and another one is to publish fundamental texts on Indian arts on the basis of manuscript materials under the Kalākośa Division. The *Kalākośa* Division is the principal research wing of the Centre. Among the various activities of the IGNCA, we are concerned with the long range and ongoing programmes of *Kalāmūlaśāstra* and more specifically how to edit and publish annotated texts with English translations relating to Vedic literature, architecture, music and other branches of Indian arts. The *Kalāmūlaśāstra* programme aims at publishing one hundred and eight fundamental texts belonging to diverse fields of knowledge. Among the works identified for the series, the following have been published:

Among several works which have been assigned to scholars for the preparation of critical edition and translation a few are:

Bodhāyana-Śrauta-sūtra to Prof. C.G. Kashikar on at various platforms for a Central Manuscript Library where copies can be made available to scholars.

Chaturdaṇḍī -Prakāśikā to Prof. R. Sathyanarayana, *Tantra-Samuccaya* to Prof. K.K. Raja, *Samarāṅgana -Sūtradhāra* to Prof. P.P. Apte, *Sādhana-Mālā* to Pandit Satkari Mukhopadhyaya, *Rasagangādhara* to Prof. Rama Ranjan Mukherjee, *Manthāna-bhariava-tantra* to Dr. Mark Dyzokonsiki, *Satasāhsrikā-prajñā-pāramitā* to Prof. Ratna Basu.

While preparing good text-critical editions of the text as listed above, it is important that representative manuscprits be collected and variant readings examined judiciously for the reconstruction of the text. The content and research depend on the manuscript material available. The objective of the IGNCA is to produce text critical editions on the basis of first hand manuscript material. This objective, however, is not free from difficulties. Taking into consideration all these points and lacuna which arise at the beginning to start a project on preparing a critical edition. It takes a long time to procure the copies of required manuscripts, in some libraries mss are not made available for study and scrutiny. In many cases the efforts of scholars are just being frittered away in organisational works.

There have been voices raised oft and on at various platforms for a Central Manuscript Library where copies can be made available to scholars.

Having all these in mind the Indira Gandhi National Centre for the Arts was started by the Govt. of India. It is visualised as a Centre encompassing the study of all the arts with its inter- relatedness and multi-disciplinary nature using modern technology.

The Centre has started as the first step, microfilming and/or xeroxing of all available manuscripts and store them in one place in affording easy access to scholars. A pioneeing attempt has been made to bring under one roof primary sources of the Indian tradition lying scattered, fragmented, inaccessible or worse, in danger of extinction. At present the IGNCA Library contains more than two lac manuscripts in the form of microfilm rolls. The IGNCA reprographic collection has the entire collection of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune; Vaidika Saṁsodhana Maṇḍala, Pune; Chaitanya Research Institute, Calcutta; Saraswati Bhavan Library, Varanasi; V.V. Swaminathan Iyer Library, Chennai; Sanskrit Mutt Kancīpuram; Raghunath Temple Library, Jammu and collection of the Ananda Ashrama, Pune; Itihāsa Samśodhana Maṇḍala, Pune; Bombay University Library, Mumbai, State museum Alwar; Ramkrishna Mission Chennai and Indian Council for Cultural Relations, New Delhi.

The Microfilm of the Sanskrit Manuscripts have also been received from Tūbingen University, (Germany), India office Library

London, U.K.; Bayeriche Staate Biblothek, Munich (Genmany). At the moment IGNCA is engaged is microfilming the mss. at fifty one centres. Some of them are:

1. Saraswati Bhawan Library of Varanasi.
2. The Govt. Oriental Manuscript Library, Chennai.
3. The Saraswati Mahal Library of Thanjavur.
4. The Oriental Manuscripts Library of Trivandrum.
5. Rajasthan Oriental Research Institute, Udaipur (Eight branches)
6. Sankara Mutt, Kanchipuranam.
7. Scindia Oriental Research Institute, Ujjain,
8. Rajsathan Oriental Research Institute, Jodhpur.
9. Vrindavana Research Institute.
10. Raja Rampur Library, Rampur
11. Asiatic Society, Calcutta.
12. Gauhati University, Gauhati.
13. Kamrupa Anusandhāna Samiti, Gauhati.

Role of Suggestion in Discourse

Dr. Satyapal Singh

Before discussing the role of suggestion in discourse it is proper to throw some light on the constituents and parameters of Discourse. Discourse in known as a continuous stretch of language larger than a sentence, in modern liguistics. Concept of discourse is analogue to concept of *Mahāvākya* in Sanskrit literature. *Mahāvākya* has been defined as a compact group of sentences which conveys the intended message. As defined in *Sāhityadarpaṇa*

वाक्योच्चयो महावाक्यम् योग्यताऽऽकाङ्क्षाऽऽसत्तियुक्त इत्येव ।"

It means a group of sentences which possesses *ākānkṣā* or mutual expectancy, *yogyatā* or compatibility and *āsatti* or contiguity is termed *mahāvākya*.

All the terms used in the definition of *Mahāvākya*, i.e *ākāṅkṣā yogyatā* and *āsatti*, are the essential componants of a *vākya* or sentence as well. I am not going to discuss here the definition of *Vākya* or sentence. But it is important to point out that the terms *ākāṅkṣā*, *yogyatā* and *āsatti* in context of the *Mahāvākya* are not identical with those relating to sentence. It is invariably true that the words used in a sentence have mutual expectancy to complete their meanings. This is completeness of meaning and the consequent striving after completion of *ākānkṣā* is always felt without exception. But in the case of *Mahāvākya*, the incompleteness of the whole message may not always be felt. For instance, on hearing a sentence 'John is going' or 'देवदत्त: गच्छति' one may feel quite satisfied and may have no further question to ask. On the other hand on hearing the same sentence a numberless questions like "which John?" "Going where from"? "Where to?" "How?" etc. might still be asked. But on hearing the sentence "Son is going". We have an invariable feeling of incompleteness and can not help asking the question "whose son?. So we have

to distinguish between natural and forced aspects of *ākānkṣā* that between objective incompleteness and subjective incompleteness. According to this distinction *ākākānkṣā* and *Utthāpya ākānkṣā* i.e. expectation that has been actually aroused and the expectation that can be aroused. So an *uttāpyākānkṣā* has a very little role to play in *Vākya* or sentence but is essential in the case of *Mahāvākya* or discourse. In this way we can say that *ākānkṣā* in the case of a sentence is slightly different from that of a *Mahāvākya*.

Āsatti or contiquity in the context of a *vākya* or sentence is merely proximate sequence of words, but in the case of *Mahāvākya* it is mental purity. So we should not confuse *āsatti* with the more sequence of sentences of *Mahāvākya* or discourse. *Kumārila Tantra* explains *āsatti* in the context of *Māhāvākya* as the continuous moving about services or their meanings in the mind. He says in *Tantra-Vārtika*:

आकांक्षा सन्निधानं च योग्यता चेति च त्रयम्
सम्बन्धकारणत्वेन कलृप्तं नानन्तरश्रुतिः ।
बुद्धौ विनिवृत्तिः सन्निधिरिति ।

The type of contiguity belonging to utterences or their meanings is necessary in the context of *Māhāvākya,* because poetry, prose or in mixed type treatise many a time there may not be a proper sequence utterences. In both the instances group of utterances can be categorise as *Māhāvākya* or discourse, but in the absence of mental contiguity of sentences or their meanings it will not be possible for sequenceless sentences to contitute a *Mahāvākya*.

Yogyatā or compatibility is also an essential condition for cmprehending the intended message of *Mahāvākya* or discourse. In a *Mahāvākya* compatibility of sentences or their meanings for mutual association has been called *Yogyatā,* as stated by Nāgeśa. "परस्परान्वयप्र-योजकधर्मवत्वम् योग्यत्वम् ।"(परमलधुमञ्जूषा)

In absance of compatibility mutual association of sentences or their meanings is not possible. For instance two sentences like:

That Devadatta has become deaf and that he listens to scriptural discourse, cannot be mutually associated because these sentences are not mutually compatible. It is not possible for a deaf person to listen

to something. in the same manner the absence of compatiblity between the sentences in a given discourse is deterimental to the comprehension of the intended unified message to be conveyed by the *Mahāvākya* or discourse.

After satisfying these three condtions namely mutual expectancy, compatibility and contiguity we can obtain primary meaning with the help of *Tātparya*. (The intention speaker or drift of context is called *Tātparya*. The same view point is expressed byjayantabhaṭṭa in the *Nyāyamañjarī*

"इदमेतस्मिन्नर्थेऽस्यान्वयं प्रत्याययतु इति प्रयोक्तुरिच्छा तात्पर्यम्' ।

But sometimes the speaker does not want to convey the primary meaning. He uses the words or sentences to denote a referent other than its primary meaning. In such type of sentences if we take primary meaning it may become nonsensical in the context. It produces a psychic resistence in the listener's mind, and creates a sort of break in the flow. So the actual referent of the utterance has to be taken as different from its normal one, but in some way connected with it, either through similar or through some other relation. Ths type of function of word is called implication *lakṣaṇā*. It has been discussed videly in Sanskrit tradition. Three conditions are generally accepted. First incompatibility or inapplicability of the primary meaning or *abhidheyārtha* in the context. Second some relation between the primary meaning and actual referent and sanction for the transfered sense by popular usage or a definite motive justifying the transfer. The celebrated author of *Kāvyaprakāśa* Achārya Mammaṭa describes *lakṣaṇā* in the following words:

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणाऽऽपिता क्रिया ॥[१]

Author of *Sāhityadarpaṇa* also expresses the same view:

मुख्यार्थबाधे तदुयुक्तो ययाऽन्योऽर्थः प्रतीयते ।
रूढे प्रयोजनाद्वासौ लक्षणाशक्तरर्पिता ॥[२]

1. का० प्र०, २.९
2. सा० द०, २.५

Gautama, the author of *Nyāyasūtra*-s uses the term *upacāra* for the secondary function of words.[1]

Mahābhāsyakāra also discussed such transference of meaning.[2] According to Mukulabhaṭṭa generally five relationships exist between the primary and actual referent.[3]

Thus in a discourse *Lakṣaṇā* is also an essential factor to get the intended meaning, but it is not all. It is a matter of common experience that an utterance may mean much more than its literal sense.

We know the fact that the literal meaning of an utterance is only a part of its total meaning. Those who try to analyse the literal meaning may completely lose sight of the real significance of utterance. Vedic *ṛṣi* was also aware of this fact. One of the well-known hymns of the *Ṛgveda* distinguishes between the man who understands only the literal meaning of a poem and the man who looks more into the inner significance of the passage than to the meaning of the words therein; the former sees, but does not see, he hears, but does not hear; it is only to the latter that speech (*Vāṇī*) reveals herself completely, like a loving wife to her husband.

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचम्
उत त्वः श्रृष्णान्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे
जायेव पत्या उशती सुवासाः ॥४

The Indian literary critics accept the existence of fixed literal meaning that is वाच्यार्थ and लक्ष्यार्थ & for words and sentances. Besides these literal meanings they believe that over and above (all these) there is the suggested meaning i.e. व्यङ्ग्यार्थ also. This suggested meaning falla within the domain of the power of *Vyañjanā*.

1. सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुटन्दनगङ्गाशाकटान्नपुरूषेष्व-तद्भावेऽपि तुदपचारः । न्यायसूत्र २.६२
2. चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् स इत्येतद् भवति, तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्सहाचर्यदिति ।
Quoted in Indian theory of meaning.p.235 म० म० २ पृ० २९८
3. अभिधेयेन सम्बन्धात् सादृश्यात् समवायतः ।
वैपरीत्यात् क्रियायोगात् लक्षणा पञ्चधा मता ॥ अभिधावृत्तिमातृका, पृ-१७
4. *Ṛgveda* X.71.4: This is also quoted in *Māhābhāṣya*

Ānandavardhana uses the term *dhvanī* for his theory of poetic suggestion. Logicians, however systematically rejected their contention, for the simple reason that though suggested meaning has great literary beauty and merit, it was too vague, reflecting and subjective to have any place among logical meanings, the recognition of which is based purely on their objective certainty and accuracy. When it is said, "The house is on the Ganges," (*Gaṅgāyāṃ ghoṣaḥ* The primary meaning namely a house being actually on water, is not possible. So the secondary meaning, "the house being on the bank of the Gangas" (*Gangā taṭe ghoṣaḥ*) is to be understand here. Thus after getting the meaning there is no scope of suggested meaning.

But it may be asked, when the meaning could have been quite clearly and accurately expressed by saying tha "that house is on the bank of Ganges" (*gaṅgataṭe ghoṣaḥ*) what motive led the speaker to adopt the indirect way of expressing (his ideas)? To this the rhetoricians reply that thus indirect and figurative form of expression has an inward motive of suggesting that the house must be cool and sacred, as though it was in actual contact with the sacred and cool water of the river. So in addition to primary and secondary meanings a tertiary suggested meaning must be recognized. Similarly when it is said, "You are the descendant of the great Rama", the meaning indirectly suggested is that" you must be noble and courageous, etc."

Such suggested meaning has an important place in common arlance and also in poetry where the appeal is more to the emotions and sentiments than to reason. This suggested meaning may be based on third power of the word or of the meaning i.e. suggestion of vyañjanā as Viśvanātha describes in his *Sāhityadarpaṇa-*

विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यते परः ।
सा वृतिव्यर्ञ्जना नाम शब्दास्यार्थदिकस्य च ॥[१]

After getting the primary and secondary meanings from a word or sentence through the import and transfer both of the powers become ineffective or in a resting position, then by which power the third or tertiary suggested meaning is obtained. The suggested meaning thus obtained is called suggestion (vyañjanā).

1. सा० द०, २.१२

In *Dhvanyāloka* Ānandavardhana establishes his theory that suggestion (*dhvani*) is the soul of poetry. According to him beautiful ideas in poetry are of two kinds: literal (*vācya*) and implied (*pratīyamāna*). The latter implied is something like charm in girls which is distinct from the beauty of various parts of the body; the implied sense is something more than the literal meaning and depends on the whole poem, and not nearly on its parts.[1]

This suggested sense may be of three kinds an idea, a figure of speech or an emotion. This suggested meaning is not understood by those who merely know grammer and lexicon; it is understood only by men of taste who know the essence of poetry.[2]

Ancient Indian rhetoricans and philosophers have minutely analysed *vyañjanā* or suggestion. Some of the *Ālankārika's* like *Mukula Bhaṭṭa* tried to include the suggestive power or *Vyañjanā* under *Laksṣaṇā* itself. Ānandavardhana refutes the assumption. He says that *Lakṣaṇā* is based on the primary sense of a word and its extension.[3]It is part of the primary sense and some have called it the tail of primary sense (अभिधापुच्छभूता शक्ति:). *Dhvani,* on the other hand depends on suggestion and suggestion can occur even in cases where there a absolutely no expressed sense as in case of emotion suggested by the sound of music or the sight of dance. The emotive elements in language can never be explained in terms of the expressive or the metaphorical sense of words. There are some basic differences between emplication (लक्षण) and suggestion (ध्वनि). In implication implied sense is always indicated through the primary sense of the word, whereas in case of suggestion it is possible for both the meaning to occur simultaneously. Apart from the suggested sense is determined by the conterctual factors, the intonation, the facial expression, gestures, etc., whereas denotation as well as connotation are independent.

Some of the *Ālankārika*-s like Dhanika and Dhananjaya include dhvani under tātparyāvṛtti. In a sentence the words cease to function after presenting their isolated literal meaning. It is not possible for

1. प्रतीयमानं पुनस्न्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् यत् तत् प्रसिद्धांवयवातिरिक्तं विभाति लावण्यम् इवाङ्गनासु ॥ ध्वन्यालोक p.14 Quoted in Indian Theory of Meaning p.284
2. ध्वन्धालोक ज.२९ शब्दार्थ शासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यतेवेद्यते स तु काव्यार्थतत्वज्ञैरेव केवलम् । ध्वन्धालोक p.29
3. वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिर्व्यवस्थिता । Ibid., p.55

the words to present a collected sentential meaning. So *Tātparya* is postulated to explain the relationship of the isolated word-meanings. Thus *Tātparyā vṛtti* is the power which establishes the logical connection of the word meaning, and cannot give further suggestions. But Dhanañjaya and Dhanika say that *Tāparyā vṛtti* is exhausted in giving the logical connection of the word meanings, but can extend to any length. Now a days we have accepted *Tātparya* almost as synonymous with suggestion, I am not going to explain different aspects of suggestion or *dhvani*, but in the end I would like to say that in a discourse suggestion plays an important role. It is the power which provides us the different types of meanings namely cognitive meaning, emotive or volitional senses and the social. cultural significance of utterences or discourse suggested with the help of contextual factors.

Some Important Manuscripts in the Library of the Akhila Bhartiya Sanskrit Parishad Lucknow

Prof. J.P. Sinha

The Akhila Bhartiya Sanskrit Parishad, Lucknow possesses a rich collection of manuscripts. Mainly they are in Sanskrit. Most of them are in, *Devanāgarī*, but a good number of them is in *Śāradā* script. Catalogues of about half of them have been published in two series. The First series consists of a single volume and contains *1304* entris, whereas the Second series catalogues as many as *4033* manuscripts, divided into four Volumes. They are divided as under:

Vol. I- Veda- Vedāṅga- *717* manuscripts.

Vol. II- Smṛti- *Itihāsa- Purāṇa, Darśana- 1131* Mss.

Vol. III- *Bhakti- 1431* Mss.

Vol. IV- *Tantra* (mostly belonging to Kasmir), *Āgama, Mantra- Yantra, Kāvya, Vyākaraṇa, Nighaṇṭu, Chandas- Alaṁkāra, Gītā, Āyurveda, Jyotiṣa Sangrahagrantha,* (Collection), Hindi, Marathi and Bengali works- *754* Mss.

The Catalogue under the First Series Centaining 1304 manuscripts represents 730 separate works. The subject- wise distribution of these manuscripts is as follows:

1. Vedas, Brāhmaṇas and Upaniṣads - 28 Mss.
2. Vedāṅga (*Śrauta sūtras, Gṛhya Sūtras* and *Prayoga* - 27 Mss.
3. Smṛti, taken in its widest sense - 188 Mss.
4. *Itihāsa,* and *Purāṇa* - 120 Mss.
5. *Darśana* - 117 Mss.

in some cases the author and the subject of the work. Needless to say that the quotations from the beginning and end and the colophon of the manuscripts contain many mistakes, but no attempt has been made to alter or correct the text as it was found in the manuscript so that the reader may get an accurate idea of the state of the text in the manuscripts included in the Catalogue. As is the case with all other collections of manuscripts in India, the percentage of unpublished works or of transcripts, which are realy old, is small. It will not be out of place to mention a few manuscripts which are interesting either from the point of view of the antiquity of the transcription or from the point of view of the contents.

(I) The *Upadeśamālā* of Dharmadāsa. This is dated Vikram Saṁvat 1493, corresponding to 1436 AD. It is the oldest manuscripts in the collection i.e. 566 year old. It is a work of religious importance in 542 verses with a commentry by Dharmadāsa.

(II) The *Vyavahārabhāṣya*. This is the next oldest manucript of the Collection. It is dated Vikrama Saṁvat 1494, corresponding to 1437 AD. In other words the manuscript is 565 year old. It is well preserved and is written is very legible hand.

It is a Jaina work and is written is Prakrit with an Apabhraṁiśa. Vyavahāra or Vavahāra is recognised division of the Jaino canonical work.

(III) The *Ūhagāna* of the *Sāmaveda*, dated Saṁvat 1623 or 1566 AD. Thus the manuscript is about 436 years old. The work deals with the recitation of the Sāmaveda, belonging to the village Badaura, District Unnao (U.P.) - a village which has prserved up to this day the Sāmaveda tradition.

(IV) The *Veyagāna* of the *Sāmaveda*, dated Vikrama saṁvat 1678, i.e. 1621 A.D. Thus, the manuscript is 381 years old. It was also required from the aforesaid source.

(V) Acquired from the same source is the *Ūhyagāna* of the *Sāmaveda*, dated Saṁvat 1693, i.e. 1636 AD.

(VI) The *Itihāsasamuccaya*, dated Saṁvat 1636, i.e. 1579 A.D. is a little over 420 years old. It is a collection in abridged form of slories from the Mahābhārata.

6. Buddhism - 1 Ms.
7. Jainism - 15 Mss.
8. *Bhakti* (including *Māhātmyas* and stotras) - 182 Mss.
9. *Tantra* - 54 Mss.
10. *Mantra* - 17 Mss.
11. *Kāvyas* (including *Kathā* and *Subhaṣitas*) - 131 Mss.
12. *Vyākaraṇa* - 199 Mss.
13. *Nighaṇṭu (Kośa)* - 28 Mss.
14. *Chandas*- 7 Mss.
15. *Alaṁkāra* -18 Mss.
16. *Nāṭya* - 2 Mss.
17. *Gītā* - 3 Mss.
18. *Śilpa* - 6 Mss.
19. *Arthaśāstrā* - 3 Mss.
20. *Ratnaśātra* and *Sāmudrika* - 7 Mss.
21. *Kāmaśāstrā* - 1 Ms.
22. *Āyurveda* - 18 Mss.
23. *Jyotiṣa* (including *Praśna* and *Śakuna*) - 125 Mss.
24. *Sarvasaṅgraha* - 4 Mss.
25. Hindi - 3 Mss.

The distribution of the manuscripts, from the point of view of their antiquity, may be stated as follows, on the basis of the indication found is some of the manuscripts:

Vikrama Era	15th cent.	16th cent.	17th cent.	18th cent.	19th cent.	20th cent.	not known	Grand Total
N0. of MSS	3	4	23	42	189	158	885	1304

In the Appendix details are given about 253 manuscripts against which letter 'E' is given in the Catalogue proper. These represent the more important manuscripts of the Collection. This descriptive portion of the Catalogue gives quotations from the beginning and the end of the manuscripts and the colophons, where available and information concerning the work, the date of composition or of transcription and,

(VII) The *Kāvyaprakāśa- vistārikā* of Paramananda Cakravartī. It is dated Vikrama Saṁvat 1713, i.e. 1656 A.D. Thus it is a little less than 350 year old. The work is of Bengali origin and the speciality of this is that the author was a scholar of Nyāya and has commented on the *Kāvyaprakāśa,* a work on *Sāhitya,* from the point of view of *Nyāya.*

The Second Series consists of four volumes . The entire Series contains 4033 manuscripts. Vol. 1, covering Veda and Vedāṅga manuscripts contains 717 entries. In this Volume the manuscripts have been classified under two broad heads:—

(1) Veda and (2) Vedāṅga. The Vedic Section is divided under the following heads and subheads;

Veda:

(i) *Ṛgveda* (Selected *Sūkta*-s, Stray *Mantra*-s and Āraṇyaka.)

(ii) *Yajurveda* (Selected *Sūkta*-s and Stray *Mantra*-s). They have been further classified under the following sub-heads.

(a) *Kṛṣṇa Yajurveda - Taittirīya Saṁhita* (Selected *Sūkta*-s and stray *Mantra*-s.).

(b) *Kṛṣṇa Yajurveda - Taittirīya Saṁhita* (*Sūkta*-s stray *Mantra*-s, Āraṇyaka and Upaniṣad)

(c) *Śukla Yajurveda Mādhyandina Saṁhita* (selected *Sūkta*-s, stray *Mantra*-s, Upaniṣad and *Pariśiṣṭa*)

(iii) *Sāmaveda* (*Ardha Prapāṭhaka,* Upaniṣad and Kalpa)

(iv) *Atharvaveda* (*Sūkta,* Brāhmaṇa and Upaniṣad)

(v) Miscellaneous Vedic Literature (Brahmaṇa and Upaniṣad)

Vedāṅga:

(vi) *Śrauta Prayoga*

(vii) *Gṛhya Sūtra* anad *Prayoga*

(viii) Miscellaneus

Vol. II of the second series contains 1131 manuscripts divided under the following three heads :

Smṛti 788 Mss.

Itihāsa and *Purāṇa* 144 Mss.

Darśana 199 Mss.

Out of these manuscripts 17 are in old Maithili and Bengali scripts. The remaining Mss are either in Devanāgarī or in Śārada script. One of the manuscripts catalogued in this Volume is on palm-leaf, 10 are on birch-bark and the rest are on old country made paper. The one on palm-leaf is in *Devanāgarī* script and those on brich-bark are in *Śāradā*. The distribution the manuscripts from the point of view of their antiquity.

1. *Rudramantra*. These *mantra*-s belong the *Yajurveda*. The accents are marked.
2. *Śatarudra- mantra- bhāṣya* or *Śatarudrīyopaniṣadbhāṣya*. This is an Upaniṣad belonging to the *Yajurveda* with an extensive commentary. The name of the author and the commentary is not known.
3. *Bṛhadāraṇyakopariṣaṭṭikā* (*Mitākśarā*. This is a well known Upaniṣad with a commentary. The author of the commentary is Nityānandāśrama, whose *guru* was Puruṣottamāśrama. Date of Manuscripts is Vikrama year 1884.
4. *Yajurvedaya Mādhyandinaśākhopaniṣad*. The Ms. is a new acquisition.
5. *Caraṇavyūha*. There are three copies of this work, which give information about the contents of the *Yajurveda*. Two of the copies relate to the fifth *Paris'iṣta*. In one copy the date of copying is given as Vikrama year 1890.
6. *Sāmaveda* (*Arddhaprapāthaka*). This is a copy with accents marked.
7. *Kenoparniṣadvyākhyā* or *Nārāyaṇavyākhyā*. This is an Upaniṣad of the *Sāmaveda* with a commentary by Rāmakṛṣṇa. Date of the Ms is Vikrama year 1883. The commentary is a new aquisition.
8. *Maitryupaniṣad*- dīpikā or *Maitrāyaṇīśākhopaniṣad-dīpikā*. This is an Upaniṣad belonging to the *Sāmaveda* and there is a commentry also on it, the name of the author of the commentry is not known. The date of copying is mentioned as Vikrama year 1866.
9. *Tripuropaniṣed*. This Upaniṣad is not connected with any particular Veda and it purports to give the essence of all the

Upaniṣads. It has three chapters, each called *'pura'* Hence the Upaniṣad is called *'Tripuropaniṣad'*

10. *Kāthakagṛhyasūtrabhāṣya* is *Cārāyaṇīyamantra Bhāṣya* by Devapāla. The father of the author was called Harapāla. Them are four copies of the work, of which two bear Vikrama year 1861 and 1858 as the year of copying.

11. *Śrāddhavivṛti* by *Vadāṅga* (?). This commentry (*Vivṛti*) is on the fifty- seven *Sūtra*-s of the *Śrāddha- prakarana* of the *Gṛhyasūtra* of the *Yajurveda* of the *Kāṭhaka*, date of copying is Vikrama year 1865. The name of the author is not known nor any other detail concerning him.

12. *Sandhyopāsanamantra* with elaborate commentary. The commentary is on the *Sandhyā mantra*-s and is called *Śrīdarśana- prabodhinī*. The author of the commentary is Gopala Pandita.

Vol. II of the seconed series contains 1131 manuscripts divided under the following three heads:

Smṛti	788 Mss.
Itihāsa and Purāṇa	144 Mss.
Darśana	199 Mss.

Out of these manuscripts 17 are in old Maithli and Bengali. One of the manuscripts catalogued in this Volume is on palm-leaf, 10 are on birch-back and the rest are on old conntrymade paper. The one palm-leaf is in *Devanāgarī* script and those on birch-back are in *Śāradā*. The distriction of the manuscripts from the point of view of their antiquity may be stated as under:

Vikrama Era	15th cent.	17th cent.	18th cent.	19th cent.	20th cent.	Mss bearing Kasmira Saṁvat	not known	Grand Total
No. of MSS	1	1	8	93	38	25	965	1131

The names of some of the important Mss included in the Catalogue are as under:

Smṛti- Dharmaśāstra

1. *Mitākṣarā* (*vyavatarādhyāya*) by Vijnaneśvara. It bears a date of Śaka Saṁvat 1539 corresponding to Saṁvat 1674 of the Vikrama Era. It is important from the point of view of its antiquity.

2. *Anāhitāgnerantyeṣtiprayoga* in प्रतापनारसिंहसंस्कारप्रकाश by Rudra Deva. It is a digest.

3. *Aurddhvadaihikavijñāṇa* (और्ध्वदेहिकविज्ञान) compiled by one Gaṅgadhara Bhaṭṭa in V.S. 1747. The Ms.is of V.S. 1907. It is important digest.

4. *Dharmacintāmaṇi* or *Gārhaspatyacintāṇi* by Muni *Diva*. It is an important digest dealing withe *Dāyabhāga, Saṁskāra*-s and *Parva*-s falling in the first day of the light fortnight. It is a new find.

5. *Śikṣā*. It is an important digest with Saṁskāras beginning from *Upanayana* and ending with *Vedādhyayana*. It also gives the rules of conduct to be followed during that period.

6. *Saṁskāra*-s by Laugākṣi. It is an important work dealing with domesti rites.

7. *Sapiṇḍyatattvaprakāśa* compilied by one Dharaṇīdhar Pandita in V.S 1895. The Ms is so far unpublishsed.

8. त्रिंशच्छ्लोकसिद्धान्तसंग्रह or शुद्धिगंगाधर by Gangadhar Bhaṭṭa. It is an important work dealing with *aśauca*. It was compiled in Kaśmīra. This is in two part- *Pūrvārdha* and *Uttarārdha* which have been entered in this Vol. separately. According to the *Uttarārdha,* which alone is dated, the work is of V.S. 1901 while the Ms was prepared in V.S.1910.

Darśana

9. सर्वदर्शनवाच्यार्थसार Compiled by some Jaina- writer. This is a new find.

10. *Gorakṣaśalākā* by Gura Nath. This work is known as a works the famous Gorakha Nath, but in the present manuscript the name of the author is given as Gura Nath.

11. *Yogayājñyavalkya* or *Yājñavalkyayoga* (*Uttara Khaṇḍa*). The work in 12 chapters is complete in all respects.

12. *Deśikendra Vedānta* by one Jñāna Tīrtha. This work on Vedānta appears to be unknown so far.

13. प्रश्नोत्तराख्यमणिरत्नमाला This work on *Vedānta* is attributed to one Tulan Dasa.

14. स्वप्रबोधविलास (with a commentary) by onre Śambhu Nath. This appeard to be new find on *Vedānta*. The Ms. appears to be original as the date of the work and the date of the Ms. are one and the same, viz.1896 V.S

Kashmir Śaivite

15. अजडप्रमातृसिद्धि by Utpaladevācārya.

16. ईश्वरप्रत्यभिज्ञा or प्रत्यभिज्ञा by Utpaladevācārya.

17. तत्त्वप्रकाश by King Bhoja Deva. Ms. dates V.S.1836.

18. तन्त्रवटधानिका by Abhinavagupta.

19. तन्त्रालोक by Abhinavagupta.

20. परमार्थसार by Abhinavagupta. The date of the Ms. is V.S.1873.

21. परमार्थसारसंग्रहकारिका A commentary named or पुराणद्वयमयीसंज्ञाविवृत्ति by one Yogasādhu (Yogarāja) on Abhinavaguptācārya's *Paramārthasāra*. The present Ms. is of Kasmira Era 13. These are two other Mss. of the same work, one of which is of Kaśmira Saṁvat 12 and the other of Vikrama Saṁvat 1877. The last one is incomplete.

22. प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी (लध्वीवृत्ति) by Abhinava. The commentary known as विमर्शिनी on प्रत्यभिज्ञादर्शन. The ms. is of V.S. 1823 (K.S.42).

23. प्रत्यभिज्ञाहृदय by राजानक क्षेमराज

24. बोधपञ्चदशिका by अभिनवगुप्ताचार्य

25. महानयप्रकाश or महार्थप्रकाश by Maheśvarānanda. The Ms. is if V.S.1808 (K.S.22).

26. महार्थमञ्जरी सटीक (alongwith *Prākṛta gāthā*) by महेश्वरानन्द Accompanied with the author's own commentary named *Parimala* on his *Prakṛta gāthās*. The Ms is of V.S. 22.

27. हल्लषष्ठी or लल्लायोगिनीवाक्यषष्ठी by लल्लायोगिनी with a commentary in Sanskrit is by भास्करकण्ठ (राजानक). The original work is in old Kaśmirī. These are two Mss. of the same work.

28. शिवसूत्रविमर्शिनी The commentary known as विमर्शिनी by क्षेमराज or शिवसूत्र There are two Mss. of the same work.

29. सम्बन्धसिद्धि by उत्पलदेवाचार्य

30. स्पन्दविवृत्ति by one Rāma (Rājānaka Rāma 1) A commentary on *Spandakārikā*. There are two Mss. of the same work, in one of which the date of the Ms. is gives as V.S. 1870.

31. स्पन्दवृत्ति or *Spandsarvasva*. A commentary of Kallaṭa Bhaṭṭa on Vasugupta's *Spandakārikā*. This is one of the Ms. of the same work catalogued .It is of V.S. 1874.

32. *Spandavṛtti*. A commentary on Kallaṭa. Bhaṭṭa's. *Spandasarvasva* by his disciple Bhagavaṭ Bhaṭṭa.

33. *Spandasandoha*. A commentary by Kṣevaraja on the first aphorism of *Spanadakārikā*.

34. स्वात्मोपलब्धिशतक A work on *Sīvādvaita* philosophy of one Silhaṇa or Silhāṇa.

Jāina Darśana

35. परमात्मप्रकाश by Yogindra Deva or Yogīndra Deva. The original work is in अपभ्रंश where the commentary is in Sanskrit. The Ms. is of V.S 1452, corresponding to AD. 1395 which means that it is about 600 year old. The scribe does not give his own name but says that the Ms. was prepared at Yoginipur (1) at a time when Sultan Mahmood shah reigned at Delhi. This Sultan Mohd. Shah must have been Nasiruddīn Mahmood Shah Tughlak, who had to bear the brunt of Taimmur's invasion in the year 1398 AD. The Ms is complete in all respects and is good also from the point of view of penmanship.

VOL. III

This Volume contains only works dealing with *Bhakti*. They are 1431 in number. All these Mss, with the exception of Acc. No. 5428 which is written on birch bark sheet, are on contrymade paper. The distribution of the Mss. from the point of view of their antiquity is as under:

Vikrama Era	19th cent.	20th cent.	No. of works showing Kashmir era	un-known	Grand Total
N0. of MSS	74	6	38	1313	1431

The works dealing with *Bhakti* have been divided into three classes: (1) Śāstraic work (Treatises), (2) Glorification works (*Māhātmya*-s) and (3) Hymns (*stotra*-s). These Hymns are of there kinds:(+)

(1) Purānika, (2) Philosophical and Poetic, (3) Tāntrika and Mantrika. Tantrika- Mantrika Hymns are arranged according to the gods to whom they are related. Following are some of the important Philosophical literary Hymns:

1. *Stotrāvali* by Utpalacārya. The author is an early writer on the *Pratyabhijña* system of Philosophy. The stamp of the system can be seen on every hymn of this work, Hence, its importance. The date of transcription is 1864 Vikrama era. It contains (the following) 20 hymns:

1. *Bhaktivilāsa,* 2. *Sarvātmaparibhāva,* 3. *Praṇayaprasādana,* 4. *Surasodbalana,* 5. *Svabalanirdeśanābhidhāna,* 6.*Adhvavisphuraṇa,* 7. *Vidhuravijaya,* 8. *Alaukikodbalana,* 9. *Svātantryavijaya,* 10. *Avacchedebhaṅgāhva,* 11. *Autsukyaviśasitastotra,* 12. *Rahasyaniveśang,* 13. *Saṅgrahestotra,* 14. *Jayastotri,* 15. *Bhaktistotra,* 16. *Pāśānudbheda,* 17. *Divyakriḍābahunāma,* 18. *Āviṣkāra,* 19. *Udyotana,* 20. *Śivastotra.*

2. ज्ञानाभूतरसायनस्तोत्र This is a work in which Pārvati praises Śiva who is depicted as knowledge.

3. दक्षिणामूर्तिस्तोत्रकारिका This *stotra* of Śaṇkarācārya is well known. On it, sureśvara has written his commentary called *Mānasollāsa.*

4. सौन्दर्यलहरी or आनन्दसौन्दर्यलहरी with commentary. The chief feature of the commentary by Rāmacandra Nṛsiṁha is that each stanza has two meanings, one relating to Devī and the other to Viṣṇu.

5. *Sundaraīstavavivṛti* by Keśava Miśra. This is a commentary on the *Saundaryalaharī.*

6. *Stavacintamaṇi* with commentary. The commentary is by Kṣemarāja on Nārāyaṇa's *Stavacintāmaṇi.*

7. *Bhuvaneśvaristotra* with commentary. Pṛthvīdharācārya wrote the *stotra*-s and Padmanabha commented on them.

8. *Bhaktistotra* by Avadhūtasiddha. Passages from this work have been quoted by a number of scholars, including Abhinavagupta and his disciple Kṣemrāja.

Vol. IV

This Volume contains 754 titles, which can be classified subjectwise as *Tantra*(1295), *Āgama*(05), *Mantra* (601), *Yantra, Kāvya*(49), *Vyākaraṇa*(56), *Nighaṇṭu*(14), *Chandas*(06), *Alaṅkāra, Gītā*(01), *Arthaśāstrā*(04), *Ratnaśāstrā*(05), *Kāmaśāstrā*(02), *Āyurveda*(08), *Jyotiṣa*(215), and Thesaurus(03). Some of the Mss. are in Hindi(29), Marathi(17) and Bengāli(01).

Out of the works mentioned above 14 Mss. are written in *Śāradā* on the birch-bark, one Ms.is written on the palm-leaf in old Maithilī and Bangali script and the remaining 739 Mss. are written on paper in *Devanāgarī* and *Śāradā* scripts. According to the Vikrama Era the Mss. can be grouped as under:

Vikrama Era	17th cent.	18th cent.	19th cent.	20th cent.	Kashmir Era	un known	Grand Total
Mss	2	29	80	16	19	608	754

Detailed description has been given about 68 important Mss. They have been marked in the Catalogue with the letter 'E'. Some of the important Mss. are as under:

1. *Tantrakaumudī* by Devaratha TarkaPañcānana. This is dated V.S. 1707. Special feature of this Ms. is that it belonged to collection of Kavīndrācārya Sarasvati, a reputed scholar of Kashi. This name is given on the first and the last leaves of the text.

2. *Bhuvanamālinīkalpa Vīṣamapadavivṛti* written by Śrivatsa Paṇḍita. This is an important commentary of भुवनमालिनीकल्प.

3. वामकेश्वरीमन्त्र-विवरण. Commentator Jayaratha. This is a beautiful commentary of the text.

4. स्वच्छन्दोदय by क्षेमराज This is an important commentary. Its two Mss have seen procured. One of these contains 5 *Paṭala*-s, in the other the work is complete in these Mss. This is dated V.S. 1734

5. मातृकाकोश मन्त्रकोश or तन्त्रसार by Viśvanātha. It contains the meaning of the *Mātṛka*-s (alphabets) and forms the parts of view ofter Tantra's. The date of its authorship is V.S. 1825 and the date of its copying is Kashmira era.

6. कलादीक्षाविधि by मनोददत्त This is an elaborate work concerning the initiation in the Śaiva order. The date of the Ms is Kashmir Saṁvat 10 and the date of transcription is Kashmir Saṁvat 47.

7. तत्त्वनिर्णयस्य विवृत्ति by शङ्करकण्ठ This a detailed commentary on the Tāntric text स्वयम्भूं.

8. योजनिका The name of the author is not known. Its subject is to initiate a pupil trained in Śaiva Dīkṣā, by which this may be a reconciliation between the mind, speech and action. This a rare work from the point of view of the subject.

9. गायत्रीव्याख्यान of लक्ष्मणभट्ट or यक्षभट्ट The date of this Ms is Saptarṣi era, follwed is kashmir.

10. मुद्रालक्षण by an Unknown author . Here is given the desciption of various *mudrā*-s such as महामुद्रा, गणपतिमुद्रा, देवीमुद्रा, ज्वालिनीमुद्रा, कुम्भमुद्रा etc.

11. यन्त्रचिन्तामणि by दामोदर पण्डित. This work concerns *Yantra*-s.

12. घटकर्परकाव्य (with commentary). This commentary is quite new.Hence, its importance. the name of the commentary is not known the date of inscription is given as saṁvat 60, which appears its Kashmira era.

13. दृष्टान्तशतक by Śāradā. It is a *Muktaka* type of work.

14. मेघदूताख्य काव्यविवृति by Paramananda, also known as Vallabha Deva.

15. कथासरित्सागर of सोमदेवभट्ट A very voluminouns Ms. of the text written in *Śāradā* script on the birch-bark leaf, the like of which is not available elsewhse. Undated, but appears to have been written before the 16th century A.D.

16. वाग्भूषणशतक by Rāmacandra. Contains various subjects, such as नवग्रहदशावतार, त्रिमूर्ति, त्रिशक्ति, दशदिक्पाल, कुमार-मातरः, सत्य, ब्राह्मण and चतुर्वर्ग. The present copy is dated Saṁvat 1910.

17. Modaka (Grammar) by शम्भुनाथ A work on Sanskrit Grammar written in simple style. The name of the chapters are (१) कृदन्तमोदक, (२) तद्धितमोदक, (३) पञ्चमोदकसंग्रह or सन्धिमोदकपञ्चक, (४) संज्ञामोदक, (५) सन्धिमोदकलिपि, (६) समासमोदक (७) सुबन्तपदमोदक and (८) स्त्रीप्रत्ययमोदक The author claims that he has edited the work which was explained by षाण्मातुर (Skanda):

संपादितो मया शास्त्राच्छ्रीमत्षण्मातुरोदितात् (१५)

The name of the teacher of the author was Gaṅgādhara, but in the colophon of the *NV.* is also written as son Gaṅgādhara (गंगाधरात्मज). In the कृदन्तमोदक obeisance has also been paid to Vararuci.

18. अधिमासोदाहरणगणित by रत्नकण्ठ This is a work which particularly gives the mathematics regarding leap year (*Adhimāsa*). The name of Ratnakaṇtha's father was राजा शङ्कर (शंकरकण्ठ).

Saving Heritage Documents in the Digital Media

Dr. B.V. Venkatakrishna

Objective

The objective is to preserve the cultural heritage documents in digital media for the web/ interactive multimedia CD-ROM use.

The modern reading and study habits have drastically changed compared to the past fifty years. Each development of technology has redefined the way of documenting the traditional and cultural knowledge and using it for studies and further propagation. When the change from the oral tradition to the scripting form of the palm leaf/paper documentation occured, the new development was adopted for the above purpose. Similarly, when the printing technology advancement, photographic media advancement and the audio-visual media advancement have taken place, the society and the scholars adopted to the change equally fast. Now in the past ten years or less, the revolutions of the multimedia-computers and the Internet are the technologies to be absorbed and advancement to be done. Because of the huge volume, diversity and the sheer speed at which these technologies are progressing, the present generation of scholars are still finding it difficult to assimilate these technical features for the above work/application. Now is the time to fulfill this need.

The needs of the audience of today have been at variance with the needs of the students/teachers hardly twenty years ago for the study of the cultural heritage topics. The modern pace is defined by the interactivity-speed-English language oriented study. Vastness in contrast to depth of study- study at one's own pace rather than the one dictated under the master's care; the global student issue is also to be noted here.

The rise in the print media publications in the topics of the cultural heritage studies in the past fifty years indicates and confirms these points. There has been a growing interest in these areas.

Meeting the Needs

The method to address the above need of the modern readers is to provide the content of the cultural heritage in their media and place and therefore, the majority of the works which are in the various medias like palm leaves/paper manuscripts/print media books of unpublished/no-reprint books/audio/video/Materials/micro-fiche slides/ voice traditions- all these need to be updated for presentation in the digital media.

The first effort is focussed on the preservation of the palm leaf/paper manuscripts of more than 200 years age into digital media by the use of advanced imaging technologies, studio technologies and the web based interactive technologies. Such re- recreated works in the modern media will be distributed globally to the libraries and the research centers for the benefit of the furtherance of the studies and research related to cultural heritage.

Cost Analysis

The current budgetary indication of preserving one A 4 size document in to the digital media, based on our working experience is found to be of the order of Rs. 300/- The output is-1. A digital image carriable on the CD-ROM in the standard file format and capable of being used for further print or any other processing. 2. A photo positive print which will give a physically handlable, clear image, from which further user copies, study copies can be made and distributed. Thus, the benefit of being able to reach the precious manuscript in its true form, but in a way that facilitates studies globally without in any way damaging the original is the greatest benefit from this project.

The printing of these manuscripts is next to impossible as it is not a commercially viable issue in today's market situation. Also the print media publication is far more slower compared to digital process. The distribution issue in the digital media which provides the final advantage in terms of cost effective distribution, availability for the

global audience outlets the print options in this aspect of cost effectiveness.

Our Strengths

The technical expertise acquired by us in the past years in handling the works as above, the acquaintance with the practical issues of palm leaf storage, linguistic issues, the preservation issues, the print media publication works undertaken by us, the multimedia CD-ROM works undertaken by us are the basic strength areas. We also have our scholastic and academic and traditional resources to handle this work.

Key Benefits

The issue of preservation and propagation of the cultural heritage is a matter of national importance and pride. We can not allow the speed of technology to just crush the heritage and completely destroy it. This application of technology is in the interest of the welfare of the society and makes science and technology serve the cause of the nation. By making a distributed availability of the traditional cultural content heritage to the global audience, it is possible to remove many of the misconceptions people have about our country; and also it helps us to study the scientific-philosophical contribution made by our predecessors for the welfare of the mankind. This helps to improve our sense of national pride.

Next steps

Based on the trial run of the preservation work done by us as a pilot project, it is required to plan and take a full-fledged work-plan to continue and progress on this issue. The various oriental libraries and the national archives departments/ private collections will have to be approached for the preservation of the most valuable documents in the first phase.

Sanskrit Manuscripts in Kerala : Manuscriptological and Palaeographic Features

Dr. P. Visalakshy

Sanskrit, the language in which the Indian culture is best reflected from ancient times till date has an impeccable impact on the social and cultural life of the people of Kerala. The imbibing of Sanskrit language and culture in Kerala, started from very early periods. The references to the people and places of Southern India in all the major Purāṇas indicate that Indian people, whether they belong to North or South, had maintained close acquaintance with one another. It continued even during the period when Buddhists and Jainas dominated. The mentioning of 'Keralaputta'(Keralaputra) in *Aśoka* śāsana (3rd cen. B.C) and the early influence of Jainism in South India stand testimony to it. This unabated mutual interaction, Sanskrit became part and parcel of all intellectual endeavours of the people of Kerala atleast by 7th cen.A.D. The domination of Sanskrit can be seen both in the religious and literary works of Kerala. The renowned *Mīmāṃsā* teacher Prabhākara is believed to have been born in Kerala. The birth place of Śaṅkarācārya is at Kalady in the Ernakulam district of Kerala. Though it cannot be conclusively proved, an opinion is put forth by which the birth-place of Bhāsa is Kerala. Similar is the case for Āryabhaṭṭa, the author of *Āryabhaṭīyam*. In this context it may be noted that Kātyāyana too is believed to be a resident of South India on the strength of Patañjali's remark in *Mahābhāṣya 'priyataddhitā dakṣiṇātyāḥ'*, though his exact place of birth in the South cannot be ascertained. Anyway, one can notice a continuous and luxuriant growth of Sanskrit studies in Kerala and people began to learn both technical and non-technical literatures of well known Sanskrit writers. The learning of Sanskrit and its renowned literatures became an integral part of the traditional educational system of Kerala and it

manuscripts are stocked. A sizeable portion of these manuscripts is in Sanskrit language. The Sanskrit manuscripts of Kerala are mainly in *Grantha, Devanāgarī* and *Malayalam* scripts. In addition, a few manuscripts in Tigalāri script exist in private possessions in the Kasargode district of Kerala.

Apart from the Oriental Research Institue and Manuscripts Library, though not large, significant collections of manuscripts can be seen in centres like Ayurveda College (Thiruvananthapuram), Sanskrit College (Trippunithura), Sanskrit College (Pattambi), Department of Malayalam (Calicut University), Pantalam Palace, The Mathilakom records of Sree Padmanabhaswamy Temple (Thiruvananthapuram), Sukṛteendra Research Institute (Cochin) and Brahmasvom Mathom (Trissivaperur).

Oriental Research Institute and Manuscripts Libray

The Oriental Research Institute and Manuscripts Librabry has manuscripts procured from all over Kerala. Its large collection represents almost every type of manuscript works found in Kerala, the only exception being the absence of any *Tigalā* manuscript. The manuscripts of this institution can be considered as true representatives of those found in Kerala. Hence discussion on the manuscriptss of this library, in reality, is a discussion on Kerala manuscripts. Similary, this is the only institution in Kerala which is engaged in the collection, preservation and publication of manuscripts. Thus in order to understand the history and development of manuscripts studies in Kerala a brief sketch of this institution is highly essential. The foresight shown by Āyilyam Tirunāl Maharaja who reigned Travancore during 1860-'80 was the root cause for the origin of Manuscripts in Trivandrum. He issued and epoch-making order to collect all manuscripts in private possession and to keep them in Palace Library. Through this royal diction the Travancore Government could collect a good number of manuscripts and keep them safe. During the reign of Śrī Mūlam Tirunāl Maharaja (1885-1924) a decision was taken in 1903 to publish the Sanskrit manuscripts of the palace collection and entrusted this task to Dr. T. Ganapati Shastri, the Principal of Trivandrum Sanskrit College. This resulted in the starting of Trivandrum Sanskrit Series (TSS). Though not bearing serial numbers,

continued till the recent past. All the ruling powers of Kerala without exception gave ample support and patronage to Sanskrit language and literature. Similarly it got prominence as a language preferred by the Hindu priestly class which resulted in getting it a euphoria of religious sanctity. Religious scholars and literary personae of yester years considered Sanskrit language as more prestigious than their mother tongue, Malayalam and consequently in their writings they preferred Sanskrit language. Thus the patronage it received from political powers, religious heads, literary men and scholars caused in having a good number of Sanskrit works on palmleaves. The popularity of paper as a writing material is relatively a recent phenomena in Kerala and hence all works prior to it are on palm-leaves. Even after the introduction of paper and printing technology, the practice of writing on palm-leaves continued for a still further period. Till recently, the horoscopes were written on palm-leaves and a few people follow this practice even today.

It is to be presumed that there might have been Brahmin settlements in Kerala even in the early centuries of Christian era. The Kerala Brahmins known as Namboodiris were well versed in Sanskrit language and there were reputed scholars amongst them in different fields such as *Āyurveda, Jyotiṣa, Śilpa, Mantra, Tantra,* Music and Fine arts. Their contributions to literature, both Sanskrit and Malayalam, are noteworthy. Similary Kṣatriyas though numerically small, had patronised the Sanskrit language. The close association of Namboodiris with Nairs and Ambalavasis (Variyar, Pisharodi, Marar etc) resulted in fostering Sanskrit language among such non-Brahmin communities also. Unlike in other parts of India, even from early periods, Sanskrit language had penetrated into the lowest stratum of the Kerala society. There are families in certain backward communities whose members are traditionally engaged in professions related to *Āyurveda, Jyotiṣa* and *Vāstuvidyā* for which they ought to study Sanskrit language. The popularity and prestinge the Sanskrit language had in Kerala resulted in having a large number of palm-leaf manuscripts. Most of them were lost due to the non neglect by their custodians, but even now there exists a good number of manuscripts in private possessions. Also there are some centres, both private and public, at which

the first two works published were *Bhaktimañjarī* and *Syānandūrapuravarṇanaprabandha,* both the works were authored by Svāti Tirunāl Maharaja. The serial number begins only from the third publication *'Daiva'* with the commentary *Puruṣakāra* which bears the number TSS.1. Before August 1907 five more Sanskrit works were edited and published. They are *Abhinavakaustubhamāśikā.* These positive results stimulated Śrī Mūlam Tirunāl Maharaja to place the palace collection of manuscripts in 1908 under a separate Department and Dr. T. Ganapati Shastri was made the Head of this new Department called 'Sanskrit Curator's Office'. In 1924 Śrī Mūlam Tirunāl Mahārāja started a separate department 'Malayalam Curator's Office' for the publication of Malayalam manuscripts. In 1930 these two Departments were combined together to form the 'Department for the Publication of Oriental Manuscripts' and Shri K.Sambasiva Shastri was made its Curator.

The University of Travancore came into existence in 1937 and in 1938 the newly formed University started the 'University Manuscripts Library' and engaged in the collection of manuscripts. In 1940 the 'Department for Publication of Oriental Manuscripts' of the Travancore Government was amalgamated with the University Manuscripts Library. In 1966 it was made a Research Centre in Sanskrit and changed its name as 'Oriental Research Institute and Manuscripts Library'. The international academic community makes interactions with this institution on subjects related to Indology due to its archaic and rare collections and also due to the possession of manuscripts in ancient scripts such as *Grantha, Nandināgarī, Vaṭṭluthu, Koleluttu* and *Malayāṇma.* The ORI and MSS. Library has a proud heritage of tracing a good number of works, which were hitherto hidden in darkness but at the same time were of paramount importance and also in getting them published under the Trivandrum Sanskrit Series (TSS). The dramas of Bhāsa, the famous scientific treatise *Āryabhaṭīya, Bhāṣākauṭṭaīyam* acknowledged by Dr. Radhakumud Mukherji as one of the most useful work for writing his book *'Chandragupta Maurya and His Times', Āryumañjuśrīmūlakalpa,* one of the source books utilised by Dr.K.P. Jayaswal to write his *'History of India'* are only a few among them. Grammatical treatises like Bhartṛhari's *Vākyapadīya,*

Nārāyaṇa Bhaṭṭa's *Prakriyāsarvasva*, renowned work on Indian medicine *Aṣṭāṅgahṛdaya*, *Arthaśāstra* of Kauṭalya, *Manuṣyālayacandrikā* an important work on Indian Architecture, *Tantrasamuccaya*, *Bhojanakutūhala*, a work on diatičts, *Skandasvāmibhāṣya*, a rare and ancient commentary of *Ṛg Veda* and *Citrarāmāyaṇa* are only a few among the important publications of this Institute. So far 445 books were published. Among them 268 are Sanskrit works, 175 Malayalam and the other 2 in Tamil. In addition, for the publication of minor works two Journals are being published (1) *Journal of Manuscript Studies* in 1945 for Sanskrit and (2) *Praceenakairali* started in 1950 for Malayalam.

Propagation of Manuscript Studies

As already pointed out the importance of manuscripts and the need for their preservation and publication were recognised by the rulers of Travancore. Even now this mission is continued through the ORI and MSS. Library and efforts are taken to make the people aware of the value of manuscripts, the precious assetes of our Nation. As a recognised Research Centre of Ancient Manuscripts in Sanskrit, Malayam and Tamil are taken up for Ph. D research. M.Phil programme for Manuscriptology and an optional paper in it for the MA (CSS) programme are offered to enable the students to read the ancient scripts and also getting them trained in the critical edition of manuscripts. Also separate training programmes intended for researchers and staff are organised for the study of ancient scripts like *Brāhmī*, *Grantha*, *Nandināgarī*, *Vaṭṭeluttu*, *Koleluttu* and *Malayāṇma*.

Certain Manuscriptological Characteristics

With due apology it is to be stated that as it stands now, it is difficult to go into the specificities of some essential details due to the non-completion of cataloguing of all the available manuscripts. At present the library has about 65,000 manuscripts of which 56,000 works in 30,000 codices are catalogued. So far in Sanskrit 35060 manuscripts are catalogued and alphabetical indices published in seven volumes. Subject wise index of Sanskrit manuscripts are yet to be taken up. A consolidated list of the number of Sanskrit manuscripts in each script is also to be got ready. Hence only some general

statements can be given on such matters which, of course, though not absolute, will be largely true.

Subjects in Sanskrit Manuscripts

The Sanskrit manuscripts of this Library covers almost all the subjects. Mainly they belong to the following fields : *Veda, Vedalakṣaṇa, Āgama, Mantra, Upaniṣad, Tantra, Purāṇa, Itihāsa, Śrauta, Śrautaprayoga, Gṛhya, Gṛhyaprayoga, Dharma, Śānti, Māhātmya, Vrata, Bhakti, Śikṣā, Vyākaraṇa, Nirukta, Chandas, Jyotiṣa, Vaidyaka, Vedānta, Nyāya, Yoga, Mīmāṁsā, Kāvya, Nāṭaka, Alaṁkāra, Nāṭyāśāstra, Kāmaśāstra, Nīti, Śilpa, Rasavāda, Saṅgīta, Gaṇita,* etc. Among them works on *Vaidyaka, Jyotiṣa, Vedānta, Vyākaraṇa, Purāṇa, Tantra, Mantra, Alaṅkāra, Kāvya* and *Stotra* are relatively more in number.

Writing Materials

The writing material of most of the manuscripts is palm-leaf. The palmleaves exhibit variation according to the regions from which they are obtained. The manuscripts on Kerala palm-leaves outnumber those in any other variety. The palm-leaves of Kerala are relatively longer but thin and become brittle sooner than other types. The second position is for the palm-leaves of Tamilnadu. They are thick but less in width and smaller in length than Kerala palm-leaves. The next position is for the palm-leaves of Karnataka which almost resemble those of Kerala. Palm- leaves of Andhra Pradesh occupy the next position. They are small, but thick and are comparatively more smooth. Manscripts on palm-leaves of other parts of the Country and also of Indonesia and Burma are seen in the stock. Apart from the palm-leaves, there exists a few manuscripts for which other types of writing materials are used. They are *Agarutvak* (the bark of *Amyris Agallocha),Bhūrjapatra* (Birchbark), Copper plates, Textiles and Paper. The paper manuscipts are relatively less archaic and the most ancient manuscripts of this sort will be only about 200 years old. The hand made paper manuscripts procured are mainlly from Bengal and Maharashtra.

Archaic Nature

The humid weather of Kerala is not conducive for the preservation of manuscripts for a longer period. The oldest dated

manuscript of this Library is *Attiyaramaṭhom Granthavari* (No.15880) which is of 557 M.E/1382.A.D. Similarly *Kulikkāṭṭillam Granthavari* (No.17865) is of the period 644-747 M.E/1469-1572.A.D. Among the manuscript works, the two copies of *Bhāṣākauṭalīyam* preserved in this library appear to be very old. However, leaving aside the *Granthavaris,* the earlist dated manuscript work is *Daivāgamambhāśā,* a Malayalam work dated 696 M.E/1521 A.D.

Size of the Manuscripts

The maximum length of palm-leaf in a manuscript work found in this Library is 30 inches. The works *Mahābhārata* No.193749 (*Grantha* script), *Jātakaphalaviśeṣanirūpaṇam* No.19891 (*Malayalam* Script) are of this type. Next is *Ṛgarthadīpikā* No. C.O.1397 (*Malayalam* script) the leaves having a length of 27 inches. However, there are palm-leaf records for which the length of a leaf comes to 40 inches. The maximum width of a leaf comes to 2.75 inches and the work in which it is found is *Bhāgavatastotrasamuccaya* (No.20215). The largest manuscript work is *Skandapurāṇa* (No.3883), a Tamil work having 611 folios. The bundle is arranged in such a way as to have 2 feet length and 2 feet width. However there are compilations of *Pañcāṅga*-s having 1433 folios (No.8270-A) and 1297 folios (No.8270). They are in the form of Curonas (manuscript rolls). The smallest manuscript is the 11th chapter of *Devīmāhātmyam* (No.16702) containing 8 folios the length of which is 2 inches and the width is 1 inch.

Peculiar Manuscripts

A few manuscripts of this library are illuminated pictures. They are *Citrarāmayaṇa* (12308), *Citrabhārata* (11828), *Rūpaprāsna,* a *Jyotiṣa* work (19949), *Rāmāyaṇacitra,* a Tamil work (No.6650) and another *Rāmāyaṇacitra,* a *Malayalam* work (No.12308). The first three are *Sanskrit* works. The fourth one is a paper manuscript with pencil sketches. A copy each of the *Citrarāmāyaṇa* (No.23078) and *Citrabhārata* (No.23079) in Indonesian language are also kept in this Library. A garland of palm-leaves in which *Devīmāhātmya* is incised on 15 beads is an artistic work. Each bead is made out of palm-leaves pressed against two ingeniousy worked out knots and shaped like a *Rudrākṣa*. The size of each bead is also of a *Rudrākṣa*. It is kept in an onion shaped

wooden box which itself is a piece of art. Another curious work is the manuscript of *Akṣarapraśna* (No.18936). Here the work looks like a traditional palm-leaf fan. The palm-leaves are fixed at one end by means of a rod. The leaves can be moved forward and backward. It is believed that this work enables one to know the future of the mission one is engaged in. Certain other works are peculiar due to the subjects they deal with. *Mārakaprakaraṇa* (No.11247) a work on black magic is believed to be capable enough to annihilate human beings. The letters of this work are very small and consists of 30 and more lines in a single side of the folio. Some other works of this sort are on rare subjects like Military Science, *Gajacikitsā, Aśvacikitsā, Kūpaśāstra, Khaḍgaśāstra, Rasaśāstra, Rekhāśāstra, Veṭikkampavidhi* (techniqe of fire works), *Varṇanirmāṇavidhi* etc. In addition, works of some famous writers of Kerala written in their own hand are kept in this Library. They include Kerala *Sāhityacaritram*, a *Malayalm* work of Ulloor S.Paramesvara Iyer and Sanskrt works *Mayūrasandeśam, Viśāhavijayam* and *Prakriyāsarvasvyākhyā* of Kerala Varma Valiya Koyi Thampuran.

Languages and Scripts

The collection includes manuscripts of almost all Indian languages. About 2/3 of the manuscripts are in Sanskrit language. The second position is for Malayalam having a little over 10,000 numbers and Tamil comes next having about 3,400 manuscripts. In addition to Indian languages, Burmese and Indonesian manuscripts are also found.

Most of the *Sanskrit* manuscripts are in *Grantha* script. Among the other Sanskrit manuscripts, majority are in *Malayalam* script. The third position is for *Devanāgarī* and *Nandināgarī* occupies the fourth position. Sanskrit manuscripts are also found in scripts such as Bengalai, Marathi, Gujarati, Kannada, Telugu, Assamese, Oriya etc. Malayalam manuscripts are written in scripts like *Malayalam, Vaṭṭe Futtu, Koleluttu* and *Malayāṇma*. For representing Tamil language only Tamil script is found to be used. However, no manuscript in Tigalāri, a script once existed in the Kasargode district of Karnataka, is found in the collection of this Library. When considering the Sanskrit manuscripts of Kerala the *Tigalāri* script is also to be reckoned with.

Thus from the manuscripts found in Kerala one can notice the following ancient scripts which are not at present in vogue. They are *Vaṭṭeluttu, Koleluttu* and *Malayāṇma* for writing *Malayalam* language and *Grantha, Nandināgarī* was not used in Kerala region. They might have been brought to Kerala by scholars from the neighbouring state, Karnataka. Some aspects of *Grantha, Nandināgarī* and *Tigalāri,* the three ancient scripts currently not in use but found in the Sanskrit manuscripts obtained from Kerala are discussed below.

Grantha Script

The origin of *Grantha* script is generally believed to be from the Tamil Cave *Brāhmī,* a variety of *Drāviḍi* script belonging to the Southern *Brāmī.* However, there exists a view that it is the result of a gradual evolution of the scripts of the Mauryan- Śātavāhana-Ikṣvāku periods. *Grantha* script was used in the entire Tamilnadu and Kerala regions and in the Tulunadu region of Karnataka. The earliest form of *Grantha* characters so far noticed are in the Pallava inscripts of 5th and 6th centuries A.D. As earliest specimens of this script Mahalingam points out one label of 5th century A.D. and four label of 6th century A.D, all from Tirichirappalli. The origin of *Grantha* script can be reasonably pushed back to a little further, though there exists a view that its origin is around 7th century A.D. Inscriptions in pure *Grantha* are obtained only from 8th century onwards. Based on the shape of letters *Grantha* script can be classified into two varieties, the square and the round. The square variety was more popular among the Hindus and the round variety among the Jains. Depending upon the geographical variations, the *Grantha* script can be classified into four varieties; the Pallava, Cola, Pāṇḍya and Tulu-Malayalam (Western). The numeral symbols in *Grantha* are identified with those found in Tamil script.

Grantha script, probably might be the only script of ancient times, utilised entirely for writing Sanskrit language. This script either directly or indirectly influenced the origins of a good number of scripts. Many of the scripts found in South and South East Asian countries are considered to be the offshoots of *Grantha* script. Among the Indian scripts, *Malayalam* script is direct descendant of *Grantha.*

Similarly, *Tigalāri* can be considered as an offshoot of *Grantha*. Also clear influence of *Grantha* is exhibited by the Tamil script.

Grantha script is important from the palaeographic point of view also. It retains many of the *Brāhmī* charcteristics without much distortions. For example, in geminations and clustering of consonants clear preference is found in *Brāhmī* for vertical arrangement. This feature is retained in *Grantha*. In Post Mauryan *Brāhmī*, a vertical line is placed above the second constituent letter in clusters for indicating the first constituent *'r'*. This pattern is retained as such in *Grantha*. Yet another Post Mauryan *Brāhmī* feature retained with some minor modification is the representation of the second constituent *'r'* in clusters. The subsidiary symbol for *'y'* found in *Grantha* shows similarity to the *Brāhmī* symbol. The use of *anusvāra* in *Grantha* script is similar to that of *Brāhmī*. Till recently it was used in printing. A good number of variants are noticed in the symbolisations of the characters of this script.

Nandināgarī

The southern variety of *nāgarī* is called *Nandināgarī*. It was more predominant in the Mysore region, especially in the territories falling under Vijayanagara empire. The origin of *Nandināgarī* might be around 7th cen. A.D. and might have become a fully developed system of writing at least by 10th cen.A.D. The earliest inscription in this script is at Seven Pagodas in the temple Atiraṇ Chaṇḍeśvara near Shāuvankuppam, the date of which is around 7th cen.A.D. The *Nandināgarī* script was quite extensively used in the Vijayanagara regions between the 13th and 16 centuries. This script had the royal patronage from the Vijayanagara rulers and the religious patronage from the Madhva sect of Brahmins. There exists two varieties of *Nandināgarī* characters (1) The mounmental type preserved in inscriptions and (2) the cursive hand preserved in palm-leaf manuscripts. Though there are inscriptions, this script is more preferred for writing on palm-leaves. Though there exist some variants for the *Nandināgarī* characters, when compared to *Grantha* they are less in number. The absence of horizontal topline towards the right, the non existence of vertical stroke on the left side for the subsidiary symbol representing *'i'*, the use of letters repressenting *'īa'* and *'be'* for indicating *'sa* and

'va' are some of the characteristics of *Nandināgarī*. Also, most of the numeral symbols of *Nandināgarī* show clear variations from those found in *Devanāgarī*.

Tigalāri

The *Tigalāri* script was used in the South Canara district of Karnataka and in the Kasargode district of Kerala. This script might have been in existence during the period between 12th cen.A.D. and 17th cen.A.D. It was used to write languages like Sanskrit, Malayalam, Tulu and Kannada, but most of the writings in this script are in Sanskrit. *Tigalāri* script can be considered as an offshoot of *Grantha*. This script originated maintly from the Malabar variety of *Grantha* with some admixture of *Tulu Grantha* and Kannada scripts. Most of the manuscripts written in this script remain in private possessions.

Conclusion

From this survey of the manuscripts of Kerala, it can be seen that the manuscripts of Kerala are on palm-leaves and large majority of them are in Sanskrit. Works in almost all subjects can be found in the manuscripts of this region. However, a major part of such manuscripts are on subjects like *Āyurveda, Jyotiṣa, Tantra, Mantra, Kāvya, Purāṇa* etc. The Kerala collection included a good number of rare and important manuscripts. Most of Sanskrit manuscripts of Kerala are in *Grantha* script. All over Kerala, manuscripts are found even now in private possessions and efforts are being made to procure them. During the past three years the ORI and MSS. Library could collect 389 manuscript codices. Due to the training programmes in Manusscriptology and ancient scripts one can expect a more vigorous study in Kerala on manuscripts, not alone by institutions but also by the individuals in the near future.

लेखकसूची

संस्कृतम्

डॉ० महावीरोऽग्रवालः

आचार्यः गुरुकुलकांगड़ीविश्वविद्यालयः
हरिद्वारम्

डॉ० इन्द्रमणिदासः

ज्योतिषविभागाध्यक्षः
श्रीरणवीरकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
३०४ - ए शास्त्रीनगरम्, जम्मू

प्रो० जानकीप्रसादद्विवेदः

शब्दविद्यासंकायाध्यक्षः
के० उ० नि० शि० सं०
सारनाथ - वाराणसी

श्री पी. वी. गोपकुमारः

चिन्मय इन्टरनेशनल फाउण्डेशन
आदिशंका निलयम् एरनाकुलम्
वेलीयानाद-६८२३१९ केरल

डॉ० रामचन्द्रझा

प्राचार्योऽध्यक्ष, ज्योतिषविभागस्य
का. सिं. द. सं. विश्वविद्यालयस्य,
दरभङ्गास्थस्य

डॉ०भास्करशर्मा 'श्रोत्रियः'

विभागाध्यक्ष - ज्योतिष
राजकीय आचार्य संस्कृत कॉलेज
जयपुरम् (राजस्थान)

डॉ० कालीकान्तमिश्रः

प्रधानाचार्य
ज. सं. म. वि. बाथो, (पो.) दरभङ्गा

डॉ० राजेश्वरमिश्रः

संस्कृत-पालि-प्राकृत-विभागः
कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयः
कुरुक्षेत्रम् (हरियाणा)

प्रो० आजादमिश्रः

प्रवाचकोऽध्यक्षः, व्याकरणविभागः,
केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
लखनऊ - २२६०१०

डॉ० पातञ्जलिमिश्रः

के. २०/१४६, बी-१
राज मन्दिर, वाराणसी-१

डॉ० वीरेन्द्रकुमारमिश्रः

उपाचार्यः, संस्कृतविभाग
हिमाचलप्रदेशविश्वविद्यालयः
समरहिल - शिमला

आचार्य डॉ० जयमन्त मिश्रः

पूर्वकुलपतिः, कामेश्वरसिंह दरभङ्गा
संस्कृतविश्वविद्यालयः, हनुमानगंज, मिश्र टोला,
दरभङ्गा - ८४६००४

डॉ० के० विष्णु नम्बूदिनि

व्याख्याता-व्याकरणविभागे
एस.एस.यू.एस. रिजनल सेन्टर
पथ्यानुर-६७०३०७

सन्तोषकुमारपाण्डेयः

सी-११९, हरमु हाऊसिंग कॉलोनी
राँची - १२

प्रो० किशोरचन्द्रपाढी

स्नातकोत्तरव्याकरणविभाग:
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालय:
श्रीविहार:, पुरी, ओडिसा

डॉ० गणेशदत्तशर्मा

पूर्वप्राचार्य:
लाजपतरायस्नातकोत्तरमहाविद्यालय
साहिबाबाद:, गाजियाबाद:

डॉ० वासुदेवशर्मा

केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
जम्मू

डॉ० नरोत्तमदत्तशर्मा

प्राचार्य:, श्रीशक्तिसंस्कृतमहाविद्यालय:,
श्रीनयनादेवी जी, जिला - बिलासपुरम्
(हि०प्र०) - १७४३१०

भोजरामशर्मा

प्राध्यापक:
राजकीय आचार्य धूलेश्वरसंस्कृतमहाविद्यालय:,
मनोहरपुरम्, जयपुर, राजस्थानम्

डॉ० वि.के. शैलजा

उपाचार्या, व्याकरणविभागे
गुरुवायूरकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
त्रिचूर, केरला

डॉ० देवीप्रसादत्रिपाठी

उपाचार्य - ज्योतिषविभाग
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्
नई दिल्ली - ११००१६

गोकुलानन्द राउतराय:

एन. एस. कुटीर तिरीनिया पोस्ट-इन्दलो
भाया-दानपुर, केन्द्रपारा-७५४२१०

हिन्दी

डॉ० सत्यदेव चौधरी

एफ ११/१२ माडल टाउन, दिल्ली - ९

डॉ० विजय कुमारी गुप्ता

डी. ए. वी. कालेज
जालन्धरशहर पंजाब

डॉ० पुष्पा झा

संस्कृतविभागाध्यक्ष
शासकीय मान कुंवर बाई, महिला महाविद्यालय
जबलपुर, म०प्र०

विजयानन्द जी. पटेल

व्याख्याता, संस्कृत विभाग, भवन्स कालेज
डाकोर - ३८८२२५ (गुजरात)

प्रो० मनीषा के० पटेल

श्री सहजानन्द आर्ट एण्ड कॉमर्स कॉलेज
अहमदाबाद - ३८००१५

डॉ० कृष्णा रंगा

प्राध्यापिका संस्कृत पालि प्राकृतविभाग
कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय, कुरुक्षेत्र

डॉ० अल्पना शर्मा

सी/ओ रमाकान्त द्विवेदी (वनस्थली)
दीनदयाल कालोनी भिलाई मार्ग
निवाई जि० - टोंक

डॉ० आर. एन. शर्मा

हिन्दू महाविद्यालय, दिल्ली

डॉ० रमेश चन्द्र दाश शर्मा

प्रवाचक वेदविभाग
श्री ला.ब.शा.रा.सं. विद्यापीठ, नई दिल्ली - १६

नारायण दत्त शर्मा

१३७ मदनलाल चौक, खेल गांव
नई दिल्ली - ४९

प्रो० उदयन ह०शुक्ल

बी-५० बैभव सोसायटी
हरणी रोड बड़ोदरा - ३९००२२

नन्दिता सिंघवी

व्याख्याता - संस्कृत
राजकीय डूँगर महाविद्यालय
बीकानेर (राजस्थान)

डॉ० सुभाया विद्यालंकार

डी-६ गुलमोहर पार्क
नई दिल्ली - ८९

English Section

Dr. Prabhakar Apte

B-2/14 Damodar Society
Bibawewati Pune

Dr. R. Subassi Arvind

Lecture. Deptt. of Sanskrit
M.O.P. Vaishnav College
for Women, Chennai - 34

Dr. Ruma Bandyopadhyay

Basanti Devi College
Kalkata west Bengal

Prof. Alakānanda Bandyopādyāya

Ukilpati Balpur P.O.
Balpur, Distt. Birbhum
W.B. -731204

Mrs. Rita Bhattacharya

Manuscript - library
Culcutta university
Kolkata

Dr. S.C. Bindra

P 8A Hauz Khas Encleve
New Delhi - 16

Dr. P.T. Chande

V.C of K.K. Skt. University
Opp. Anand Talkies
Sitabuldi Nagpur - 440012

Dr. Silpi Das

Manuscript library
Calcutta University
Kolkata

Dr. Siniruddha Dash

Deptt. of Sanskrit
University of Madras
Channai-5

Dr. V. Bani Deshpande

33, Royal Status, Dadar
Mumbai - 400014

Dr. Rasik Vihari Joshi

EL Calegio De Mexico.
A.C. camino Ajusco -
NG. 20 Codigo
Postal - 01000
Mexico. D.F.

Dr. Prafulla K. Mishra
Utkal University
Bhubneshwar

Dr. Sudeshna, Bhatta Mukherjee
Lecturer, Deptt. of Sanskrit
Catton College, Guwahati
Assam

Dr. C.M. Neelakandhan
Reader in Sahitya
Shree Sankaracharya
University of Sanskrit
Kalady (P.O)
Evnaakulam distt. Kerala.

Dr. Supria Banik Pal
Reader in Sanskrit
S.C. College
Hooghly W. Bengal

Prof. Gangadhar Panda
Dept. of Purana. S.S.V.
Varanasi

Dr. Bhagaban Panda
Sivasrama.
Plot-No. 3181/82
Kofitertha Road
Bhubaneswar.
Pin - 751002. Orissa.

Dr. M.K. Prajapati
University librarian
& Head Deptt. of library
& Information Science
North Gujrat University,
Patan

Dr. C. Rajendran
Prof. of Sanskrit
University of Calicut.

Dr. Chand Kiran Saluja
Reader Deptt. of Education
University of Delhi

Shri San Sarin
53 Rue Roger Dehasgur
95400 Arnouville-Les
Gonesse France

Prof. P.Shashirekha
Osmania University
Hyderabad,
Andhra pradesh

Dr. Vijay Shankar Shukla
IGNCA
Janpath New Delhi

Dr. Satyapal Singh
Zakir Husain College
Delhi

Prof. J.P. Sinha
2/144 Vikas khand
Gomati Nagar
Lucknow - 226010

Dr. B.V. Venkatakrishna
International Sanskrit
Research Academy (R)
627. I "B" Main road.
Yediyur 7 Block (west)
Jayanagar Bangalore-560082

Dr. P.Visalakshy
Oriental Research Instute
& Manuscripts library
University of Kerala
Kerala

WORLD SANSKRIT CONFERENCE

5-9 April, 2001 Vigyan Bhawan, New Delhi

PHOTO GALLERY

h-9th April 2001, New D
KARAN SINGH
Bisleri

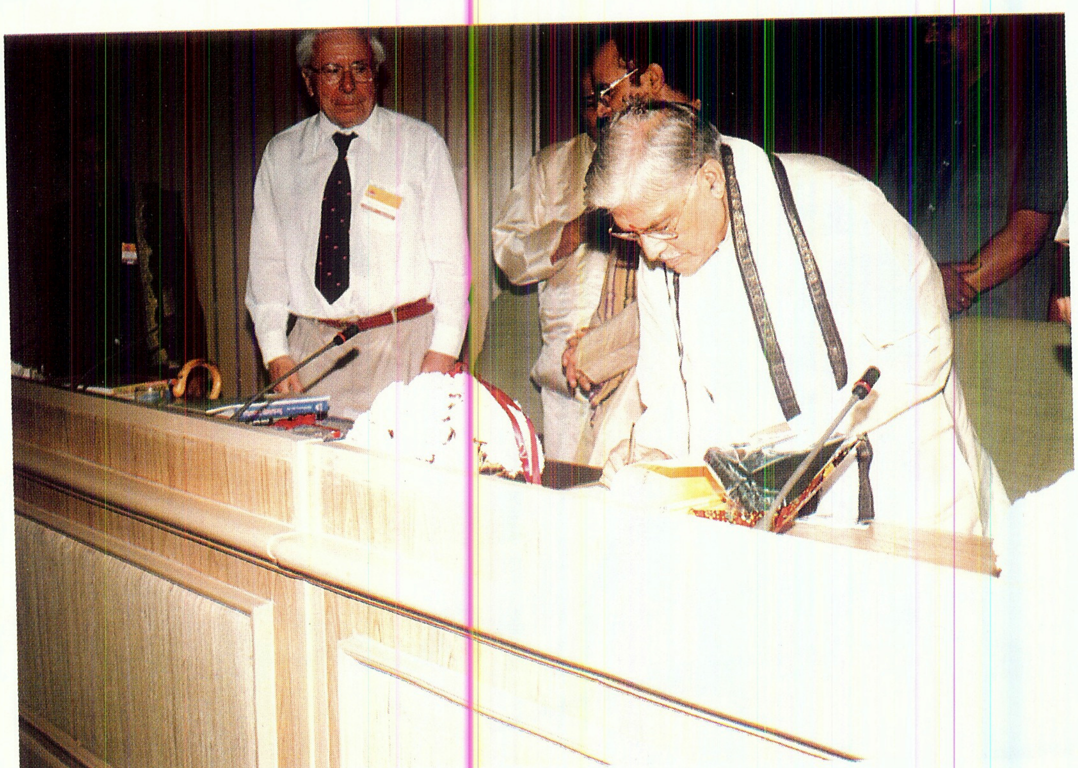

स. 2058,
R VENKATARAMAN
Bisleri

विश्वसंस्कृतसम्मेलनम्
World Sanskrit Conference
April 2001, New Delhi

तसम्मेलनम्
तिपदा, वि. स. 2058,
स्मारिका
R VENKATARAMAN
KARAN SINGH

R VENKATARAMAN
KARAN SINGH

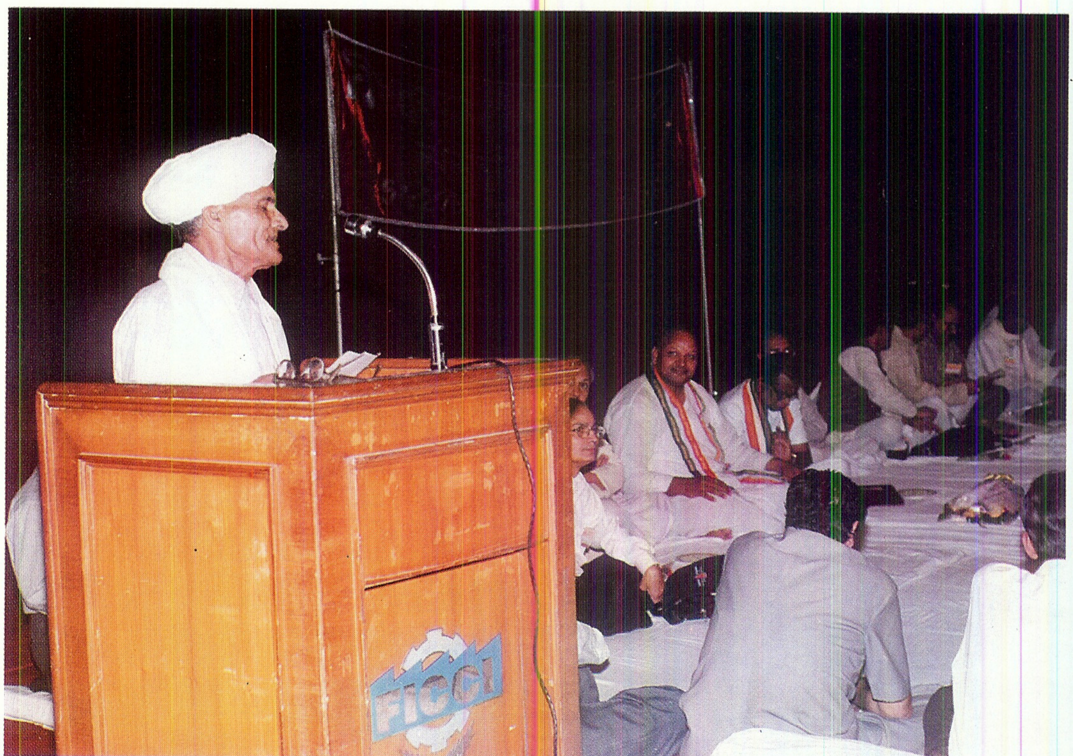

मुरली मनोहर जोशी
R VENKATARAMAN

Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha

(Deemed University)

Qutub Institutional Area, New Delhi-110016